INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO
K
4694/1 B
020030067
COBISS

CIN - WOHINZ

PRIMORSKI SLOVENCI POD ITALIJANSKO ZASEDBO, 1918 - 1921

Knjiga PRIMORSKI SLOVENCI POD ITALIJANSKO ZASEDBO 1918—1921 je prvo delo zbirke *Zgodovina Slovencev 1918—1945*, ki jo izdaja Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. S to zbirko namerava inštitut seznaniti javnost z znanstvenimi dosežki svojih sodelavcev, ki v skladu z dolgoročnim raziskovalnim načrtom nadrobno raziskujejo posamezna vprašanja iz političnega, gospodarsko-socialnega in kulturnega življenja Slovencev v nedavni preteklosti.

Delo Milice Kacin-Wohinz predstavlja politično zgodovino Primorske v razdobju, ki so ga doslej naši in italijanski zgodovinarji razmeroma malo obdelali.

»Avtorica je pri tem že znane dogodke kritičneje osvetlila in marsikatere od njih pokazala v novi, doslej neznani luči, mnogokaj pa je o tem razdobju povedala povsem novega. Posebna vrednost dela je tudi v tem, da je avtorici uspelo dobiti izjemno dovoljenje za uporabo treh zelo pomembnih fondov v osrednjem državnem arhivu v Rimu ter je na ta način prišla do zelo pomembnih stvarnih podatkov, ki dokumentirajo zaupne temelje italijanske okupacijske politike . . . Vse važnejše probleme je po skrbnem zbiranju gradiva in izsledkov po obširni literaturi obdelala z več zornih kotov in se je šele nato odločila za samostojno sodbo ali prevzela že izdelano sodbo drugih avtorjev. Kljub obširnemu gradivu je po spretno sestavljeni razporeditvi dobro povezala sorodne pa tudi različne probleme v harmonično celoto.« (Iz ocene univ. profesorjev V. Melika, M. Mikuža in J. Pleterskega.)

Delo ni samo temeljit prispevek k slovenskemu zgodovinopisju, temveč bo dobro služilo tudi za pedagoške in splošno izobraževalne namene. Ker obravnava razmere tudi na narodnostno mešanem ozemlju, v mejah italijanske države, bo gotovo vzbudilo zanimanje raziskovalcev italijanske zgodovine in širše italijanske javnosti.

Dr. Milica Kacin-Wohinz, po rodu iz Cerkna, je 1958. leta diplomirala iz zgodovine na filozofski fakulteti v Ljubljani in prav tam 1970. leta dosegla doktorat zgodovinskih znanosti. Je znanstvena sodelavka v Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, kjer raziskuje zgodovinski razvoj Primorske med vojnama. Iz te tematike je objavila več del v naših in italijanskih strokovnih glasilih, med njimi o parlamentarnih volitvah in političnih razmerah 1921 in 1924, o revolucionarnem gibanju po prvi svetovni vojni, o ilegalnem protifašističnem gibanju primorskih Slovencev, o mladinskem gibanju v Trstu v dobi NOB ter kronološke preglede, dokumente, ocene in poročila.

ZALOŽBA OBZORJA MARIBOR

MILICA KACIN — WOHINZ

PRIMORSKI SLOVENCI POD ITALIJANSKO ZASEDBO 1918—1921

ZALOŽBA OBZORJA MARIBOR
1972
ZALOŽNIŠTVO TRŽAŠKEGA TISKA TRST

Inštitut za zgodovino delavskega gibanja Ljubljana

Zbirka

ZGODOVINA SLOVENCEV 1918—1945

1. knjiga

Izdajo je sofinancirala Kulturna skupnost Slovenije

Opremil Matjaž Vidic

VSEBINA

Predgovor 9

I POLITIČNE RAZMERE PRED RAZPADOM HABSBURŠKE MONARHIJE 13

Primorsko vprašanje 13
Slovenske meščanske stranke in Narodni sveti 20
Socialisti 27
Italijanske meščanske stranke 35

II GORICA IN TRST V DNEH PREVRATA 44

Prevzem oblasti na Goriškem 44
Odbor za javno blaginjo 46
Iskanje pomoči v Benetkah 53
Izkrcanje italijanske vojske v Trstu 59

III ZASEDBA PRIMORSKEGA OZEMLJA 69

Vojaške operacije 69
Upravna ureditev zasedenega ozemlja 75
Odnos slovenskega prebivalstva do okupacije 80
Vprašanje medzavezniške zasedbe 93
Zaostritev zasedbenega sistema 99
Internacije 107

IV UPRAVNE SPREMEMBE IN SPLOŠNE PREOBRAZBE NA ZASEDENEM OZEMLJU 117

V ITALIJANSKE MEŠČANSKE STRANKE 130

Zaton liberalnonacionalne stranke 130
Okrepitev nacionalistične struje 136

Začetki fašističnega gibanja 142
Italijanske demokratične struje 149
Italijanska ljudska stranka 156
Povezovanje italijanskih nacionalnih sil 163

VI DELAVSKO GIBANJE 173
Revolucionarna preusmeritev italijanskih socialistov . . 173
Boj zoper tržaški občinski svet 182
Dejavnost delavskih množičnih organizacij 186
Slovenski socialisti 195
Priključitev slovenskih socialistov k Italijanski socialistični stranki 205

VII SLOVENSKE MEŠČANSKE STRANKE 212
Kriza slovenskih meščanskih organizacij 212
Podtalno delovanje 225
Ustanovitev enotnega političnega društva Edinost . . . 228

VIII SLOVENSKO NARODNO GIBANJE IN SOCIALISTI . . 246
Prepad med narodnjaki in slovenskimi socialisti 246
Stališča Italijanske socialistične stranke do narodne manjšine 260

IX PREVRATNE NAPETOSTI V LETU 1920 273
Naraščanje delavskega gibanja 273
Narodnjaki in vprašanje razmejitve 287
Strah italijanskih oblasti pred narodno vstajo 296
Požig Narodnega doma v Trstu 313
Splošna stavka 328

X RAZCEPITEV DELAVSKEGA TABORA 348
Struje v socialistični stranki 348
Stališča slovenskih socialistov 357
Ustanovitev Komunistične stranke Italije 363

XI ANEKSIJA 373
Rapalska pogodba 373
Italijanske stranke ob aneksiji 379

Slovenci in aneksija 382
V Italijanski državi 388

ORIS VIROV IN LITERATURE 393
OPOMBE 409
* RÉSUMÉ 437
* OKRAJŠAVE 453
* NAVEDENA DELA 455
IMENSKO KAZALO 460

Predgovor

Usoda Primorske, Trsta in Istre v preteklosti že več desetletij zbuja živo zanimanje zgodovinarjev, politikov, publicistov in širše javnosti. V Jugoslaviji, Italiji in drugje po svetu so izšla številna dela, ki z raznih vidikov obravnavajo vprašanja iz zgodovinskega razvoja tega spornega ozemlja, od začetkov narodnostnih nasprotovanj na prelomu stoletja prek diplomatskih pogajanj po prvi svetovni vojni do sporazuma o ureditvi tržaškega vprašanja 1954. leta, ki je, kot kaže, dokončno začrtal zahodne jugoslovanske meje. Vendar posvečajo raziskovalci razdobja med vojnama, zlasti naši, več zanimanja vprašanjem zunanjepolitične narave kakor notranjemu razvoju, kadar pa obravnavajo ta razvoj, jih bolj privlači italijanska politika, posebej politika fašističnega režima, do slovenske in hrvaške narodne manjšine kakor razvoj te narodne skupnosti v mejah italijanske države. K zapolnitvi te praznine so usmerjena prizadevanja Inštituta za zgodovino delavskega gibanja na Slovenskem, ki mi je zaupal nalogo postopne in podrobne preučitve posameznih stopenj v razvoju slovenske narodne skupnosti pod Italijo od italijanske okupacije do narodnoosvobodilne vojne. Rezultat teh prizadevanj je tudi pričujoče delo, ki je po zaslugi založbe Obzorja dostopno širši javnosti.

Razprava obravnava prehodno razdobje od zloma Avstro-Ogrske do priključitve primorskega in istrskega ozemlja, znanega pod skupnim imenom Julijska krajina, h kraljevini Italiji. V tem času je dežela predmet meddržavnih pogajanj, notranje je podrejena izjemnemu zasedbenemu režimu.

V kakšnih političnih okoliščinah žive, k čemu težijo, kaj si obetajo in kako ravnajo primorski Slovenci, medtem ko se na mednarodnem torišču odloča njihova državna pripadnost?

Kakšni so odnošaji italijanske okupacijske oblasti in italijanskih političnih strank do slovenske narodne manjšine in kateri dejavniki vplivajo na oblikovanje odnosov med prebivalstvom dveh narodnosti? To so temeljna vprašanja, na katera skušam odgovoriti z razčlenitvijo zgodovinskega dogajanja, z analizo vzrokov, teženj, ciljev in ravnanja posameznih političnih dejavnikov.

Ni namen te razprave prikazati celovito podobo primorske dežele in družbe. Mnogih pomembnih vprašanj, gospodarskih, socialnih, kulturnih in zunanjepolitičnih, se zato dotikam le mimogrede, toliko, kolikor so stvarno povezana z osrednjo politično problematiko. Težišče dela je v podrobni obdelavi političnih razmer v slovenskem narodnem in v socialističnem delavskem taboru, to je v tistih gibanjih, ki sta neposredno oblikovali politično zavest in usmerjali delovanje slovenskega prebivalstva na zasedenem ozemlju. Medtem ko obravnavam italijanske meščanske stranke predvsem z vidika njihove ideološko-politične usmeritve, ki je vplivala na odnos do narodnih in razmejitvenih vprašanj, pa podrobneje obdelujem sistem in delovanje okupacijske uprave in tiste dogodke, kakršna sta bila npr. požig slovenskega narodnega doma v Trstu in splošna stavka, ki so bili posledica narodne in razredne nestrpnosti ter obenem izhodišča za politične premike v bodočem razvoju.

Takšna poglobljena raziskava ne bi bila mogoča kljub zajetni splošni literaturi in kljub bogatemu časopisnemu gradivu, ki je nedvomno glavno ogledalo hotenj in ciljev političnih struj, brez arhivskih virov, ki jih hranijo italijanske arhivske ustanove. Po italijanskih predpisih je sicer arhivsko gradivo iz bližnje preteklosti zaupnega značaja in nedostopno za javnost, zato dolgujem posebno zahvalo višjemu arhivskemu svetu — Consiglio Superiore degli Archivi di Stato — pri italijanskem notranjem ministrstvu, ker mi je izjemoma, čeprav z nekaterimi omejitvami in pogoji, dovolilo uporabo dokumentov iz najpomembnejših arhivskih fondov, shranjenih v Archivio Centrale dello Stato v Rimu. Ni dogodka na zasedenem ozemlju, ki ga okupacijske oblasti v teh dokumentih ne bi bile zabeležile, ilustrirale in ocenile, tem bolj, kadar gre, kakor v našem primeru, za vsestransko nadzorovano gibanje. To dejstvo pa je vsebovalo tudi nevarnost, da se mi bo zameglila resnična podoba razmer in da me bodo zavedle te številne, nujno tendenciozne ocene. Ta nevarnost je bila tem večja, ker spričo

sorazmerno velike količine virov italijanskega izvora nisem imela hkrati na voljo tudi zadovoljive količine arhivskih dokumentov slovenskega izvora in nikakršnih arhivov strank.

S kritično primerjavo dokumentarnih virov s časopisnim gradivom in z že objavljenimi dosežki sem si prizadevala z raznih zornih kotov osvetliti pomembnejša vprašanja in izluščiti tisto verodostojno podobo zgodovinskega dogajanja, ki bo utegnila v širšem kontekstu prispevati k stvarni oceni političnega razvoja na Primorskem med dvema vojnama.

Povezava sorodnih pa tudi različnih problemov v harmonično celoto je zahtevala posebno razporeditev gradiva, ki ne ustreza vedno tudi kronološkemu poteku dogodkov. Zajetno gradivo uporabljam v čimbolj zgoščeni obliki, s povzetki vsebine dokumentov. Dobesednim prevodom iz italijanščine se izogibam tudi zato, ker bi utegnili zamegliti slikovitost opisov ali izkriviti pristnost izrazov. Najbolj značilne odlomke dokumentov navajam v originalu v opombah.

Tudi prevod nekaterih italijanskih strankarskih terminov ne bi docela ustrezal dejanski vsebini pojmov, zato pogostoma uporabljam originalne izraze ali takratne prevode, ki danes niso več v rabi. Iz praktičnih razlogov poimenujem italijanske struje s tujko, slovenske pa z domačo besedo. Za deželo uporabljam praviloma ime Julijska krajina, kakor se je uveljavilo v času po prvi svetovni vojni. Dobesedni prevod italijanskega imena Venezia Giulia — Julijska Benečija — je bil v rabi le kratek čas, medtem ko se imena Primorska, Slovensko Primorje in Istra uporabljajo v drugih obdobjih.

Dne 16. decembra 1970 sem razpravo v prvotni obliki, z naslovom Politične stranke in Slovenci v Julijski krajini v dobi italijanske okupacije *zagovarjala kot doktorsko disertacijo na filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Glede na pripombe komisije in drugih poznavalcev obravnavanega obdobja sem z dodatnimi raziskavami delo dopolnila in mu dala ustreznejši, krajši naslov. Za spodbudo, napotke in nasvete se iskreno zahvaljujem mentorju prof. dr. Metodu Mikužu, članoma komisije prof. dr. Janku Pleterskemu in prof. dr. Vasiliju Meliku ter dr. Joži Vilfanu, ki mi je omogočil tudi pregled očetove zapuščine, dr. Ivu Juvančiču in pokojnemu Ivanu Regentu. Skladu Borisa Kidriča, ki je financiral raziskavo, in Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja, ki mi je omogočil delo, gre posebna zahvala. Hkrati dolgujem zahvalo tudi arhiv-*

skim in bibliotekarskim delavcem, ki so s svojo prizadevnostjo olajšali zbiralno delo, predvsem dr. Costanzu Casucciju iz Archivio Centrale dello Stato, ki mi je tovariško pomagal z nasveti metodološkega in tehničnega značaja, ter njegovim sodelavcem, dalje dr. Vladu Valentinčiču iz Mestnega arhiva Ljubljane, dr. Tonetu Zornu in knjižničarki Mari Mervičevi iz Inštituta za narodnostna vprašanja, knjižničarki Stani Simoničevi iz Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, dr. Vjekoslavu Bratuliću, direktorju Sjeverojadranskega inštituta na Reki, sodelavcem časopisnega oddelka Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani in sodelavcem Biblioteca civica v Trstu. Tržaškim zgodovinarjem dr. Claudiju Silvestriju, dr. Teodorju Sali in pokojnemu prof. Carlu Schiffrerju se zahvaljujem za koristne napotke, pa tudi drugim, ki so kakorkoli spremljali moje delo.

Zadovoljna bom, če bo razprava prispevala k izpolnitvi vrzeli v našem in italijanskem zgodovinopisju, in hvaležna bom udeležencem obravnavanih dogodkov kakor tudi raziskovalcem, ki bi me opozorili na morebitne pomanjkljivosti ali netočnosti, ker bodo s tem prispevali k nadaljnjim raziskavam.

dr. Milica Kacin-Wohinz

I

POLITIČNE RAZMERE PRED RAZPADOM HABSBURŠKE MONARHIJE

PRIMORSKO VPRAŠANJE

V zadnjih desetletjih pred prvo svetovno vojno se je politično življenje na Primorskem in v Istri razvijalo v znamenju nasprotja med italijansko in slovensko-hrvaško skupnostjo. Po ljudskem štetju iz leta 1910 je na tem ozemlju prebivalo 354.908 italijansko govorečih prebivalcev in 407.911 prebivalcev s slovenskim ali hrvaškim jezikom. Etnična meja med italijansko-furlanskim agrarnim prebivalstvom in slovenskim podeželjem je bila natančno opredeljena. Tekla je, kakor v glavnem še dandanes, od ustja Timave na jugu, po doberdobski planoti, južno od Gorice ob Soči, severno odtod med Podgoro in Ločnikom, nato ob južnem robu goriških Brd in zahodnem robu Beneške Slovenije do današnje državne meje severno od Rezije. Beneška Slovenija ni bila v sestavi avstro-ogrske države, ker je že od leta 1866 pripadala Italiji. Vzhodno od te agrarne etnične meje je prebivalstvo italijanske narodnosti živelo v mestih pomešano s Slovenci in Hrvati. Italijani so prevladovali v Trstu in v mestih na zahodni istrski obali ter v nekaterih naseljih v notranjosti Istre. Ta geografska razporeditev se je kazala v socialni strukturi tako, da je slovensko in hrvaško prebivalstvo pripadalo v pretežni večini kmečkemu sloju, italijansko pa višjemu meščanskemu sloju. Delavski razred, ki je bil zlasti močan v Trstu, je bil internacionalistično usmerjen in se je v splošnem ograjeval od nacionalnih nasprotij.

Vprašanje odnosa med slovensko-hrvaškim in italijanskim prebivalstvom je bilo torej hkrati vprašanje odnosa med mestom in podeželjem.

Uveljavljanje slovenske in hrvaške narodne skupnosti, ki se je od narodnega preroda v zadnjih desetletjih prejšnjega stoletja hitro stopnjevalo, ne nazadnje zaradi demokratizacije

avstrijskega volilnega sistema, je ogrožalo italijansko hegemonijo v narodnostno mešanih mestih. Ta napredujoča »slovanska nevarnost« je zbujala ostro reakcijo italijanskega meščanskega sloja, ki se je kazala zlasti v boju na šolskem in jezikovnem področju. Težnje italijanskega meščanskega sloja po odrešitvi — »redenzione« — izpod habsburške vladavine in po združitvi tega ozemlja z italijansko državo so bile v skladu s prizadevanji po ohranitvi italijanske prevlade v teh krajih. Ta cilj pa se je zdel dosegljiv samo z vojno.

Ob izbruhu prve svetovne vojne se je notranje primorsko vprašanje spremenilo v vprašanje mednarodnih odnosov. Italija je najprej razglasila nevtralnost. Bila je zaveznica Nemčije in Avstro-Ogrske, vendar ni stopila v vojno na njuni strani, ker bi zmaga centralnih sil utegnila utrditi nemštvo na Jadranu in obenem zapečatiti usodo primorskih Italijanov, ki se ne bi mogli upirati napredovanju slovanstva. Politika nevtralnosti pa tudi ni bila najboljša za odstranitev te nevarnosti, saj bi v primeru zmage antante namesto nemštva prodrla na Jadran Srbija. Težnje po hegemoniji na Jadranu, po odrešitvi italijanskega prebivalstva izpod habsburškega žezla in po gospodarski ekspanziji na balkanski polotok so torej porodile v Italiji močno gibanje, tako imenovano intervencijsko, ki so ga izzvali vodilni politični krogi. Intervencionisti so zahtevali, naj stopi Italija v vojno, bodisi na strani antante ali na strani centralnih sil, za ceno ozemlja na vzhodu.

V tem gibanju pa sta obstajali dve različni tendenci, ki sta se pokazali zlasti proti koncu vojne: nacionalistično-imperialistična in levo demokratična. Obe sta sicer izvirali iz idej »risorgimenta«, iz težnje po združitvi vsega italijanskega naroda v eno državo, vendar sta se razlikovali glede načina, kako to doseči. Šlo je za osvoboditev zadnjih stotin Italijanov, živečih na Trentinskem, na Primorskem v Istri in Dalmaciji. Demokratična struja je vstop Italije v vojno na strani antante vezala na uveljavitev demokratičnih vrednot in na idejo po splošni svobodi in socialnem napredku vseh narodov. Predvidevala je zrušitev habsburške monarhije in ustanovitev neodvisnih nacionalnih držav. Struja nacionalistov pa je v tem spopadu iskala uveljavitev lastne države, njeno notranjo okrepitev in obogatitev, ki naj bi ustvarila možnosti za prevlado nad drugimi narodi. Ta tendenca je že v desetletjih pred vojno začela prevladovati v sicer demokratičnem iredentističnem giba-

nju, pridružili so se ji vodilni liberalno konservativni krogi, visoki vojaški krogi in sama vlada. Ministrski predsednik Salandra je javno izjavljal, da je italijanska vlada izločila iz svoje politike »sleherni obzir, sleherni predsodek in sleherno čustvo, ki ne bi izviralo zgolj iz brezmejne vdanosti domovini in italijanskega svetega egoizma«. Kampanjo za vstop v vojno je torej podpihovala sama vlada, prepričujoč italijansko javnost o koristi, ki jo bo vojna prinesla Italiji. Gibanje naj bi imelo patriotski značaj, toda v njem je prevladovala nacionalistična smer, ki je enačila iredentizem in ideje risorgimenta z imperializmom.

Medtem ko je v Italiji raslo intervencijsko razpoloženje, ki so mu nasprotovali le socialistična stranka in redki politiki okrog Giolittija, se je italijanska diplomacija začela tajno pogajati na obeh straneh vojujočih se sil, tehtajoč, katera stran bo Italiji ponudila več. Cena za vstop v vojno je rasla v sorazmerju z razvojem vojaških operacij. Avstro-Ogrska je bila pripravljena odstopiti trentinsko ozemlje, ne pa Trsta in pokrajin ob severnem Jadranu, za katere se je Italija posebej zavzemala. Potem ko so antantne sile v marcu 1915. leta doživele hujše vojaške poraze, so ugodile italijanskim zahtevam in podpisale z Italijo znan londonski pakt.

Z londonskim paktom, ki je bil sklenjen 26. aprila 1915. leta, so države antante, Anglija, Francija in Rusija, obljubile Italiji poleg Trentina in Gornjega Poadižja, naseljenega pretežno s prebivalstvom nemške narodnosti, in poleg osrednje Dalmacije ter otokov tudi Goriško-Gradiščansko, Trst, Istro in del Notranjske do razvodja med Črnim in Sredozemskim morjem. Le Reka, ki je pripadala ogrski polovici habsburške monarhije, je bila izvzeta.

Ta meja, ki je odvzemala slovenskemu narodnemu telesu dobro četrtino prebivalstva, je imela izrazit strateški značaj, bila je sad italijanskih imperialističnih teženj in ne posledica boja za italijanske nacionalne meje. Londonska pogodba je bila torej sad tiste politike, ki jo je zastopala struja nacionalističnih intervencionistov z zunanjim ministrom Sonninom.

Ozemlje Primorske se je po vstopu Italije v vojno na strani antante spremenilo v bojišče. Ob Soči je do jeseni 1917. leta tekla avstrijsko-italijanska fronta, ki je ohromila življenje v deželi in prizadejala prebivalstvu veliko gmotno škodo. Prebivalstvo Goriške je bilo večinoma izseljeno, v Trstu pa so za-

radi neposredne bližine fronte še bolj zaostrili policijske ukrepe, ki so veljali še iz 1914. leta. Prizadeli so tako slovenske kakor italijanske politične stranke.

Vojaški uspehi italijanske armade na Soči pa niso upravičevali pričakovanj antante. Nasprotno, 24. oktobra 1917 se je po predoru nemško-avstrijske armade pri Kobaridu morala italijanska vojska umakniti do reke Piave, katero je ponovno prekoračila šele oktobra 1918 s prodorom pri Vittoriu Venetu. V tem trenutku pa je bila avstro-ogrska monarhija že na robu razsula. Zaradi poraza pri Kobaridu, ki je povzročil v Italiji hude politične posledice, sta padla predsednik vlade Boselli in vrhovni poveljnik armade general Cadorna, ki ga je zamenjal general Armando Diaz. Novi ministrski predsednik Vittorio Emanuele Orlando pa je v svoji vladi še obdržal zunanjega ministra Giorgia Sidneya Sonnina, tvorca londonske pogodbe, kar je pomenilo, da se Italija ne namerava odreči imperialističnim težnjam po ekspanziji na tuja ozemlja.

Kljub temu pa je prav zaradi vojaškega poraza prišla v dobi Orlandovega predsedstva do veljave demokratična struja intervencionistov, ki so jo sestavljali zlasti republikanci in socialistični revizionisti z Leonidom Bissolatijem in neodvisnim demokratom Gaetanom Salveminijem. Demokratični intervencionisti so sicer zagovarjali osvoboditev vseh narodov izpod Avstro-Ogrske, ne samo italijanskega, in ureditev mejnih vprašanj v sporazumu z bodočimi državami, naslednicami monarhije. Toda glede meje ob severnem Jadranu, z bodočo Jugoslavijo, so predvidevali tisto črto, ki je pozneje postala znana kot Wilsonova linija, ne da bi bili upoštevali dejansko etnično mejo na tem ozemlju. Ta linija je bila za Slovence sicer ugodnejša kakor meja, določena v londonski pogodbi. Bodoči jugoslovanski državi je prepuščala Dalmacijo in ozemlje okrog kvarnerskega zaliva, tja do izliva Raše v Istri, toda Italiji je še vedno prisojala vso Goriško, Trst in Istro, to je ozemlje, ki je bilo razen mest strnjeno naseljeno s slovenskim in hrvaškim prebivalstvom.

Levi demokrati so se sicer zavedali obstoja neitalijanskih prebivalcev na ozemlju, ki so ga zahtevali za Italijo, vendar so predvidevali, da bo bodočim nacionalnim manjšinam višja italijanska civilizacija zagotovilo za njihovo enakopravnost in svoboden razvoj.

Za uveljavitev politike demokratične smeri je bil v Italiji ustanovljen odbor za sporazum med podjarmljenimi narodi Avstro-Ogrske (Comitato italiano per l'accordo fra i popoli sogetti all'Austria-Ungheria), ki je navezal stike z zastopniki osvoboditve jugoslovanskih narodov, zbranimi v Jugoslovanskem odboru v Londonu.

Jugoslovanski odbor se je konstituiral v začetku leta 1915 iz politične emigracije, ki so jo vodili Hrvatje. Njihov glavni predstavnik je bil Ante Trumbić, tržaške Slovence pa je v odboru zastopal Gustav Gregorin. Jugoslovanski odbor se je pri antanti zavzemal za združitev avstro-ogrskih Jugoslovanov s Srbijo v enotno jugoslovansko državo in se obenem nepopustljivo boril zoper italijanske pretenzije na ozemlje ob Jadranu. Italiji je priznaval pravico do furlanskega dela goriško-gradiščanske dežele, medtem ko je vse ozemlje vzhodno od agrarne etnične meje, z Gorico in Trstom vred, zahteval za bodočo Jugoslavijo. V juliju 1917. leta sta Ante Trumbić v imenu Jugoslovanskega odbora in Nikola Pašić, predsednik srbske vlade, podpisala krfsko deklaracijo. V deklaraciji so se predstavniki Srbov, Hrvatov in Slovencev izrekli, da bodo na temelju samoodločbe narodov in v skladu z demokratičnimi načeli ustanovili skupno, enotno in neodvisno državo, demokratično parlamentarno monarhijo pod dinastijo Karadjordjevićev. Ta nova država, imenovana Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, naj bi obsegala vse ozemlje, naseljeno s prebivalstvom jugoslovanskih narodnosti.

Spomladi 1918. leta pa se je Jugoslovanski odbor sporazumel tudi z italijanskim odborom za sporazum med podjarmljenimi narodi. Izjava, ki sta jo podpisala Andrea Torre za Italijo in Ante Trumbić za Jugoslovanski odbor, je bila potrjena na kongresu zatiranih narodov v dneh od 8. do 10. aprila v Rimu in se po njem imenuje rimski sporazum. Sporazum je med drugim določal, da je »združitev in neodvisnost jugoslovanskega naroda življenjski interes Italije, tako kakor je izpolnitev italijanske narodne združitve življenjski interes jugoslovanskega naroda«. Predstavniki obeh narodov so se v sporazumu obvezali, da bodo vse akcije med vojno in po njej usmerjali tako, da se izpolnijo ti cilji. Glede posameznih teritorialnih sporov pa je rečeno, da jih bosta oba naroda reševala sporazumno, »na osnovi narodnostnega načela in narodne samoodločbe, tako da ne bodo oškodovani življenjski interesi

obeh narodov«. Če bi manjše skupine enega naroda ostale v mejah drugega, jim je sporazum jamčil pravico do jezika in lastne kulture ter jim dajal možnost, da razvijajo svoje gospodarske interese. S sporazumom se Italija ni odpovedala ozemeljskim zahtevam, pa tudi Jugoslovanski odbor ne, saj je bilo vprašanje razmejitve med državama obravnavano samo načelno. S sklepi rimskega sestanka se podpisniki niso izrekli za neke pozitivne medsebojne obveznosti, kakor pravi tržaški zgodovinar C. Schiffrer, temveč le za preprosto protiavstrijsko akcijo.[1]

Italijanska vlada je pozdravila kongres zatiranih narodov, saj je bila v trenutku notranje krize prisiljena potisniti ob stran imperialistične koncepte in se preusmeriti k podpori narodnim gibanjem v Avstro-Ogrski, ki naj bi znotraj monarhije pomagala k njenemu razpadu. S tem je praktično vsaj s političnega vidika zanikala londonsko pogodbo. Sporazum je izkoristila za propagando med zatiranimi narodi Avstro-Ogrske. Posebna komisija pod vodstvom Uga Ojettija je v štirih jezikih pripravljala letake in časnike za Jugoslovane, Čehe, Poljake in Romune. Letake, namenjene jugoslovanskim narodom, je podpisoval Ante Trumbić v imenu Jugoslovanskega odbora.

Propaganda o namenih antante za osvoboditev zatiranih narodov je le počasi uspevala med Jugoslovani Avstro-Ogrske. Poznali so italijanske aspiracije na Jadranu, zato jih je skrbela bodočnost v primeru antantine zmage. Rimski sporazum so sprejemali z rezervo, saj je narodnostno načelo zamenjalo načelo o »življenjskih interesih«, ki so se očitno nanašali na kraje ob severnem Jadranu. Zlasti skeptični so bili v tem pogledu tržaški Slovenci.

Jugoslovanski poslanci, združeni v Jugoslovanskem klubu pod predsedstvom Antona Korošca, so 30. maja 1917 predložili dunajskemu državnemu zboru svojo politično programsko izjavo. V majski izjavi so na temelju narodnega načela in hrvaškega državnega prava zahtevali zedinjenje vsega ozemlja v habsburški monarhiji, naseljenega s Slovenci, Hrvati in Srbi, v samostojno in svobodno državno telo pod žezlom habsburško-lotarinške dinastije. Pod vplivom očitkov o oportunizmu in pod vplivom krfske deklaracije je pozneje Jugoslovanski klub ubral radikalnejšo taktiko in razglasil majsko izjavo s habsburško klavzulo za minimalni program. V septembru so se za majsko izjavo izrekli predstavniki vseh slovenskih me-

ščanskih strank in ljubljanski škof Jeglič, kar je sprožilo množično deklaracijsko gibanje, ki je z javnimi zborovanji in podpisovanjem za izjavo doseglo vrhunec spomladi 1918. leta. To gibanje je pod vplivom oktobrske revolucije, vstopa Združenih držav Amerike v vojno na strani antante, decembra 1917, in izjav ameriškega predsednika Wilsona januarja 1918 o pravici narodov do samoodločbe preraslo okvir majske deklaracije in postalo revolucionarno gibanje množic za mir. Ustrezno temu ljudskemu razpoloženju in spričo nepopustljivosti avstrijske vlade si je slovenska meščanska politika prizadevala za radikalnejšo rešitev, opuščajoč habsburški okvir. Ni šlo za opredelitev za antanto ali za centralne sile. »Jugoslovanska usmeritev, kot rešitev slovenskega obstoja, je determinanta slovenske politike med vojno, toda problem slovenske samoodločbe ni preprosta alternativa med protiavstrijstvom in oportunizmom, ampak ima zlasti zaradi imperialističnega postavljanja jadranskega vprašanja svojo specifiko,« je zapisal J. Pleterski in dodal, da je deklaracijsko gibanje vneslo v politični položaj nov, nepredviden element, ker z njim slovensko vprašanje »ni več le vprašanje taktiziranja med vlado in strankarskimi voditelji«, temveč je »gibanje množic, ki vnašajo v jugoslovansko vprašanje čisto novo dimenzijo«.[2]

Dne 16. avgusta 1918 je bil v Ljubljani ustanovljen narodni svet za Slovenijo, ki je z združitvijo slovenskih političnih strank v enotno narodno fronto postal predstavnik slovenskega naroda. Ustanovljen je bil z namenom, da bo deloval za zedinjenje slovenskega naroda v samostojno državo. Dne 6. oktobra je bilo ustanovljeno še Narodno veće Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu, ki je prevzelo v svoje roke vodstvo nacionalne politike. Hkrati pa je tudi Jugoslovanska socialnodemokratska stranka, ki se je dlje časa ograjevala od deklaracijskega gibanja, na zagrebškem sestanku 6. oktobra 1918 sprejela sklep o vstopu v narodne svete na osnovi načela o samoodločbi narodov in združitve Slovencev, Hrvatov in Srbov v samostojno demokratično državo. Razglas cesarja Karla z dne 16. oktobra o zvezni preureditvi avstrijske polovice monarhije je torej zadel v prazno. Gibanja nenemških in nemadžarskih narodov so bila v tem trenutku že na stopnji ustvarjanja lastnih držav. Dne 29. oktobra je Narodno veće razglasilo ustanovitev Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki je obsegala ozemlje Avstro-Ogrske, naseljeno s prebivalstvom teh

narodov. V Zagrebu se je nato ustanovila vlada za vsa območja nove države, v Ljubljani pa vlada za Slovenijo.[3]

SLOVENSKE MEŠČANSKE STRANKE IN NARODNI SVETI

Politično gibanje Slovencev na Primorskem se je sredi leta 1917 začelo prebujati iz mrtvila, ki sta ga povzročila neposredna bližina fronte in strog policijski režim. Prebujanje se je začelo v Trstu, medtem ko se je na Goriškem čas mrtvila zavlekel tja do srede leta 1918, ko so se razmere po umiku fronte do reke Piave toliko uredile, da so se začeli vračati begunci in politični izgnanci.

Različna politična usmerjenost Slovencev na Goriškem in v Trstu, ki je obstajala v dobi pred vojno, se je obdržala tudi v dneh obnove političnega gibanja.

Politično življenje Slovencev na Goriškem sta pred vojno usmerjali dve stranki, klerikalna Slovenska ljudska stranka in liberalna Narodno napredna stranka. Vendar goriški klerikalci niso imeli tolikšne premoči nad liberalci kot na Kranjskem. Imeli so relativno manjše število somišljenikov, kar se je kazalo zlasti v volilnih rezultatih. Pri zadnjih deželnozborskih volitvah leta 1913 so zaradi razdora v Slovenski ljudski stranki med staroklerikalnimi elementi okrog Antona Gregorčiča in novo strujo s krščanskosocialnimi tendencami zmagali celo liberalci. Med vojno pa so policijski ukrepi hudo prizadeli liberalno stranko. Njeni voditelji, med njimi Andrej Gabršček, so bili večinoma izgnani v internacijo, članstvo pa je bilo mobilizirano. Pobudo za obnovitev političnega gibanja so torej v letu 1918 prevzeli klerikalci.

Poleg teh dveh meščanskih strank je pred vojno delovala na Goriškem še agrarna stranka z Alojzijem Frankom, medtem ko so bili delavci organizirani v Jugoslovanski socialnodemokratski stranki pod vodstvom Henrika Tume.

V prvi polovici leta 1918 je bila vsa dejavnost na Goriškem posvečena zasilni obnovi porušene dežele in normalizaciji življenja, pri čemer je imela odločilno vlogo v ta namen ustanovljena Zveza slovenskih županstev. Ta zveza, čeprav z izrazito gospodarskim značajem, se je v programu iz februar-

ja 1918 izrekla za majsko deklaracijo in za rešitev mejnih vprašanj med Italijo in Avstrijo na temelju Wilsonovih načel.[4] Deklaracijsko gibanje se je na Primorskem razvijalo počasneje kot v drugih slovenskih deželah, sicer ne bi bil tržaški časnik Edinost neprestano vabil prebivalstvo naj podpisuje izjavo, ker Primorska zaostaja v tej kampanji. Primorske vasi so bile opustošene, prebivalci izseljeni, kar jih je ostalo, so se ubadali z vsakdanjimi težavami in z obnovo domov. Ob tem pa ni izključeno, da je prav prebivalstvo ob zahodni meji slovenskega ozemlja, dasi protiavstrijsko usmerjeno, skeptično sprejemalo gibanje, ki je opuščalo habsburški okvir, saj je zanj razbitje Avstro-Ogrske utegnilo pomeniti novo nevarnost, pripadnost k Italiji.[5]

Wilsonove izjave iz januarja in februarja 1918 so goriškim Slovencem zbudile nekoliko več upanja. »Londonski pakt (nas) ni več skrbel, ker deveta točka prve Wilsonove izjave: ‚ureditev meja Italije naj se izvede po jasno znanih narodnih črtah' je govorila jasno in določno... in smo lahko upali, da se naše polstoletne težnje vendarle uresničijo,« je zapisal deset let pozneje udeleženec dogodkov.[6]

Sredi leta 1918, ko se je bližal konec vojne, so razmere zahtevale obnovitev političnih strank in opredelitev političnega programa glede na nove okoliščine. Prvi so se organizirali klerikalci, ki so na sestanku 10. julija sklenili sporazum o združitvi obeh struj v enotno organizacijo in o skupnem nastopu. Združitev nove in stare struje je temeljila na načelih Vseslovenske ljudske stranke in majske deklaracije. Klerikalna stranka je na tem sestanku naložila odboru, naj išče stike z agrarno stranko zastran morebitne spojitve in z Narodno napredno stranko za enoten nastop pri urejanju vprašanj skupnega interesa. Odločila se je tudi za izdajanje glasila Goriška straža. Na sestanku 5. septembra, ki je potrdil združitev obeh struj in sprejel statut enotne SLS, se je Franko, voditelj kmetijske stranke, izrekel za pridružitev agrarcev k SLS, ker se programa obeh strank ne razlikujeta, vendar je odločitev prepustil članom stranke. Do spojitve v tem času ni prišlo, prehitela jo je italijanska zasedba.

Narodno napredna stranka se je junija 1918 preimenovala v Jugoslovansko demokratsko stranko — JDS v skladu z reorganizacijo liberalnega tabora na Slovenskem, ki je združila obe liberalni stranki, staro in mlado, v enotno JDS, vendar ni

pokazala tolikšne aktivnosti kot klerikalci. Liberalci so bili namreč med vojno posebej prizadeti s konfinacijami in vojaško službo.

Mesec dni po ustanovitvi narodnega sveta v Ljubljani je bil dne 13. septembra, v navzočnosti Korošca, ustanovljen v Gorici pokrajinski odsek narodnega sveta, ki je posloval kot organ narodnega sveta v Ljubljani. Sestavljali so ga po štirje predstavniki vseh treh omenjenih meščanskih strank. Predsednik odseka je bil liberalec Karel Podgornik, podpredsednik klerikalec Anton Brecelj, pozneje Ivan Berbuč, tajnik pa agrarec Peter Medveščck.[7]

Glede sodelovanja Jugoslovanske socialnodemokratske stranke, ki v dobi obnovitve političnega življenja, tako kot liberalci, ni bila posebno dejavna, obstoji mnenje, da v narodni svet ni vstopila. Iz nekaterih virov pa je razvidno, da je bil v zadnjih dneh oktobra član narodnega sveta tudi Alojz Štolfa kot zastopnik socialnih demokratov.[8] Verjetno je bila njegova prisotnost v svetu posledica osebnih nagibov, saj je bila goriška socialna demokracija pod vplivom Henrika Tume, ki je ostro nasprotoval sklepu JSDS, sprejetem na zagrebškem sestanku 6. oktobra, o sodelovanju delavske stranke v narodnih svetih.

Ustanovitev pokrajinskega odseka narodnega sveta za Goriško je imela predvsem političen pomen. V skladu s programom narodnega sveta v Ljubljani se je odsek pripravljal na prevzem oblasti. V ta namen so bili ustanovljeni pododseki: šolski, vojno-zgodovinski, aprovizacijski in narodopisni. Trenutno skrb pa je odsek posvečal zlasti obnovi porušene dežele in v ta namen ustanovil »ljudsko tajništvo«.

Goriški narodni svet je že ob ustanovitvi računal tudi z morebitno razširitvijo svojega vpliva na ozemlje Beneške Slovenije. Predvidel je izdajo posebne pratike za Beneške Slovence, ki so že od 1866. leta pripadali Italiji, vendar je Korošec spričo vojnih razmer odsvetoval takšno akcijo. Z Beneško Slovenijo se je ukvarjal klerikalni časnik Slovenec, ki je izhajal v Ljubljani, ko je nasvetoval ustanovitev posebnega narodnega sveta za te kraje, ki naj bi deloval za njihovo združitev v bodoči Jugoslaviji.

Kljub ustanovitvi skupnega političnega organa za slovenski del goriško-gradiščanske dežele so politične stranke še naprej delovale samostojno. Slovenska ljudska stranka je 19. septembra začela izdajati svoje glasilo Goriško stražo. Ob

izidu je časnik zastopal tezo o svobodni Jugoslaviji pod habsburškim žezlom, kakor jo je predvidevala majska deklaracija.

Hiter razvoj dogodkov, ki so vodili k razpadu monarhije in hkrati spodbujali italijanske imperialistične težnje, so prisilili slovenske politike k poglobljeni dejavnosti glede reševanja usode primorskih obmejnih pokrajin. SLS je 3. oktobra sprejela protestno resolucijo »proti temu, da bi se pri mirovnem pogajanju ali kako drugače slovenski del Goriške ali celo Gorica, odstopila kaki tuji državi«. Dne 17. oktobra je pokrajinski odsek sestavil »spomenico goriških Slovencev Narodnemu svetu v Ljubljani«.

V spomenici so goriški Slovenci zavračali italijanske zahteve po priključitvi vsega primorskega ozemlja k Italiji in zahtevali kot edino pravično rešitev priključitev slovenskega dela goriško-gradiščanske dežele z Gorico vred k Jugoslaviji, ozemlje zahodno od etnične meje pa k Italiji. S tem v zvezi so se sklicevali na Wilsonova načela, po katerih naj se vprašanja pripadnosti določenega ozemlja rešujejo v sporazumu s prizadetim prebivalstvom.[9] Tik pred koncem vojne so torej tudi goriški klerikalci opustili misel o Jugoslovanih v sklopu Avstrije, kakor jo je začrtala majska izjava, in se preusmerili k zahtevi po ustanovitvi samostojne in neodvisne države, ki naj vključi vse Slovence. Spomenico je pokrajinski odsek poslal v podpis po slovenskih občinah na Goriškem in s tem sprožil akcijo ljudskega plebiscita za priključitev k Jugoslaviji.[10]

Na Tržaškem pred vojno nista obstajali posebni stranki liberalcev in klerikalcev, temveč so bili tržaški Slovenci združeni v enotnem, liberalno usmerjenem političnem društvu Edinost. Klerikalna struja je bila v Trstu nepomembna, enotnost pa je bila tem bolj potrebna zaradi močnega pritiska italijanskega nacionalizma in iredentizma, ki je bil glavni nasprotnik slovenskega narodnega razvoja. Voditelji tržaškega političnega društva Edinost so bili že od prvih mesecev vojne v stiku z Jugoslovanskim odborom v emigraciji in so se glede mejnih vprašanj ravnali po navodilih Anteja Trumbića.[11] V Jugoslovanskem odboru so imeli svojega predstavnika Gustava Gregorina. Leta 1916 je društvo zahtevalo koncentracijo političnih sil na Slovenskem in opredelitev narodnopolitičnega programa ter skupno akcijo za njegovo uresničitev.[12]

Delovanje društva Edinost je bilo obnovljeno sredi leta 1917, potem ko je popustil policijski režim vojnega absolu-

tizma v Avstriji. Društvo se je na shodu 21. avgusta 1917 izreklo za majsko izjavo in protestiralo »proti temu, da bi se tudi ena sama ped jugoslovanskega ozemlja žrtvovala italijanski pohlepnosti«. V protestni resoluciji je rečeno, da vsako razpolaganje z ozemljem Dalmacije in avstrijskega Primorja brez sodelovanja in proti volji ogromne večine prebivalstva teh pokrajin nasprotuje pravici do samoodločbe narodov. Priključitev teh pokrajin k Italiji bi pomenila tudi kršenje narodnega načela, kajti razen furlanske ravnine in nekaj na pol poitalijančenih obalnih mest je vse to ozemlje naseljeno s slovanskim prebivalstvom, ki je edino avtohtono. Z gospodarskega vidika bi odcepitev teh pokrajin odrezala čisto slovansko zaledje od dohoda na morje, zato bi spravila »celo jugoslovanstvo« pod gospodarsko prevlado Italije, kar bi zbudilo odpor in nove vojne komplikacije. Krfsko deklaracijo, sprejeto v dogovoru med predstavniki srbske vlade in Jugoslovanskega odbora, ki je predvidevala združitev izpod Avstro-Ogrske odrešenega jugoslovanskega ozemlja pod dinastijo Karadjordjevićev, so tržaški Slovenci odklanjali, ker je upoštevala le ozemlje, »kjer prebivajo Jugoslovani kompaktno«. Spraševali so se, kaj bo v tem primeru z narodnostno mešanimi kraji, kot je bil Trst, oziroma z ozemljem, kjer etnična meja ni bila ostro določena. Glavni predstavnik društva Edinost Otokar Rybář je v govoru na shodu z navdušenjem omenjal uspehe soške armade, ki je prav tedaj odbijala enajsto italijansko ofenzivo.[13]

Majski deklaraciji so Tržačani priznavali posebno zaslugo, ker je na osnovi enotnega narodnopolitičnega koncepta združevala dotlej razprte stranke. Združevanje strank je zanje pomenilo prvi pogoj za ohranitev slovenstva ob morju.[14]

Pomembnejše manifestacije tržaških Slovencev so se začele spomladi 1918. Dne 10. marca je društvo Edinost priredilo Krekovo proslavo, na kateri je bila ponovno izražena jugoslovanska misel. Dne 21. aprila se je društvo sestalo na izrednem občnem zboru, da bi protestiralo zoper razdiralno in denuncijantsko dejavnost voditelja slovenske klerikalne stranke Ivana Šušteršiča. V resoluciji, sprejeti na zborovanju, je med drugim rečeno, da je glede na raznarodovalni pritisk Nemcev in Madžarov rešitev le v uresničitvi zahtev majske deklaracije. V ta namen naj se združijo vse sile in naj se odložе vsa vprašanja, ki ločujejo. S tem v zvezi so zborovalci obsodili podtikanje dr. Šušteršiča, ki je na zborovanju zaupnikov svoje stranke na-

padel nasprotnike, češ da tolmačijo majsko izjavo v protiavstrijskem smislu. V imenu slovenskih duhovnikov je obsodil Šušteršičevo politiko kaplan A. Čok in izjavil: »Tudi mi slovenski duhovniki na Primorskem in posebno na Tržaškem se pridružujemo vsem ostalim slojem našega naroda, ko gre za njega svobodo in rešitev.« Glede jugoslovanske socialne demokracije pa zborovalci niso podprli Bufonovega predloga, naj se ji izreče obsodba, ker ne podpira deklaracijskega gibanja. Ugotavljali so namreč, da se je v socialni demokraciji že začel odpor mladih proti protinarodnim elementom.[15]

Stališča glede pripadnosti Trsta so bila nedvoumno izražena na proslavi prve obletnice majske deklaracije 30. maja 1918. Predsednik društva Edinost Josip Vilfan[16] je v govoru izjavil, da Slovenci ne vidijo nobenega kompromisa glede pripadnosti Trsta in vse vzhodne obale Jadranskega morja od Soške ravni naprej k Jugoslaviji. Opozoril je, da Trsta ne zahtevajo iz sovraštva do Italijanov, pač pa se zavzemajo za samoodločbo in sporazum med narodi. Italijani se torej nimajo ničesar bati, saj se bodo odnosi z njimi urejevali na osnovi medsebojnega sporazuma.

Anton Korošec, ki je bil kot predsednik Jugoslovanskega kluba navzoč na proslavi, pa je izjavil, da sta Trst in Reka neobhodno potrebna Jugoslaviji in da je misel vsega naroda usmerjena na ti dve mesti. Zborovalce je pozdravil tudi Rudolf Golouh v imenu socialnodemokratske stranke. Golouh je pripadal mladi struji v JSDS okrog Albina Prepeluha, ki se je vključila v deklaracijsko gibanje, in je na proslavi izjavil, da ima jugoslovansko ljudstvo v socialnih demokratih »najkrepkejše, najodločnejše sobojevnike za vkupni cilj« in da se slovenski socialni demokrati pridružujejo gibanju za združitev Jugoslovanov.[17]

Te izjave, izražene prvič jasno in glasno, so zbudile ogorčen protest italijanskih socialistov, ki so za Trst zahtevali neodvisnost v sklopu Avstrije. Proslavo so ocenjevali za tržaški »pendant« rimskega kongresa zatiranih narodov in praške manifestacije ob obletnici ustanovitve narodnega gledališča, torej predvsem kot protiavstrijsko manifestacijo. Tržaški zgodovinar C. Schiffrer sprejema to možnost in dodaja, da se je morda zdelo Slovencem potrebno dokazati svojo navzočnost v mestu spričo bližajoče se italijanske zasedbe, zato naj bi njihove nacionalistične izjave imele predvsem taktičen značaj. V dokaz

za to navaja Schiffrer spravljivo stališče društva Edinost, ki je sledilo proslavi in ki se je kazalo v objavljanju člankov v italijanščini v časniku Edinost.[18]

V šestnajstih člankih, ki jih je objavil v italijanskem jeziku »un socialista« ali »un nazionalista italiano«,[19] zastopa avtor izrazito protiavstrijsko stališče, piše v duhu praške manifestacije in zagovarja sporazum med najbolj zatiranimi narodi Avstrije, med Italijani in Jugoslovani. Izjave s proslave 30. maja pa poskuša nekako opravičevati, češ da so nekaterim v govorniški gorečnosti ušle določene fraze.[20] Po Schiffrerjevem mnenju je tako stališče Edinosti, da namreč podpira nacionalno osvoboditev Italijanov izpod Avstrije, pripisati težnji tržaških Slovencev, da si zagotove čim boljše možnosti za bodočnost, ko bodo pripadali italijanski državi.[21] Glede na poznejše stališče tržaškega narodnega sveta le težko pritegnemo tej tezi, glede na to, kako se je končala doba medvladja v Trstu — v iskanju pomoči pri antanti — pa je ne moremo povsem prezreti. Prav gotovo pa je, da je potek dogodkov zahteval od Primorcev posebno taktiko. Če so se prenaglili in če so preveč odkrito razglašali svoja čustva, je bilo kaj kmalu potrebno omiliti ta vtis, tem bolj, ker so postali tarča silnega napada socialističnega časopisja. Zaradi te polemike, ki je bila vse prej kot koristna za slovensko narodno stvar v Trstu, so Vilfanovo izjavo obsodili tudi nekateri politiki iz meščanskih vrst v Ljubljani. Menili so, da je polemika s socialisti, ki zagovarjajo svobodno tržaško ozemlje, taktično napačna. To sodbo je izrekel voditelj liberalcev Albert Kramer na prvi seji narodnega sveta v Ljubljani dne 28. avgusta.[22] Antagonizem med Jugoslovansko demokratsko stranko in društvom Edinost pa je izviral iz dejstva, da se tržaški liberalci niso vključili v JDS, kakor so storili goriški liberalci. Svojo odklonitev je Edinost opravičevala s tem, da bi ta korak razbil enotnost med liberalno in klerikalno strujo na Tržaškem, ki je bila vzpostavljena že davno pred vojno. Pristop Edinosti k Jugoslovanski demokratski stranki bi po besedah Tržačanov povzročil razkroj v društvu, odbil bi »tiste tržaške narodne elemente, ki ne prisegajo na liberalni program, a so vendar pripravljeni na sodelovanje pri narodnem delu«, tržaška politika ostane: narodna sloga, kulturni napredek, jugoslovanska bodočnost.[23]

Dne 11. septembra 1918 je bil v Trstu ustanovljen krajevni narodni svet v navzočnosti Korošca. V narodni svet je

društvo Edinost imenovalo pet članov, tri mesta so bila pridržana zastopnikom Jugoslovanske socialnodemokratske stranke, tri pa zastopnikom bližnje Istre in »zastopnikom katoliškega svetovnega naziranja«.[24] Predsednik krajevnega narodnega sveta je bil poslanec dr. Otokar Rybář. Na osnovi sklepa JSDS, sprejetega 6. oktobra v Zagrebu, sta vstopila v krajevni narodni svet v Trstu Ferfolja in Golouh kot zastopnika JSDS. Tržačani so imeli svoje zastopnike tudi v narodnem svetu v Ljubljani (J. Vilfan) in v Narodnem veću v Zagrebu (Vilfan in Čok).

SOCIALISTI

V vodstvu *Jugoslovanske socialnodemokratske stranke* v Trstu so v začetku leta 1918 prevladali privrženci struje mladih, ki se je formirala v jeseni 1917 okrog Prepeluha in Lončarja in ki je zagovarjala združitev sil, ko gre za reševanje narodnega vprašanja. Medtem ko so mladi v Ljubljani izstopili iz JSDS, sta zastopnika te struje v Trstu Golouh in Ferfolja prevzela vodstvo stranke v Trstu in njenih prosvetnih društev Ljudski oder. Glede bodočnosti Trsta so zagovarjali njegovo pripadnost k Jugoslaviji in se v tem vprašanju ločili od tržaških narodnjakov le glede tega, da so postavljali na prvo mesto sporazum med jugoslovanskim in italijanskim narodom, medtem ko so narodnjaki zahtevali najprej priključitev in nato sporazum.[25] S tega stališča in najbrž pod vplivom stališč narodnega sveta v Ljubljani je Ferfolja dva meseca po proslavi majske obletnice obsodil Vilfanove izjave in zapisal, da je načelo: najprej Trst pod Jugoslavijo, potem sporazum z Italijani, napačno in da nasprotuje samo sebi. Prav tako je po njegovem napačno stališče italijanskih socialistov: pod Jugoslavijo za nobeno ceno.[26]

Ta razlika pa vendarle ni bila ovira za vstop predstavnikov tržaške socialne demokracije v krajevni narodni svet in za njihovo sodelovanje z meščanskimi strankami, potem ko je JSDS v začetku oktobra v Zagrebu z veliko večino glasov sprejela sklep v tem smislu.

Sodelovanju z meščanskimi strankami in vstopu socialistov v narodne svete pa sta nasprotovala Tuma in Regent, tako na

zagrebškem sestanku kakor ob konkretnem primeru v Trstu. Zagovarjala sta ohranitev enotnosti delavskega razreda, ki je temeljila na protivojnem stališču delavstva obeh narodnosti v Trstu, in ureditev narodnih vprašanj na osnovi enotne akcije združenega proletariata. S tega stališča sta podpirala idejo o samostojnem tržaškem ozemlju v sklopu Avstrije, ki je bila glavna postavka italijanskih socialistov. Velika večina delavstva v Trstu, obeh narodnosti, je sprejemala ta načrt kot edino pravilen.[27]

Levo socialistično usmerjeni Henrik Tuma, ki se je po Kermavnerjevem mnenju edini zavedal nevarnosti, ki grozi Slovencem z zmago antante, se je do zadnjega oklepal ideje o svobodnem tržaškem ozemlju v sklopu alpsko-podonavsko-sudetske države po načelu, da pripada mesto tistemu narodu, ki kompaktno naseljuje mestno zaledje. Zato je zagovarjal mir brez zmagovalcev in premagancev, mir brez aneksij in kontribucij, mir po načelih ruske revolucije.[28] Poleti 1918 je ostro nasprotoval nekompromisnemu stališču slovenskih narodnjakov in ugotavljal, da je nacionalistična rešitev narodnega vprašanja najbolj nemogoča za Trst, kjer se naroda prepletata. Zagovarjal je neodvisnost tega ozemlja in pravico do samoodločbe, ki jo je treba priznati tudi Italijanom. Uresničitev te ideje pa je videl le v združeni akciji mednarodnega proletariata. V dneh, ko je postala zmaga antante očitna, se je v reviji La Lega delle Nazioni zavzemal za pripadnost Trsta k Jugoslaviji, čeprav mu je priznaval italijanski značaj. Toda ker vprašanja Trsta ne morejo rešiti niti slovenski niti italijanski nacionalisti, »ampak se da rešiti edinole na osnovi političnih načel, ki se črpajo iz marksizma«, je predlagal njegovo internacionalizacijo in zagotovitev demokratične in svobodne ureditve.[29] Ta stališča so se povsem skladala s stališči italijanskih socialistov pod Pittonijevim vodstvom. V dneh, ko so mladi v JSDS stopili v narodni svet, pa je bil Tuma odrinjen iz političnega delovanja v Trstu in njegova misel o nesodelovanju z meščanskimi strankami se ni utegnila uveljaviti. Ivan Regent, ki je po vrnitvi iz vojske tudi izgubil vpliv v vodstvu tržaških socialistov, se je v teh dneh tik pred razpadom trudil, da bi prek sestankov »neodvisnih« slovenskih socialistov spodbijal vpliv Golouha in Ferfolje.[30] Vendar je njegovo delo rodilo uspehe šele po okupaciji Primorske.

Izmed italijanskih strank na Primorskem je bila v mesecih pred koncem vojne le socialistična stranka organizirana in aktivna. Italijanske meščanske stranke, združene v nacionalno liberalnem taboru, so bile namreč pasivne tja do zadnjih dni meseca oktobra.

Stranka italijanskih socialistov v Avstriji je bolj ali manj delovala vso vojno dobo. Njeno glasilo Il Lavoratore, ki je 31. avgusta 1914 postalo dnevnik, je bilo edini italijanski časnik, ki je med vojno smel izhajati v Trstu. V januarju 1918. leta je delavstvo v Trstu, Miljah in Pulju stopilo v splošno stavko z zahtevo po kruhu in miru. Tržaško delavstvo je tokrat prvič izvolilo svoj delavski svet in ustanovilo zaupniško telo — Corpo dei fiduciari — ter jima zaupalo vodstvo gibanja. Dne 26. aprila je svet sklical zborovanje, ki so se ga udeležili predstavniki meščanskih strank in zveze industrialcev. Zborovalci so obravnavali vprašanje prehrane in predlagali ustanovitev posebnega akcijskega odbora, ki naj bi v koordinaciji z vsemi političnimi krogi skrbel za pravično razdelitev hrane med sestradano tržaško prebivalstvo. V akcijski odbor, ki se je konstituiral na pobudo socialistov, so imenovale svoje predstavnike tudi slovenska in italijanske meščanske stranke.[31]

Stranka italijanskih socialistov v Avstriji je bila internacionalistična in kot taka je ostro nasprotovala italijanskemu iredentizmu. Med vojno je zagovarjala mir brez zmagovalcev in premaganih, brez aneksij in kontribucij, ker bi zmaga katerekoli vojujoče se sile pokopala načela proletariata in privedla do novega nacionalizma in imperializma. V aprilu 1917 je izvršni odbor stranke sprejel resolucijo, s katero je zahteval, naj se mir sklepa na temelju pravice narodov do odločanja o lastni usodi, zato naj bodo izključene vsakršne aneksije, ki bi nasprotovale tej pravici.[32] S to izjavo so se italijanski socialisti odrekali načelu o ohranitvi »status quo« in o avtonomiji v sklopu monarhije in hkrati prvič v času vojne potrdili neomejeno pravico do samoodločbe avstro-ogrskih narodov ter celo možnost njihove odcepitve. Gornja formulacija je bila sprejeta na predlog Puecherja, zastopnika tiste struje, ki se je nagibala k nacionalni usmerjenosti stranke, podobno kakor struja mladih v Jugoslovanski socialno demokratski stranki. V poznejših mesecih, zlasti v zvezi s proslavo petdesetletnice češkega narodnega gledališča v Pragi in s proslavo prve obletnice majske deklaracije v Trstu, pa je ponovno prevladala inter-

nacionalistična teza Pittonija, ki je praške in tržaške manifestacije ocenil za nadaljevanje politike rimskega kongresa in za izraz nacionalizma. S Pittonijevimi tezami se je strinjal tudi Henrik Tuma in prav tako velika večina slovenskih in italijanskih delavcev, organiziranih v dveh socialističnih strankah ali njunih sindikatih. Giuseppe Tuntar, voditelj leve, revolucionarne struje in poznejši soustanovitelj komunistične stranke v Trstu, je povzel, da tako rimski kongres kakor manifestacije zatiranih narodov težijo k podaljšanju vojne, da bi se končala z zmago enega imperializma nad drugim. Po njegovem mnenju je iredentistična rešitev tržaškega vprašanja nesprejemljiva, ker je samoodločba mogoča le, če je izvedena v okviru proletarske revolucije.[33] Pravilno rešitev za Trst so videli le v njegovi neodvisnosti najprej v sklopu Avstrije, pozneje pod varstvom Društva narodov. Odločno so nasprotovali njegovi priključitvi k Jugoslaviji, kakor so zahtevali slovenski narodnjaki. Na osnovi teh nasprotij se je razvijala polemika med časnikom Edinost in socialističnim Il Lavoratore. Kljub temu da so italijanski socialisti obsojali tudi mlado strujo v JSDS, zlasti zaradi Golouhove intervencije na proslavi 30. maja, so poleti 1918 sprejeli pobudo o sporazumnem določevanju stališč glede jadranskega vprašanja med slovensko in italijansko delavsko stranko. Na zborovanju JSDS v Ljubljani dne 28. julija 1918 je bila dana pobuda za skupni sestanek vodilnih odborov obeh strank. Dne 20. avgusta pa je to pobudo prevzela tržaška sekcija italijanske socialistične stranke in z ozirom na posebne razmere obmejnih dežel in Trsta predlagala, naj krajevna izvršna odbora jugoslovanske in italijanske delavske stranke »razpravljata in sklepata nemudoma na skupnih konferencah o splošnih točkah adrijanskega narodnega problema v svrho njegove rešitve«. Obenem so tržaški socialisti potrdili načela, izražena na mednarodnih konferencah v Zimmerwaldu in Kienthalu glede miru brez aneksij in kontribucij ter zahtevali za italijansko ljudstvo v Avstriji »popolno svobodo samoodločanja o sebi, lastnih potrebah in lastni bodočnosti«.[34]

Pobuda o sporazumnem reševanju žgočega problema je bila dobrodošla tudi narodnemu svetu v Ljubljani, ki je poskušal utišati ostro polemiko med narodnjaško Edinostjo in socialističnim Il Lavoratore glede pripadnosti Trsta, ki je bila vse prej kot ugodna za uresničitev jugoslovanskih nacionalnih tendenc. Narodni svet v Ljubljani je zato 7. septembra sprejel

sklep, naj se njegovi predstavniki pogovore s tražaškimi slovenskimi socialisti o smernicah, ki naj jih le-ti zastopajo na skupnem slovensko-italijanskem sestanku. Smernice za pogovore je narodni svet formuliral takole: jugoslovanska država naj dobi suverenost nad Trstom, Italijanom pa naj zagotovi najširšo avtonomijo, toda v tem trenutku naj bo govor le o avtonomiji, medtem ko naj se vprašanje o suverenosti ne omenja. Za vsako ceno je treba preprečiti polemiko in doseči, da tržaško časopisje preneha napadati italijanske socialiste.[35] Predsednik narodnega sveta Korošec se je dne 11. septembra pogovarjal o tem vprašanju z zastopnikom tržaških Slovencev (najbrž z Vilfanom, ki je bil član ljubljanskega narodnega sveta). Le-ta mu je zagotovil, da so slovenski socialisti prepričani, da mora Jugoslavija zahtevati Trst zase, toda ne morejo obljubiti, da bodo s tem stališčem prodrli na sestanku z italijanskimi socialisti. Jugoslovanski stvari pa bi po mnenju Tržačanov koristilo, če bi se italijanski socialisti izrekli proti pripadnosti Trsta k Italiji.[36]

Do skupnega sestanka dveh izvršnih odborov, ki je bil določen za 22. september, pa ni prišlo. Italijanski socialisti, ali njihov glavni predstavnik Pittoni, so sestanek preložili za nedoločen čas. Morda so se zavedali, da obstoji nevarnost vpliva slovenskih meščanskih strank, tem bolj, ker je bil tržaški odbor JSDS v rokah mladinov, zagovornikov sodelovanja z meščanskimi strankami in zagovornikov pripadnosti Trsta k Jugoslaviji. Ferfolja, član tega vodstva, je za odgoditev sestanka obdolžil Pittonija, češ da je najbrž spoznal, »da je lažje dekretirati samoitalijanstvo Trsta brez slovenskih sodrugov, kot z njimi«.[37] D. Šepić pa išče razlago za to odgoditev v ozračju, ki so ga povzročile polemike in ki je privedlo vodstvi obeh strank do ugotovitve, da še ni napočil pravi trenutek za pogajanja o skupnem stališču. Med italijanskimi in slovenskimi socialnimi demokrati so obstajale prevelike razlike v pogledu ozemeljske razmejitve, da bi se bili mogli sporazumeti.[38]

Heterogene tendence v delavskem taboru in nepopustljivost slovenskih narodnih voditeljev so dejansko onemogočile sporazumno reševanje razmejitvenih vprašanj med dvema socialističnima strankama, jugoslovansko in italijansko, in izključile edino realno možnost, da bi se bilo protiiredentistično krilo najmočnejše tržaške stranke, to je socialistične, izreklo zoper priključitev Trsta k Italiji.

Sredi oktobra, ko je bilo že jasno, da se Avstro-Ogrska ne bo obdržala, so italijanski socialisti prvotno stališče o avtonomnem in neodvisnem Trstu v sestavi bodoče konfederacije svobodnih narodov, ki so ga zagovarjali med Slovenci tudi Henrik Tuma in Ivan Regent, spremenili. Socialistični poslanec Valentino Pittoni je v dunajskem parlamentu takole formuliral koncept glede ozemeljske razmejitve: Nobena država ne sme odstopati ozemlja drugim brez svobodne privolitve prizadetega prebivalstva. Socialistična stranka in delavske organizacije menijo, da mora postati Trst docela neodvisen pod nadzorstvom Društva narodov. Dobiti mora resnično demokratično in po proporcu sestavljeno vladavino, ki naj izvira iz splošne, enake in neposredne volilne pravice. Tržaško neodvisno ozemlje naj obsega furlansko in istrsko območje, to je ozemlje, ki je naseljeno izključno ali v pretežni večini s prebivalstvom italijanske narodnosti. Socialisti zahtevajo popolno politično in narodno svobodo ter možnost, da določajo in zavarujejo svojo gospodarsko bodočnost. Nočejo, da bi se na Dunaju ali kjerkoli odločalo brez njih, o lastni usodi naj ljudstvo svobodno odloča.[39]

S tako rešitvijo so po mnenju tržaških zgodovinarjev italijanski socialisti želeli ohraniti italijanski značaj tega ozemlja, ki bi bil v primeru priključitve k Jugoslaviji v nevarnosti, in hkrati ohraniti pozicije, ki jih je socialistična stranka dotlej izbojevala. V svobodni državi bi namreč socialistična stranka lahko realizirala svoje socialne in demokratične koncepte.[40] Nikakor pa ni bil ta načrt namerjen proti Slovencem, kakor so nekateri razumeli. Italijanski socialisti so priznavali Slovence kot povsem enakopravne sodeželane v svobodnem mestu, kar je izviralo iz dolgoletnega sodelovanja med delavstvom obeh narodnosti. Bistvo problematike v tržaškem socialističnem taboru je »tičalo v možnosti, da bi utegnilo skupno italijansko-slovensko protiiredentistično stališče preprečiti aneksijo Trsta« k Italiji.[41]

Upoštevajoč tako usmerjenost italijanske socialistične stranke v Trstu, na drugi strani pa vztrajanje slovenskih narodnjakov in tržaškega odbora JSDS za priključitev k Jugoslaviji, je mogoče razumeti nasprotje med taboroma, ki se je iz dneva v dan stopnjevalo. Višek je nasprotje doseglo v oktobru, ko je krajevni narodni svet sestavil izjavo, usmerjeno predvsem proti socialističnim stališčem o neodvisnem ozemlju.

Krajevni narodni svet v Trstu je v izjavi z dne 19. oktobra protestiral proti takšni rešitvi jugoslovanskega vprašanja, ki bi še naprej ločevala Slovence, Hrvate in Srbe, »zlasti če se taka rešitev opravičuje z nedotakljivostjo dežel ogrske krone«. Glede Trsta pa je odklanjal njegovo morebitno odcepitev od zaledja, »tembolj ker se takšno odtrganje ne more opravičiti niti po narodnostni sestavi prebivalstva, ki je mešano, italijansko in slovensko v mestu samem, dočim je pa bližnja in daljna okolica — že od predmestij naprej — čisto slovenska, tako da ni mogoče spraviti Trsta v državno-teritorialno zvezo z nobenim bližnjim italijanskim ozemljem drugače kakor prek slovenskih tal«.[42]

Resolucija tržaškega narodnega sveta je naletela na negodovanje v Ljubljani. Jugoslovanska demokratska stranka je v svojem glasilu Slovenski narod napadla tržaški narodni svet, češ da ni kompetenten za izjave načelnega značaja, nato je tržaška Edinost ostro odgovorila: »Ljubljanskemu listu bodi povedano suho in na kratko, da si od njega ne bomo dali predpisovati svojega postopanja, ko gre za našo kožo.«[43] Toda proti izjavi tržaškega narodnega sveta je nastopil tudi narodni svet v Ljubljani, ko je 26. oktobra potrdil stališče Slovenskega naroda, da sta le Narodni svet v Ljubljani in Narodno veće v Zagrebu poklicana, da dajeta izjave o načelnih vprašanjih, med katera šteje tudi mejno vprašanje. V okrožnici, odposlani pokrajinskim narodnim svetom, je zato rečeno, naj le-ti svoje predloge pošiljajo v Ljubljano, zlasti pa naj pošiljajo poročila o uspehih proučevanja narodnostnih oziroma državnih meja.[44]

Odrekanje pravice tržaškemu narodnemu svetu do samostojnega nastopa glede mejnih vprašanj lahko ponovno pripišemo predvsem želji narodnega sveta v Ljubljani, da pomiri nasprotje med slovenskimi narodnjaki in italijanskimi socialisti. Saj je Il Lavoratore v članku »Giù le mani« očital slovenskim socialdemokratom v narodnem svetu, da enako kakor slovenske meščanske stranke odrekajo Italijanom v Trstu pravico do samoodločbe. »Proč roke,« pravi Lavoratore, »Italijani na Primorskem se bodo z vsemi silami in sredstvi upirali priključitvi Trsta in Primorja k Jugoslaviji.«[45]

V tem času pa je v italijanski delavski stranki že vplivala narodno usmerjena struja z Edmondom Puecherjem. Puecher, ki je bil med vojno predsednik tržaške socialistične organizacije, se je že od leta 1914 bolj zavzemal za italijanski značaj

Trsta kakor za socialistični program. Liberalnemu voditelju Camillu Ari, ki je prišel iz Rima, kamor je emigriral, v Trst, da bi našel ljudi, ki bi namesto razgnane liberalno nacionalne stranke skrbeli za italijanske interese, je Puecher obljubil pomoč italijanskih socialistov. Izrazil je pripravljenost čuvati italianiteto mesta, zlasti na področju kulturnega delovanja in šolstva.[46]

Dne 18. septembra je začel izdajati lastno revijo La Lega delle Nazioni, v kateri je zastopal priključitev Trsta k Italiji in zavračal načrt o neodvisnem ozemlju v trenutku, ko so drugi narodi Avstro-Ogrske prek narodnih svetov že prevzemali oblast in ko se je Trstu že približevala italijanska armada. Na zborovanju stranke v Trstu sredi oktobra je predlagal resolucijo v tem smislu, vendar je tedaj stranka izglasovala Pittonijevo resolucijo. V svoji reviji je odkrito predlagal »sporazum med vsemi Italijani tega ozemlja, z namenom, da se usklaja in disciplinira dejavnost za zavarovanje italijanskih nacionalnih interesov«.[47]

Puecherjevo strujo v italijanski socialistični stranki lahko primerjamo s strujo socialistične omladine v jugoslovanski socialni demokraciji. Obe sta bili predvsem narodno usmerjeni, obe sta odrekali veljavo internacionalističnim načelom v trenutku, ko so stopila v ospredje konkretna narodna vprašanja, obe sta zagovarjali sodelovanje z meščanskimi strankami pri uresničevanju nacionalnih ciljev in v trenutku, ko se je bilo treba pripraviti na prevzem oblasti. Tako so obstajale v socialističnem taboru v Trstu tik pred razsulom Avstro-Ogrske tri ostro ločene grupacije: mladini v Jugoslovanski socialnodemokratski stranki, ki so zahtevali Trst za Jugoslavijo in sodelovali v narodnem svetu, puecherjanci v italijanski socialistični stranki, ki so želeli priključitev k Italiji in sodelovanje z italijanskimi nacionalnimi strankami, ter v nasprotju z narodno usmerjenima strujama večina privržencev obeh strank, zlasti delavcev, organiziranih v sindikatih, s Pittonijem in Tumo, ki so vztrajali pri internacionalističnih načelih in želeli neodvisno tržaško ozemlje.

Njihova nasprotujoča si stališča so bila v tem trenutku nepomirljiva, kar je razvidno iz ostrih medsebojnih napadov v časopisju. Josip Ferfolja, pripadnik mlade struje v JSDS, je enako obsojajoče pisal o Puecherjevih kakor o Pittonijevih tendencah: »Govorili so ... njih govor je zatajevanje socializ-

ma ... poznajo le samoitalijanstvo Trsta. Izhajajoč iz tega ... so nas tržaške Jugoslovane obsodili v narodno smrt. Puecherjanci v takojšnjo ... Pittonijanci v počasno ali gotovo, potom asimilacije, h koji nas prisili sicer samostojni samoitalijanski Trst, ojačen po istrskih in furlanskih mestih. Ne eni ne drugi se niso spomnili, da je v Trstu približno polovica avtohtonega slovenskega prebivalstva ... ne eni ne drugi nas ne poznajo, govorijo o Trstu, kakor da nas ni tukaj.«[48] Ideja H. Tume, ki je predvidel nastanek neodvisnega ozemlja prek revolucionarne akcije združenega proletariata, je ostala v ozadju. V dneh razpada monarhije so italijanski vodilni socialisti opustili načrt o neodvisnem ozemlju kot neizvedljiv in sprejeli tisti Puecherjev predlog o sodelovanju z meščanskimi strankami, ki je bil še sredi oktobra nesprejemljiv. Italijanski socialisti so stopili v odbor za javno blaginjo, kateremu se je pridružil tudi slovenski narodni svet s predstavniki Jugoslovanske socialno demokratske stranke.

ITALIJANSKE MEŠČANSKE STRANKE

Italijanska liberalno nacionalna stranka v Trstu in na Goriškem je bila med vojno pasivna. Po vstopu Italije v vojno je del aktivnih pripadnikov tega gibanja emigriral v Italijo, mlajši so stopili v vojsko kot prostovoljci, vidnejši politiki so dobili službe pri vladnih organih in pri vojaškem poveljstvu. Tisti, ki so ostali v Avstriji, so bili večinoma izpostavljeni policijskemu preganjanju. Glasilo liberalno nacionalnega tabora Il Piccolo je maja 1915 prenehalo izhajati, ker so proavstrijsko usmerjeni Tržačani požgali tiskarno. Italijansko nacionalno in iredentistično gibanje, ki je bilo pred vojno v sklopu liberalno nacionalnega tabora, se je torej v začetku vojne preselilo iz Trsta in Istre v Italijo, kjer se je vključilo v boj za odcepitev Goriške, Trsta, Istre in Dalmacije od habsburške monarhije in za priključitev teh ozemelj k Italiji. V iredentističnem gibanju so obstajale tri politične struje, ki so se po ideološkopolitičnem konceptu razlikovale že pred vojno: liberalno nacionalna, nacionalistična in leva demokratična, imenovana »democrazia sociale«. Razlike v političnih stališčih teh struj so bile sicer očitne, vendar jih je že pred vojno družil skupen cilj:

osvoboditev Italijanov izpod Avstrije. Tudi v mesecih tako imenovanega intervencijskega gibanja v Italiji, od konca 1914 leta do spomladi 1915, ko se je bil boj za vstop Italije v vojno na strani antante, so se različni ideološkopolitični koncepti podredili temu cilju. Enotnost pa je bila le začasna in navidezna, kajti z menjajočo se vojno srečo na bojišču in s tem v zvezi z menjajočo se italijansko zunanjo politiko so se nasprotja sredi leta 1917 javno razgalila in pripeljala do razcepa v taboru iredentističnih emigrantov v Italiji.

Liberalno nacionalna struja, ki je bila pred vojno zmerna, se je čedalje bolj približevala imperialističnim tendencam. Dne 12. februarja 1918 je z nacionalistično strujo ustanovila politično društvo neodrešenih Italijanov — *Associazione politica tra gli Italiani Irredenti*, medtem ko so levi demokrati 14. januarja 1918 ustanovili svojo organizacijo Democrazia sociale irredenta.[48]

Associazione politica je združevala predvojne vidnejše politične delavce, poslance dunajskega parlamenta, deželnih zborov in občinskih svetov. Predsednik društva je bil poslanec dunajskega parlamenta konservativni liberalec Giorgio Pitacco, tajnik pa znani nacionalistični pisec Attilio Tamaro. Zaradi takšne sestave si je društvo lastilo pravico edinega predstavnika neodrešenih Italijanov in je odrekalo drugi emigrantski organizaciji pravico do zastopstva. Politična stališča društva so se skladala s stališči tiste intervencijske struje v Italiji, ki jo je zastopal zunanji minister Sonnino in ki je želela priključiti k Italiji čimveč ozemlja na vzhodu, kar naj bi ji zagotovilo hegemonijo na Jadranu. Vodilne osebnosti te skupine v Trstu so se že poleti 1914 povezovale s Sonninom in z ministrskim predsednikom Salandro, po prebegu v Italijo pa so dobile pomembna mesta z »zaupnimi nalogami«, v uradih pri italijanski vladi, zlati pa pri vrhovnem poveljstvu, kjer so lahko vplivale na italijansko politiko glede ozemeljskih zahtev. Teodoro Mayer, lastnik časnika Il Piccolo, Giorgio Pitacco, Camillo Ara, zlasti pa senator Francesco Salata (pozneje je postal načelnik urada za nove pokrajine), so aktivno sodelovali pri načrtovanju londonskega pakta, ki je zagotavljal Italiji mejo do Snežnika in Dalmacijo. Camillo Ara, predvojni voditelj liberalno nacionalne stranke v Trstu, je neposredno sodeloval pri načrtovanju civilne uprave v Julijski krajini za čas, ko jo bo zasedla italijanska vojska.

Glede jadranskega vprašanja so zastopali izrazito integralistično stališče, do Slovencev in Hrvatov na tem ozemlju pa so gojili šovinistične in raznarodovalne težnje. Odklanjali so načelo o pravici narodov do samoodločbe, pa tudi narodnostnim manjšinam, ki bi po londonski pogodbi prišle v sestavo italijanske države, niso priznavali narodnih pravic. Glavni glasniki teh stališč so bili poleg Pitacca še Attilio Tamaro, Attilio Hortis in Teodoro Mayer. Na osnovi teh stališč je društvo nasprotovalo sklicanju kongresa zatiranih narodov Avstro-Ogrske, ki je bil aprila 1918 v Rimu in ki naj bi privedel do izboljšanja italijansko-jugoslovanskih odnosov.[50]

Predsednik društva Pitacco je npr. takole utemeljeval nasprotstvo do popuščanja narodnostnim manjšinam: Tudi Italija namerava uzakoniti nekakšen paragraf 19 o šolskih in jezikovnih pravicah narodnih manjšin, kakršen velja v Avstriji, čeprav bi bila asimilacija nekaj tisoč večinoma italijansko govorečih Slovanov ob štiridesetih milijonih Italijanov zelo preprosta in hitra. Sodeč po dosedanjem razvoju, bodo take koncesije postale orožje, ki ga bodo uporabile tuje narodnostne skupine že zaradi sovraštva do Italijanov, da bi dobile še več pravic. Ne gre pozabiti, da bi dopustitev enega samega otroškega vrtca pomenila priznati pravico do univerze, dopustitev enega samega sodišča pa bi v kratkem privedla do zahtev po lastnem vrhovnem sodišču. Te zahteve pa ne bi postavljali samo Slovenci in Hrvatje, ki žive na še neprikljućenem ozemlju, temveč tudi tisti, ki prebivajo okrog Čedada in ki niso imeli nikoli drugačnih šol kakor šol z italijanskim jezikom.[51] V spomenici predsedniku italijanske vlade Orlandu, julija 1918, je društvo grajalo stališča, ki jih je sprejel rimski kongres, in zavrnilo formulo o pravici do samoodločbe in do plebiscita v jadranskih pokrajinah. Plebiscit bi bil po mnenju nacionalistov v korist Jugoslovanom, ki naj bi se v zadnjem času v teh deželah znatno pomnožili samo po zaslugi avstrijske politike. Društvo je tudi zavrnilo stališče o recipročni zaščiti narodnih manjšin, ker bi Slovani vsako popuščanje uporabili kot orodje za izsiljevanje in za novo iredentistično gibanje. Na drugi strani pa bi manjšinske pravice ranile nacionalni čut Italijanov na tem ozemlju in povzročile njihov upor. V tej spomenici je narodno gibanje Jugoslovanov v Avstriji označeno za avstrijsko politiko, zato je društvo opozarjalo italijansko vlado, naj ne podpira tega gibanja, ki se navzven kaže kot revolucionarno,

v resnici pa je zgolj nacionalno, ker bi s podporo le pospešila možnosti za preureditev monarhije v smislu trialistične federacije, kar pa bi pomenilo zadušitev italijanskega elementa v Avstriji. Italija naj se torej vzdrži vsakršnega sporazuma z Jugoslovani, saj sporazum nosi v sebi klice za nova nasprotja, hkrati pa bi tudi zmanjšal italijanski prestiž v neodrešenih pokrajinah.[52]

V avgustu je društvo organiziralo po Italiji demonstracije in protestna zborovanja, da bi odvrnilo morebitno naklonjenost italijanske javnosti do jugoslovanskega gibanja. O pripravah na demonstracije je poročala italijanska policija 24. avgusta. Predsednik društva Pitacco je tedaj ponovno utemeljeval politiko nacionalističnih iredentistov. Glede Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini, za katere se je zavzemala italijanska demokratična struja, je trdil, da so to le skupine (nuclei), ki jih je infiltrirala Avstrija, in da so bile vedno zveste cesarski vladi in sovražne Italijanom; namen, da bi se javno priznal slovenski element na ozemlju, ki bo pripadalo Italiji, je v nasprotju z vsakim konceptom o spajanju narodov, hkrati ko oživlja v srcih tistih ljudi (Slovanov) separatistične težnje in nasprotstvo do Italije. Če bi zmagala jugoslovansko-italijanska ideja, bi se morali vprašati, nadaljuje Pitacco, za koga smo šli v vojno in za koga smo izgubili pol milijona mož? Za »Slavijo« ali za dokončno zadostitev italijanskim stoletnim težnjam, med katerimi je na prvem mestu naša vojaška obramba na morju in na obali? Jugoslovansko gibanje podpira francoska vlada z denarjem, nadaljuje Pitacco, da bi preprečila Italiji prehod v veliko državo in pridobitev močnih pozicij na Sredozemlju. S tega vidika je torej po njegovem nevarno priznati Jugoslovanski odbor, saj bi s takim priznanjem Jugoslovani dobili na mirovni konferenci dvojno zastopstvo (odbor in Srbija, op. M. K. W.), medtem ko bi imeli Italijani en sam glas.[53] Taka politična orientacija je bila nedvomno v podporo Sonninovi politiki; v eni izmed bistvenih točk pa je Sonninove težnje celo prekašala. Sonnino se je zavedal, da je uresničitev italijanskih imperialističnih teženj odvisna od podpore antantnih držav, medtem ko so tržaški nacionalisti in italijanski visoki vojaški krogi, s katerimi so bili prvi povezani, prezrli to omejitev. Do kolikšne mere so podcenjevali vlogo antante, bo razvidno iz opisa prve okupacijske dobe v Julijski krajini in začetkov fašizma, ki je v veri, da zavezniki žele razvrednotiti italijansko

zmago, prevzel D'Annunziovo znamenito bojno geslo »vittoria mutilata«.

Gibanje nacionalistov v društvu Associazione politica je bilo v času, ko je Italija preživljala posledice poraza pri Kobaridu, zaradi česar se je italijanska vlada nagibala k dobrim odnosom z jugoslovanskim narodnim gibanjem, v krizi. V dneh, ki so sledili preboju pri Vittoriu Venetu in privedli do zasedbe Primorske in Istre, pa so se vladni krogi pod vplivom vojaških osebnosti generalnega štaba čedalje bolj nagibali k nacionalizmu in protijugoslovanstvu. Tedaj so tudi tržaški, istrski, zlasti pa dalmatinski nacionalisti ponovno pridobili moč in postali odločilni svetovalci bodoče italijanske politike do slovensko-hrvatskega prebivalstva v mejah italijanske države.

Druga organizacija emigrantov v Italiji, *Democrazia sociale irredenta*, je glede odnosov do jugoslovanskih narodov zagovarjala drugačno stališče kakor Associazione politica; v tem je bil izvor nasprotstva med tema strujama. V iredentističnem levo demokratskem društvu so delovali tisti emigranti, ki so pred vojno sestavljali jedro iredentističnega in protiavstrijskega gibanja, in sicer republikansko usmerjeni macinijanci okrog lista L'Emancipazione, disidenti italijanske socialistične stranke v Avstriji, voditelji in člani tiste delavske zbornice, ki je bila 1913. leta ustanovljena na načelu narodnosti v opoziciji do socialističnih internacionalističnih sindikatov, ter podobni elementi. Glede pripadnosti spornega ozemlja ob Jadranu so bili enako nepopustljivi kakor nacionalisti. Londonska pogodba jim je bila sveta in nedotakljiva. Glede odnosa med Italijo in bodočo Jugoslavijo pa so zastopali bratski sporazum in recipročno zagotovitev pravic za manjšine obeh narodov, ki bi pripadale tuji državi. Ost boja so usmerjali proti germanizmu, ne proti Jugoslovanom, upoštevajoč, da je protiavstrijakantstvo skupna poteza vseh zatiranih narodov v Avstriji. Opora za to stališče jim je bil dogovor med bivšim italijanskim vicekonzulom v Trstu Gallijem in slovenskimi voditelji Rybářem, Vilfanom in Mandićem iz januarja 1915, ki je vseboval obljubo Slovencev, da ne bodo ovirali italijanskega protiavstrijskega boja v Trstu.[54] Glavna zastopnika te iredentistične struje sta bila Angelo Scocchi in avtor knjige La vita di domani nelle terre redente Edoardo Schott-Desico. Program društva Democrazia sociale je bil jasno izpovedan v razglasu »neodrešenim delavcem« z dne 27. februarja 1918. V razglasu je rečeno: demo-

kratično načelo o neodvisnosti in bratstvu med narodi nam nalaga tako dejavnost, ki je v največjem interesu Italije, in sicer: prisrčen sporazum med vsemi narodi, izpostavljenimi nemško-madžarskemu pritisku, zavezništvo na temelju čustev in vere, interesov in dejavnosti, med Italijani, Čehi, Romuni, Jugoslovani in Poljaki proti skupnemu sovražniku; soglasje med neodrešenimi narodi, kakršno je goreče in bistroumno oznanjal Giuseppe Garibaldi in ki mora doseči višek v razkosanju pošastnega habsburškega cesarstva.[55] Tak politični koncept se je skladal z načeli tiste struje intervencionistov v Italiji, ki sta jo zastopala Leonida Bissolati in Gaetano Salvemini in ki se v nasprotju s Sonninovo smerjo imenuje demokratični intervencionizem. Vendar je med demokratičnimi intervencionisti v Italiji in tržaško-istrsko-dalmatinskimi levimi iredentisti obstajala nemajhna razlika. Prvi so priznavali bodoči Jugoslaviji pravico do Dalmacije in do ozemlja vzhodno od poznejše Wilsonove črte: cerkljansko-idrijsko območje, postojnski in ilirskobistriški predel ter ozemlje ob Kvarnerju vzhodno od črte Učka—Raša. Drugi pa so vztrajno zahtevali mejo po londonskem paktu, ki je segala do Snežnika, pa še Reko povrhu.

Na osnovi načela, da morajo bodoči italijansko-jugoslovanski odnosi temeljiti na recipročnem priznanju pravic tistim narodnim manjšinam, ki bodo živele v sestavi ene ali druge države, je bilo društvo naklonjeno gibanju jugoslovanskih narodov za združitev in ustanovitev skupne države. Taka država se bo po njihovem mnenju skupno z Italijo lahko upirala nemškemu imperializmu. Glede Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini je organizacija zahtevala na aprilskem kongresu, da je treba že tedaj, v začetku leta 1918, dopovedati »tem bodočim državljanom italijanskega kraljestva, da bodo živeli med brati, ki ne uporabljajo policijskega sistema kakor Avstrijci, ne brutalnosti kakor Prusi in ne nasilja kakor Madžari, temveč se drže tistega liberalnega, dobrohotnega in velikodušnega sistema, ki spoštuje rabo domačega jezika na občinah in v uradih ter učni jezik v šolah, ki spoštuje vero in upravno avtonomijo ter politično svobodo vseh manjšin«.[56]

V skladu s tem političnim programom so pripadniki društva Democrazia sociale sodelovali na konferencah socialistov antantnih držav in so bili člani stalnega antantnega odbora v Parizu ter odbora zatiranih narodov. Bili so tudi med po-

budniki za sklicanje kongresa zatiranih narodov Avstro-Ogrske in zagovorniki sklepov tega kongresa. Marca 1918 je društvo zahtevalo od italijanske vlade, naj prepreči iredentistične manifestacije po Italiji, ker jih nekateri elementi sprevračajo v imperialistične manifestacije in s tem škodujejo sodelovanju društva z drugimi zatiranimi narodi, zlasti z Jugoslovani.[57] Vendar je bilo zbližanje med temi iredentisti in Jugoslovani v emigraciji neuresničljivo. Prva in glavna ovira za to zbližanje je bil londonski pakt, temeljna opora za italijanske iredentiste in nesprejemljiva rešitev za Jugoslovane. V Italiji so imeli le šibko ali občasno podporo v vladnih krogih, odločnega nasprotnika pa v vojaških krogih in v liberalno nacionalistični Associazione politica. Naklonjenost vlade do te struje je bila odvisna od njene trenutne zunanje politike oziroma od njenih potreb. V prvi polovici leta 1918, ko je vlada iskala zavezništva v narodnih gibanjih, je podpirala in uporabljala usluge levičarskih emigrantov, pozneje, v dneh zmage, jih je zavrgla. Nacionalistična struja emigrantov je odrekala društvu pravico, da zastopa Italijane v Avstriji. Zanje so bili njegovi člani le predstavniki neke struje in glasniki svojih lastnih teženj, medtem ko je bila Associazione politica po lastnem mnenju edina prava predstavnica neodrešenih Italijanov, ker je vključevala zakonito izvoljene poslance in priznane predvojne politične voditelje. Italijanski ministrski predsednik Orlando je npr. takole definiral razliko teh dveh emigrantskih organizacij: iredentistična Associazione politica zastopa internacionalni politični koncept vlad, medtem ko je Democrazia sociale, ki vključuje tudi delavski razred, izraz politike ljudstev. Prva podpira medvladne dogovore, druga pa ljudske težnje.[58]

Ko je z zmago antante in zasedbo ozemlja, določenega z londonskim paktom, prevladala v Italiji nacionalistična in imperialistična smer, je Democrazia sociale za vselej izgubila možnost vpliva in uresničevanja svojega programa. Dokončni udarec ji je zadal fašizem.

Na ozemlju pod Avstrijo, v Trstu, v Istri in na Goriško-Gradiščanskem so se italijanske nacionalne sile prebudile iz medvojnega omrtvičenja konec oktobra 1918. Državni poslanci iz Trentina in liberalnonacionalni poslanci iz Trsta in Istre so se tedaj konstituirali v zvezo — Fascio nazionale — in dne 25. oktobra razglasili v dunajskem državnem zboru odcepitev ozemlja, naseljenega z italijanskim prebivalstvom, in njegovo

združitev z Italijo. Izjavo je v imenu vseh Italijanov habsburške monarhije prebral trentinski poslanec Enrico Conci. Poslanca furlanske klerikalne stranke Bugatto in Faidutti, ki v fascio nista vstopila, se nista strinjala z izjavo. V dunajskem državnem zboru sta prebrala lastno izjavo zoper priključitev goriške Furlanije k italijanski državi. Socialistična poslanca iz Trsta Pittoni in Oliva sta se glasovanja za izjavo fascia vzdržala in zahtevala, naj o združitvi ozemlja, naseljenega z italijanskim prebivalstvom, odloča ljudski plebiscit.[59]

Izmed italijanskih meščanskih strank je bila *furlanska ljudska stranka* pod Faiduttijevim vodstvom vseskozi prohabsburška in je do zadnjega verovala v obstoj monarhije. Sredi oktobra se je ob cesarjevem manifestu izrekla za priključitev Gradiščanske in mesta Gorice k Trstu, ki naj bi postal član v konfederaciji avstrijskih narodov, in za pravico do samoodločbe furlanskega ljudstva, če bi le-to moralo pripasti kaki drugi državi.[60] Glasilo te stranke, hkrati edini italijanski časnik poleg socialističnega Il Lavoratore, je bil proavstrijsko usmerjeni l'Eco del Litorale. Z razpadom monarhije je ta stranka izgubila vsakršen smisel za obstoj. Sicer pa je prenehala delovati že leta 1916, ko je italijanska vojska prodrla do Soče in internirala večino furlanskih duhovnikov, voditeljev in zastopnikov klerikalne stranke.

Po zgledu državnih poslancev so se 28. oktobra 1918 združile v enotno nacionalno zvezo — Fascio nazionale — tudi narodno in nacionalistično usmerjene italijanske struje v Trstu. Združile so se v trenutku, ko je bilo docela jasno, da bodo cesarsko-kraljeve oblasti zapustile Trst in predale oblast novo ustanovljenim narodnim odborom. Tržaško zvezo so sestavljali predstavniki liberalnonacionalne stranke, člani v začetku vojne razpuščenega občinskega sveta, levičarski macinijanci in pripadniki demokratično socialne struje ter predstavniki skupine anarhistov. Skratka tisti, ki so pred vojno sestavljali liberalno nacionalni tabor in so vojno preživeli doma ali v internaciji. Predsednik zveze je bil predvojni tržaški župan Alfonso Valerio.

V razglasu, ki ga je fascio naslovil Italijanom dne 30. oktobra, da jih je pozval na združitev, je rečeno, da je Fascio nazionale sinteza in izraz vseh, ki žele združitve z domovino. Zato so njegovi ustanovitelji, možje iz vseh slojev, pozabili na

načela, ki razdvajajo, in se združili na osnovi vsem skupnih italijanskih čustev.[61]

Dne 1. novembra je zveza začela izdajati dnevnik La Nazione, ki je bil prvi italijanski narodno usmerjeni list po požigu tiskarne časnika Il Piccolo v maju 1915. Fascio nazionale pa ni mogel biti predstavnik vseh Italijanov v Primorju, ker mu je stala nasproti socialistična stranka, edina resnično organizirana sila med tržaškimi Italijani. V sporazumu med socialistično stranko in fasciem je bil 30. oktobra 1918 ustanovljen skupni odbor za javno blaginjo — Comitato di salute pubblica. Nacionalno usmerjeni Italijani v Gorici pa so ta čas ustanovili začasno vlado — Governo provvisorio.

Italijanske nacionalne sile so torej stopile na površje v trenutku, ko so se morale konkretno soočiti z vprašanjem, kdo bo naslednik dotedanje avstrijske oblasti v deželi. Šlo jim je za to, da prevzamejo pobudo za uveljavitev nove državne pripadnosti tržaškega, goriškega in istrskega ozemlja. Njihov nastop je bil tembolj nujen, ker sta tako na Goriškem kakor v Trstu z enakim namenom že delovala slovenska narodna sveta, ki sta bila ustanovljena že v septembru. V Trstu pa je obstajala še druga nevarnost, nevarnost delavske vstaje.

II

GORICA IN TRST V DNEH PREVRATA

PREVZEM OBLASTI NA GORIŠKEM

V skladu z nastankom nove Države SHS se je pokrajinski odsek narodnega sveta v Gorici dne 31. oktobra razglasil »za vrhovno instanco v vseh narodnih, gospodarskih in političnih zadevah« na Goriškem. V razglasu z dne 1. novembra je rečeno, da pokrajinski odsek prevzema »v imenu in na poziv narodne vlade samostojne jugoslovanske države celotno javno upravo v slovenskem delu bivše goriško-gradiščanske dežele z njenim glavnim mestom Gorica vred«. Pozval je javne urade, naj se podrede odseku, slovenske vojake, naj se zglase in ustanove narodno obrambo, slovensko prebivalstvo pa naj vzdržuje mir in red in spoštuje privatno lastnino.[1] V naslednjih dneh so se dejansko podredili pokrajinskemu odseku skoraj vsi uradi v Gorici, za okrajnega glavarja je odsek imenoval Bogomila Berbuča. Dne 2. novembra je pokrajinskemu odseku zapriseglo okrog 1500 vojakov drugega strelskega polka avstrijske armade, ki so ga sestavljali večinoma Slovenci. Vojaštvo pod poveljstvom Dinka Puča je zasedlo ključne položaje v Gorici, med njimi železniške, poštne in brzojavne urade ter skladišča z živili. Občinam po Goriški je odsek naročal, naj ustanove vaške odbore narodnega sveta, ki naj prevzamejo funkcijo občinskih odborov. Naročal jim je tudi, naj ustanove narodno obrambo ali vaške straže, ki naj skrbe za red in mir, »če bi ga motili na svojo pest se umikajoči vojaški oddelki, klateži ali nebrzdani nagon po tuji lastnini in uničevanju. Priprave za ustanovitev javne narodne straže naj se vršijo tako, da ta postane zarodek poznejše narodne milice.« Z okrožnico z dne 4. novembra je pozive narodnega sveta podprl tudi goriški knezonadškof Frančišek Borgia Sedej.[2]

Italijanskemu prebivalstvu v Gorici je pokrajinski odsek narodnega sveta ponudil sodelovanje. Že v razglasu z dne

1. novembra je povabil »goriške meščane italijanske narodnosti na sodelovanje, v varstvo skupnih interesov in v vzdrževanje javnega miru in reda«. O italijanskih zastavah, ki so plapolale v mestu poleg slovenskih, je ugotavljala Goriška straža, sedaj glasilo narodnega sveta, da je to znamenje demokratičnosti, »saj nova doba ne pozna več narodnega sovraštva, temveč medsebojno skupnost in bratsko ljubezen. V novi družini narodov bomo v Jugoslaviji tudi Italijane spoštovali in čuvali njih pravice!«[3]

Ob pozivu cesarsko-kraljevega namestnika v Trstu, naj se osnujejo po deželi narodni organi, da bodo prevzeli upravne posle, so se v Gorici sestali predstavniki italijanskih političnih grupacij. Na sestanku sta bila navzoča tudi predstavnika pokrajinskega odseka narodnega sveta predsednik Karel Podgornik in njegov namestnik profesor Ivan Berbuč. Predlagala sta ustanovitev mestnega sveta, ki naj bi ga sestavljalo po 12 predstavnikov Slovencev in Italijanov v sorazmerju z narodnostno sestavo mestnega prebivalstva. Slovenci naj bi vodili upravo v slovenskem delu dežele, Italijani pa v krajih z italijanskim oziroma furlanskim prebivalstvom.[4] Po poročilu poznejše italijanske okupacijske oblasti pa so ta predlog o skupnem odboru dali italijanski predstavniki, vendar ga je predsednik narodnega sveta Podgornik »javno in uradno zavrnil«, ker je dobil iz Ljubljane ukaz, naj prevzame pokrajinski odsek vso oblast v slovenskem delu Goriške.[5] Tudi iz poročila renškega župana Iva Stepančiča z dne 11. novembra je razvidno, da je pokrajinski odsek 1. novembra sklenil prekiniti kompromisna pogajanja z Italijani.[6]

Italijanske stranke so zato ustanovile lastno začasno vlado — governo provvisorio — s predsednikom Pinausigom, ki naj bi bila protiutež slovenskemu narodnemu svetu. Ta vlada je 2. novembra izdala razglas o prevzemu vseh poslov v deželi in pozvala prebivalstvo, naj ustanavlja narodno gardo za ohranitev miru in reda. V razglasu pa ni povedano, ali je s pojmom »vsa dežela« mišljen tudi slovenski del Goriške.[7] Začasna vlada je imenovala za deželnega glavarja Pettarina, prevzela je urad za obnovo Goriške in davčni urad ter del denarnih fondov. Okrog 3000 italijanskih vojakov, ki so se skozi Gorico vračali iz avstrijskega ujetništva, naj bi postalo jedro oborožene sile.[8] Dne 3. novembra je začasna vlada poslala bratske pozdrave Narodnemu veću v Zagreb in izrazila upa-

nje, da bo med osvobojenimi narodi vladalo najboljše razumevanje in sožitje.[9]

Na Goriškem sta torej v dneh prevrata obstajala dva oblastna organa: pokrajinski odsek narodnega sveta in italijanska začasna vlada. Prvi je prevzel vse posle v imenu ljubljanske vlade in z oboroženo silo zasedel ključne položaje v Gorici, iz česar sledi, da je v tem času Goriška bila sestavni del nove Države SHS. Začasna vlada pa je bila bolj formalna, z minimalnimi možnostmi za odločanje, saj je zamudila priliko za prevzem upravnih poslov. Zunaj Gorice, po slovenskih krajih, so izvrševali oblast vaški odbori narodnega sveta s pomočjo vaških straž. Vaški odbori so posvečali pozornost zlasti preskrbi in v ta namen rekvirirali blago, živino in orožje, ki ga je izročala umikajoča se avstrijska vojska.[10] Vaški narodni odbori in njihove straže pa so imele le kratko življenjsko dobo, večji del odborov se je namreč ustanovil šele v dneh, ko je Primorsko že zasedala italijanska vojska, ki je sproti ukinjala odbore in razoroževala straže.

ODBOR ZA JAVNO BLAGINJO

V Trstu so se v dneh razpada dogodki razvijali drugače kot na Goriškem. Dejavnost Slovencev je bila sicer do konca oktobra občutno močnejša od dejavnosti italijanskih nacionalcev,[11] le italijanski socialisti so se postavljali po robu slovenskemu nacionalizmu. Z ustanovitvijo odbora za javno blaginjo, ki je združil italijanske liberalne nacionalce in socialiste, pa se je razmerje sil v hipu sprevrglo v korist Italijanov, tem bolj, ker so se zavzemali za priključitev k državi zmagovalki, hkrati pa so že lahko računali z italijansko zasedbo. Edinost je poročala dne 30. oktobra, da se je pretrgalo sodelovanje med Italijani in Slovenci v komisiji za prehrano, ki se je uspešno razvijalo med vojno. Komisija je bila namreč edino telo, sestavljeno iz predstavnikov vseh tržaških političnih strank, ki je delovalo vso vojno dobo. Sodelovanje v komisiji se je po besedah Edinosti pretrgalo zato, ker je italijanski narodni socialist Puecher zahteval hrano iz Italije, Vilfan pa se je temu uprl. Le odbor za javno blaginjo je preprečil hujše incidente. Tej ugotovitvi sledi pomirjevalno stališče Edinosti s pozivom, naj

Jugoslovani preprečijo izbruh sovraštva, saj bi bilo nesmiselno začeti poulični boj med dvema narodoma, ker bo vprašanje pripadnosti Trsta tako in tako reševala mirovna konferenca. Glavno je, da smo dosegli svobodo, sedaj je naša naloga pomirjati duhove.[12] Še pred kratkim izrečena zahteva o pripadnosti Trsta k Jugoslaviji je torej bila potisnjena ob stran v trenutku, ko je nastopila nevarnost spopadov.

Odbor za javno blaginjo je ob ustanovitvi 30. oktobra izdal razglas prebivalstvu, v katerem je rečeno, da je trenutni program odbora izvesti odcepitev Trsta in drugih delov italijanskega ozemlja od avstrijske države. V ta namen je odbor prevzel civilno in vojaško oblast ter vse mestne in deželne upravne ustanove. V imenu skupnih čistih idealov, je rečeno v razglasu, zaupamo, da bo prebivalstvo sodelovalo pri preprečevanju škode in sramote, ki bi zadela mesto, če bi prišlo do žalitev zlasti »mirnih meščanov druge narodnosti«. Naj nobena žalitev ne s te ne z one strani ne ogroža našega ideala. Naš narod naj ne izreče nobene žalitve, ki bi povzročila nasilno reakcijo. Vsem naj bo zagotovljena svoboda izražanja čustev, vsi naj bodo dolžni spoštovati druge osebe in imovino. »Trst je svoboden, tržaško prebivalstvo pa naj ostane pred vsem svetom vredno svoje tradicionalne časti in civilizacije.«[13] V razglasu ni niti besede o tem, kam naj Trst pripada. Odbor je hkrati poslal delegacijo k državnemu namestniku z zahtevo, da preda oblast, kar se je dejansko izvršilo naslednjega dne, 31. oktobra. Ob odhodu je državni namestnik Fries-Skene izdal razglas, s katerim je prosil prebivalstvo, naj ohrani mir in red, in izrazil svoje prepričanje, da Trst, ki je bil pet stoletij prostovoljno v sestavi monarhije, »zamore najti tudi v bodočnosti razvoj dostojen svoje preteklosti v samovoljnem pridruževanju k zaledju, ki ga z njim spaja narava in zgodovina in ki zdaj pričakuje novo državno uredbo«.[14] Razglas je objavil samo slovenski list Edinost, medtem ko je objavo v italijanskih časnikih La Nazione in Il Lavoratore, preprečil odbor za javno blaginjo.[15] Poziv Tržačanom za pridružitev »k zaledju« ni mogel ustrezati italijanskim nacionalnim strujam, ki so hotele Trst v Italiji, pa tudi ne nacionalno usmerjenim puecherjancem, ki so v odboru zastopali italijansko socialistično stranko.

Odbor za javno blaginjo je ob ustanovitvi štel 24 članov. Od teh jih je 12 pripadalo Fascio nazionale, 12 pa italijanski

socialistični stranki. Ker so bili socialisti edina resnično močna organizacija in so imeli dejanski vpliv na delavske množice, so člani nacionalnega fascia morali privoliti v paritetno predstavništvo v odboru. To pa praktično ni ogrožalo njihovih narodnih teženj, saj je v vodstvu socialistične stranke imela glavno besedo nacionalno usmerjena Puecherjeva skupina, ki je imela, čeprav številčno šibka, zaradi Pittonijeve odsotnosti, neizvedljivosti programa o neodvisnem ozemlju in zaradi šibkosti radikalnih, revolucionarno usmerjenih socialistov proste roke za odločanje v imenu stranke.[16]

Tržaški narodni svet je bil z ustanovitvijo odbora za javno blaginjo potisnjen v stran. Ker je spoznal, da bo ostal brez vpliva in da se bodo dogodki razvijali mimo Slovencev in morda celo zoper nje, je zahteval pri odboru za javno blaginjo, naj vključi v to začasno vlado tudi zastopnike Slovencev. Odbor je predlog sprejel z večino glasov in vključil štiri predstavnike slovenskega narodnega sveta: liberalca Josipa Vilfana in Edvarda Slavika ter socialna demokrata Josipa Ferfoljo in Rudolfa Golouha. V zapisniku seje, ki je sklepala o tem predlogu, je rečeno, da se Slovence sprejme »pod pogojem, da izjavijo, da bodo vprašanje Slovanov prepustili mirovnemu kongresu«. Časnik La Nazione je to formulacijo prekrojil in zapisal, da sprejem štirih Slovencev »ne vnaša dvomov ali razhajanj glede vprašanja italijanskega Trsta«.[17] Tedanji podpredsednik fascia Marco Samaja pa v svojih spominih, objavljenih leta 1926, pravi, da se je odbor odločil za sprejem Slovencev zlasti zato, ker je vedel, da je avstrijska vojska odvezana prisege zvestobe in da policijski stražniki v Trstu niso marali priseči voditeljem odbora za javno blaginjo. »Politični motiv nas je torej prisilil, da smo v tistem trenutku sprejeli sodelovanje Slovanov.«[18]

Narodni svet je po sprejemu v odbor za javno blaginjo pozval prebivalstvo, naj se podredi odredbam odbora in naj ga podpira zlasti pri vzdrževanju javnega reda, posebej pa naj se izogiba vsega, kar bi moglo motiti sporazum med narodoma in privesti do neprijetnih pojavov. Vstop Slovencev v odbor, je rečeno v pozivu, ne prejudicira rešitve pripadnosti tega ozemlja, ki je pridržano mirovni konferenci. Rojaki naj zaupajo svojim zastopnikom in to dokažejo z mirnim in dostojnim vedenjem.[19]

Italijani so sprejeli Slovence v odbor, odbili pa so prošnjo Deutscher Volksrata za zastopstvo Nemcev v tej začasni vladi, z izgovorom, da so Nemci v Trstu in drugih italijanskih krajih julijske dežele le neznatna narodnostna skupina. Sicer pa, je rečeno v odgovoru, je odbor prevzel skrb za vse pribivalstvo, torej tudi za Nemce, ki žive tukaj.[20]

Kompromis med krajevnim narodnim svetom in odborom za javno blaginjo pa najbrž ni bil docela pogodu slovenskemu prebivalstvu v okolici Trsta. Narodni svet je namreč še isti dan, ko je vstopil v odbor, prejel iz Rojana sporočilo, da se je tamkaj ustanovil krajevni narodni svet, »da prevzame upravo našega kraja in skrb za varstvo v našem kraju«. V dopisu je rečeno, da bo ustanovljen tudi posebni odbor za javno blaginjo za vso spodnjo in gornjo okolico, če ne pride do sporazuma s tržaškim odborom za javno blaginjo, »v katerem ... tržaška okolica ni zastopana in kateri ... naše narodnosti zadosti ne upošteva«. Naj torej zastopniki narodnega sveta v odboru začno pogovore v tem smislu.[21] Koliko je zalegel protest Rojančanov, ni znano. V nekem zapisniku seje odbora za javno blaginjo pa zasledimo zahtevo dr. Slavika, naj se število Slovencev poveča na osem,[22] vendar do sprememb ni prišlo.

Krajevni narodni svet v Trstu je v dneh razpada imel organizirane straže v mestu in v okolici, hkrati je zaprisegel bivše avstrijske vojake, ki naj bi postali njegova oborožena sila. Po spominih Rudolfa Golouha pa so ti zapriseženi vojaki sproti uhajali domov, tako da je bila oborožena moč narodnega sveta le navidezna.[23] Imel pa je poveljstvo nad brodovjem, ki je pripadalo Narodnemu veću v Zagrebu, in neposredno zvezo z osrednjimi oblastnimi organi na ozemlju Države SHS ter s tem možnost njihove pomoči pri zavzemanju stališč. Kljub temu da so bili Slovenci člani odbora za javno blaginjo, je bila njihova vloga pri prevzemanju uprave popolnoma nepomembna, ker je odbor imenoval na ključne položaje komisarje italijanske narodnosti. Že 31. oktobra se je narodni svet pritoževal vladi v Ljubljano, da je odbor prevzel vse osrednje urade, od poštnih do sodnijskih, in imenoval zanje svoje zaupnike. Ker je narodna vlada prevzela oblast na vsem slovenskem ozemlju, torej tudi na Primorskem, so Tržačani predlagali, naj zahteva, da se vprašanje kompetenc vsaj začasno rešuje sporazumno. Predlagali so, naj narodna vlada prevzame direkcije železnic, pošte in brzojava ter pomorsko

vlado, medtem ko naj tem uradom odbor za javno blaginjo dodeli svoje zaupnike. Pri namestništvu, sodnih uradih in finančni direkciji pa naj odbor prizna narodni vladi vsaj sovodstvo. Narodni svet je predlagal tudi, naj narodna vlada imenuje iz vrst svojih zaupnikov osebe, ki bodo prevzele vodstvo gornjih uradov, za svojega poverjenika v Trstu pa naj imenuje Otokarja Rybářa.[24] Tržaški narodni svet je te zahteve ponovil še 2. novembra in vztrajal zlasti pri prevzemu vodstva pomorske vlade spričo tega, da je bilo brodovje na Jadranu last nove Države SHS. Za to mesto je predlagal Franja Wilfana, medtem ko je socialnega demokrata Josipa Kopača predvidel za predstavnika narodne vlade za primorske zadeve. Narodna vlada je dne 1. novembra imenovala za svojega predstavnika na spornem ozemlju, posebej za Trst in okolico, Otokarja Rybářa. Obenem je ugotovila, da odločitev o pripadnosti tega ozemlja pripada mirovni konferenci.[25]

Odbor za javno blaginjo v Trstu je izvrševal oblastne funkcije od prevzema poslov 31. oktobra dopoldne do prihoda italijanske vojske 3. novembra zvečer. Razglasil se je za osrednji oblastni organ za vse ozemlje Primorja, naseljenega z italijanskim prebivalstvom. S prevzemom deželnih ustanov, kot so namestništvo, direkcije železnic, pošte in pomorstva, je formalno izvrševal deželno oblast, dejansko pa je bilo njegovo delovanje omejeno le na Trst.[26] Zunaj mestnega torišča je praktično ukrepal le v dveh primerih, ko je prevzemal skrbništvo nad furlanskim prebivalstvom iz Tržiča pred umikajočo se avstrijsko armado in izdal uredbe o pravici beguncev, da se vrnejo na Primorsko brez potnih listov.[27] Sklic predstavnikov istrskih Italijanov na sestanek v Trst pa je ostal neuresničen, ker ga je prehitela italijanska zasedba.

Tudi po drugih krajih v Istri in na Reki so bili v teh dneh ustanovljeni italijanski narodni odbori, ki so delovali poleg slovenskih oziroma hrvatskih narodnih svetov. Skupnih organov, kakor v Trstu, pa nikjer niso ustanavljali.

Glavno skrb je odbor za javno blaginjo posvečal ohranitvi reda in miru ter preskrbi meščanov. Glede preskrbe je izdal vrsto odločb, med njimi o prepovedi izvoza živil in o zapori glavnih skladišč. Te uredbe pa so imele omejeno moč, ker živil v Trstu ni bilo, še tisto pičlo količino, ki je bila spravljena po skladiščih in trgovinah, so odnašali izstradani

prebivalci in tolpe tatov. Tudi ukrep o emisiji posebnih tržaških lir v višini 79 milijonov[28], ki naj bi nadomestila denarne fonde, odnesene iz Trsta ob odhodu avstrijskih oblasti, je ostal le na papirju. Realizacijo sklepa je prehitela italijanska okupacija.

Učinkovitejši so bili ukrepi za ohranitev miru in reda. Tržaške množice so sicer začele z uličnimi manifestacijami, vendar do resnejših incidentov ni prišlo. Med komisarji za javno varnost, ki jih je imenoval odbor, najdemo poleg dveh Italijanov, socialista Ezia Chiussija in nacionalca Francesca Sordino, tudi Slovenca Josipa Vilfana. To je bilo hkrati edino pomembnejše mesto izmed triindvajsetih komisariatov, dodeljeno Slovencu. Rudolf Golouh je bil član komisije za preskrbo, vendar je bila ta komisija ob praznih skladiščih praktično brez pomena. Še bolj formalno je bilo mesto komisarja za slovenske šole, ki je bilo dodeljeno Josipu Ferfolji,[29] saj na šole v teh dneh ni bilo misliti, med drugim je razsajala gripa, zraven tega pa je Ferfolja odpotoval v Benetke. Navzlic temu pa se je Slovencem v Trstu zdelo, da jim je končno le bila priznana enakopravnost. »Zdaj smo bili dobri«, je petdeset let pozneje zapisala Pavla Hočevar, »slovenske šole so nam zagotovili, v okolici in mestu!... Ali se nam ni zaiskril nov žarek upanja: Italijani so nam začeli priznavati enakopravnost... Kakor Italijani svojo, tako nosimo tudi mi na prsih svojo tribarvno kokardo! In Italijani nam je ne trgajo... Kaj bi ti bolj moglo dvigniti zavest kot dejstvo, da javno nosiš na teh doslej tako spornih tleh znak svoje narodnosti! Zunanji in domači dogodki so nam vsako uro podžigali ponos in nam utrjevali stara in nova upanja.«[30]

Iz narodnopolitične opredeljenosti treh članov komisije za javno varnost (italijanski nacionalist, italijanski socialist, slovenski liberalec) lahko sklepamo, da se je odbor želel zavarovati pred nevarnostjo delavske vstaje in pred morebitnimi spopadi med prebivalci dveh narodnosti. Obstajal je tudi strah pred vdorom Slovencev iz okolice v mesto. Podpisi socialista in Slovenca na razglasih za mir in red naj bi zavrli te poskuse. Uredbe o redu so zahtevale od prebivalcev, da se pokoravajo stražnikom in vojakom, ki krožijo po mestu v spremstvu zaupnikov odbora za javno blaginjo, prepovedovale so nošnjo orožja civilnim osebam in uvedle policijsko uro. »Zapomnite si,« je rečeno v razglasu z dne 31. oktobra, »da svoboda ne po-

meni nereda in nasilja in da je skupnost upravičena na varnost pred maloštevilnimi hudodelci.«[31] Za ohranitev reda in miru pa je bila potrebna oborožena sila, zato so komisarji za javno varnost pozvali moške med 22. in 40. letom starosti, naj se prijavijo v gardo. Hkrati je odbor prevzel tiste oborožene oddelke, ki jih je imel narodni svet, med njimi oddelek čeških vojakov, žandarmerijo in skupino vojakov nemške narodnosti. Nekoliko pozneje so se tem oddelkom pridružili še italijanski vojaki, ki so se vračali iz ujetništva. Poveljstvo nad vojaštvom v mestu je prevzel italijanski kapetan Mario Frau s štirimi sonarodnjaki.[32] V okoliških vaseh je vzdrževala red narodna straža, ki jo je vzpostavil narodni svet. Dne 2. novembra se je narodni svet zahvaljeval okoličanom, ker so bili mirni, in jih pozval, naj takšni ostanejo.[33]

Sodeč po časopisnih virih, resnejših izgredov v Trstu v času medvladja ni bilo. Tudi Ivan Regent v svojih spominih pravi, da narodna milica ni imela razloga za nastop, zato orožja sploh ni uporabila.[34] Odbor za javno blaginjo je dovoljeval manifestacije pod pogojem, da se politične struje med uličnimi manifestacijami medsebojno spoštujejo.[35] Dne 29. oktobra zvečer je prišlo do posameznih incidentov med italijanskimi nacionalisti in socialisti; nekatere skupine so tudi poskušale vdreti v slovenski Narodni dom in druge javne lokale. Edina žrtev Anton Irgolič je bil slučajno zadet. Naslednje dni, 30. in 31. oktobra, so bile manifestacije mirne. Delavci so zapustili delo za 24 ur in sestavili sprevod ločeno od italijanskih nacionalcev. Socialistični list Il Lavoratore je z navdušenjem ugotavljal, da je bilo srečanje dveh sprevodov pravi dokaz discipline in zavesti o pomembnosti trenutka. Zakaj bi po toliko bojih prelivali kri, pravi Il Lavoratore, medsebojno spoštovanje je popolno, prav redki poskušajo provocirati, »pozor pred tem orodjem bivše avstrijske policije«.[36] V časopisnih poročilih beremo, da so izgrede povzročali nekateri neodgovorni, boljševiško usmerjeni mladinci, ki so streljali pred uredništvom socialističnega glasila Il Lavoratore in vzklikali: »Dol z Italijo.«[37] V resnici so bili streli poskus revolucionarno usmerjenih socialistov, ki so pričakovali socialni prevrat in niso odobravali koalicije delavskih strank z meščanskimi. Toda te skupine, ki so morda zbujale strah meščanov, so bile popolnoma neorganizirane in zato nesposobne za kakršnokoli resnejšo akcijo. Vodstvi dveh socialističnih strank sta sodelovali z buržoazijo pri pomir-

janju duhov in preprečili celo demonstracijo svojcev vpoklicanih, ki so ostali brez dotedanje podpore.[38]

Slovensko prebivalstvo v mestu in okolici je bilo mirno. Podrejalo se je navodilom narodnega sveta, ki je bil zaradi natolcevanja italijanskih nacionalistov o pripravah Slovencev iz okolice na vdor v mesto izredno previden in je posebej poudarjal zahtevo po redu in miru. V Trstu niso plapolale slovenske zastave kakor v Gorici, izobešene so bile le italijanske in delavske. Celo z Narodnega doma so Slovenci prostovoljno sneli svojo zastavo, da bi zavrnili sume italijanskih someščanov. Pač pa so nosili embleme in kokarde v jugoslovanskih barvah.[39] Vse stranke v odboru za javno blaginjo in vsi časniki so se torej predvsem trudili, da bi preprečili razredne in nacionalne spopade, v čemer so dosegli precejšen uspeh. Uspeh pa so dosegli očitno zato, ker je bilo ljudstvo sito vojne, želelo si je predvsem miru in seveda kruha. Primeri nacionalne ali razredne nestrpnosti so bili prav redki.

Obstajale pa so še druge nevarnosti, zoper katere je bil odbor za javno blaginjo precej brez moči. Na prvem mestu je bilo vprašanje preskrbe z živili, saj je lačno prebivalstvo plenilo trgovine in skladišča, ki jih maloštevilni varuhi reda niso mogli zavarovati. Pri tem so postajali posebno nevarni kriminalci, ki so bili osvobojeni iz zaporov obenem s političnimi jetniki. K temu je dodati še strah pred vojaki razpadle avstro-ogrske armade, ki so se sestradani in v neredu vračali s fronte. Položaj v mestu se je torej vsekakor zdel grozljiv. P. Hočevarjeva se takole spominja tistih dni: »Vračali so se vojaki s soške fronte, divjale so poulične drhali, ljudje so umirali od lakote in bolezni ... nekaj je treba ukreniti, da si rešimo življenje in zagotovimo varnost!«[40]

ISKANJE POMOČI V BENETKAH

Vse te potencialne nevarnosti in zavest o lastni nemoči so vplivale na odločitev odbora za javno blaginjo, da zaprosi antanto za hitro pomoč. Dne 31. oktobra zjutraj so člani odbora želeli brzojavno stopiti v stik z mornariškim poveljstvom v Benetkah, popoldne istega dne pa je odbor že sprejel predlog za odposlanstvo v Benetke, kakor ga je formuliral tržaški

narodni svet. Narodni svet je na seji dne 31. oktobra, ki so se je udeležili predstavniki jugoslovanske mornarice in vojske ter češke straže, soglasno odobril torpedovko, last Narodnega veća, da odpluje v Benetke. Za odhod delegacije na jugoslovanski torpedovki je postavil naslednje zahteve: člani misije naj bodo predstavnik italijanskih nacionalcev, predstavnik italijanskih socialistov in predstavnik narodnega sveta, vkrca pa naj se tudi predstavnik Narodnega veća, lastnika torpedovke. Od antante je treba zahtevati pomoč in okupacijo in odbor za javno blaginjo naj v tem smislu izda odposlancem pismeno pooblastilo. Te predloge je sporočil odboru Rudolf Golouh.[41] Odbor je pogoje narodnega sveta sprejel. Samaja, podpredsednik Fascio nazionale, je bil imenovan v delegacijo na lastno željo, za socialiste je bil imenovan Callini, ko je Puecher mandat odklonil, narodni svet pa je za svojega predstavnika določil socialista Ferfoljo. Pismeni mandat, da naj poslanci prosijo za pomoč antanto, sta podpisala predsednik in podpredsednik odbora za javno blaginjo Valerio in Puecher, v imenu narodnega sveta pa Golouh.[42] V pismu, poslanemu poveljstvu antantne flote dne 2. novembra, je odbor sporočal, da je sestavljen iz vseh političnih strank, tudi slovenskih, in da je prevzel oblast v Trstu in drugih krajih julijske dežele, potem ko so na njegovo zahtevo avstrijske oblasti zapustile Trst. Nato je prosil, v sporazumu s članom narodnega sveta, naj antanta takoj pošlje v Trst posadko, da bo zasedla mesto, enako naj stori tudi za druga mesta na istrski obali in v Dalmaciji ter za Reko. Okupacija je nujna, je rečeno v sporočilu, da se zagotovi javni red, ki je nevarno ogrožen, potrebna pa je tudi takojšnja pomoč z živili.[43]

Torpedovka pod Vučetićevim poveljstvom je odplula 1. novembra zjutraj. Ob prihodu v Benetke je Samaja prvi razložil poveljniku italijanske flote admiralu Marzolu hude razmere, ki vladajo v Trstu, in ga zaprosil v imenu Fascio nazionale (ne v imenu odbora za javno blaginjo, kakor se je glasil mandat), naj Trst zasedejo italijanske čete. Socialistični poslanec Callini ga je dopolnil z zahtevo, naj Trst zasedejo antantne čete ali pa vsaj Italija v sporazumu z antanto. Ferfolja pa je zahteval v skladu s pismenim mandatom intervencijo antante in ne same Italije, kakor je prosil Samaja, in dodal, »da bi mogel pristati na provizorično okupacijo Italije ... le tedaj, če bi imela Italija za to direktno naročilo od antante«.[44] Dr. Toma-

šić, predstavnik Narodnega veća, pri razgovorih ni sodeloval, italijanski mornarji ga niso pustili na kopno, ker ni bil član delegacije odbora. Pač pa je poslal Jugoslovanskemu odboru v Pariz dve brzojavki s sporočili o prevzemu mornarice in o odposlanstvu v Benetke. Delegacija je dobila naslednji dan odgovor v obliki brzojavke italijanskega vrhovnega poveljstva s podpisom generala Diaza: »Poslal bom takojšnjo pomoč Trstu.«[45]

Pot delegacije odbora za javno blaginjo je podrobno opisana v številnih publikacijah, italijanskih in slovenskih. Narodnjaška publicistika ocenjuje dejanje slovenskega narodnega sveta kot upravičeno, ker sta Trstu grozila lakota in nered in je bila zato nujna pomoč zaveznikov; opozarja tudi, da so Slovenci zahtevali intervencijo antante in ne Italije.[46] Henrik Tuma, ki je ob razpadu Avstro-Ogrske predvideval socialni prevrat in oklic neodvisne tržaške republike, je v poznejših spominih zapisal, da je delegacija šla »beračit v Benetke za hitro pomoč Trstu«, nato so priplule v Trst »italijanske torpedovke z italijanskimi okupatorji«. »Prepričan sem bil takrat in sem še danes,« je zapisal v svojih spominih, »da bi bila delavska zasedba magistrata in oklicanje tržaškega avtonomnega mesta največji zgodovinski dogodek ob koncu vojne, ki bi utegnil ali navesti ves nadaljnji razvoj popolnoma v smislu 14 Wilsonovih točk ali pa bi vsaj imel za Slovence in Trst ogromen pomen ... Prepričan sem, da bi se ... dala doseči internacionalna zasedba Trsta. Ob taki veliki zgodovinski manifestaciji delavstva bi države sporazuma in ves kulturni svet zvedel, da Trst ni italijansko nacionalistično leglo, marveč da tam prevladuje združeno slovensko-italijansko delavstvo.« Socialisti se tega niso zavedali, nadaljuje Tuma, česar pa jim ne gre zameriti, »saj so tudi zastopniki slovenskih nacionalistov izgubili glavo in niso vedeli nič drugega kakor iti v Benetke beračit«. S tem so socialisti in slovenski narodnjaki »prav jasno priznavali pravice Italije do Trsta«.[47] D. Kermavner v polemiki z Golouhovimi spomini dopolnjuje to oceno o »beračenju« in dokazuje krivdo tržaških Slovencev, ker so pripomogli k italijanski zasedbi. Ko so prosili pomoči antanto, so logično prosili tudi Italijo, ki je bila članica antante. Sodelovanje Slovencev pri odposlanstvu je po Kermavnerju logična posledica njihovega antantofilstva, zlasti pa posledica bojazni pred revolucionarnim nastopom delavstva.[48] Podobno ocenjuje ta korak E. Kardelj:

»Ne trdimo sicer, da italijanska vojska brez tega poziva ne bi prišla v Trst... toda dejstvo je, da je tržaški ‚Narodni svet' takoj začel paktirati z italijansko vojsko, namesto da bi dvignil slovenske ljudske množice skupaj z italijanskimi delavci proti njej.«[49] Omenimo še oceno nekega praškega časopisa iz decembra 1918, ko je ob opisu razmer na okupiranem ozemlju dostavil: Jugoslovani bi morali vedeti, s kom imajo opraviti, zato jim ni bilo treba iti v Benetke in pokazati pot do Trsta.[50]

Te ocene o vlogi slovenskega narodnega sveta so vsekakor utemeljene, vendar moramo opozoriti še na nekatere elemente, ki so poleg že naštetih mogli vplivati na takšno in ne drugačno ravnanje tržaških Slovencev. Prav gotovo so bili italijanski nacionalci iz političnih in čustvenih nagibov — ne toliko iz gospodarskih, kakor je govor v dokumentih — zainteresirani, da Trst čimprej zasede Italija. O tem pričajo ukrepi Fascia nazionale, ki gredo mimo akcije edinega pristojnega organa, odbora za javno blaginjo. Fascio je s posebno ladjo dan po odhodu delegacije poslal v Benetke svojega odposlanca Jacchio, še pred njim pa kapitana Frausina, z očitnim namenom, da se pogovarjata o italijanski zasedbi. V razgovoru s Samajo je Jacchia zatrdil, da v Trstu ni neredov.[51] Samaja je govoril v imenu fascia, ne v imenu odbora, ki ga je poslal v Benetke. Zraven tega pa je brzojavni stik s poveljstom flote v Benetkah vzdrževal fascio in ne odbor in njemu je odgovarjalo poveljstvo mornarice.[52] Samaja je torej upravičeno razlagal novinarjem v Benetkah, da je Trst v rokah italijanske nacionalne zveze — fascia — vendar so bili novinarji, ki so se odpravljali v Trst, prepričani, da obstaja nevarnost vdora Slovencev iz okolice v mesto in da morajo zato italijanske ladje čimprej na pot, da zagotove italijansko zasedbo. Med drugim so tudi menili, očitno pod vplivom pripovedi italijanskih odposlancev, da se v Trstu zbirajo jugoslovanski propagandisti, ki naj bi jih vodil Vilfan, in da namerava priti tja Ante Trumbić, ki naj bi prevzel vodstvo gibanja.[53]

Iz gornjih podatkov je mogoče razbrati, da je fascio ravnal na svojo roko, mimo odbora za javno blaginjo, čeprav so bili nacionalci v njem močno zastopani. Pogoje, ki jih je postavil narodni svet, so kot člani odbora sprejeli, kot člani fascia pa so jih obšli. Značilno pa je, da v zbirki dokumentov Trieste ne najdemo zadovoljivega odgovora na vprašanje, kdo je prvi dal pobudo za odhod delegacije v Benetke. Italijanski na-

cionalist Samaja trdi v poznejšem spominskem sestavku, da je Golouh v začudenje vseh članov odbora obrazložil, da je potrebno obvestiti »italijansko vrhovno poveljstvo« o hudih razmerah v Trstu, in hkrati ponudil torpedovko, ki naj bi odpeljala delegacijo v Benetke. Odveč je ugotavljati, da so besede »italijansko vrhovno poveljstvo« namenoma podtaknjene, saj je narodni svet zahteval antantno pomoč. Iz Puecherjevega zapiska tudi sledi, da je odbor sklepal o misiji, potem ko je narodni svet odobril torpedovko.[54] Golouh v svojih spominih pravi: »V tem brezizhodnem položaju . . . se je rodila misel, da se . . . brezžično povežemo s poveljstvom antantnega brodovja na Jadranu . . . Italijanskim nacionalističnim krogom ta razplet ni bil všeč.«[55] V zapisniku seje odbora pa je zapisan samo stavek: »Jugoslovanski odbor nam daje na razpolago torpedovko, da bi odplula v Benetke, kar se sprejme.«[56] V dokumentih ni podatkov, ki bi pričali, da je odbor prosil za torpedovko, nasprotno, iz povedanega lahko sklepamo, da je narodni svet sam ponudil torpedovko, kar je odbor sprejel. Slovenski narodni svet si je bil torej v svesti nevarnosti, ki so jo pomenile težnje italijanskih nacionalistov in je želel le-te prehiteti z lastno pobudo, da bi preprečil italijansko okupacijo. Seveda je pri tem moral računati z dejstvom, da je Italija tudi članica antante. Morda pa je računal tudi z dejstvom, da v Italiji prevladujejo stališča o dobrih odnosih z bodočo Jugoslavijo, ki jih je začrtal rimski kongres in ki jih je zastopalo tudi emigrantsko društvo Democrazia sociale. Z udeležbo pri delegaciji je morda želel prispevati k bodočim dobrim odnosom med državama, ali kakor smo že zgoraj omenili, k ustvaritvi čim boljših možnosti za življenje Slovencev, ki bi utegnili pripadati Italiji.

Druga možnost, ki je z današnjih vidikov pogosto omenjena, in ki jo je zastopal Tuma — socialistični prevrat — je bila najbrž res nerealna. Ni bilo ne objektivnih ne subjektivnih dejavnikov, ki bi sprožili in speljali delavsko zasedbo magistrata. Delovne množice, sodeč po spominskih in časopisnih virih, niso bile pripravljene po štirih letih vojne stopiti z orožjem na ulice. Sicer pa so se možje komaj začeli vračati z bojišč. S čim naj bi bili začeli revolucijo, je pozneje vzkliknil Ferfolja, »kako, ko pa javno mnenje niti zdaleč ni bilo zrelo za najmanjšo akcijo in si ni drugega želelo kot mir«.[57] Tudi revolucionarno usmerjeni Ivan Regent zavrača v svojih spominih Tumovo sodbo in trdi, da bi bila akcija nerealna. Večina delavcev je bi-

la pri vojakih, dober del tržaškega prebivalstva pa je bil »italijansko nacionalno usmerjen« in socialističnega prevrata ne bi bil podprl. Delavska vlada bi bila po Regentovem mnenju trajala v najboljšem primeru tri dni.[58]

Osnovna pomanjkljivost je gotovo tičala v oportunizmu voditeljev tržaških delavskih organizacij, ki so se docela uklonili italijanskim nacionalnim tendencam, saj so zavrli še tiste skromne poskuse, ki se so jih lotevale nekatere skupine revolucionarne mladine. Sicer pa je obstajalo še vprašanje mednarodne proletarske podpore morebitnemu tržaškemu prevratu, kar bi mu edino zagotavljalo učinkovitost. Internacionale v tem času namreč ni bilo, česar se je tudi Tuma dobro zavedal.[59] Samo nekaj mesecev pozneje so se okoliščine v Evropi, posebej pa v Italiji, kakor bomo videli, tako docela spremenile, da se je mogla uveljaviti nova revolucionarna perspektiva.

Slovenski narodni svet torej ni mogel podpreti revolucionarne akcije. Tudi nekakšen »tržaški Maister«, ki bi bil z vojaško akcijo reševal Trst za Jugoslavijo, kakor je reševal Maribor, bi bil spričo nasprotnika, zmagovalca v vojni, najbrž neučinkovit. Gorica je imela slovensko vojsko, vendar so se ob prihodu italijanskih vojakov slovenski vojaki umaknili, kakor so zahtevale zasedbene oblasti. Narodnemu svetu v Trstu je torej preostajala zgolj možnost pasivnosti. S tem pa bi bil seveda izgubil še tisto majhno vlogo, ki jo je imel v odboru za javno blaginjo, zato se je raje odločil za aktivno udeležbo v dogodkih.

Odboru za javno blaginjo, ali bolje njegovim članom italijanske narodnosti, ki so bili v veliki večini, ni bilo težko sprejeti pogojev, ki jih je postavil narodni svet, saj so upravičeno lahko računali, da bodo posledice tega koraka samo v njihovo korist. Podpredsednik odbora Puecher je pojasnjeval, da je bilo edino važno čimprej priti v Benetke, »razumljivo, da nisem dvomil... da bo Italija na lastno pobudo ali po nalogu antante poslala svoje brodovje in svoje sile, da okupirajo Trst. Saj gotovo nobenemu od odločilnih faktorjev antante ne bi bilo moglo priti na misel, da bi Trst odrekel Italiji«.[60]

Vzroke za odhod delegacije v Benetke torej lahko precej zanesljivo iščemo predvsem v političnih hotenjih italijanskih nacionalcev in v težnji slovenskih narodnjakov, da preprečijo njihove namene in rešijo, kar se bo rešiti dalo.[61] Značilno je še dejstvo, da je Trst šele 7. novembra, teden dni po vloženi

prošnji, dobil prvo pošiljko živil, čeprav je bila to poglavitna zahteva odbora za javno blaginjo, medtem ko je vojaška posadka z guvernerjem prispela že 3. novembra, čeprav v Trstu ni bilo resnejših neredov.

IZKRCANJE ITALIJANSKE VOJSKE V TRSTU

Dve uri po povratku misije iz Benetk, dne 3. novembra, se je v Trstu izkrcala italijanska vojska pod poveljstvom generala Petittija di Roreta.

Tržaško prebivalstvo je z velikim navdušenjem sprejelo italijansko vojsko. Ogromna množica se je že v zgodnjih jutranjih urah zgrnila po pomolih, obali in bližnjih ulicah, čakajoč na ladijski konvoj. Ko se je popoldne približala prva izmed štirih ladij »Audace«, so jo ljudje sprejeli kleče. S to ladjo se je poleg vojaškega poveljstva pripeljala tudi skupina tržaških emigrantov s Camillom Aro, ki je bil glavni svetovalec italijanskega vrhovnega poveljstva v zadevah zasedenega ozemlja. Petitti je stopil z ladje s pozdravom: »Osvajam Trst v imenu italijanskega kralja.« Navdušenje čakajoče množice pa gotovo ni izviralo samo iz nacionalnih čustev, pač pa tudi iz upanja, da bodo ladje pripeljale kruh, ki ga je Trst štiri leta močno pogrešal. O tem priča isti vojni dopisnik Rino Alessi, ki opisuje veličastno ozračje ob sprejemu. Pripoveduje o revščini, ki je bila opazna na vseh koncih in krajih, ter o materi, ki je s sestradanim otrokom v naročju spraševala po ladjah, natovorjenih z moko.[62]

Izkrcanju so sledili patetični pozdravi političnih predstavnikov generalu Petittiju in drugim osebnostim v Italiji ter zavezniškim državam. Ovacijam se je pridružila tudi italijanska socialistična stranka. Giuseppe Passigli, eden izmed vidnejših zastopnikov italijanskih socialistov, je že 2. novembra predlagal odboru za javno blaginjo naj se »za sprejem naših čet« pripravi enotna manifestacija vsega italijanskega prebivalstva, ne glede na strankarsko pripadnost. Manifestacijo naj vodi odbor za javno blaginjo.[63] V pozdravu generalu Petittiju je Puecher zatrdil, da socialistična stranka in delavski razred v pričakovanju plebiscita, ki bo uredil bodočnost, z zaupanjem gledata v prihodnost, zavedajoč se, da jima bo v režimu svobode

in demokracije olajšan boj za gospodarsko in socialno emancipacijo.[64] Socialistično glasilo Il Lavoratore pa je ob izkrcanju objavilo pozdravni članek, ki po oceni desničarskega socialista Oberdorferja ne bi delal sramote nobenemu nacionalističnemu časniku. Članek v Lavoratore ponovno poudarja Passiglijevo misel o enotnosti italijanskih političnih strank, ko gre za dokaz ljubezni do naroda: »Italija je tu: vsa naša srca je danes zajel nov plamen ... in ganljiv krik: Naj žive bratje Italije.«[65] Ta izbruh v socialističnem časniku je upravičeno povzročil odpor radikalnih revolucionarjev. Poskušali so zasesti tiskarno, da bi izdajali časnik v skladu z internacionalističnimi načeli, ki jih je stranka vedno zastopala, in v skladu z gesli: samoodločba, plebiscit in avtonomija.[66] Tudi ta poskus je vodstvo socialistične stranke hitro zatrlo.

Tržaške narodno usmerjene Slovence je prihod italijanske vojske močno prizadel. Prav tako kakor italijansko prebivalstvo so tudi Slovenci nestrpno pričakovali pomoč iz Benetk. Toda pričakovali so zaveznike. Ko so priplule za tržaško torpedovko italijanske vojne ladje, »nam je zaprlo sapo, razočarani smo se spogledovali, onemeli in razšli. Vendar obupali še nismo,« se spominja Hočevarjeva, »saj to ni zadnja beseda! Saj živi še Wilson, zavezniki, pa Jugoslavijo bomo imeli in njeno armado!«[67]

Slovenski narodni svet v Trstu je pred prihodom italijanske vojske sklenil, da jo bo v imenu slovenskega prebivalstva sprejel predsednik Rybář.[68] Dr. Rybář je kot predsednik narodnega sveta in poverjenik narodne vlade v Ljubljani pozdravil generala Petittija in mu izrekel dobrodošlico v imenu narodnega sveta Države SHS, njenih vojaških in mornariških sil, ki so bile v Trstu, zlasti pa v imenu jogoslovanskih državljanov, ki so živeli v mestu. V pozdravnem govoru je rečeno: »S ponosom vam lahko zagotovim, da smo prežeti z vzvišeno idejo svobode vseh narodov in njihove bratske povezanosti. V imenu te ideje vas sprejemamo z najiskrenejšimi čustvi. Prepričani smo, da oznanja vaš prihod za to tolikanj preizkušeno deželo in posebej za to mesto vrnitev miru in reda kot tudi začetek novega srečnega obdobja za dva naroda, ki v teh krajih živita drug ob drugem.«[69]

Petittijeva brzojavka o nujnosti zasedbe primorskega ozemlja.
(ACS, objavo je dovolil CSAS s sklepom št. 6.4358/9857.55(00) z dne 12. VII. 1971)

Trieste, 6 novembre 1918

1) MINISTERO AFFARI ESTERI
2) Presidenza Consiglio Ministri

Presidenza Consiglio Nazionale Jugoslavo di Trieste interessami con nota consegnatami da deputato Rybar di far pervenire ai Governi delle Potenze alleate e degli Stati Uniti dell'America del Nord la comunicazione, che secondo informazioni dirette e degne di fede è necessario, che l'occupazione nei sensi dell'armistizio venga eseguita immediatamente, in via della massima urgenza riguardo al territorio di Trieste e territori finitimi per il pericolo imminente - mutatosi già in gran parte in tristissima realtà - che i territori vengano devastati completamente dalle truppe della cessata Monarchia austro-ungarica che stanno ritirandosi attraverso gli stessi ed anche da elementi teppistici, che vi si riversano da tutte le parti e specialmente anche dalla città di Trieste.

Ho segnalato al Comando Supremo del Regio Esercito l'opportunità di sollecitare l'occupazione sino alla linea armistiziale.

Il Governatore

Še isti dan, ko se je v Trstu izkrcala italijanska vojska, je general Petitti di Roreto postal guverner za Julijsko krajino in sam prevzel vso politično in upravno oblast v deželi. Hkrati je razpustil odbor za javno blaginjo in vzpostavil občinski svet, ki ga je avstrijska oblast razpustila maja 1915, v začetku vojne z Italijo.[70]

To dejanje, ki je slonelo na pravici osvajalca — »diritto di conquista«, je presenetilo slovenske politične voditelje in jih zmedlo. Tržaški narodni svet je zato v posebni spomenici ugotavljal, da je odbor za javno blaginjo prosil za pomoč antanto samo glede hrane in vzdrževanja reda, da so italijanske ladje prišle v Trst s pomočjo jugoslovanske torpedovke in niso naletele na nikakršen odpor in da je italijanski poveljnik razglasil okupacijo, čeprav pogoji premirja predvidevajo antantno zasedbo. Ta bistveno nasprotujoča si dejstva, je rečeno v izjavi, ustvarjajo popolnoma nejasen položaj, ki ga je treba takoj pojasniti in urediti. Narodni svet glede na to nejasnost ne more zavzeti nikakršnega stališča, če noče škodovati obveznostim, ki izvirajo po mednarodnem pravu iz vojaške okupacije, po drugi strani pa, če noče škodovati ureditvi vprašanja, ki je pridržano mirovni konferenci.[71] Spričo teh ugotovitev je težko razumeti prošnjo dr. Rybářa in dr. Vilfana, izraženo istega dne guvernerju, naj posreduje, da se čimprej zagotovita red in mir tudi zalednemu ozemlju. Na željo guvernerja sta to prošnjo izročila pismeno. V prošnji je rečeno, naj general obvesti države antante in ZDA, da je v interesu jugoslovanskega prebivalstva na Tržaškem potrebna takojšnja zasedba okoliškega ozemlja v skladu z določili premirja. Temu ozemlju namreč grozi nevarnost, ki se je ponekod že uresničila, da ga bo popolnoma opustošila umikajoča se avstrijska vojska in sodrga, ki vdira iz mesta. Guverner je o tem obvestil italijansko vrhovno poveljstvo in ga opozoril, da je zasedbo res treba pospešiti.[72] Ta zahteva je bila v skladu s pozivom Narodnega veća poveljniku antantne armade Fochu, naj zavezniške čete čimprej pridejo na ozemlje Države SHS, da preprečijo škodo, ki bi jo povzročil umik avstro-ogrske vojske.[73] Intervecijo pri guvernerju lahko presojamo tudi z vidika težnje Slovencev, da pridejo na ozemlje Primorske čimprej zavezniške čete, se pravi poleg italijanskih, ki so se že približevale Gorici, tudi francoske, britanske in ameriške. V poznejših tednih je bila vsa dejavnost Slovencev usmerjena v to zahtevo. Hkrati z izjavo

in prošnjo tržaškega narodnega sveta je pokrajinski odsek narodnega sveta v Gorici prebivalstvu sporočal, da deželo začasno zasedajo antantne čete, in ga pozval: »Ker se to zgodi v sporazumu med državami, je dolžnost našega prebivalstva, da jih vljudno sprejme in jim ne kaže sovražnosti.« Tri dni pozneje, 8. novembra, je odsek sporočal, da so dotlej prišli le Italijani, toda »je pričakovati, da se bodo tudi ostale države sporazuma in Severne Amerike udeležile te akcije«. Nato se mu je zdelo potrebno opozoriti, da gre le za začasen ukrep in da ni razloga za vznemirjanje, ker bo o bodočnosti tega ozemlja odločal mirovni kongres.[74]

Hkrati ko je Rybář sporočal iz Trsta v Ljubljano o razgovoru z guvernerjem, je opozarjal, da je slovensko prebivalstvo obupano, ker se širijo govorice, da bodo Italijani ostali za stalno na Primorskem, o čemer pričajo tudi podpisi na razglasih, kakor npr. »italijansko kraljestvo« in »guverner«. Slovenci protestirajo, toda Italijani jim odgovarjajo, da niso mednarodno vezani, državniški položaj je nejasen, je poročal Rybář in prosil, naj tudi v Ljubljani protestirajo proti temu, da bi okupacija slonela na »diritto di conquista«.[75]

Narodno veće v Zagrebu je nato 6. novembra poslalo noto, naslovljeno na poveljnika italijanske vojske generala Armanda Diaza, ki so jo predstavniki narodnega sveta v Trstu izročili guvernerju. Vlada Države SHS, je rečeno v noti, ki obsega po etničnem in modernem principu narodnosti tudi Trst in Gorico, »ne more smatrati izkrcanja italijanskih čet v Istri na osnovi ‚diritto di conquista', ker naša država, ki je bila ustanovljena pred izkrcanjem, ni v vojni z nobeno državo, z Italijo pa, kot z zaveznico antante se smatra v prijateljskem odnosu«.[76] V naslednjih tednih so slovenski politiki predvsem mirili prebivalstvo in jim vlivali upanje v pravično rešitev, ki jo bo določila mirovna konferenca, medtem ko je Narodno veće na pobudo Tržačanov protestiralo in zahtevalo, da zasedajo ozemlje antantne čete.

Demonstracije ob razpadu Avstro-Ogrske v Trstu

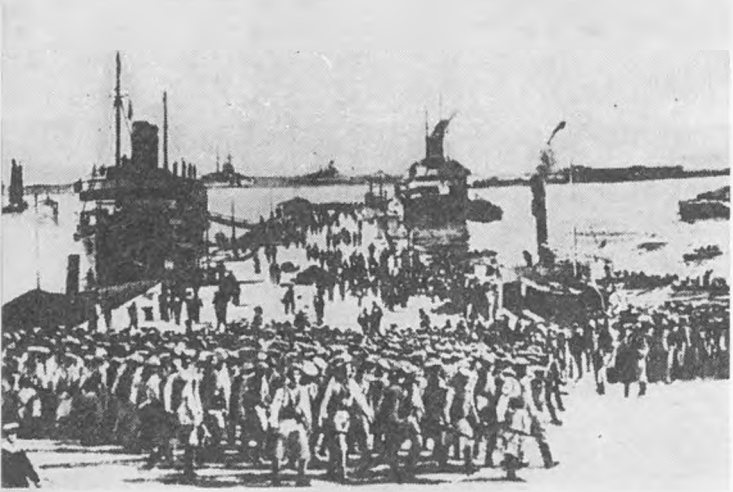

Izkrcanje italijanske vojske v Trstu

Italijanski iredentisti ob vrnitvi v Trst, v sredini Segré, na njegovi desni Teodoro Mayer in Attilio Tamaro

General Petitti s tržaškim županom Valeriom

General Petitti z 8. polkom »Genio« 11. novembra 1918 v Trstu

Skupina slovenskih in hrvaških internirancev 1919. l. na Sardiniji

III

ZASEDBA PRIMORSKEGA OZEMLJA

VOJAŠKE OPERACIJE

Italijanska vojska ni prišla na Primorsko zato, ker so jo poklicali odposlanci tržaškega odbora, temveč je prišla na osnovi določil premirja med antantnim in avstro-ogrskim vojaškim poveljstvom, ki je slonelo na določbah londonske pogodbe.

Dne 31. oktobra je zavezniški vrhovni vojni svet določil pogoje za premirje. Za južna ozemlja Avstrije je predvidel evakuacijo poraženih sil zahodno od Julijskih Alp in Dalmacije in zavezniško zasedbo tega ozemlja. V imenu zaveznikov naj bi na to ozemlje prva vkorakala italijanska vojska. Predstavnik Srbije Vesnić je predlagal, naj zavezniki zasedejo vse ozemlje bivše monarhije, kjer prebivajo Jugoslovani, ne le tisto, ki ga je določal londonski pakt; naj prepuste brodovje, ki je last Narodnega veća, Jugoslaviji in naj priznajo Narodno veće kot sodelujočo vlado. Vendar teh predlogov vrhovni svet ni sprejel.[1]

Premirje z avstro-ogrsko armado je bilo sklenjeno 3. novembra ob 3. uri v Villa Giusti pri Padovi, kjer je bil italijanski generalni štab. V imenu zaveznikov so pogoje premirja podpisali zastopniki vrhovnega štaba italijanske vojske s štabnim načelnikom generalom Pietrom Badogliom. Besedilo je obsegalo dva dela, prvi je vseboval vojaške kopenske klavzule, drugi del pa pomorske. Za primorsko ozemlje je bilo določeno, da se avstro-ogrska vojska umakne vzhodno od črte: Peč, Predil, vrhova Mangart in Triglav, razvodje sotesk Podbrdo, Podlanišče in Idrija, odtod jugovzhodno do Snežnika, tako da ostane na vzhodu porečje Save, od Snežnika do morske obale, tako da ostanejo na zahodu kraji Kastav, Matulje in Volosko. Izpraznjeno ozemlje, ki je poleg Primorske obsegalo tudi Tridentsko s Tirolsko južno od Brennerja in Dalmacijo z otoki,

naj bi po določilih premirja zasedle vojaške sile antantnih držav in Združenih držav Amerike.[2]

Trinajst ur po sklenitvi premirja, še preden je le-to stopilo v veljavo, se je 3. novembra ob 16. uri izkrcala v Trstu italijanska vojska. Istega dne se je izkrcala v Zadru, 5. novembra pa v Pulju. V Gorico je prišla peta konjeniška brigada pod poveljstvom generala Paverija di Fontana 6. novembra, v naslednjih dneh so ji sledile redne vojaške enote, ki so nadaljevale pot do demarkacijske črte.

Demarkacijska meja je prepuščala italijanski zasedbi več ozemlja kakor meja, ki jo je določala londonska pogodba. Kršeno je bilo osnovno načelo londonske pogodbe, in sicer razmejitev po razvodju med Črnim in Jadranskim morjem.

Na severu je italijanska vojska zasedla trbiški okraj — vrh Peč je postal tromeja med Italijo, Avstrijo in Jugoslavijo — čeprav spada ta kotlina v porečje Drave. Šlo je očitno za predilske rudnike cinka in svinca, ki so utegnili koristiti Italiji, pa tudi za dobre strateške točke na najvišjih vrhovih. Od Triglava do Črne prsti se je demarkacijska črta skladala z londonsko in se držala razvodja. Od tod do Idrije pa je že rahlo odstopala, segala je v Sorško in Poljansko dolino predvsem iz strateških razlogov, da bi bila zavarovana Idrijska kotlina z dragocenimi rudniki živega srebra. Od Idrije do Snežnika je meja najbolj vidno odstopala od razvodja. To je sklenjen kraški teren, brez vidnejših vrhov, s težko določljivim razvodjem, ker je prepredžen s ponikalnicami. Po načelu razvodja bi meja morala deliti hruševski gozd prek najvišjih vzpetin do Nanosa, odtod naj bi tekla prek Razdrtega, vzhodno od Senožeč, čez vrhove Mlečnik, Milonja in Javor do Snežnika. To je med porečjem Reke, ki se izliva v Jadran, in Pivke, ki pri Postojni ponikne in se kot Unica oziroma Ljubljanica izteka v Savo. Tako gre tudi razlagati določbo londonske pogodbe.[3] Italija pa je svojevrstno prikrojila relief Postojnske planote in si po svoje razlagala določilo premirja — od Idrije jugovzhodno proti Snežniku »izpuščajoč Savsko dolino s pritoki« — ter zasedla porečje Pivke pa še pas vzhodno od postojnskega hribovskega praga z železniško postajo Logatec. Izmed devetnajstih občin logaškega političnega okraja jih je le šest ostalo zunaj okupacijske cone. Pri Logatcu je italijanska vojska prekoračila demarkacijsko črto in prodrla 13. novembra do Vrhnike, morda z namenom, da zasede tudi Ljubljano. Poveljnik srb-

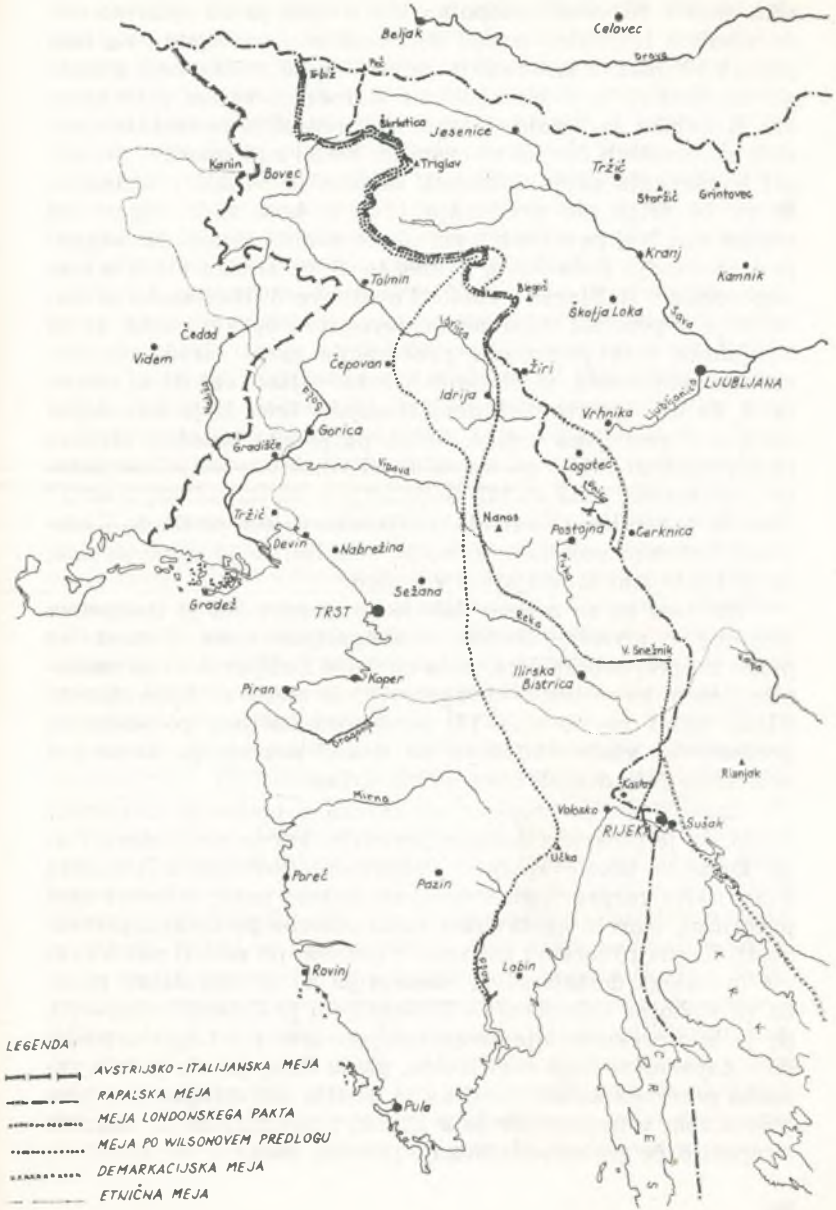
Beljak
Celovec
Drava
Trbiž
Poč
Škrlatica
Jesenice
Triglav
Kanin
Bovec
Tržič
Storžič
Grintovec
Kranj
Kamnik
Tolmin
Bleguš
Škofja Loka
Sava
Čedad
Videm
Čepovan
Žiri
LJUBLJANA
Idrija
Vrhnika
Ljubljanica
Gorica
Gradišče
Vipava
Logatec
Tržič
Nanos
Postojna
Cerknica
Devin
Nabrežina
Sežana
Gradež
TRST
Reka
V. Snežnik
Ilirska Bistrica
Kapa
Piran
Koper
Rianjak
Kastav
Mirna
Volosko
RIJEKA
Sušak
Učka
Poreč
Pazin
Labin
Rovinj
Pula
LEGENDA
AVSTRIJSKO-ITALIJANSKA MEJA
RAPALSKA MEJA
MEJA LONDONSKEGA PAKTA
MEJA PO WILSONOVEM PREDLOGU
DEMARKACIJSKA MEJA
ETNIČNA MEJA

skih enot v Sloveniji podpolkovnik Švabić je na ukaz narodne vlade v Ljubljani izročil italijanskemu poveljstvu na tem odseku ultimat, v katerem je rečeno, da so srbske čete v imenu zaveznikov in v sporazumu z Narodnim večem SHS zasedle Kranjsko in imajo nalogo, da preprečijo prihod italijanskih zavezniških čet na to ozemlje. Ne bi rad uporabil orožja pri izvrševanju svoje dolžnosti, zagotavlja Švabić v ultimatu, če pa bi prišlo do prelivanja krvi, ne bodo za to odgovorne srbske sile. Naj poveljnik torej ukaže svojim četam, da ostanejo na razvodju Soča-Sava, dokler se ne bo srbska vlada o tem pogovorila z italijansko vlado. Poveljstvo 3. italijanske armade se je v poročilu vrhovnemu poveljstvu opravičevalo, da so italijanske čete pomotoma prekoračile mejo zaradi napačne razlage zemljevida, in obsodilo srbsko vojsko, češ da ni poklicana, da ona interpretira demarkacijsko črto, ki je bila dogovorjena z avstrijsko vojsko. Sploh pa je bilo besedilo ultimata zavezniških Srbov po mnenju italijanskih poveljnikov ostro in neprimerno, zato so bili pripravljeni na napad odgovoriti.[4] Dne 16. novembra je patrola italijanske vojske prišla do Ljubljane. Srbskim vojakom, ki so jo obkolili, se je opravičevala, da je Ljubljano zamenjala z Vrhniko.[5]

Italijani pa so zasedli tudi Reko, čeprav sta jo londonska pogodba in premirje izvzela iz okupacijske cone. V mesto so prišle najprej srbske čete, toda na željo Italijanov so se umaknile, potem ko so jim le-ti zagotovili, da mesta ne bodo zasedli. Kljub temu pa so dne 17. novembra Italijani po odobritvi predsednika vlade vkorakali na Reko,[6] pozneje pa so se jim pridružile čete drugih zavezniških držav.

Zaradi teh prestopkov so zavezniki opozorili italijansko vlado, da je prekršila določila premirja, kar je predsednik vlade Orlando takole sporočil vrhovnemu poveljniku Armandu Diazu: »Ne razpravljam o tem, ali imamo prav, o čemer sem prepričan, temveč ugotavljam samo potrebo po skrajni previdnosti. Ravnati moramo ustrezno s potrebo po zaščiti naših pravic in našega dostojanstva, obenem pa ne smemo dajati povoda za zlohotna tolmačenja.« Zaveznikom je Orlando odgovoril, da je bilo prekoračenje demarkacijske črte pri Logatcu posledica napačne razlage zemljevida, glede Reke pa, da je bila zasedba potrebna zaradi nemirov in nasilja nad italijanskim prebivalstvom v mestu, kar je v skladu s premirjem, ki dopušča okupacijo, če gre za vzdrževanje javnega reda.[7]

Zasedba primorskih krajev je potekala mirno. Najprej so prihajale majhne skupine italijanskih oficirjev — komisije, z nalogo, da nadzorujejo izvrševanje določil premirja, zlasti, kar zadeva umik avstrijske armade in prevzem vojaškega blaga. Prvi oddelki so prihajali v vasi na kamionih, s katerih so po izjavah očividcev plapolale bele zastave.[8] Razen v Gorici italijanska vojska ni naletela na večje avstrijske enote, le-te so se umaknile prek črte 8. in 9. novembra, pred prihodom Italijanov. Do 11. novembra je bilo ozemlje, omejeno z demarkacijsko črto, izpraznjeno, premiki zasedbenih čet pa so trajali do 23. novembra. Kjer so se italijanske predhodnice, nadzorne komisije srečale z avstrijskimi vojaki, so od njih zahtevale, da odložе orožje na določenem zbirnem prostoru. Količina zaplenjenega vojaškega materiala pa ni bila tolikšna, kolikor so Italijani pričakovali, ker so večje enote odšle še pred prihodom italijanske vojske, tiste, ki so jih italijanski oficirji srečevali in opozarjali na predajo orožja, pa so se izgovarjale, da ne poznajo določil premirja. Pozneje, ko so bili avstrijski vojaki seznanjeni z ukazi o oddaji, so orožje odmetavali ob cestah in puščali vozove z vprego kjer si bodi, nato so vse pobrali domačini. Številčno šibke komisije niso mogle same zbrati materiala, še težje pa so ga izterjevale od vaščanov. Predsednik komisije za postojnski predel Giuseppe Bertolini je ob tem ugotavljal, da kočljivi položaj zahteva opreznost, zato je treba ravnati taktno, da ne bi padel ugled Italije in da ne bi prišlo do spopadov s prebivalstvom, ki je oboroženo. O Slovencih pa je poročal, da so prijazni, v bistvu pa nasprotni italijanskim aspiracijam.[9] Podobno je poročal vrhovnemu poveljstvu poveljnik 9. armade. Ugotavljal je, da vojska pri zasedbi ni naletela na težave taktične narave, pač pa so nastale težave v zvezi s prehranjevanjem vojakov in v zvezi s političnim položajem na terenu. »Največ težav nam je povzročilo neurejeno delovanje krajevnih odborov (vaški odbori narodnega sveta, op. M. K. W.) ki so močno ovirali delo naših nadzornih komisij in nam povzročili veliko trenutno in bodočo škodo.« Vaški odbori so zanikali veljavnost premirja, ker je bilo sklenjeno z državo, ki ni več obstajala, hkrati pa so na osnovi klavzul premirja sami prevzemali orožje in material avstro-ogrske vojske ali pa so nagovarjali vojake, naj ga odnesejo prek demarkacijske črte. Italija je potemtakem ogoljufana za večji del vojnega plena, ki ji je bil prisojen, ugotavlja poročevalec, zato se

mu zdi, da bi bilo potrebno vsaj začasno zasesti pomembnejša jugoslovanska središča, da bi si Italija zagotovila vrnitev blaga, ki ji je bilo odvzeto, in si obenem ustvarila možnosti za uveljavitev morebitnih dodatnih mirovnih določil.[10] Iz tega dodatnega odstavka moremo sklepati, da je bilo v visokih oficirskih krogih še živo prepričanje, ki ga je izražal že v začetku vojne tedanji vrhovni poveljnik Cadorna, da naj bi se italijanska vojska prebila do Ljubljane, o čemer priča tudi prodor pri Vrhniki.

Le v Gorici se je italijanska vojska srečala z vojaškimi četami. Tu je bil drugi strelski polk, ki je zaprisegel pokrajinskemu odseku narodnega sveta in zasedel ključne položaje v mestu. Poveljnik 29. avstrijske divizije je v razgovoru z italijanskim oficirjem povedal, da nad slovenskimi in češkoslovaškimi vojaki nima nikakršne moči, ker ubogajo samo še svoje oficirje, zato jih more imeti za dezerterje.[11] Na ukaz italijanskega generala Uga Ceia, naj polk zapusti mesto, je poveljnik polka odgovoril, da mu vlada v Ljubljani ni dala navodil, kako ravnati v primeru italijanske zasedbe, zato bodo slovenski vojaki ostali do odpoklica v Gorici. Do odpora je prišlo tudi ob zahtevi italijanskega poveljstva, naj Slovenci izroče tri skladišča živeža, ki so jih zasegli v dneh prevrata. Pokrajinski odsek narodnega sveta je odgovoril, da so se italijanske oblasti obrnile na napačen naslov, če se sklicujejo na določila premirja, saj le-to ni sklenjeno z jugoslovansko državo. Skladišča je narodni svet kot predstavnik nevtralne jugoslovanske države odvzel vojujoči se Avstriji, zato so po mednarodnih pravilih jugoslovanska lastnina. Ker ima vprašanje izročitve značaj prejudica, naj se italijansko poveljstvo pogovarja z narodno vlado v Ljubljani, saj je pokrajinski odsek le njen predstavnik z omejenimi pristojnostmi.[12] Seveda je bil ugovor tako glede skladišč kakor glede odhoda vojske neučinkovit. Čeprav nimamo na voljo dokumentov o stališču narodne vlade o teh vprašanjih, moremo sklepati, da so slovenski organi v Gorici dobili iz Ljubljane namig, naj popuste. Dne 8. novembra je drugi strelski polk odšel iz mesta. Goriški primer je zbudil pozornost tudi pri predsedniku italijanske vlade Orlandu, ki ga je ocenjeval kot izraz nezadovoljstva goriških Slovencev.[13]

Če je bila zasedba z vojaške strani preprosta, pa je bilo za italijansko vlado vprašanje uprave tega ozemlja neprimerno bolj kočljivo. Šesti člen premirja je določal, da bo »začasna uprava ozemelj, ki jih bo Avstro-Ogrska izpraznila, zaupana krajevnim oblastem pod nadzorstvom krajevnih poveljstev zasedbenih čet«.[14]

Z vprašanjem začasne uprave v pokrajinah, ki so bile Italiji obljubljene z londonsko pogodbo, so se ubadali v Italiji, še preden je prišlo do zasedbe. Svoje predloge so dajali italijanski vladi omenjene emigrantske organizacije in posamezniki. Med temi naj omenimo bivšega vicekonzula v Trstu Gallija, ki je v obsežni spomenici razložil svoje mnenje zunanjemu ministru Sonninu. Galli je po večletnem bivanju v Trstu poznal tamkajšnje razmere in cenil urejenost avstrijske uprave, zlasti, ko jo je primerjal z italijansko. Zato je posebej opozarjal italijansko vlado, naj se izogne takim napakam, ki bi že prvi trenutek zasenčile moralne ideale, za katere je šla Italija v vojno. Po njegovem mnenju bi bilo enako usodno uvesti v Julijski krajini vojaško oblast kakor presaditi tjakaj tisto birokratsko in zmedeno upravo, ki jo ima Italija. V obeh primerih bi prišlo do odpora drugorodnega prebivalstva, na drugi strani pa bi taki ukrepi pomenili tudi nezaupnico tamkajšnjim Italijanom. Galli je zato priporočal, naj se uprava zaupa ugledni osebnosti, ki dobro pozna razmere, avstrijsko in italijansko zakonodajo, jezike ter miselnost in čustvovanje prebivalstva, da bo že vnaprej zagotovljena čim hitrejša spojitev teh dežel z Italijo. Tako osebnost je mogoče najti le med domačini italijanske narodnosti, ki so v preteklosti dokazali svoje sposobnosti. Vendar po mnenju Gallija v Julijski krajini nihče izmed bivših politikov ni imel vseh zahtevanih lastnosti,[15] zato je priporočal razdelitev upravnih poslov na več oseb.[16] Vendar ta predlog, ki bi bil ugoden predvsem za italijanske nacionaliste v Julijski krajini, zlasti pa za obe emigrantski organizaciji, ni bil izvedljiv. Premirje je v skladu z mednarodnimi haaškimi konvencijami določalo vojaško okupacijo, civilno upravo pa je prepuščalo že obstoječim organom pod kontrolo vojaških poveljstev. Tudi po uredbah italijanskega vrhovnega poveljstva, ki so bile izdane v času vojne, je oblast na zasedenem ozemlju pripadala vojski. Pri vrhovnem poveljstvu italijanske armade je v ta na-

men deloval generalni sekretariat za civilne zadeve — Segretariato Generale per gli Affari Civili — ki je izvrševal posle osrednjega upravnega organa za zasedeno ozemlje.

Italijanska vlada se je zavedala nevarnosti, ki jo prinaša zasedba krajev, naseljenih z jugoslovanskim prebivalstvom. Predsednik Orlando je v noči od 3. na 4. november poslal iz Pariza brzojavko vrhovnemu poveljniku Armandu Diazu, v kateri je zapisal: Ker se je začelo zasedanje ozemlja, ki spravlja Italijo v stik s slovanskimi ljudstvi, je treba izdati stroga navodila, da bo vojaška uprava ravnala z njimi s pravilno ostrino, vendar kolikor mogoče spoštljivo. Gotovo bodo poskusili uprizoriti spopade, da bi Italijane prikazali pred svetom kot zatiralce narodov. Zavedal se je, da bo med okupacijo težavno vzdrževati javni red, zato je treba zaupati vodilna mesta izredno inteligentnim in taktično sposobnim osebam. »Odrešene Italijane« je treba vsestransko uporabiti in jim olajšati delovanje, toda paziti je treba na »njihovo tradicionalno sovraštvo do Slovanov. Ta čustva, čeprav upravičena, bi v tem trenutku utegnila povzročiti nevarnosti. Storiti moramo, kar je v naši moči, da dokažemo, da prihajamo kot osvoboditelji in ne kot zatiralci.«[17]

Dne 10. novembra je Orlando podrobneje opredelil svoje mišljenje v pismu generalu Diazu in poveljniku mornarice admiralu Thaonu Di Revelu. Ugotavljal je, da so dogodki potekali s takšno naglico, da ni bilo mogoče pravočasno trezno preudariti kriterijev, ki jih je treba zavzeti ob zasedbi avstroogrskih dežel. Spričo tega, je poudarjal, ne gre pozabiti, da poteka zasedba na osnovi premirja, ki veže Italijo tudi nasproti zaveznikom. Zato naj se vsa podrejena poveljstva ravnajo strogo po določilih premirja. Vneto je prosil visoka poveljnika, naj vendar ne spregledata te nujnosti, ker bi že en sam nepremišljen ali napačen korak utegnil sprožiti resne posledice in zvaliti odgovornost na vso italijansko vlado. Ker zasedba sloni na določilih premirja in mora zato imeti izrazit vojaški značaj, se je spraševal, ali je prav, da so se odločili za guvernatorate in ali ne bi bilo morda bolj pravilno zaupati upravo posameznim poveljnikom zasedbenih čet. In dalje, če je vojaški značaj okupacije temeljno načelo, kako uskladiti dejstvo, da se guvernerji obračajo naravnost na vlado tako zaradi aprovizacije kakor s prošnjami po okrepitvi s funkcionarji. Orlando je nato opozoril poveljnika, da bi moral pri vrhovnem poveljn-

stvu delovati poseben urad, ki bi držal v svojih rokah vse stike z zasedbenimi oblastmi.[18] General Diaz je Orlandu odgovoril, da se popolnoma zaveda nevarnosti, ki bi izhajale iz neupoštevanja določil premirja, zato so vsa navodila podrejenim usklajena z načelom o izraziti vojaški okupaciji. Glede guvernerjev v Trstu in Trentu pa je odgovoril, da je s tem imenovanjem vrhovno poveljstvo nameravalo zadostiti potrebam, ki so izvirale, v tem prvem trenutku, iz premalo poznanih krajevnih okoliščin. Sicer pa po Diazovem mnenju ustanovitev guvernatoratov ni v nasprotju z določili premirja, ker sta bila guvernerja hkrati tudi poveljnika vojaških enot. Petitti di Roreto je bil 9. novembra imenovan za poveljnika XIV. armadnega korpusa, ki je zasedal Istro.[19]

Naslednjega dne, 19. novembra, je izšel uradni ukaz o upravi na zasedenem ozemlju, ki je temeljil na zgoraj omenjenih načelih. Ukaz je izročal generalnemu sekretariatu za civilne zadeve pri vrhovnem poveljstvu vse posle osrednjega organa za nadzorstvo uprave na zasedenem ozemlju. Guvernerjem, ki jih je imenovalo vrhovno poveljstvo, pa vlogo, ki je na osnovi veljavnih predpisov pripadala deželnim političnim oblastem.[20] Na osnovi tega ukaza je bil v drugi polovici novembra izdelan sistem civilne uprave v zasedeni Julijski krajini in Tridentinski Benečiji.

Prejšnje teritorialne enote, Goriško-Gradiščansko, del Notranjske, Trst in Istra, so sestavljale upravno-politično enoto, imenovano dežela Julijska krajina — regione Venezia Giulia. Ime je uveljavil goriški jezikoslovec Ascoli, potem ko je bil leta 1866 priključen k Italiji Veneto (Benečija), kot najbolj ustrezno za ozemlje vzhodno od tod, naseljeno z italijanskim prebivalstvom in vključeno v avstro-ogrsko državo. Ime je imelo iredentistični prizvok. Po podobnem načelu se je ozemlje severno od prave Benečije, Trentin in Južni Tirol, imenovalo Tridentinska Benečija — Venezia Tridentina. Primorski Slovenci so v obravnavani dobi uporabljali dobeseden prevod italijanskega izraza Venezia Giulia, Julijska Benečija (včasih tudi Beneška Julija). Na pobudo Josipa Vilfana pa se je kmalu udomačilo ime Julijska krajina kot najbolj ustrezno za deželo, ki nima italijanskega značaja in ki je bila obenem mejna (krajina). Ime Julijska krajina je veljalo celo dvajsetletje med dvema vojnama, dokler ga nista med narodnoosvobodilno vojno zamenjala izraza Slovensko Primorje in Istra.

V glavnih potezah so bile upravne funkcije za zasedeni deželi porazdeljene takole: generalni sekretariat za civilne zadeve pri vrhovnem poveljstvu italijanske armade, načeloval mu je D'Adamo, je v neposrednem stiku s predsedstvom ministrskega sveta izvrševal funkcije osrednjega organa s pravico izdajanja navodil o izpolnjevanju splošne in deželne zakonodaje, ki je ostala v veljavi na zasedenem ozemlju. Na to ozemlje pa so bile poleg obstoječe zakonodaje razširjene tudi nekatere uredbe, ki jih je vrhovno poveljstvo izdalo med vojno za zasedena ozemlja. Generalni sekretariat je imel pravico te uredbe dopolnjevati ali spreminjati v skladu z zahtevami zasedbe. Posamezna ministrstva niso smela izdajati neposrednih navodil. Navodila splošnega značaja je moralo odobriti predsedstvo ministrskega sveta, podrobne ukrepe pa vrhovno poveljstvo. Guvernerja v Trentu in v Trstu sta izvrševala posle deželnih organov, nadzorovala sta javno upravo in poslovanje in ukrepala v nujnih primerih glede posameznih poslov. V ta namen je bil pri guvernatoratu ustanovljen poseben urad za civilne zadeve. Ta urad so vodile civilne osebe, ki jih je imenovalo vrhovno poveljstvo, ter tisti uradniki prejšnjega režima, ki jih je poveljstvo potrdilo, in novi uradniki, ki so bili izbrani izmed domačinov (načelnik urada v Trstu je bil do decembra Carlo Galli). V posameznih političnih okrajih je sekretariat za civilne zadeve imenoval civilne komisarje, ki so opravljali funkcije prejšnjih okrajnih glavarjev in so bili podrejeni guvernerjema. Vojaška poveljstva na zasedenem ozemlju pa so imela nalogo opozarjati vrhovno poveljstvo, guvernerja ali civilne komisarje o morebitnih potrebah civilne uprave.[21] Ta sistem uprave se je razlikoval od uprave ozemelj, ki so bila zasedena med vojno, le v tem, da je bilo sedaj vzpostavljeno mesto guvernerja kot vmesna stopnja med krajevnimi vojaškimi poveljstvi in sekretariatom za civilne zadeve. To vmesno stopnjo sta narekovali obsežnost zasedenega ozemlja in »oportunost prenesti na vmesne organe tisto vlogo pokrajinskih političnih oblasti, ki jo je dotlej opravljal generalni sekretariat«.[22]

Guvernerju v Julijski krajini so po ukazu z dne 25. novembra pripadale izključno političnoupravne funkcije, toda njegovo delovanje ni bilo avtonomno, saj je mogel te funkcije izvrševati le prek vojaškega poveljstva XIV. armadnega korpusa, ki mu je načeloval, in v neposredni podrejenosti vr-

hovnemu poveljstvu. O političnih ukrepih je moral obveščati poveljstva tistih armadnih korpusov, ki so zasedali ozemlje, na katero se je ukrep nanašal. Kot poveljnik XIV. armadnega korpusa je bil Petitti hkrati podrejen poveljstvu 3. armade, kateri je korpus pripadal. O vojaških ukrepih, ki so izhajali iz političnih zahtev, pa je Petitti smel dajati predloge in delovati le na povelje vojaških poveljstev. Prav tako je bil odvisen od vojaških poveljstev, ko je šlo za izpopolnjevanje ali dopolnjevanje raznih upravnih poslov. Na italijansko vlado se guverner ni smel neposredno obračati.[23]

Navzlic zahtevam, ki so izvirale iz določil premirja, da mora biti uprava na zasedenem ozemlju izrazito vojaška, je že od začetka dobila mešani, civilno-vojaški značaj. Obenem z vojaškimi poveljstvi je namreč delovala še mreža okrajnih civilnih komisarjev, podrejenih neposredno guvernerju. Od marca 1919. leta je bila tudi večina občin, zlasti slovenskih in hrvaških, izročena občinskim civilnim komisarjem. Civilni komisarji niso bili domačini, večinoma so bile vojaške osebe izbrane izmed oficirjev zasedbene vojske. Za goriški okraj je bil komisar najprej general Di Rodinò, pozneje pa Gaetano Gottardi.

Med pomembnejše ukrepe, ki jih je izdal guverner za Julijsko krajino v prvih tednih okupacije, moremo šteti ukaz o razorožitvi, vzpostavitev vojnega sodišča, uvedbo preventivne cenzure za tisk, prepoved zvez prek demarkacijske črte in gibanja po ozemlju Julijske krajine brez dovoljenja ter prepoved javnih zborovanj in manifestacij brez predhodnega dovoljenja. Hkrati z ukazi so bile razglašene kazni za kršilce uredb. Posebej proti Slovencem in Hrvatom je bil usmerjen ukaz z dne 26. novembra, ki je prepovedal izobešanje jugoslovanskih in avstrijskih zastav ter nošnjo kokard z jugoslovanskimi barvami. Dovoljene so bile le zastave in kokarde italijanske države in tistih zavezniških držav, ki so se borile na italijanski fronti.[24] Na italijanski fronti pa se ni borila srbska armada. Ta ukaz pa je bil že posledica dejanskega stanja, saj je italijanska vojska snemala jugoslovanske zastave že v prvih dneh zasedbe, po drugi strani pa je bil posledica dodatnih tajnih navodil o ravnanju s slovenskim in hrvaškim prebivalstvom. Slovenski časnik Edinost je še 15. novembra pozival prebivalce, naj sporoče vsak primer snemanja zastav, ker je to dejanje po mnenju Edinosti najbrž posledica nesporazuma, gle-

de na to, da je guverner zagotovil slovenskim predstavnikom, da bodo zastave spoštovane.[25]

Hkrati z navedenimi ukrepi je italijansko vrhovno poveljstvo naslovilo na Slovence razglas v slovenskem jeziku, ki ga je podpisal guverner Petitti di Roreto. V razglasu je rečeno, da je konec varanja in izigravanja naroda proti narodu, kar je počela Avstrija, ker je zmagovita Italija prinesla mir in prijateljstvo med narodi. Italija edina zmore zagotoviti blaginjo, ker je spričo razvitosti industrije, svetovne trgovine in poljedelstva na tretjem mestu v Evropi in na visoki kulturni ravni. »Italija, velika država svobode, vam daje iste državljanske pravice kot vsem svojim državljanom, daje vam šole v vašem jeziku, več, kot vam jih je dajala Avstrija... Italijanska kraljevina vas bo ščitila z vsemi svojimi močmi. Italija se ni bojevala in ni zmagala le za svobodo svojega naroda, marveč tudi za svobodo vseh zatiranih narodov v Avstriji... Slovenci, bodite prepričani, da velika zmagovita Italija skrbi za svoje državljane v svojih novih mejah ne glede na njihovo narodnost.«[26] Iz besedila razglasa razberemo, da je želela Italija predvsem uveljaviti mnenje, da je prišla v Julijsko krajino kot osvoboditeljica, ne pa kot osvojevalka. Hkrati pa je v razglasu že jasno izraženo prepričanje, da bodo ti kraji za vedno ostali v Italiji, saj je v besedilu govor o novih državljanih in o novih mejah.

Iz časovnega razporeda posameznih odlokov in njihovih dopolnitev je razvidno, da se je okupacijski sistem postopoma zaostroval in da je bilo to posledica negotovega položaja na okupiranem ozemlju, posledica projugoslovanskega razpoloženja prebivalstva in pritiska jugoslovanskih oblastnih organov na antantne sile, vse to pa je ogrožalo zadovoljitev italijanskih ozemeljskih teženj. Glavni vpliv na zaostrovanje ukrepov pa so imeli, kakor bomo videli, domači italijanski nacionalisti.

ODNOS SLOVENSKEGA PREBIVALSTVA DO OKUPACIJE

Narodni svet v Ljubljani je še pred zasedbo dal navodila primorskim narodnim svetom, kako naj ravnajo v primeru italijanske zasedbe. Naročal je: 1. razpustiti narodno stražo, 2. ne izobešati italijanske zastave; če bi to storili Italijani, naj

poleg italijanske plapola tudi jugoslovanska zastava, 3. sestaviti zoper okupacijo pismeni protest, ker je to ozemlje nevtralno, 4. z italijanskimi oficirji in vojaki ravnati prijazno in se izogibati sporov, ker bo vsa vprašanja rešila mirovna konferenca, 5. posredovati pri zasedbenih oblasteh, da se ohrani prost poštni, telefonski, železniški in cestni promet.[27]

V začetku so se slovenski politični organi oklepali naslednjih stališč: zanikati veljavnost določil premirja med antanto, oziroma Italijo in Avstro-Ogrsko, ker ta država ob podpisu ni več obstajala, pač pa so na njenem ozemlju nastale nove državne tvorbe, ki so razglasile nevtralnost in prijateljstvo do zaveznikov. Ker pa je bilo vse ozemlje razen Trsta in Zadra zasedeno šele po uveljavitvi premirja, je bilo mogoče spodbijati italijansko razlago o »diritto di conquista«. Zasedbo so Slovenci jemali kot začasno, ker so pričakovali da bo vprašanje pripadnosti spornega ozemlja rešila mirovna konferenca, iz tega pa je sledila potreba po poudarjanju jugoslovanskega značaja teh dežel, obenem pa navodilo o pokoravanju zasedbenim oblastem in o ohranitvi reda in miru.

Narodno veće v Zagrebu je svetovalo narodnemu svetu v Trstu, naj bo vse delovanje v skladu z dejstvom, da Trst pripada Jugoslaviji, zato naj vsi narodni sveti po Primorskem protestirajo proti okupaciji kot taki. Na prošnjo Tržačanov, naj protestira proti načinu okupacije, je Narodno veće odgovorilo, da bi tak protest pomenil priznanje določil premirja. Iz istega razloga ni imenovalo jugoslovanskega konzula v Trstu, za katerega so prosili Tržačani, da bi imeli uradnega zastopnika pred italijanskimi oblastmi.[28]

Dne 8. novembra je Narodno veće poslalo italijanski vladi protestno noto, v kateri je poudarilo, da je bila neodvisna Država SHS razglašena pred sklenitvijo premirja, zato avstrijsko poveljstvo ni imelo pravice razpolagati z jugoslovanskim nacionalnim ozemljem. Država SHS se akciji, ki je usmerjena k zasedbi območij prijateljskih narodov, ne more upreti s silo, »ali ona ipak prosvećuje protiv tom postupku i moli prijatelja naše nacije, da uzme u obzir načelo narodnosti, koje biješe temelj ujedinjenju Italije«. Država SHS, je dalje rečeno v noti, je pripravljena reševati vprašanje meja na mirovni konferenci na osnovi narodnostnega načela in pravice narodov, da sami odločajo o svoji usodi. Sklicujoč se na ta načela, je Narodno veće zahtevalo, da Italija »odustane od zaposijednuća

naših področja« in da spremeni ukaze tržaškega guvernerja o prepovedi brzojavnih in prometnih zvez prek demarkacijske črte.[29] Narodnemu svetu v Ljubljani je Narodno veće sredi novembra naročilo, naj prireja demonstracije proti italijanski okupaciji, občine na zasedenem ozemlju pa naj pismeno zahtevajo umik italijanskih čet in naj se izrekajo za združitev z Jugoslavijo.[30] V razglasu, ki ga je sredi novembra izdal narodni svet v Ljubljani jugoslovanskemu prebivalstvu na zasedenem ozemlju, je rečeno, naj zastopniki prebivalcev in narodni odbori vlagajo proteste proti zasedbi in proti vsakemu nezakonitemu dejanju. Vendar naj ljudje ne uporabljajo sile, tudi narodne straže naj razpuste. »Ohranite mirno kri, je to zadnja preizkušnja. Zaupajte, da bodo narodni činitelji storili vse, da bodete v kar najkrajšem času svobodni državljani velike Jugoslovanske države.«[31] Narodnemu svetu v Trstu je ljubljanski narodni svet naročal, da se smejo Italijani obnašati le kot pooblaščenci antante in da zato ni priporočljivo uporabljati nasilja proti njim. »Upati je, da se bo pri določitvi pripadnosti okupiranih dežel izvajalo načelo samoodločbe naroda do skrajnih konsekvenc in do zadnje vasice.« Že dosedanji protesti so uspeli, so sporočali iz Ljubljane, in bo najbrž prišlo v Pulj, Trst in Gorico ameriško vojaštvo. Sicer pa je zagotovljal, da ameriško-angleške komisije že nadzorujejo ravnanje Italijanov na tem ozemlju, pa tudi odnose prebivalstva do Italijanov.[32]

Hkrati z navodili o mirnem čakanju na pravično rešitev je podpolkovnik Simović, delegat srbske vrhovne komande pri Narodnem veću, osebno priporočal odposlancu iz Trsta, naj se ljudje ne boje žrtev, ker »žrtve, ki bi pri tem padle, izzvale bi... pri civiliziranem svetu največji gnus«.[33] Iz tega skopega podatka lahko sklepamo, da so določeni krogi na tihem gojili željo, da se ljudje upro okupatorjem, ali vsaj da jim povzročajo sitnosti, česar so se italijanske okupacijske oblasti dobro zavedale. V naslednjih mesecih, kakor bomo videli, se je ta težnja še večkrat pojavljala.

Na tem mestu nas posebej zanima, kako so prebivalci primorskih vasi sprejemali italijansko okupacijo in kako je italijanska vojska postopala s prebivalstvom. Odgovore na ta vprašanja najdemo v številnih poročilih italijanskih okupacijskih oblasti in njihove obveščevalne službe ter v izjavah posameznih prebivalcev zasedenega ozemlja.

V prvih dneh zasedbe so Slovenci občutili predvsem moralni udarec, zlasti pa strah zaradi nejasne bodočnosti, saj je italijanska vojska na vsakem koraku jasno kazala, da se iz Julijske krajine ne bo več umaknila, ker je že dokončno odločeno, da bo to ozemlje za vselej pripadalo Italiji. V prvih dneh je italijanska vojska postopala prijazno in je kazala vsestransko naklonjenost slovenskemu prebivalstvu. Krajevni narodni svet v Trstu je sporočil 4. novembra v Ljubljano, da zasedba poteka mirno, da vlada popoln red in da Italijani lepo ravnajo s Slovenci.[34] Nekaj dni pozneje je Vilfan sporočal, da je zasedbena uprava obzirna do jugoslovanskih barv in do vojakov, toda že od prvega dne kaže očitno težnjo popolnoma ignorirati slovenski živelj v Trstu in slovenski značaj okolice.[35] Podobno je ugotavljal slovenski časnik Edinost, da vsi govorniki ob najrazličnejših prilikah poudarjajo, da je Trst za vselej priključen k Italiji, medtem ko Slovencev niti z besedo ne omenjajo, kot da jih ni. »Nič ne de,« piše Edinost, »ko pride dan ljudskega glasovanja, nas bodo videli in morali priznati.« Politično društvo Edinost je nato prek lista priporočalo slovenskemu prebivalstvu, naj ponovno vzpostavi društveno in politično življenje, kakršno je bilo pred vojno, naj obdrži jugoslovanske kokarde, naj ne zapušča zasedenega ozemlja in naj se ne prepušča obupu in malodušju. Slovenci naj zaupajo v jugoslovansko državo in v mirovno konferenco, na kateri bo idejo samoodločbe zastopal Wilson.[36]

Pokrajinski odsek narodnega sveta v Gorici je ob odhodu slovenskih vojakov pozval prebivalstvo, naj se ne vznemirja, ker bo o pripadnosti Goriške odločala mirovna konferenca. Slovenci naj se vžive v trenutni položaj in naj na vsakem koraku pokažejo, da pripadajo jugoslovanski državi in naj to tudi izražajo z manifestacijami. »Naša stvar je pravična,« piše Goriška straža, »ni se treba bati zanjo. Položili smo jo v roke Wilsona in cele Amerike ... Torej slovenski rojaki le pogum in nič malodušja.«[37]

Prva skrb okupacijskih oblasti je veljala rekviziciji vojnega materiala in razorožitvi prebivalstva. Ukaz o razorožitvi z dne 5. novembra določa, da je treba v 24 urah po zasedbi oddati vse vrste orožja v posesti privatnikov ali katerihkoli organizacij, ki so jih ustanovili začasni upravni organi. Kršilci ukaza bodo aretirani in sojeni pred vojaškim sodiščem.[38] Županom v tolminskem okraju je vojaško poveljstvo ukazalo

9. novembra, naj takoj poskrbe, da bodo prebivalci izročili karabinjerjem vse, kar so si prisvojili med umikom avstrijske armade, ne glede na to, ali je bil material odvzet, preden je premirje stopilo v veljavo. Vsakršen odpor bo kaznovan. »Priporočite prebivalcem, naj prijazno sprejmejo italijanske čete, naj jim bodo povsod v pomoč, naj s previdnim obnašanjem prihranijo županstvu odgovornost, katere le-ta ne more prevzeti.«[39]

Postojnski okrajni glavar Miroslav Senekovič je dne 11. novembra protestiral, ker italijanska vojska ne razorožuje samo prebivalstva, temveč tudi narodne straže in žandarje, kar je usmerjeno proti suverenosti Države SHS, ki je nevtralna in prijateljsko razpoložena do vseh zaveznikov. Podoben protest je izročil italijanskemu poveljstvu predsednik vaškega odbora narodnega sveta v Rihemberku. V protestu je rečeno, da bi italijanska vojska, če prihaja s prijateljskimi nameni do Jugoslavije, morala ravnati sporazumno z narodnimi stražami, nikakor pa jih ne bi smela razoroževati, saj ne pripadajo premagani Avstriji. Iz istih razlogov je ugotavljal, da Italijani nimajo pravice zapleniti vojnega blaga, ki je jugoslovanska last. Podpisnika protestnega pisma Maksa Ličena so nato Italijani aretirali in predali vojaškemu sodišču z obtožbo, da širi med prebivalstvom protiitalijansko propagando in da ima dva sina v avstrijski vojski.[40] Podobni protesti so bili oddani tudi po drugih občinah, zlasti po Vipavski dolini, vendar jih vojaška poveljstva niso hotela sprejemati z izgovorom, da niso za to pristojna.

Razorožitev narodnih straž in odvzem vojnega blaga nista povzročala odpora, razen pismenih protestov. Prebivalci so orožje in blago oddali ali poskrili. Da ga niso vedno oddali, priča dodatni ukaz guvernerja Petittija z dne 17. novembra, ki določa kazen za posest orožja od 1 do 5 let zapora, za voditelje morebitnih oboroženih skupin in za tiste, ki bi orožje uporabljali, pa smrtno obsodbo.[41]

Italijanska poveljstva so v splošnem ugotavljala, da Slovenci sprejemajo italijansko vojsko vljudno, toda hladno in zadržano, da sprejemajo okupacijo za začasno, da so hvaležni za aprovizacijo in da jim je materialna blaginja važnejša od čustvenih in političnih nagibov. »Prebivalstvo ni naklonjeno Italiji,« je poročal predsednik nadzorne komisije za Soško dolino major Romero, »manifestacije simpatije so bile redke,

očitno hlinjene in prisilne. Prebivalstvo veruje v ustanovitev jugoslovanske države, ki se bo razširila vsaj do Gorice, Tolmina in Kobarida. Vendar je na županov ukaz, izdan na željo naše komisije, takoj položilo orožje in odložilo vojaške uniforme.« Da bi olajšal neugodni položaj, je Romero dovolil županom, da so razdelili živež iz avstrijskih vojaških skladišč v Kanalu, hkrati pa je prepovedal civilistom uporabo telefonske centrale pri Sveti Luciji (Most na Soči) za pogovore z Ljubljano.[42] Iz Vipavske doline je poročal neki oficir, da je prebivalstvo lačno, slabo nastanjeno in slabo oblečeno, sicer pa je mirno in ima eno samo željo: obdelovati zemljo. Povsod plapolajo jugoslovanske zastave, beremo v pismu, železničarji še nosijo avstrijske uniforme z jugoslovanskimi kokardami, po zidovih še vise razglasi narodnega sveta, slovenski propagatorji še kar naprej delijo po vaseh letake in kokarde. V Gorici ugotavlja pisec pravo zmešnjavo, saj na deset jugoslovanskih zastav plapola le ena italijanska, in predlaga, naj vlada hitro ukrepa, kajti gorje, če bo prepozna. Najvažnejše so takojšnje pošiljke hrane in zdravil ter dobrohotna vzpostavitev normalnega življenja.[43]

Na Tolminskem in Idrijskem so krajevni organi sprejemali Italijane hladno in zadržano, prebivalci so odkrito kazali nasprotovanje do okupacije, vendar niso nasprotovali ukrepom in niso povzročali neredov. Župani so zagotavljali vojaškim poveljstvom, da je sicer prebivalstvo prežeto z jugoslovanskimi čustvi, toda po značaju je mirno in si želi samo kmetovati. Do 24. novembra se gospodarsko stanje v teh krajih še ni izboljšalo, primanjkovalo je hrane in krme, obleke in zdravil, hiše so bile razdejane, nepokrite in nezavarovane pred mrazom. Italijanski poveljniki so zato upravičeno ugotavljali, da slovensko podeželsko prebivalstvo bolj tarejo vsakdanje materialne skrbi kakor politična vprašanja. Spričo dejstva, da so ljudje ginjeno in navdušeno sprejemali živež, blagoslavljajoč italijanske vojake, ki so jim ga prinašali, so sklepali, da utegne gospodarski dejavnik odpreti najbolj neposredno pot za moralno pridobitev tega podeželskega ljudstva »neotesane in nerazvite rase in kulture«.[44] Značilno je poročilo generala Bassa, poveljnika XVIII. armadnega korpusa, v katerem najprej ugotavlja, da na Tolminskem žive Slovenci, ki govore večinoma samo slovenski jezik, iz česar moremo sklepati, da je bilo zanj to posebno odkritje. Tudi on ugotavlja, da je po gor-

skih vasicah več prijaznosti in gostoljubja kakor v večjih krajih, da se odnosi močno izboljšujejo, da se čedalje bolj kažejo znaki spoštljivosti in prijaznosti, za kar gre hvala pomirjevalni dejavnosti italijanskih vojakov in poveljstev.[45]

Iz dnevnih poročil obveščevalne službe razberemo še dodatne ugotovitve za posamezne predele Primorske: Ob levem bregu Soče vladata hladnost in sovražnost; medtem ko je »jugoslovanska aktivnost« zlasti močna v Tolminu in Kobaridu, so ljudje v Furlaniji in na Krasu bolj naklonjeni italijanski okupaciji. V okolici Dutovlja je soglasje med vojsko in prebivalstvom čedalje bolj prisrčno, kar je zasluga odličnega vedenja italijanskih vojakov. Ljudje radi oskrbujejo italijanske menze s hrano in se vedejo zelo spoštljivo do oficirjev. V okolici Sežane, je zapisano v sporočilih obveščevalne službe, so ljudje hvaležni, ker jim vojska daje zdravstveno oskrbo in ker jim je dovolila, da obdrže konje, ki so jih zaplenili avstrijski vojski. V okolici Opčin pa je jugoslovanska struja še zelo močna, pa tudi prepričanje, da je zasedba le začasna. Vendar tudi tu ljudje priznavajo, da imajo italijanski vojaki dobre lastnosti, in hvalijo dobro organizacijo preskrbe. Na Koprskem je bilo ob razpadu Avstrije nekaj manifestacij za Jugoslavijo, toda po prihodu italijanskih vojakov so se slovenski voditelji nekako umaknili in postali rezervirani. Prebivalstvo postopoma dojema, da je priključitev Primorske k Italiji izvršeno dejanje. Odlično vedenje vojakov jim je približalo Slovence, nadaljuje poročevalec in predlaga, naj se po slovenskih vaseh nastanijo vojaške posadke, kar bo še izboljšalo stike z domačini. V občinah Logatec, Rakek in Planina je prebivalstvo tudi zadovoljno, počuti se varno, ko je ugotovilo, da se vojaki dobro obnašajo, in je zadovoljno zaradi aprovizacije in zdravstvene pomoči. Tu so ljudje spoštljivi do vojaških oblasti, do vojakov pa prijazni. Krajevne domače oblasti lojalno sodelujejo s poveljstvi pri vzpostavljanju normalnega življenja. »Kaže, da tako stanje pomaga večjemu delu domačinov, da pozabijo na nedavne želje po priključitvi k Jugoslaviji, ali jih vsaj sili k pasivnosti, kar zadeva bodočo politično ureditev,« je zapisano v poročilu, pač pa še vedno nasprotujejo zasedbi člani razpuščenih narodnih svetov, toda le-ti so maloštevilni. V trbiškem okraju oziroma v Kanalski dolini so prebivalci še zadržani, vendar se bolj boje, da bi se uresničile jugoslovanske težnje kakor pa italijanske, zato bodo po mnenju obveščevalne

službe v primeru plebiscita raje glasovali za Italijo kakor za Jugoslavijo. Sicer pa so zelo navezani na habsburško hišo, uradujejo v nemščini in berejo nemške časopise, kar pomeni, da imajo okupacijo za začasno. Po nekaj dneh zasedbe so postali zaupljivejši, kar je razvidno iz njihove sproščenosti in normalnega načina življenja.[46]

Vsa poročila, uradna, zaupna, vojaška in privatna, opozarjajo osrednje organe v Italiji na vprašanje prehrane civilnega prebivalstva in na bedo, ki jo je povzročila fronta, ter pozivajo na takojšnjo izdatno pomoč tudi zato, ker bi le-ta zbudila pri prebivalstvu simpatije do Italije. Italijanske ladje, ki so priplule 3. novembra v Trst, so pripeljale samo italijanske vojake, ne pa tudi živil. Guverner Petitti je zato neprestano zahteval naravnost pri predsedniku vlade Orlandu takojšnje pošiljke živil. Še 6. novembra se je pritoževal, ker živila še vedno niso prispela kljub vztrajnim prošnjam. »Nagla zadovoljitev te resne potrebe je izrednega pomena, da se ne bi skazilo zaupanje in pričakovanje prebivalstva. Prosim vašo ekscelenco, da seznani pristojne oblasti s pomembnostjo tega trenutka, sicer čez nekaj dni ne bom mogel več odgovarjati za javni red,« je zapisal v brzojavki predsedniku Orlandu.[47]

Vrhovno poveljstvo, ki je tudi dobivalo z zasedenega ozemlja enake prošnje, je opozarjalo v zvezi s tem vojno ministrstvo, le-to pa ministrstvo za prehrano. Dne 7. novembra je prišla v Trst samo ena ladja z živili, nato je vrhovno poveljstvo zahtevalo, da se v 10 dneh odpošlje vsaj 600 ton živil.[48] Še ves november in december so se vrstile prošnje po hrani. Iz podeželskih krajev so vojaška poveljstva zahtevala zlasti moko, maščobo, sladkor, sol in zdravila. V Istri pa je postajalo pereče tudi vprašanje pitne vode, ker so bili vodnjaki suhi.

Pozitivni ukrepi zasedbenih oblasti, ki so z organizacijo preskrbe, prijaznostjo in poudarjanjem liberalnih stališč poskušale predvsem pridobiti simpatije Slovencev in Hrvatov, pa niso mogli zamegliti čustev in užaljenosti prebivalstva, ki jo je povzročila vrsta ukrepov politične narave.

V Ljubljani je bil ustanovljen pri Narodnem svetu poseben odsek, pozneje imenovan pisarna za zasedeno ozemlje, ki je imel nalogo zbirati podatke z zasedenega ozemlja, sestavljati poročila za tisk in inozemstvo, voditi propagando doma in v svetu ter posredovati navodila prebivalstvu Julijske krajine.[49] V tej pisarni so se zbirala poročila iz vseh krajev Primorske o

postopanju italijanske vojske in o razpoloženju prebivalcev ter predlogi, pritožbe in prošnje posameznikov. Večji del pritožb se je nanašal na razoroževanje vaških straž, na razpuščanje vaških odborov narodnega sveta, na snemanje jugoslovanskih zastav, internacije bivših avstro-ogrskih vojakov, rekvizicije vojnega blaga, živine in krme, na zasedbo javnih poslopij, uvedbo italijanščine v urade, prepoved komunikacij in prehodov čez demarkacijsko črto in podobno. O razpoloženju prebivalstva, o njegovih čustvih in odnosih do okupacijskih čet najdemo v poročilih zelo različne ocene. Krajevni narodni svet v Trstu je npr. dobil naslednje anonimno pismo: »Trst je zasedla Italija pa upamo, da ne za dolgo. Slovensko ljudstvo si želi rešitve z odločnim protestom, še nekoliko dnevov hočemo potrpeti, če pa ostane ta nesreča nad nami, bo padlo gorje nad krivca in strahopetca v Narodnem svetu.«[50] V nekem poročilu iz Goriške je rečeno, da ljudstvo kljub groznim dogodkom zaupa v jugoslovanske voditelje, »toda raje kakor pod Italijo se vsi izselimo v Ameriko ali staro Srbijo«. Rutar iz Grahovega piše, da slovenske zastave in znaki sicer niso prepovedani, vendar italijanski oficirji priporočajo njihovo odstranitev, da ne bi prišlo do izzivanj. Načelnik vaške straže v Šmarju Vladimir Poljšak, zatrjuje, da so Italijani zelo prijazni in ne rekvirirajo blaga. Dve dekleti iz Gorice, Zora in Jelica, pišeta, da dekleta nosijo sedaj, ko so jugoslovanski znaki prepovedani, francoske kokarde, »ko so nam pa naše barve tako drage«, na čepicah in klobukih pa nosijo trakove z napisi: Jugoslavija, SHS, dr. Korošec in Wilson. V poročilu Steva Šinka iz Ajdovščine beremo, da so Italijani prve dni po prihodu na vse strani obljubljali in da so bili izredno prijazni, brž ko so se čutili dovolj močne, pa so postali oblastni, tako da so v drugi polovici novembra začeli z rekvizicijami, brisanjem slovenskih napisov in internacijami bivših avstrijskih vojakov. Iz Logatca, Vrhnike in Borovnice poročajo, da Italijani ne rekvirirajo in da postopajo lepo s prebivalstvom, iz Zagorja na Krasu pa, da so sicer prijazni, toda samo iz zvijačnosti, ker žele pridobiti naklonjenost prebivalstva. Dr. Vrčon iz Sežane je tudi sporočal, da so vojaki zelo prijazni, toda nemirni, ker si žele domov. »Slovensko ljudstvo pa je mirno, ker je prepričano, da bodo Italijani morali oditi in si zato ne daje imponirati s ceno riža, ki ga italijanske oblasti delijo ... štirikratno ceneje, kakor pa ga prodajajo doma v Italiji.« Sporočal je še, da so slovenski učitelji izročili ci-

vilnemu komisarju spomenico, v kateri so povedali, da so sicer prisegli Jugoslaviji, vendar ne nameravajo agitirati zoper Italijo, ker so prepričani, da je zasedba začasna.[51] Podobna so sporočila iz drugih krajev, medtem ko hvalijo organizacijo preskrbe in prijaznost vojaštva, kritizirajo posamezne politične ukrepe.

Dodajmo še oceno štaba IV armijske oblasti poslano iz Zagreba v zaupnem poročilu vrhovnemu poveljstvu v Beograd v začetku 1919. leta, ki v bistvu potrjuje sporočila italijanskih zasedbenih oblasti in zasebna sporočila iz Primorske: »Postupanje talijanskih oblasti sa našim žiteljstvom ne jednako je; može se reči, da svaka komanda ima svoju posebnu taktiku. Dok su uz granice većim dijelom vrlo strogi, u zaledju su manje nasiljni, a gdjegdje pače i prijazni. Potonje na promjer u Tolminskom kotaru, gdje medju inim vojni liječnici liječe pučanstvo, bez da si dadu plaćati, pa makar i išli daleko na selo. Drugdje opet priređuju zabave, kojima pozivaju domaći svijet.« Glede uporabe slovenskega jezika je rečeno v poročilu, da občine sicer uporabljajo slovenščino, toda dobivajo odgovore v italijanščini, učitelji in duhovniki pa, da se odločno branijo uporabljati uradni italijanski jezik. Zasedbene oblasti zapirajo trgovine in gostilne slovenskih lastnikov, dokler le-ti ne dobe italijanske koncesije za ponovno obratovanje. Sicer pa ugotavlja poročevalec, da ljudje duševno zelo trpe in da čakajo osvoboditve, da so med najbolj nezadovoljnimi furlanski prebivalci, ki žele samostojno republiko s Trstom in Gorico. »Ako bi došlo do plebiscita, izgleda, da bi Furlani glasovali proti Italiji.« Po mnenju poročevalca je tudi v Trstu popustilo navdušenje za Italijo, zlasti v trgovskih in industrijskih krogih, ki žele svobodno internacionalno luko. Nezadovoljstvo povzroča tudi slaba oskrba, ki je sredi januarja spričo neke preiskave zoper odgovornega uradnika, docela zastala. Sicer pa so zanimive tudi ocene o razpoloženju italijanskega vojaštva, ki jih tudi najdemo v nekaterih poročilih štaba IV armijske oblasti ali oddelka za narodno obrambo pri vladi narodnega vijeća SHS. Že decembra 1918 beremo v poročilih, da sta razpoloženje in disciplina vojaštva izredno nizka, da vojaštvo ne spoštuje nadrejenih, najmanj italijanskega kralja, ki mu pravi »grbavec«. Italijanski vojaki se ne počutijo dobro na zasedenem ozemlju, boje se zime in si neznansko žele domov. V januarju 1919 poročajo zaupniki, da so italijanski oficirji

manj bahavi, kakor so bili v začetku, da vojaštvo ne kaže nobenega razumevanja za »imperialističke i aneksionističke ideje svojih komandanta i političara«, da je v vojski živa republikanska ideja in težnja po preureditvi države. »Izgleda, kao da oni sa radikalnom socijalno-demokratskom republikanskom strankom u Milanu stoje u sporazumu. Nadalje govore talijanski vojnici, da se oni neće na nikakav način dati prisiliti na eventualno daljnje vojevanje. — Ako bi došlo slučajno do rata izmedju Jugoslavije i Italije, onda bi oni kod prvog topničkog hica pobacali oružje i otišli kući.«[52]

Za slovensko podeželsko prebivalstvo okupacija res ni pomenila strahot, kakršne poznamo iz druge svetovne vojne. Obubožanim vaščanom je oskrba, ki jo je delila okupacijska vojska, pomenila več kakor politične svoboščine, ki jih v prvih povojnih mesecih niso pogrešali. Italijanski vojak, že po naravi ljubezniv in radodaren, se je hitro približal miroljubnemu kmetu. Iz vojaških kotlov so ljudje dobivali hrano, v kantinah pa tudi vina, tobaka, vermuta in konserv po izredno nizkih cenah. Sicer pa je bil italijanski vojak naveličan vojne, želel si je čimprej domov in je bil zato dovzeten za socialistično propagando. Pesem »Bandiera rossa« ni bila nikakršen izjemni pojav. O Slovencih seveda ni vedel nič, imel jih je za Avstrijce ali Nemce, pa tudi o upravičenosti zasedbe ni dvomil, saj je bil zmagovalec.

Drugače so občutili zasedbo Slovenci v mestih, zlasti v narodno mešani Gorici in Trstu, izobraženci in politični delavci. V Gorici so okupacijske oblasti načrtno želele zmanjšati število Slovencev, zato so osebam, ki so se zaradi porušenih domov v okolici preselile v mesto po letu 1914, odrekle osebne izkaznice, na katere je bila vezana preskrba. Od slovenskih uradnikov so zahtevali prisego novemu režimu, sicer bodo odpuščeni. Tržaški narodni svet je uradnikom priporočal, naj priseżejo, ker je to manjše politično zlo kakor izgnanstvo.[53] Tudi ljubljanska vlada je sklenila izdati slovenskim uradnikom na zasedenem ozemlju tajno navodilo, naj priseżejo Italiji, ker bodo tako več koristili, kakor če odidejo čez mejo. Ob prisegi pa naj podpišejo tajno listino, da so bili k temu prisiljeni in da žele postati jugoslovanski državljani.[54] Odhajanje slovenskih izobražencev prek meje v Jugoslavijo se je začelo že v prvih dneh po okupaciji, zato jih je časnik Edinost neprestano vabil, naj ostanejo na svojih mestih. Opozarjal jih je tu-

di, da bodo dobili onstran meje službo le tisti, ki bodo resnično prisiljeni oditi.[55]

Po drugi strani pa je slovenske politike skrbelo, da bodo Slovenci nasedli obljubam in prijaznosti Italijanov. V že omenjenem razglasu je Narodni svet v Ljubljani opozarjal jugoslovansko prebivalstvo zasedenega ozemlja, naj ne naseda vestem, da bodo Italijani za stalno ostali na Primorskem, in naj ne popušča njihovi ljubeznivosti in zvijačnosti.[56]

Narodna sveta v Trstu in Gorici sta delovala do srede novembra, vendar ju okupacijske oblasti niso priznale niti kot zastopnika Slovencev, še manj kot oblastna organa, ki bi jima po določilih premirja pripadala začasna uprava. V Gorici je vojaško poveljstvo izročilo upravne funkcije italijanski začasni vladi in vzpostavilo občinski svet, ki je bil med vojno odstavljen.

Dne 14. novembra, ko se je v Gorici nastanilo poveljstvo XI. armadnega korpusa pod poveljstvom generala Giuseppeja Paolinija, sta bila tako italijanska začasna vlada kakor pokrajinski odsek narodnega sveta odpravljena. Luigi Pettarin, ki je bil v prvih dneh okupacije imenovan za deželnega glavarja namesto Faiduttija, je bil preimenovan v kraljevega komisarja za avtonomne zadeve goriško-gradiščanske pokrajine. Hkrati je bil odpravljen tudi predvojni deželni odbor. Poveljnik goriške posadke general Di Rodinò je postal okrajni civilni komisar, za župana v Gorici je bil imenovan Giorgio Bombig. V zvezi s temi spremembami je poveljnik XI. armadnega korpusa poročal: »V mejah možnosti smo torej poskušali obdržati osnovno dejavnost krajevnih uradov s pomočjo italijanskih in zaupnih oseb.«[57] Po razpustu je pokrajinski odsek izposloval pri narodni vladi v Ljubljani, da je imenovala njegove člane za uradne zastopnike narodne vlade.[58] Okupacijska oblast pa seveda tega zastopstva ni priznala, ker ni priznavala narodne vlade v Ljubljani. Proti koncu novembra so vojaške oblasti poslale v internacijo poverjenika narodne vlade Karla Podgornika in druge politične delavce, slovenske župane in člane narodnih svetov.

V Trstu je bil odbor za javno blaginjo odpravljen takoj po izkrcanju italijanske vojske; vzpostavljen je bil predvojni občinski svet z županom Valeriom. Slovenski krajevni narodni svet je deloval do 23. novembra. Predsednik sveta Otokar Rybář je bil hkrati poverjenik slovenske narodne

vlade, vendar ga v tej vlogi italijanske oblasti niso priznavale. Narodni svet je 9. novembra prosil guvernerja, naj v skladu z veljavnimi zakoni in določili o njihovem spoštovanju vzpostavi pravice do uporabe slovenskega jezika v Trstu in okolici, vsaj v tistih mejah, ki so veljale pred vojno. Slovenski jezik naj bi ostal v uporabi v vseh javnih uradih, posebej pa pri osrednjih oblastnih organih, kakor so namestništvo (sedaj guvernatorat), finančna, poštna in železniška direkcija ter sodišča, ki poslujejo za vse ozemlje do demarkacijske črte, katero je naseljeno izključno s slovenskim in hrvaškim prebivalstom. Slovenskim šolam in vrtcem naj se zagotovi delovanje in naj se jim dodelijo tisti slovenski učitelji, ki so učili na nemških šolah, ko bodo le-te odpravljene. Javni razglasi naj bodo objavljeni tudi v slovenščini in naj jih dobe uradno tudi uredništva slovenskih časopisov, sicer obstaja nevarnost, da bi bili Slovenci, ki ne znajo italijanščine, po krivici kaznovani zaradi neizpolnjevanja ukazov. Glede šol je narodni svet oddal guvernerju sezname in statistike in ga opozoril, da bo število slovenskih dijakov poraslo, če bodo nemške šole zaprte, ker je dobra tretjina slovenskih otrok obiskovala nemške šole.[59]

Uvedba italijanščine v urade slovenskih občin je kaj kmalu postala problematična tudi za italijanska poveljstva, zato so le-ta prosila nadrejene, naj pošljejo zanesljive osebe, ki poznajo slovenščino, da bodo tolmačile in cenzurirale korespondenco in telefonske razgovore.[60] Ob izidu uredbe o smrtni kazni za neoddajo orožja in o pristojnosti vojaškega sodišča za obsodbe po italijanskem kazenskem zakonu se je narodni svet v Trstu pritožil v Ljubljano, ker so bile s tem kršene haaške konvencije, ki zahtevajo spoštovanje prejšnje zakonodaje.[61] Narodni svet v Trstu je še dan pred razpustom, 22. novembra, prek svojega predstavnika zahteval od narodne vlade naslednje ukrepe: 1. čimprej imenovati komisijo, ki bo ugotovila italijanske prekrške haaških konvencij; 2. primere prekrškov naj objavlja francoski, angleški in švicarski tisk, da bodo o tem obveščene vse zavezniške države; 3. v Ljubljani naj se izda zemljevid z vrisano narodnostno mejo in demarkacijsko črto, ki jo imajo Italijani za bodočo mejo; 4. na sejah narodne vlade naj bo navzoč zastopnik iz Trsta, da bo poročal o položaju na Primorskem in prenašal vladne sklepe v Trst; 5. v Trst mora priti češkoslovaški konzul; 6. antantne čete morajo čimprej zasesti slovensko ozemlje, sicer ga bo zasedla Italija; 7. storiti

je treba vse, da se ohranita železniški in poštni promet čez demarkacijsko črto; 8. pri mirovnih pogajanjih mora sodelovati predstavnik iz Trsta kot informator.[62]

Dne 23. novembra je poveljstvo karabinjerjev v Trstu poklicalo člane narodnega sveta, prišla sta samo Vilfan in Miklavec, in jim sporočilo guvernerjev odlok o razpustu narodnega sveta in zaprtju njegovih uradnih prostorov. S tem je bila usoda osrednjih slovenskih političnih organov na Primorskem zapečatena, preostala je le možnost strankarskega delovanja, kar pa se je lahko začelo šele sredi leta 1919, ko so bili omiljeni nekateri okupacijski ukrepi.

Na podeželju so bili vaški odbori razpuščeni hkrati z narodnimi stražami, hitro po zasedbi določenega kraja. Na svojih mestih so ostali nekateri predvojni župani in občinski zastopi, ki so bili ponekod hkrati tudi vaški odbori narodnega sveta. Župane pa so postopoma zamenjavali kraljevi civilni komisarji, kar je bilo docela v nasprotju z določili premirja.

Podpisovanje za pripadnost Primorske k Jugoslaviji, ki se je začelo po Goriškem že pred razpadom Avstro-Ogrske, se je v dneh okupacije nadaljevalo. Do srede novembra je izjave podpisalo 84.985 oseb izmed 96.772 prebivalcev iz 81 goriških občin ter 4500 izmed 9000 prebivalcev mesta Gorice. V približno dvajsetih občinah je vojaška oblast preprečila podpisovanje.[63] Posebej so občine podpisovale protestne izjave zoper italijansko okupacijo, kakor jim je naročala narodna vlada v Ljubljani. V izjavah je rečeno: Občina protestira proti italijanski okupaciji ozemlja, ki pripada Jugoslaviji, prosi vlado v Zagrebu, naj zato posreduje pri antantnih državah, da podpro jugoslovansko stvar in zahtevajo umik Italijanov. Prebivalci hkrati izjavljajo, da žele združitve z Jugoslavijo, in obljubljajo, da bodo storili vse, kar Jugoslavija od njih zahteva za dosego narodne združitve.[64] Do aprila 1919 je protestne izjave podpisalo 289 občin.[65]

VPRAŠANJE MEDZAVEZNIŠKE ZASEDBE

Zanikanje veljavnosti določil premirja, protesti proti okupaciji, nezadovoljstvo in ogorčenje zaradi okupacijskih ukrepov, prošnje in vloge primorskih Slovencev pri osrednjih or-

ganih v Ljubljani, Zagrebu in v Trstu so bili brez učinka spričo dejstva, da je bilo to ozemlje prepuščeno Italiji že v letu 1915 z londonsko pogodbo.

Bolj realna je bila zahteva, da se italijanskim enotam na zasedenem ozemlju pridružijo, oziroma da le-te nadomeste sile drugih zavezniških držav in Združenih držav Amerike, ki bi mogle preprečiti Italiji, da postavi mirovno konferenco pred izvršeno dejanje. Prošnje, naj italijanske zasedbene čete zamenjajo zavezniške čete, so prihajale iz vse Primorske v Ljubljano in v Zagreb, od tod pa so jih posredovali jugoslovanski zastopniki antantnim državam. Tržaški Slovenci so posebej naglašali, naj Narodno veće vztraja pri zahtevi po mednarodni zasedbi vsaj, kar zadeva zaledje, ki je bilo zasedeno šele po uveljavitvi premirja. Upravo na zasedenem ozemlju naj bi po predlogu Tržačanov nadzorovali zastopniki neprizadetih dežel, katerim bi pomagali Slovenci in Italijani v paritetni sestavi. Le tako bi bilo mogoče vzpostaviti tisto stanje, kakršno je bilo pred vojno, nato bi dokončno odločal mirovni kongres ali mednarodno sodišče. Tak način okupacije naj bi trajal, dokler se razmere ne bi normalizirale in dokler se kolikor mogoče ne bi obnovilo predvojno stanje.[66]

Predsedništvo vlade Narodnega veća SHS je dne 23. novembra poslalo italijanski vladi noto s protestom zoper okupacijo in zoper postopanje okupacijskih sil, ki »svrgavaju mjesne organe vlasti, zabranjuju jugoslavenske trobojnice, progone hrvatski i slovenski jezik . . . izkorištavaju svaku priliku, da što brže utisnu talijanski karakter zauzetim pokrajinama«. Protestiralo je proti uvedbi italijanskih zakonov, kar je v nasprotju z mednarodnim pravom, proti izgonu prebivalcev, proti konfiskaciji in drugim samovoljnim dejanjem. Prepise note je Narodno veće poslalo vladam Francije, Anglije in Amerike in jih prosilo, naj pomagajo preprečiti namene Italije, ki prodira v jugoslovanske kraje in v njih uveljavlja odkrito politiko osvajanja. Narodno veće je zagotavljalo, da na zasedenem ozemlju ni nemirov ali neredov, zato bi bil vsakršen izgovor v opravičilo okupacije brez osnove. »Narodno vijeće stavlja svoju pravednu stvar u ruke USA, Francuske i Velike Britanije i usrdno moli te velevlasti, da mu ne uskrate moćnu potporu, da upute prije svega američke, francuske i engleske čete u okupirane krajeve i da pristanu, da se i srpske čete također u njima rasporede, da na taj način prestane isključiva

vlast Talijana i njihovi politički manevri, da se obrane naši najvažniji nacionalni interesi, umiri zlosrećno stanovništvo tih krajeva i kod njega stvori povjerenje.«[67]

Zavezniki, zlasti Francozi, so pritiskali na italijansko vlado, naj se drži določil premirja, in omenjali, da je treba poslati na ozemlje Avstro-Ogrske tudi zastopnike drugih držav. Predsednik italijanske vlade Orlando je francoskemu ambasadorju v Rimu sicer priznal, da imajo zavezniki s pravnega stališča pravico do te zahteve, vendar ga je opozoril, da bi ta korak imela Italija za odkrito »nasprotniško« akcijo, zato takšna zahteva ni primerna. Sicer je pa dodal, če bi antantne države vendarle poslale na ozemlje, prisojeno Italiji, svoje sile, se sme to zgoditi le na italijansko pobudo. V vsakem primeru pa smejo priti v Julijsko krajino le čete tistih držav, ki so se bojevale na italijanski fronti.[68] Ta zadnji pogoj je bil usmerjen zoper možnost, da bi na ozemlje Julijske krajine in Dalmacije prišle tudi srbske čete; le-te namreč niso sodelovale na italijanski fronti. Na Orlandovo odklonilno stališče pa so močno vplivali tudi italijanski nacionalisti iz Julijske krajine, ki so ga opozarjali, da bi prihod zaveznikov izredno slabo vplival, ker nasprotniki Italije v Julijski krajini že širijo govorice o prihodu antantnih čet. S tem hočejo razvrednotiti italijansko zasedbo in jo prikazati kot začasno. Če bi bila zadeva odvisna samo od Italije, pojasnjuje Orlando Badogliu, bi seveda nihče ne razmišljal o taki možnosti, toda okoliščine narekujejo previdno ravnanje. Nato omenja, da bi kazalo izbrati srednjo pot in usmeriti zaveznike v tiste kraje, ki so zunaj demarkacijske črte in še nezasedeni, kajti nadvse pomembno se mu je zdelo preprečiti prihod antantnih čet v Trst in v Trento. Sicer je pa računal, da je to tem lažje izvedljivo, ker sta bili ti dve mesti zasedeni na osnovi vojnih operacij, ne pa na osnovi določil premirja, ki je stopilo v veljavo šele po zasedbi. Tudi pridobitev časa bi po Orlandovem mnenju utegnila koristiti. Skratka, opozarjal je na različne možnosti, zavedajoč se, da bo morala Italija spričo svojega »težavnega in občutljivega položaja«, privoliti na katerokoli odločitev antante, ne glede na to, kaj si posamezniki želijo.[69]

Italijanska vlada je bila torej v precejšnji stiski. Z vztrajanjem pri izključno italijanski zasedbi je namreč prelomila obljubo, ki jo je dal njen zunanji minister Sonnino ameriškemu poveljniku Housu 31. oktobra ob določevanju pogojev pre-

mirja. Tedaj je bilo namreč rečeno, da bo zasedeno ozemlje Avstro-Ogrske dobilo enak status kakor ozemlje Nemčije, ki ga bo zasedla antanta.[70] Sedaj pa je Italija zaslutila nevarnost, ki bi iz tega izvirala, zato je morala za vsako ceno zagotoviti svoje interese na Jadranu.

Nasprotje med Italijo in Francijo se je zaradi teh vprašanj proti koncu novembra zaostrilo. Na medzavezniški konferenci dne 2. in 3. decembra v Londonu je Sonnino odkrito napadel Francijo, češ da podpira protiitalijansko propagando na zasedenem ozemlju in pomaga Jugoslovanom. Nekaj dni pozneje sta italijanski poveljnik general Diaz in francoski poveljnik zavezniške vojske na vzhodu general D'Esperey predložila vsak svoj predlog o novi razmejitvi avstro-ogrskega ozemlja. Italijanski predlog je predvideval prisotnost zaveznikov v notranjosti in priključitev mest Dunaja, Gradca, Linza, Salzburga in Ljubljane italijanski coni ter podrejenost zavezniških čet italijanskemu poveljstvu. Francoski predlog je predvideval razmejitev ozemlja na italijansko in francosko cono po črti Reka—Ljubljana—Maribor in zahteval, da zasedejo sporno ozemlje mednarodne sile, tudi srbske, pod ameriškim poveljstvom in pod nadzorstvom generala D'Espereya, ker bi le tako bil zagotovljen nevtralni značaj do odločitve mirovne konference. Poveljnik medzavezniških sil general Foch pa se je odločil za kompromis in v bistvu potrdil status quo. Le za Reko je bila določena mednarodna zasedba.[71]

Drugo nevarnost, ki je ogrožala uresničitev italijanskih zahtev na Jadranu, je pomenilo vprašanje mednarodnega priznanja Države SHS. Dokler je šlo za podporo narodnega in protiavstrijskega gibanja, ki je navznotraj razbijalo avstro-ogrsko monarhijo v korist zaveznikov, so bili odnosi Italije do tega gibanja lojalni in naklonjeni. Brž ko se je to gibanje sprevrglo v državnost, je postalo Italiji nevarno prav zaradi ozemeljskih vprašanj na Jadranu. Bolj ko so Narodno veće in njegovi zastopniki v inozemstvu pritiskali na zaveznike glede Julijske krajine in Dalmacije, bolj je bila italijanska vlada nepopustljiva do vprašanja njihovega mednarodnega priznanja. Sredi novembra so Korošec, Trumbić in Čingrija obiskali italijanskega ambasadorja v Parizu Bonina. O mejnih vprašanjih niso razpravljali, pač pa so ga naprosili, naj pri italijanski vladi podpre njihovo željo po uradnem priznanju Države SHS. Prosili so ga tudi, naj jim italijanska vlada dovoli

potovati v domovino prek italijanskega ozemlja in naj se za stalno omogoči zveza med zahodnimi državami in Jugoslavijo prek Reke in Trsta. Sonnino je glede druge prošnje priporočal ambasadorju, naj ne popušča »ljudem, ki so prišli semkaj, da bi delovali v našo škodo«. Orlando pa je dal odposlancu podrobnejša navodila in zagotovil, da glede druge in tretje prošnje ne bi bilo težav, toda prezreti prvo prošnjo, ki vsebuje vsa vprašanja, bi pomenilo pravo hipokrizijo. S temi gospodi je treba govoriti jasno, čeprav neuradno, priporoča Orlando. Povedati jim je treba, da ne morejo zahtevati od italijanske vlade, da bi prijateljsko ravnala z vlado, ki ji ni prijateljska. Ne samo incidenti in težave, ki jih povzroča ta vlada pri okupaciji, temveč predvsem njene uradne izjave glede teritorialnih zahtev, ki so za Italijo nesprejemljive, pričajo o sovražnem odnosu. Jugoslovani bi se morali zavedati, nadaljuje Orlando, da je med priznanjem nekega odbora in priznanjem neke vlade velika razlika. Kadar gre za drugi primer, ozemeljsko vprašanje ne more ostati postransko. Če torej žele vzpostaviti z Italijo prijateljske odnose in doseči sporazum, naj začno pri tem vprašanju, kajti poskusi prisiljevanja morejo povzročiti le njeno zakonito reakcijo. Od tega sta torej odvisni tudi drugi dve prošnji, ki jih postavljajo jugoslovanski predstavniki. V bistvu gre za to, končuje Orlando, da se ugotovi, ali ima Italija opraviti s prijatelji ali s sovražniki. Ko je tajnik Jugoslovanskega odbora opozoril italijanskega ambasadorja, »da je predvsem nujno vzpostaviti avtoritativno vlado, če nočemo, da jugoslovanske pokrajine ne zapadejo pod boljševizem«, in da je za to potrebno, da zavezniške sile priznajo Državo SHS, ga je Bonin zavrnil, da bodo Jugoslovani to tem težje dosegli, čim bolj bodo nasprotovali Italiji. V sporočilu o teh razgovorih je Bonin dodal: »Mislim, da so moje besede dosegle dober učinek na sobesednika.«[72]

Vendar je Bonin priporočal italijanski vladi, naj popusti, ker Anglija in Francija nameravata priznati Narodno veće, Amerika pa bo to gotovo storila, kar pomeni, da bo Italija osamljena. Zunanji minister Sonnino pa je bil nepopustljiv. Prek diplomatskih predstavništev je dokazoval zaveznikom, da so Jugoslovani politično nesposobni in da je združitev v enotno državo na Balkanu le teoretična možnost. Tudi Orlanda, ki je v določenem trenutku menil, da priznanje Države SHS ne bi prejudiciralo italijanskih ozemeljskih zahtev, je prepričal o

nasprotnem, nato je Orlando sporočil Sonninu: Za zdaj nam ne kaže priznati Jugoslavije, ne da bi prej precizirali, kakšni so naši nameni za bodočnost.[73]

Medtem je bila 1. decembra razglašena združitev Države SHS, Srbije in Črne gore v Kraljevino SHS, kar je za Italijo pomenilo novo oviro pri uresničevanju njenih imperialističnih namenov. Italijanska vlada je z vsemi sredstvi poskušala razbijati novo državno tvorbo, zato je vztrajala pri gospodarski blokadi na Jadranu in pri prepričevanju zaveznikov, naj ne priznajo nove države. Z lastnimi močmi pa je nameravala razbijati enotnost jugoslovanskih narodov. Generalu Badogliu, gorečemu podporniku londonskega pakta in dozdevnemu poznavalcu razmer na Balkanu, je bila naložena izdelava akcijskega načrta za razbijanje jugoslovanske enotnosti.[74]

Badogliov načrt je slonel na predpostavki, da je jugoslovanska ideja le stvar izobraženstva in buržoazije, zato je predvideval, da bosta kmečki sloj in delavstvo dovzetna za protijugoslovansko propagando. Računal je zlasti s proletariatom, ki naj bi ga boljševiška načela odvračala od nacionalističnega programa srednjega sloja. Z uporabo »vseh sredstev« je nameraval poglobiti jugoslovanska notranja nasprotja in spodbuditi medsebojne spopade. Da bi razširil italijansko akcijo iz zasedenega ozemlja na vse jugoslovansko ozemlje, je zbral močno skupino agentov, ki so imeli nalogo podpihovati narodnostno in versko nestrpnost, podpirati separatistične tendence zlasti med Črnogorci in Slovenci ter poglabljati dezorientiranost jugoslovanskih vodilnih razredov. Zlasti med slovensko duhovščino je videl primerna tla za spodbujanje separatizma. Glede zasedenega ozemlja je Badoglio naročal, da je treba razvijati močno protijugoslovansko propagando in pri tem spodbujati vojake, da bodo opravili svoj delež. V ta delež pa je štel tudi sklepanje prijateljstva s slovenskimi dekleti, ki so se mu zdela dovzetna za taka prizadevanja. V teh odnosih naj bi se kovale koristi za italijansko stvar. Za primorsko duhovščino je predlagal, naj se jo pridobi neposredno. Najbolj inteligentne in sposobne duhovnike pa bi bilo treba odstraniti, »ker imajo v svojih rokah verno prebivalstvo«. Posebno pozornost je posvetil odstavljenim županom in slovenskim uradnikom, računajoč, da bo prav njihovo nezadovoljstvo mogoče izkoristiti.

Ta do podrobnosti izdelani načrt, ki je vseboval tudi zahteve po finančnih sredstvih, je bil predložen 3. decembra Son-

ninu. Sonnino je 9. decembra zaupno sporočil Badogliu, da je načrt po razgovoru z ministrskim predsednikom in vrhovnim poveljnikom sprejet, zato naj se Badoglio loti njegovega izvrševanja in naj se za morebitna pojasnila obrača neposredno na generala Diaza.[75]

Razdiralno delo Badogliovih agentov v Jugoslaviji pa se ni razvijalo po načrtu, bilo je prekinjeno, ker se je medtem, januarja 1919, začela mirovna konferenca, ki je pritegnila vso pozornost Italije in drugih v vojno zapletenih držav. Le na zasedenem ozemlju Julijske krajine je Italija z vsemi sredstvi ustvarjala razmere, ki bi bile za njene težnje čimbolj ugodne.

ZAOSTRITEV ZASEDBENEGA SISTEMA

Proti koncu novembra so se okupacijski ukrepi v Julijski krajini močno zaostrili.

Projugoslovansko gibanje na zasedenem ozemlju, močna časopisna kampanja v Sloveniji o nasilstvu okupatorjev, posredovanja in pritožbe predstavnikov Države SHS pri vladah antantnih držav ter javne izjave jugoslovanskih oblasti o pripadnosti Julijske krajine k Jugoslaviji so vplivali na eni strani na guvernerja, da je poskušal zavirati zaostrovanje položaja, kar mu je v začetku priporočala tudi italijanska vlada, na drugi strani pa je vse to povzročalo radikalizacijo vladnih in vojaških ukrepov proti vsakršnemu gibanju in proti vtikanju jugoslovanskih oblastnih organov v zadeve zasedenega ozemlja. Na stališča italijanske vlade glede odnosov do slovensko-hrvaškega prebivalstva v Julijski krajini in do jugoslovanskih oblasti pa so močno vplivali domači italijanski nacionalistični elementi s pritožbami o preveliki popustljivosti do Jugoslovanov v Julijski krajini. Notranje ministrstvo je npr. opozorilo predsednika italijanske vlade Orlanda, da sta dva bivša poslanca iz Julijske krajine Gasser iz Trsta in Rizzi iz Pulja prosila, naj se opozori italijanski narod, kakšno nevarnost vsebuje predlog o vključitvi bivših avstrijskih poslancev v italijanski parlament, kajti »med njimi so nekateri izraziti in nasilni Slovenci, ki bi mogli povzročati težave«.[76] Najbrž je tisti del italijanske javnosti, ki je zastopal demokratična načela in prijateljske odnose do Jugoslovanov, predvideval takšno zastopstvo iz novih

pokrajin v italijanskem parlamentu, sicer si ne moremo razlagati reakcije na ta predlog in ogorčenja nekaterih nacionalistov iz Associazione politica, ki so med drugim še vedno imeli vplivne položaje v generalnem sekretariatu za civilne zadeve pri vrhovnem poveljstvu.

Značilno je tudi pismo tržaškega rojaka, in vplivnega politika Luigija Barzinija, odposlano iz Padove 17. novembra senatorju Albertiniju, v katerem se pisec pritožuje, da se prek demarkacijske črte svobodno sprehajajo avstrijski oficirji v uniformah, da ljudje v Julijski krajini javno udrihajo čez Italijo in da v Ljubljani zapirajo in zadržujejo Italijane, ki se vračajo iz vojnega ujetništva. Potemtakem, je sklepal Barzini, oblast pripada Jugoslovanom, saj oni aretirajo in preganjajo Italijane, ne pa Italijanom, ki so zmagovalci in razpolagajo z močno vojaško silo. V Trstu je vse dopuščeno, sme se celo pljuvati na italijansko zastavo, nadaljuje Barzini in obtožuje za to guvernatorat.[77]

O teh in podobnih pritožbah je predsednik Orlando pisal Badogliu, da z raznih strani prihajajo pritožbe, da vojaško poveljstvo v Trstu pretirano popušča Jugoslovanom, klerikalcem in socialistom, se pravi elementom, ki so protiitalijanski. Ni pozabil, da je sam priporočal, da se je treba izogibati spopadom in preostri strogosti, toda to ne izključuje možnosti neomajnega ukrepanja, ki je potrebno tako spričo položaja kakor spričo dejstva, da je v Julijski krajini vojaška okupacija. Celo v tistih italijanskih pokrajinah, ki so bile med vojno operativno območje, je vojaška oblast v veliki meri uporabljala svoje zakonite pravice, da je obdržala strogo disciplino. Menil je, da bi moral na zasedenem ozemlju prevladati vsaj takšen režim, kajti ravnanje vojaške oblasti v Trstu je nadvse medlo. Petitti si tolmači navodila o »taktu« tako, da dopušča vsakršno nasilje Jugoslovanov. Tiste oficirje, ki na primer prosto hodijo po zasedenem ozemlju v avstrijskih uniformah, je treba aretirati ali pa izgnati prek meje. Orlandovi zaupniki tudi govore o Paleologovi nesposobnosti. Ne more sicer preverjati upravičenosti vseh drobnih pritožb, vendar iz celote izhaja, da so v Trstu stvari resnično na slabi poti in da je potrebna energična intervencija. Badoglio je 26. novembra odgo-

Badoglievo sporočilo predsedniku Orlandu o ravnanju s Slovenci in Hrvati.
(ACS, objavo je dovolil CSAS z nav. sklepom)

4/5/ 19.15.

MINISTERO DELL'INTERNO

f.g

Gabinetto del Ministro

Ufficio Cifra e Telegrafo

28 NOV 1918

PRESIDENZA DEL CONSIGLIO DEI MINISTRI
N° di Prot. 3921

Telegramma 2986 da Italia 26-11-1918

partenza ore 13.10 arrivo 16-

S. E. Orlando

Cifrato

85-R- Riservato personale = Riferimento suoi telegr: 2658 e 2971 - A S. E. Generale Petitti oltre alle direttive generiche alle quali accenna V. E. sono stati dati a mano ordini più precisi circa il contegno da adottare essenzialmente nei riguardi degli jugo slavi e cioè: ordine di ritirare le armi a tutti cittadini entro la linea di armistizio - Ordine di considerare prigionieri di guerra tutti i cittadini già appartenenti all'esercito austro-ungarico e rimasto entro la linea d'armistizio dopo il limite di tempo previsto dallo armistizio stesso - Ordine di vietare a chiunque di esporre bandiere e portare coccarde jugoslave o austriache entro linea armistizio - Per quanto poi riguarda le manchevolezze del Capo Stato maggiore poichè esse erano giunte anche a conoscenza di questo Comando fin dal 19 corr fu suggerito a S. E. Petitti di cambiarlo - Ed non avendo egli accettato tale suggerimento appena rientrato a questa sede ho ordinato la sua sostituzione con un provetto e energico colonnello di Stato maggiore - Infine ieri ho nettamente definito con ordine scritto le attribuzioni del governatore

Il telegramma 2658 è al fascicolo 19.15.1.

MINISTERO DELL' INTERNO

Gabinetto del Ministro

Ufficio Cifra e Telegrafo

Telegramma _____ *da* _____

_____ *partenza ore* _____ *arrivo* _____

rispetto a quelle dei comandi d'armata e inviate consigli al Generale Pettiti, cui mando oggi stesso nuove e più dettagliate direttive -

Generale Badoglio

voril, da so že izdani ukrepi proti Jugoslovanom, in sicer o odvzemu orožja prebivalstvu, o aretaciji vseh oseb, ki so bile v avstro-ogrski vojski, o prepovedi jugoslovanskih in avstrijskih zastav ter kokard itd. Kar zadeva Paleologa, pa je sporočil, da je že zamenjan z izkušenim in energičnim polkovnikom, čeprav se je Petitti upiral zamenjavi.[78] Namesto Paleologa je bil imenovan za načelnika vojaškega poveljstva v Trstu polkovnik Grassi.

Šesti člen vojaških klavzul v premirju, ki določa, da bo uprava na zasedenem ozemlju začasno zaupana krajevnim oblastem pod nadzorstvom poveljstev zasedbenih sil, je bil v uradnih dopisih in razglasih zlasti v prvih dneh okupacije neprestano upoštevan. Iz zaupnih priporočil in dogovorov med vladnimi in vojaškimi osebnostmi pa je razvidno, da so se močno trudili, da bi to klavzulo obšli in jo priredili koristim italijanskih teženj. Italija ni smela dopustiti, da bi karkoli pričalo o tem, kako malo pravice ima do priključitve ozemlja, ki je naseljeno s slovanskim prebivalstvom. Vprašanje krajevnih oblasti je bilo torej glavni kamen spotike. Navodila in dogovore med predsednikom vlade, vrhovnim poveljstvom in lokalnimi vojaškimi oblastmi na zasedenem ozemlju o neupoštevanju šestega člena premirja pa je bilo treba pravno utemeljiti, kar je storil Badoglio z zaupno okrožnico z dne 29. novembra 1918. Okrožnica je bila razposlana guvernerjem in vojaškim poveljstvom ter v vednost ministrskemu predsedniku, zunanjemu in vojnemu ministrstvu ter drugim visokim italijanskim uradom. Ker vsebuje okrožnica bistvo politike zasedbenih oblasti do drugorodnega prebivalstva v Julijski krajini, jo povzemamo v obsežnejšem izvlečku.

Badoglio opozarja v okrožnici, da v zvezi z zasedbo Alzacije in Lorene niso bile med antanto in Nemčijo podpisane podobne klavzule, kakršen je 6. člen premirja med Italijo in Avstro-Ogrsko. Nekaj podobnega je v veljavi le glede zasedbe Porenja. Nato se sklicuje na besedilo 6. člena, da bodo izpraznjeno ozemlje začasno upravljale krajevne oblasti, in ugotavlja, da izraz »provvisoriamente« — začasno — pomeni skoraj toliko, kakor da je temu ozemlju usojena bodoča priključitev k Italiji. Sicer pa je zasedeno ozemlje po Badogliovem mnenju možno upravljati na različne načine, glede na to, kako je bilo zasedeno. Gre za tri načine okupacije: 1. z vojaško akcijo, kakor npr. Trst in Zadar (zasedena 3. novembra pred uvelja-

vitvijo premirja), 2. po uveljavitvi premirja, in sicer na poziv lokalnih začasnih vlad, ki so že razglasile priključitev svojih krajev k Italiji, in 3. po določilih premirja, neodvisno od lokalnih oblasti. Za ozemlje, ki je bilo zasedeno, kakor je navedeno pod točko 1 in 2, ne pride v poštev 6. člen premirja, pač pa določbe IV. haaške konvencije. V krajih, ki so bili zasedeni po tretjem načinu, pa je po njegovem praktična uporaba 6. člena premirja tudi nepotrebna, saj so s pojmom »krajevne oblasti« mišljeni oblastni organi v ožjem pomenu besede, tj. avtonomni občinski ali pokrajinski odbori in ne državni organi. Glede teh zadnjih je namreč treba upoštevati, da je njihova funkcija prenehala hkrati s prenehanjem suverenosti avstro-ogrske države. Če je tako, pa je mogoče klavzulo izenačiti z mednarodnimi določili o pravicah okupatorja. To določilo (čl. 43 IV. haaške konvencije) pa se glasi: če je zakonita oblast dejansko prešla v roke okupatorja, le-ta ukrene vse, kar je potrebno, da uvede in zagotovi, kolikor je v njegovi moči, javni mir in javno življenje, spoštujoč zakone, ki so v veljavi na tem ozemlju. Po teh normativih morejo torej vojaške oblasti, nadaljuje Badoglio, tudi dejansko izvrševati tisto političnoupravno oblast na zasedenem ozemlju, ki je pripadala avstro-ogrskim državnim oblastnim organom, kateri so prenehali obstajati. Torej vojaška poveljstva nimajo samo pravice nadzorovati krajevne oblasti, kakor je določeno v premirju, ampak jih celo nadomestiti. Pri tem je poudaril, da so se v Julijski krajini na Tridentskem in v Gornjem Poadižju, pa tudi v Dalmaciji avstrijski funkcionarji skoraj vsi umaknili pred prihodom italijanskih čet, iz česar sledi, da je treba ne glede na klavzulo premirja vzpostaviti nove političnoupravne organe. Toda ti organi ne morejo postati tisti odbori za javno blaginjo, ki so se ustanovili brez pravih osnov in ki niso imeli redno določenih funkcij, še manj pa tisti odbori jugoslovanskega narodnega sveta, ki so v Julijski krajini in v Dalmaciji hoteli prevzeti vso oblast na osnovi dozdevne in samovoljne razglasitve za avstrijskega naslednika in v imenu neke nepriznane jugoslovanske države, ki ne ustreza željam prebivalstva, v vsakem primeru pa ogroža uresničitev tistih zgodovinskih pravic, ki so priznane Italiji z mednarodnimi pogodbami.

Na osnovi teh načel je Badoglio začrtal naslednja splošna izhodišča:

1. Pri dejanskem upravljanju ozemlja, ki ga je zasedla

kraljeva vojska, bodisi z vojaškimi operacijami ali kot izvrševalka določil premirja, se upoštevajo določila pravilnika o zakonih in suhozemnih vojnih običajih, ki je priložen IV. haaški konvenciji. Ker pa se je treba prilagoditi praktičnim potrebam in ker je zasedeno ozemlje obsežno, se bodo uporabljala tudi tista določila o upravljanju civilnih poslov na zasedenem ozemlju, ki jih je doslej izdalo italijansko vojaško vrhovno poveljstvo. Kar zadeva posamezne upravne veje, bodo naknadno izdana podrobnejša navodila.

2. Neposredno oblast na zasedenem ozemlju izvršujejo organi vrhovnega poveljstva (generalni sekretariat za civilne zadeve, guvernerji, civilni komisarji), vendar se je treba izogibati odstavljanju dosedanjih funkcionarjev, razen kadar to narekujejo posebne potrebe. Kar zadeva uradnike bivšega režima, ki bi bili odstavljeni, bo dobrohotno poskrbljeno za njihovo materialno podporo, ki naj bi bila nadomestilo za prejšnjo mezdo.

3. Vsakršno priznanje jugoslovanske države in njenih dozdevnih organov je izključeno. Če pa bi le-ti zastopali stališča, nasprotna interesom in pravicam Italije in okupacijske vojske, naj se z njimi ravna tako kakor s sovražniki, s katerimi je v veljavi premirje.

4. Manifestacije, ki so v nasprotju z interesi zasedbenih sil in pravicami italijanske države, se bodo preprečile in zatrle zlasti s cenzuro tiska in korespondence. Če pa za dosego tega namena ne bi zadostovala splošna sredstva, bodo odstranjene z zasedenega ozemlja tiste osebe, ki s svojo dejavnostjo motijo javni red ali povzročajo škodo interesom okupacijske vojske.

5. Glede pravosodja v okupiranih krajih bodo v smislu ukaza vrhovnega poveljstva z dne 2. julija 1915 sodne oblasti izdajale sodbe in sklepe z naslednjim besedilom: v imenu oblasti, ki jo je podelilo vrhovno poveljstvo italijanske kraljeve armade (in forza dei poteri conferiti dal Comando Supremo del R. Esercito italiano). S tem so odpravljene vse doslej uporabljene formulacije, kot npr. »v imenu naroda« (in nome della nazione), kakor žele jugoslovanski odbori, ali »v imenu zakona« (in nome della legge), kakor se je ponekod uporabljalo v prvih dneh zasedbe, ali »v imenu zaveznikov in Združenih držav Amerike« (in nome degli Alleati e degli Stati Uniti d'America), kakor je določeno za Dalmacijo.

6. V posameznih področjih uprave, zlasti v pravosodju in šolstvu, se je treba izogibati spremembam prejšnjih določil, kolikor le-ta ustrezajo dejanskim potrebam domorodnega prebivalstva, ne glede na njegovo narodnostno pripadnost.

7. Manifestacije, namenjene podpori italijanskih interesov, bodo dovoljene, preprečiti pa je treba nasprotne manifestacije, ki kalijo javni red in zmanjšujejo učinek izrazov naklonjenosti. Posebna skrb bo posvečena preprečevanju spopadov, ki bi jih inozemstvo utegnilo izkoristiti v škodo italijanskih interesov. Pri tem bodo uporabljena vsa sredstva, da se obdrži na višini ugled italijanske države. Vsaka uredba, ki bi utegnila postati predmet obdolžitve zlasti v zvezi z mednarodnimi vprašanji, bo izpostavljena natančni presoji, da bo mogoče dokumentarno dokazati njeno dejansko in pravno upravičenost.

8. O vseh važnejših uredbah, splošnih in posebnih, ki bi utegnile povzročiti politične posledice, naj bo obveščeno predsedstvo ministrskega sveta.

V zadnjem odstavku poudarja Badoglio še zaupen značaj navodil in pravi, da bodo civilnim komisarjem po okrajih in izvršilnim organom strogo zaupno sporočena samo tista zgoraj navedena stališča, ki jih neposredno zadevajo. Spričo položaja, ki se je izkristaliziral kot posledica načina okupacije, bo treba uvesti gornje kriterije, posebno tiste pod številkami 3, 4 in 7, ne samo z največjo obzirnostjo, temveč tudi postopoma. Hkrati ko se je treba izogniti preveč rezkim spremembam obstoječega stanja, pa ne gre spravljati v nevarnost cilja, ki ga namerava Italija doseči kolikor mogoče naglo.[79]

Hkrati z gornjimi navodili je dne 29. novembra izšel zloglasni odlok, ki ga je podpisal guverner Petitti, o kaznovanju oseb, ki bi ovirale italijanske interese na zasedenem ozemlju. »Vsakdo, ki bo kakorkoli škodoval interesom, ki so v zvezi z vojaškim in političnim položajem, ki izhaja iz okupacije Julijske krajine, ali ki bo z besedo ali dejanjem žalil simbole ali osebnosti, ki predstavljajo te interese, bo kaznovan z rednim zaporom do 5 let ali z globo do 5000 lir, če ni prekršek kazniv po drugih zakonih ... V primeru hujših prestopkov bo zaporna kazen znašala do 8 let. Enake kazni bodo izrečene za neupoštevanje naše uredbe z dne 24. novembra 1918, ki zadeva javne shode, sestajanja, sprevode in podobno.« Odlok je stopil v veljavo 30. novembra.[80]

Nimamo na voljo podatkov, ki bi pričali o številu procesov, oseb in obsodb, ki so bile izrečene pred vojaškim sodiščem na osnovi te in drugih odločb, tudi nimamo pregleda nad prekrški in dejanji, ki so bili predmet obtožbe in obsodbe. Gotovo pa je, da je prav sodni sistem, ki je slonel na izrednih odlokih in vojaških sodiščih, vtisnil dveletni okupacijski dobi pečat zloglasnega izrednega režima, zoper katerega je italijanska socialistična stranka, kakor bomo videli, odločno protestirala v parlamentu in v javnosti. Odločba o zapornih kaznih za osebe, ki bi kakorkoli škodovale interesom okupacijskih sil, je omogočala odstranitev poljubnega števila nezaželenih oseb. Zadostoval je sum in prijava kateregakoli vojaka, karabinjerja, civilnega komisarja ali italijanskega nacionalista, da so romali v zapor zavedni Slovenci in Hrvati ter revolucionarno usmerjeni socialisti vseh narodnosti. Dr. Tuma, zagovornik mnogih Slovencev pred vojaškim sodiščem, govori o stotinah obtožencev, zlasti iz obmejnih krajev. Podobne podatke najdemo v časopisju. Ječe v Kopru, Trstu in Gorici so bile prenapolnjene. Ker so sodišče sestavljali pravno neizobraženi vojaški častniki, so obtoženci čakali na proces po več mesecev. Sodbe so bile sumarne, izrečene zoper skupine tridesetih do petdesetih obtožencev hkrati. Obtožbe so bile pogostokrat neutemeljene, posledica osebnih obračunavanj ali ovadb užaljenih vojakov. »Bilo je mnogo primerov, da so polizobraženi častniki in še večkrat podčastniki zlorabljali svojo oblast in spravili marsikoga iz osebnih motivov v zapor in kazen.« Mnogi so bili po večmesečnem preiskovalnem zaporu tudi odpuščeni ali pogojno obsojeni.[81]

INTERNACIJE

Posebno poglavje v vrsti represivnih ukrepov zoper narodno in revolucionarno gibanje Slovencev in Hrvatov so internacije. Za internacije in deportacije civilnega prebivalstva v dobi premirja na ozemlju, ki je bilo razglašeno za »odrešeno«, le težko najdemo opravičilo. Slonele so na opisanih Badogliovih navodilih o odstranjevanju posameznikov, ki bi s svojo dejavnostjo motili javni red ali povzročali škodo okupacijskemu režimu. Utemeljene so bile s tistimi odločbami, ki jih

je vrhovno poveljstvo izdalo v času vojne za operativna območja in ki so bile razširjene na zasedeno ozemlje kljub prenehanju sovražnosti med dvema vojujočima se silama. Šlo je za odstranitev tistih »nevarnih« oseb, zoper katere ni bil možen sodni postopek, ki je temeljil na dejanskih prekrških.

Pri internacijah v Julijski krajini v času italijanske okupacije pa moremo razločevati internacije vojaških oseb in internacije civilnih oseb.

Sredi novembra 1918 je izšel razglas, da se morajo vsi moški, ki so služili v avstro-ogrski vojski, javiti krajevnim vojaškim oblastem. Te bivše vojake so razglasili za vojne ujetnike in jih internirali v taborišča v Gradiški, Krminu, Čedadu in po drugih krajih v notranjosti Italije. Na tisoče slovenskih in hrvaških mož, ki so se po razpadu avstro-ogrske armade vračali na domove, je bilo odpeljanih v internacijo. Mnoge so prijeli že na demarkacijski meji, mnogi so se poskrili ali zbežali iz zasedenega ozemlja v Jugoslavijo. Enak postopek je bil uveden tudi proti možem, ki niso bili nikoli vojaki.

V taboriščih, kjer so nekateri ostali po nekaj tednov, drugi po več mesecev, so vladale hude razmere. V nekem poročilu skupine internirancev, bivših avstrijskih častnikov iz Idrije, beremo, da je bilo v Krminu interniranih okrog 3000 oseb. »V splošnem naša preskrba ni bila dobra. Stanovanja pod vsako kritiko ... za higieno je bilo slabo preskrbljeno ... Prosto gibanje nam je bilo zabranjeno ... Kot hrano sta dobivala po dva moža eno konzervo in vsak porcijo kruha.« Iz internirancev so sestavili delovne bataljone, da bi jih poslali na delo v notranjost Italije, kar je povzročilo nemire in upornost, prišlo je celo do zažiga barake. Nemiri so se polegli šele tedaj, nadaljujejo poročevalci, ko so oblasti začele izpuščati posameznike, zlasti kmete. Odtlej so ostali v taborišču le častniki in intelektualci, »ki so bili od goriške občine denuncirani kot politično nevarni«.[82]

Množične internacije vojaško sposobnih mož z zasedenega ozemlja so v dobi, ko so bile vojaške operacije končane, zaskrbele predsednika italijanske vlade Orlanda. V brzojavki vrhovnemu poveljstvu z dne 11. decembra pravi: Sedaj, ko so razlogi, izhajajoči iz vojaških operacij, odpadli, se internacije lahko imajo za sovražna dejanja proti ozemlju, »ki bo skoraj gotovo priključeno k naši državi«. Nikakor pa ti ukrepi ne bo-

do prispevali k pridobivanju simpatij med prebivalci, ki jih hoče Italija priključiti.[83]

V marcu 1919 je vrhovno poveljstvo preklicalo uredbe o internacijah iz vojnih razlogov, ki jih je izdalo med vojno. Dotlej so okupacijske oblasti v skladu z Orlandovimi navodili izpustile večino interniranih »vojnih ujetnikov«, zlasti kmete in delavce. Po izjavah internirancev so od njih zahtevali, da se izrečejo za Italijo. Še naprej pa je ostala v veljavi odločba o odstranitvi ali internaciji oseb, ki jim je dokazana sovražna dejavnost in ki pomenijo nevarnost za javni red in italijanske interese na zasedenem ozemlju. Po tej odločbi so bili zadržani v internaciji nekateri bivši avstro-ogrski oficirji, izobraženci in vsi tisti, ki so bodisi zaradi politične dejavnosti pred vojno in med njo, bodisi zaradi odkritega izpovedovanja narodnih čustev spadali v zvrst »nevarnih« oseb. Med temi je bil Karel Podgornik, predsednik pokrajinskega odseka narodnega sveta in poverjenik narodne vlade v Gorici.

Med posebno nevarne elemente so oblasti prištevale tiste avstro-ogrske vojake, ki so se vrnili na Primorsko iz ruskega ujetništva. Italijanska vojaška misija v Rusiji je poskušala preprečiti vrnitev ujetnikov, češ da bi utegnili razširjati na zasedenem ozemlju boljševiške nazore. Opozarjala je italijansko vrhovno poveljstvo, naj zlasti na Reki prepove izkrcanje oseb, ki nimajo njenega privoljenja za vrnitev. Predsednik komisije major Mauera je hkrati odbral nad tisoč »najboljših elementov«, zanesljivo zvestih Italiji, da bi jih prek Sibirije poslal domov. O njih je sporočal, da bi utegnili močno koristiti zasedbenim oblastem kot propagandisti in nadzorniki nad repatriacijo ostalih vojnih ujetnikov.[84] Gotovo so s pomočjo teh »nadzornikov« vojaške oblasti pošiljale povrnjence v posebna koncentracijska taborišča, nekakšne »politične karantene«, ki so jih ustanovili v Grdolu in Trentu. V nekem italijanskem poročilu najdemo podatek, da je bilo v Grdolu interniranih okrog 30.000 povrnjencev iz Rusije, pristojnih na ozemlje, ki ga je zasedala italijanska vojska in ki je poleg Julijske krajine obsegalo še Trentin in Dalmacijo.[85] Ruske ujetnike so oblasti štele med posebno nevarne, ker bi mogli razširjati med prebivalstvom boljševiške ideje, zato so jih veliko število obdržali v internaciji še vse leto 1920. Za izpustitev teh »ujetnikov« se je zavzemala italijanska socialistična stranka tako v parlamentu kakor v javnosti in na zborovanjih. Kongres stran-

ke, ki je bil oktobra 1919 v Bologni, je v protestni resoluciji proti nasilni priključitvi ozemelj, ki so naseljene s prebivalstvom drugih narodnosti, protestiral tudi proti »policijskim internacijam in izgonom ... bivših ujetnikov, povratnikov iz Rusije, katere odstranjajo ... ker so osumljeni boljševizma«.[86]

Glavni val internacij civilnih oseb, ki so po gornji uredbi spadale med nevarne, je zadel Julijsko krajino v februarju in marcu 1919.

Vprašanje, kako ravnati z ljudmi, ki bi bili lahko nevarni italijanskim interesom na zasedenem ozemlju in proti katerim ni bilo stvarnih dokazov za uvedbo postopka pred vojaškim sodiščem, je vznemirjalo okupacijske oblasti že v prvih dneh zasedbe. Admiral Cagni, poveljnik mornariške posadke v Pulju, je novembra 1918 poročal generalnemu sekretariatu za civilne zadeve, da je izgnal iz Pulja vse osebe, ki niso imele že pred vojno stalnega bivališča na tem ozemlju. Kljub temu pa je med tistimi, ki so ostali, še mnogo oseb različnih narodnosti, ki se ukvarjajo z revolucionarno dejavnostjo. Proti njim ni priporočljivo izvajati nekih splošnih ukrepov, je ugotavljal Cagni, pač pa jih je treba odstraniti; nato je spraševal sekretariat, na kakšni osnovi jih lahko odstrani. Generalni sekretar D'Adamo je odgovoril: »Naša pravica, da interniramo ali odstranimo osebe raznih narodnosti, ki delujejo v Pulju revolucionarno in proti trenutnemu redu, ni sporna.« Vendar je predsedstvo ministrskega sveta opozarjalo, da je treba iz političnih razlogov ravnati previdno, da ne bi bili ti ukrepi preveč opazni, kar bi lahko postavilo zasedbo v slabo luč.[87]

Italijanska vlada je bila v stalni dilemi glede ravnanja s Slovenci in Hrvati v Julijski krajini. Medtem ko je priporočala posebno obzirnost in dobrohotnost okupacijskih oblasti, da bi si tako pridobile naklonjenost prebivalstva, je zahtevala ostre ukrepe proti vsemu in vsem, ki bi ogrožali italijanske interese na zasedenem ozemlju.

Vendar je italijansko vlado močno skrbelo, da bi internacije dobile prevelik obseg, kar bi škodovalo italijanskemu ugledu v inozemstvu in v Julijski krajini, zato je ponovno opozarjala, naj krajevne oblasti temeljito proučijo vsak primer in naj odstranjujejo le tiste, ki so dejansko nevarni. Opozorilo, da je treba zavračati ovadbe, ki so posledica osebnih sporov, in da se ne sme upoštevati delovanje pred vojno, nam pove, da so bili prijeti in odgnani v internacijo številni ljudje,

ki se niso z ničimer pregrešili proti okupacijskim uredbam, temveč so kvečjemu gojili revolucionarna ali slovenska narodna čustva. Skrb za previdnost in pravičnost pa je vedno spremljal strah, da ne bi prevladala »pretirana popustljivost«, kar bi si prebivalstvo lahko tolmačilo kot »simptom slabosti ali še huje, kot pomanjkljivo poznavanje naših pravic«.[88]

V arhivu generalnega sekretariata za civilne zadeve pri italijanskem vrhovnem poveljstvu je ohranjenih na stotine prijav, s katerimi so karabinjerji, vojaški poveljniki, občinski komisarji ali guvernatorat utemeljevali »krivdo« posameznikov ali skupin oseb in predlagali njihovo internacijo. Navedli bomo nekaj primerov, ki že na prvi pogled povedo, da je zadostoval vsak sum, vsaka misel, nepremišljena izjava ali dejanje, da je bila nekomu za dolge mesece odvzeta svoboda.

V prijavah srečamo najpogosteje take karakteristike: vneti zagovorniki jugoslovanskih teženj (ferventi sostenitori delle aspirazioni jugoslave), zagrizeni italofobi (accaniti italofobi), nepomirljiv sovražnik italijanstva (animato, da odio implacabile contro ogni sentimento di italianità), politično nevaren, revolucionarno usmerjen (imbevuto di idee rivoluzionarie), zagrizen jugoslovan (rabbioso jugoslavo), avstrijakant in podobno. Nekateri so bili obtoženi, da so izobesili jugoslovansko zastavo, drugi, da so se udeležili protiitalijanskih manifestacij, tretji, da so širili boljševiško propagando ali da so izjavljali, da je italijanska okupacija začasna.

Za učitelja iz Orleka Alfonza Mazluja je rečeno, da širi boljševiške revolucionarne ideje in da je goreč zagovornik jugoslovanskih teženj. Za župana iz Kobarida Franca Miklaviča, ki je bil zaradi »sovražnega« vedenja v marcu 1919 odstavljen, je rečeno, da »goji globoka slovanska čustva« in da spada med pomembne voditelje, ker ima »močan vpliv na prebivalstvo«. Med drugim je izjavil, trdi sporočilo: če bo Kobarid italijanski, bom iz njega ustvaril center iredentizma. Dva železničarja iz Vremskega Britofa, Albin Kralj in Leon Dekleva, sta bila kriva, ker sta govorila, da je italijanska okupacija začasna in da čaka Jugoslavija na izbruh revolucije v Italiji, nato bo spodila Italijane. Šest bivših žandarjev iz Barkovelj v Trstu je bilo interniranih samo zato, ker so bili Slovenci. O njih je sam guverner sodil, da jih je treba izpustiti, ker jih ne bremene nikakršni prestopki. Po njegovem mnenju bi javnost ugodno tolmačila njihovo osvoboditev, po drugi strani pa tudi njihova

»slovenska čustva« niso bila več nevarna, ker so se razmere v deželi medtem spremenile. V marcu so oblasti prijele štiri Postojnčane, Bakarčiča, Paternosta, Drola in Kocijančiča, ker so pregovorili slovenske voditelje, da so bojkotirali zabavo, ki jo je priredilo vojaško poveljstvo in na katero so bili osebno povabljeni. Po mnenju tožitelja, poveljnika XVII. armadnega korpusa generala Albriccija, so s tem škodovali ugledu vojaških oblasti, zato je menil, da bi bila internacija »zdrav zgled, ki bi pomagal odstraniti iz dežele tiste elemente, ki kljub opominom vztrajno širijo proti nam ostro in lokavo propagando, ki razdira... delo za soglasje s civilnim prebivalstvom. To delo bi tudi v Postojni lahko rodilo dobre sadove, o čemer priča dejstvo, da so krajevni veljaki v začetku spontano in voljno sprejeli vabilo.« O Černetu iz Tržiča je rečeno v obtožnici, da je prežet z revolucionarnimi idejami in da z vplivom na delavstvo ovira dejavnost guvernerja, ki si prizadeva za pomiritev »odrešenega« ozemlja. Agronom Vladimir Koret je bil najprej izgnan iz Kopra in premeščen v Tolmin. Ker je tam še naprej kritiziral italijansko upravo, češ da je brutalna in tiranska, in ker je izrazil mnenje, da bi kazalo sprejeti celo boljševizem, samo da bi se znebili Italijanov, so ga internirali. To se je oblastem zdelo tem bolj potrebno, ker je bil Koret kot agronom v stikih s kmečkim prebivalstvom, na katero bi lahko vplival s svojimi »nevarnimi idejami«. Dne 3. maja je guvernatorat predlagal internacijo petih župnikov — Ivana Kunšiča iz Cerknega, Ivana Kende iz Novakov, Alojza Kraševca iz Bazovice ter Kolanda iz Zaisca iz okolice Trbiža — ter dveh učiteljic, Roze in Zorke Ružič iz Vižinade. O župnikih je rečeno, da so izrazito protiitalijanski in avstrijakanti ter da s prižnic odsvetujejo vernikom sklepanje znanstva z italijanskimi vojaki.[89]

Najbolj značilen je primer Antona Mahniča, škofa z otoka Krka. Obdolžili so ga, da se ni podredil ukazu vojaških oblasti, ki so prepovedale opravljanje verskih obredov v domačem jeziku. Mahnič je bil v internaciji od 4. aprila 1919 do 11. februarja 1920. Medtem je baron Monti, ki je v ministrstvu za finance obravnaval verska vprašanja, poročal zunanjemu ministru Sforzi, da so bile Mahniču storjene mnoge krivice in da je večina obtožb, zaradi katerih je v internaciji, izmišljena.[90]

Iz povedanega sledi, da so se okupacijske oblasti želele znebiti zlasti tistih Slovencev in Hrvatov, ki so kakorkoli mogli vplivati na okolico in ki so bili zaradi poklica ali vodstvenih sposobnosti v stikih s kmečkim in delavskim slojem. To so bili večinoma učitelji, duhovniki, odvetniki, zdravniki, politični delavci, občinski župani, pa tudi železničarji, uradniki in bivši žandarji. Med interniranimi le redko srečamo tudi kmete in delavce.

Internirance so oblasti pošiljale v razne kraje v notranjost Italije, največ na otok Sardinijo. Od junija 1919 so pošiljali internirance na otok Ventotene, ker so Sardinci odklanjali sprejemanje ljudi, ki »nasprotujejo italijanskim aspiracijam«.[91] V drugi polovici leta 1919 je bilo nekaterim dovoljeno, da si sami izberejo kraj v notranjosti države, kjer naj bi prebili »kazen«. Čas, ki naj bi ga kaznovani preživel v internaciji, ni bil določen. Nekateri so se vrnili kmalu, po nekaj tednih ali mesecih, večina šele po enem letu in več. L. Čermelj pravi v knjigi »Slovenci in Hrvatje pod Italijo«, da je že pot do določenega kraja šla iz zapora v zapor in trajala več tednov. »Ravnali so z njimi kot z navadnimi zločinci, često prav surovo.« V internaciji so dobivali po 2 liri in 40 centezimov, pozneje po 4 lire,[92] kar pomeni, da so se morali sami vzdrževati. Spričo dejstva, da so se deportiranci sami vzdrževali in da niso bili koncentrirani v posebnih taboriščih, temveč so živeli po privatnih hišah pod nadzorstvom policije, je izraz internacija, ki ga uporabljajo vsi italijanski dokumenti iz te dobe, neustrezen, tem bolj če ga primerjamo z internacijami, kakršne poznamo iz druge svetovne vojne. Internacije iz leta 1919 so bile po statusu deportirancev bolj podobne policijskim konfinacijam, kakršne je uvedel nekoliko pozneje fašistični režim.

Zaradi dolgotrajne in neupravičene odsotnosti stotin slovenskih in hrvaških mož pa tudi žena je slovensko politično društvo Edinost večkrat posredovalo pri generalnem civilnem komisarju za njihovo izpustitev. Dne 16. avgusta 1919 je pri komisarju Ciufelliju intervenirало odposlanstvo iz vseh krajev Primorske in Istre. Dne 8. novembra pa je komisar sprejel delegacijo žensk, ki mu je izročila obsežno spomenico z zahtevo po takojšnji izpustitvi njihovih mož, sinov in bratov.[93] Za osvoboditev interniranih se je zavzemala tudi itali-

janska socialistična stranka, v kateri so bili od septembra 1919 vključeni tudi socialisti slovenske in hrvaške narodnosti.

Pritožbe in protesti pa najbrž niso kaj prida vplivali na italijansko vlado, da je odpravila sistem internacij. Odločilno je bilo namreč dejstvo, da so bile množične internacije oseb neitalijanske narodnosti v času, ko so bile vojne operacije že zdavnaj končane, slabo spričevalo za ugled italijanske države v svetu. Za to spričevalo so seveda poskrbele tiste slovenske organizacije, kakršna je bila pisarna za zasedeno ozemlje v Ljubljani, ki so prek tiska, s spomenicami in pritožbami mirovni konferenci seznanjale svetovno javnost z diskriminacijskimi ukrepi zasedbenih oblasti.

Predsednik vlade Nitti, ki je poleti 1919 zamenjal Orlanda, je 25. avgusta poslal generalnemu štabu, ministrstvom za vojsko in mornarico ter generalnim civilnim komisarjem zaupno okrožnico, v kateri je rečeno: »Zaskrbljen zaradi škode, ki so jo našim težnjam povzročile govorice v inozemstvu o množičnih aretacijah naših nasprotnikov na zasedenem ozemlju, sem že 11. t. m. pozval civilne komisarje, da začno repatriirati tiste osebe, ki so bile odpeljane v začetku okupacije in ki niso obremenjene s takšnimi dejanji, da bi bila njihova vrnitev nepriporočljiva. Samo naša izredna širokosrčnost pri teh ukrepih more postaviti na laž obtožbe, ki nam jih podtika inozemstvo, hkrati pa tudi pripomore k pomiritvi duhov pri vzpostavitvi normalnega življenja v novih provincah.«[94]

Po tej intervenciji je generalni civilni komisar za Julijsko krajino Ciufelli sestavil sezname oseb, ki se smejo »zaradi spremenjenih političnih okoliščin« vrniti na domove. Seznami so vsebovali imena civilnih internirancev, ne pa tudi imen interniranih povratnikov iz ruskega ujetništva. Za te je bilo še vedno pristojno vrhovno poveljstvo, zato se je njihova internacija zavlekla do konca leta 1920. V seznamih, ki so bili sestavljeni oktobra in novembra 1919, je komisar predlagal osvoboditev devetdesetih civilistov in osmih duhovnikov; za trideset civilistov in enajst duhovnikov pa je zahteval podaljšanje internacije. Le-ti so bili po njegovih kriterijih krivi »hujših prestopkov«. Za nadaljnjih 21 oseb je tudi predlagal osvoboditev, toda le pod pogojem, da se bodo po vrnitvi iz internacije izselile iz Julijske krajine v Jugoslavijo. V decembru se je komisar pritoževal, da se tisti, ki so bili predvideni za izselitev, po vrnitvi domov ne nameravajo odpraviti prek meje, zato je

prosil, naj oblasti obdrže v internaciji osebe s tretjega seznama vse dotlej, ko bodo politične razmere v deželi primerne za njihov povratek. Ob gornjih predlogih je ugotavljal, da bo izpustitev večjega števila interniranih ovrgla »pretirane« očitke, o katerih govori Nitti, hkrati pa bo podaljšanje internacije tistim, ki so težje obremenjeni s »sovražno dejavnostjo«, preprečila, da bi se preklic internacijskih ukrepov mogel tolmačiti kot šibkost italijanske države.[95]

Natančno število civilnih oseb iz Julijske krajine, ki so bile internirane od novembra 1918 do konca leta 1919, ni znano. Zgoraj omenjeni seznami vsebujejo 160 imen. K temu je dodati 10 oseb, ki so bile v tem času na otoku Ventotene, in večje število posameznikov, ki so bili internirani po drugih krajih.[96] Upoštevati pa moramo, da je do novembra, ko je komisar pripravil sezname, bilo izpuščeno precejšnje število oseb, bodisi zaradi uspešnega posredovanja svojcev, bodisi po uvidevnosti guvernerja Petittija, kakor je bilo že omenjeno. Dr. Čermelj v omenjenem delu ocenjuje, da je bilo interniranih nad tisoč Slovencev in Hrvatov. Med temi, pravi, da je bilo 36 učiteljev, 35 duhovnikov, 45 državnih uradnikov in 9 učiteljic.[97] Bolj verjetno pa se je število internirancev gibalo okrog 500, o čemer priča tudi neko poročilo iz Trsta iz leta 1922.[98] Značilno je še dejstvo, da so internacije v večji meri prizadele prebivalce Istre kakor prebivalce goriške pokrajine in Trsta. Iz nekega nedatiranega policijskega seznama je razvidno, da je bilo v določenem času interniranih 17 oseb iz Goriške, 27 iz Trsta in okolice in kar 56 iz Istre in otokov. Tudi Ciufellijev seznam oseb, ki naj še dalje ostanejo v internaciji, vsebuje samo imena Istranov. To dejstvo je mogoče pripisati ostrejšim ukrepom, ki jih je v Istri uvajal admiral Cagni, pa tudi nacionalističnemu pojmovanju o »italianissimi« Istri, ki se je uveljavilo že v časih iredentizma. Tržaške vodilne kroge slovenskega narodnega in delavskega gibanja internacije niso prizadele, pač pa so bili odstranjeni mnogi manj vidni politični delavci. Oblasti so se očitno zavedale, da bi preveč očitni samovoljni ukrepi spodbudili ostro opozicijo socialistične stranke, ki bi bila tem bolj nevarna, ker so socialisti v Trstu dejansko obvladovali politični položaj.

Proti koncu leta 1919 so se začeli interniranci vračati. Toda po vrnitvi v Trst so oblasti osvobojence zaprle v grad Sv. Justa, kjer so nekateri po več mesecev čakali na odhod do-

mov. Vrnitev v domači kraj so namreč zavirale krajevne oblasti, ki so zavlačevale izdajanje potrdil »nulla osta«. Društvo Edinost se je pritožilo zaradi zavlačevanja in zaradi slabih razmer, v katerih so živeli »osvobojenci« na gradu Sv. Justa. Od generalnega komisarja je zahtevalo, naj bo mož beseda in naj izpusti vse, »kakor je... storil tridentinski ... komisar, ki ni čakal orožniških ‚nulla osta'... Od vašega razsodnega razuma in dobrega srca pričakujemo to dejanje pravičnosti.«[99]

Sredi leta 1920 so Slovencem v Julijski krajini ponovno zagrozile deportacije, vendar te namere oblasti niso uresničile spričo močne akcije delavskih organizacij zoper izredni režim in zaradi dogodkov, ki so napovedovali začetek sprememb na političnem odru.

IV

UPRAVNE SPREMEMBE IN SPLOŠNE PREOBRAZBE NA ZASEDENEM OZEMLJU

Vojaška uprava z guvernerjem Petittijem je trajala devet mesecev, od novembra 1918 do avgusta 1919, nato jo je zamenjal generalni civilni komisariat.

Zaplet pogajanj o jadranskem vprašanju na mirovni konferenci v Parizu je jasno pričal, da usoda zasedenega ozemlja ne bo v kratkem času odločena. Vprašanje razmejitve med Italijo in Kraljevino SHS se je spomladi 1919 sukalo okrog treh različnih predlogov in zahtev. Italija ni vztrajala samo pri londonskem paktu, temveč je zahtevala tudi Reko. Predsednik vlade Orlando se o tem vprašanju ni bil pripravljen pogajati v prisotnosti jugoslovanske delegacije. Jugoslavija je v memorandumu z dne 18. februarja zahtevala etnično strnjeno ozemlje vzhodno od Soče, s Trstom, Gorico, Istro in Dalmacijo z otoki, pozneje pa plebiscit. Ameriški predsednik Wilson je predlagal kompromisno črto, ki naj bi tekla od Karavank, zahodno od Idrije čez Nanos in Učko do Raše.[1] Združene države Amerike niso podpisale londonskega pakta, zato so v skladu z načeli o samoodločbi narodov, izraženimi januarja 1918, lahko zavračale njegovo aplikacijo. Nikakor pa se niso strinjale z italijansko suverenostjo nad Reko. V tem okviru so se razgovori zavlačevali in zaostrovali, izraženi so bili še drugi predlogi in nasprotni predlogi, vendar Italija ni kazala namere, da bi popustila.

Italijo so v povojnih mesecih pretresale notranje družbeno-gospodarske krize, ki so resno ogrožale hegemonijo liberalno usmerjenega buržoaznega razreda. Deželo je preplavilo revolucionarno razpoloženje delavskega in kmečkega sloja, ki sta težila po radikalni spremembi družbenega reda. Vojna, ki je terjala ogromne človeške in gmotne žrtve, je zbujala v delovnih množicah močan odpor zoper vodilni razred, ki je bil odgovoren za njene posledice. Nemočni pred to notranjo ne-

varnostjo so se vladni krogi trudili, da bi dosegli tiste cilje, zaradi katerih je Italija stopila v vojno, in sicer italijansko hegemonijo na Jadranu, kakor jo je predvidevala londonska pogodba. S tem naj bi zadovoljili drugi del italijanske javnosti, nacionalistično-imperialistične struje, ki so okrepile svojo dejavnost za uresničitev ozemeljskih aspiracij. Nepopustljivost italijanske vlade glede razmejitve na Jadranu pa je ugledu države v svetu, zlasti med zavezniki, bolj škodovala, kot koristila. Obenem pa je njena neučinkovitost še bolj poslabšala notranji položaj, saj je zbudila ogorčenje nacionalistov, ki so vladi očitali nemoč in popustljivost. Junija 1919. leta je Orlandova vlada padla. Novi ministrski predsednik demokratično usmerjeni Francesco Saverio Nitti je prevzel težko nalogo, popraviti ugled Italije navzven, znotraj pa urediti zadeve z demokratičnimi posegi.[2] V sklop te politike je spadala tudi sprememba uprave zasedenega ozemlja.

Dne 31. julija je bil odpravljen generalni sekretariat za civilne zadeve pri vrhovnem poveljstvu, ki je izvrševal posle osrednje vlade za zasedeno ozemlje. Dne 3. julija je bil ustanovljen pri predsedstvu vlade osrednji urad za nove pokrajine — Ufficio centrale per le Nuove provincie. S kraljevim dekretom z dne 22. julija sta bila odpravljena guvernatorata v Julijski krajini in Tridentinski Benečiji in vzpostavljena generalna civilna komisariata.

Osrednji urad za nove pokrajine je 1. avgusta 1919 prevzel vse posle v zvezi s civilno upravo na zasedenem ozemlju, ki jih je dotlej opravljal generalni sekretariat. Za opravljanje tekočih poslov je bil v stikih s posameznimi ministrstvi, ki niso smela neposredno posegati v upravo zasedenih ozemelj. Osrednji urad pa je imel tudi nalogo pripraviti vse potrebno za postopen prenos upravnih poslov na pristojna ministrstva, kar naj bi se izvršilo po predvideni aneksiji. Neposredna oblast, politična odgovornost in pravica zastopstva pred parlamentom pa niso bile poverjene osrednjemu uradu, marveč predsedstvu ministrskega sveta oziroma njegovemu predsedniku, kateremu je bil osrednji urad neposredno odgovoren. Predsedstvo ministrskega sveta je odločalo o upravnih funkcionarjih za zasedeno ozemlje, o njihovi namestitvi ali premestitvi,

Del Nittijeve okrožnice o civilni upravi na zasedenem ozemlju.
(ACS, objavo je dovolil CSAS z nav. sklepom)

PRESIDENZA
DEL
Consiglio dei Ministri

Ufficio Centrale per le nuove Provincie

N. 45

RISPOSTA A LETTERA

del

N.

OGGETTO

Istruzioni per i servizi civili nelle nuove Provincie

Roma 26 Luglio 1919

CIRCOLARE

1. L'Ufficio Centrale per le nuove provincie del Regno, presso la Presidenza del Consiglio dei Ministri, istituito con D. L. 4 Luglio 1919 N° 1081, è già in funzione. Con mio decreto del 6 corrente ho nominato Capo dell'Ufficio Centrale il Comm. Salata, Prefetto del Regno.

2. Con ordine di servizio del Comando Supremo del R° Esercito, d'intesa con la Presidenza del Consiglio, è soppresso, col 31 Luglio corrente, il Segretariat Generale per gli Affari Civili presso il Comando Supremo.

3. Oltre alle altre mansioni attribuite all'Ufficio Centrale per le nuove provincie dall'art. 2 del D. L. 4 Luglio corr. saranno esercitati col 1° Agosto 1919 dalla Presidenza del Consiglio (Ufficio Centrale per le nuove provincie) in quanto non risultino delegati ai Commissari Generali per la Venezia Giulia e per la Venezia Tridentina - tutti i pot

A TUTTI I MINISTERI

e, per conoscenza,

AI COMMISSARI GENERALI per la Venezia Giulia e la Venezia Tridentina

AI CAPI DI STATO MAGGIORE dell'Esercito e della Marina

AL GOVERNATORE DELLA DALMAZIA

ri e tutti i compiti che,secondo le norme in vigore,erano attribuiti sinora al Comando Supremo (Segretariato Generale per gli Affari Civili) per l'amministrazione civile dei territori occupati dal R° Esercito oltre l'antico confine del Regno.

4. Con disposizioni speciali della Presidenza del Consiglio dei Ministri potrà essere consegnata ai Ministeri competenti per ragione di materia la gestione centrale di singoli servizi di prevalente carattere tecnico per i territori occupati oltre i confini del Regno. Saranno per ogni singolo ramo di servizio stabilite dalla Presidenza del Consiglio dei Ministri,d'intesa col Ministero competente,le condizioni e le modalità di tale gestione diretta.

5. In ogni caso,e perciò anche quando la gestione centrale di un servizio sia affidata,per delegazione della Presidenza del Consiglio,ad un Ministero,spetta esclusivamente alla Presidenza del Consiglio dei Ministri:

a) l'amministrazione del personale di ogni categoria addetto ai servizi civili nelle nuove provincie e l'approvazione d'ogni destinazione od invio in missione di funzionari delle varie amministrazioni del Regno per i territori occupati;

b) l'approvazione d'ogni provvedimento di carattere legislativo,di massima o regolamentare,ed in generale di ogni disposizione che comunque possa modificare le norme e gli ordinamenti in vigore nelle nuove provincie;

c) l'approvazione di ogni spesa per i servizi nelle nuove provincie,che,non potendo far carico sui bilanci dei singoli Ministeri,devono gravare per ora sul capitolo straordinario "spese di guerra",e i cui prelevamenti spettano al Presidente del Consiglio dei Ministri,secondo le modalità concordate con i Ministeri del Tesoro e

sprejemalo je ukrepe zakonskega značaja in vse splošne določbe, ki so posegale v veljavno zakonodajo. Odločalo je tudi o porabi finančnih sredstev, ki jih je črpalo iz fonda vojnih stroškov. Osrednji urad je te naloge izvrševal prek generalnih civilnih komisariatov, hkrati pa je bil glavni svetovalec ministrskega predsednika pri vprašanjih zasedenega ozemlja.[3]

Za načelnika osrednjega urada je bil imenovan Francesco Salata, po rodu s Cresa. Obenem z osrednjim uradom so bile ustanovljene osrednja in deželne posvetovalne komisije iz zastopnikov novih pokrajin, ki so imele nalogo sodelovati pri tekočem upravljanju in pri pripravljanju bodoče ureditve novih pokrajin.

Prenos uprave z vojaških na civilne organe in s tem predčasno opustitev določil premirja je predsednik Nitti utemeljil takole: Gre za to, da se naglo in odločno odstranijo resne pomanjkljivosti, ki so se pojavile pri upravi novih pokrajin. Zamenjava vojaške uprave s civilno pomeni dokončno uveljavitev tistih revindikacij, ki so bile med glavnimi vojnimi nameni, obenem pa je to dejanje izraz zasluženega zaupanja odrešenemu prebivalstvu. Z odpravo generalnega sekretariata je vzpostavljena najtesnejša zveza med zasedenimi pokrajinami in osrednjo vlado, kar bo nedvomno koristno tako z moralnega kakor s praktičnega vidika. Ker pred aneksijo ni pravne osnove za prenos uprave na pristojna ministrstva, kar bi sicer povzročilo tudi zmešnjavo v zakonodaji in upravni ureditvi novih pokrajin, je on osebno prevzel vlogo vladne oblasti na zasedenem ozemlju. Le eni osebi, ki je pristojna in odgovorna, mora biti poverjeno vodstvo politike in uprave v novih pokrajinah, da bo zagotovljena enotnost kriterijev in spoštovanje zakonodaje, tako kakor zahtevajo izredne okoliščine tega ozemlja. Zraven tega pa bo centralizirano upravljanje, osredotočeno na eno samo osebo, odpravilo vprašanje, kdo je komu nadrejen in kdo je za kaj pristojen, preprečilo bo dvojnost v upravljanju, med vojaškimi in vladnimi oblastmi, arbitražne novotarije in neprimerna ter pretirana vmešavanja raznih organov v zadeve zasedenega ozemlja, kar je že zbudilo ostre kritike. Osrednji urad za nove pokrajine, ki je neposredno podrejen ministrskemu predsedniku, je dobil nalogo, da izvršuje upravnoobiastne funkcije. Domačini z zasedenega ozemlja pa bodo prek posvetovalnih komisij mogli vplivati na upravljanje in bodočo ureditev. Nato je Nitti razložil, kaj na-

merava doseči s temi spremembami: Z dejanji je treba pokazati novim sodržavljanom, da želi Italija brez tendenc po poenotenju ali dušenju avtonomije hitro in racionalno rešiti njihove težave in uveljaviti napreden sistem v upravi in gospodarstvu. Obenem pa želi tudi dokazati, da namerava spoštovati njihove zakone, njihove posebne razmere, njihove navade in tradicije. Še več, za zgled si hoče vzeti njihove politične in socialne institucije, med njimi zlasti deželno in občinsko avtonomijo, jih proučiti in brez predsodkov predvideti za bodoče reforme v vsem kraljestvu. Italija želi preprečiti vsakršno nepotrebno spremembo v navadah in težnjah tega preizkušenega ljudstva, želi, da ima na lastni zemlji prednost na vseh področjih, v svetih in v uradih. Nato je Nitti posebej opozoril, da se ne smejo ponoviti napake, ki jih je storila vlada v drugih pokrajinah, ko so se v letih 1856—1866 združile v enotno italijansko državo, ker bi posledice takih napak zaradi posebnih nacionalnih in političnih okoliščin, v novih pokrajinah utegnile biti usodne. Gre torej za to, da se prepreči posameznim neodgovornim osebam, da bi v nove pokrajine presajale tisto birokracijo, ki ima trdovratne asimilacijske namene in ki vodi k razkroju. Najmočnejša vez med novim ozemljem in domovino je po njegovem mnenju v veri in dosedanjih žrtvah tega prebivalstva, jutri pa bo v priznanju, ki ga bo to prebivalstvo dalo vladnim prizadevanjem. »Samo eno omejitev postavljamo svobodi posameznikov, narodnostim ali strankam: ljubezen do Italije.«[4]

Iz Nittijeve obrazložitve razberemo, da je italijanska vlada nameravala v novih deželah ohraniti tisto avtonomijo, ki so jo imele pod avstrijskim režimom, kar naj bi bilo zgled za sorodne reforme v Italiji, kjer sta vladala strog centralizem in birokratizem. Porok za uveljavitev te politike naj bi bil načelnik osrednjega urada Salata, iskren zagovornik avtonomije Julijske krajine in ohranitve vseh tistih avstrijskih uredb, ki so bile naprednejše od italijanskih, toda zagrizen nasprotnik Slovencev in Hrvatov in vseh njihovih narodnostnih pravic. Sicer pa je bil glavni namen italijanske vlade, da z odpravo vojaške uprave zavre politično dejavnost vojaških krogov, ki se je v mesecih po okupaciji prav na tem ozemlju silovito razbohotila mimo uradne državne politike.

Avtonomijo in ohranitev stare zakonodaje so zagovarjale tudi politične struje v Julijski krajini, razen italijanskih naci-

onalistov, ki so želeli čim tesnejšo spojitev novih pokrajin z državo. Zlasti močne avtonomistične tendence so bile na Goriškem med liberalnimi in demokratičnimi italijanskimi strujami in seveda med klerikalci. Notranje ministrstvo je sporočalo, da prebivalstvo Julijske krajine zahteva od vlade, naj upošteva krajevne razmere, usmerjenost in čustva večine prebivalstva in naj zato z največjo previdnostjo izbira civilne komisarje iz vrst najbolj zaslužnih, politično močnih in samostojnih oseb. Generalni sekretariat je po mnenju Tržačanov škodoval italijanskim nacionalnim interesom, ker je zaviral gospodarski razvoj Trsta, ki sloni na komunikacijah z zalednimi državami, kar je vojaška okupacija preprečevala. Spričo tega so Tržačani zahtevali prepoved vmešavanja sekretariata v tržaške zadeve in najširšo avtonomijo pri sklepanju gospodarskih poslov. Nastopili so tudi zoper obveščevalni urad — ITO pri tržaškem guvernatoratu, češ da si je prisvojil izredne pravice, ker se vtika v vse in izdaja bedne odločbe, ki škodujejo ugledu Italije.[5] To je bil glas premožnega razreda v Trstu, glas visoke buržoazije, ki sta ga vojna in odcepitev mesta od zaledja potisnili v gospodarsko krizo, iz katere zlepa ni našel izhoda.

Z ustanovitvijo osrednjega urada in z imenovanjem generalnega civilnega komisarja za Julijsko krajino se je končalo prvo obdobje vojaškega okupacijskega režima. Končalo se je predčasno, v času, ko so bila še vedno v veljavi določila premirja. Odslej v italijanskih uradnih aktih ne najdemo več izraza »terre occupate«, temveč samo še ime »Nuove provincie«. V bistvu je sprememba režima pomenila nekakšno predhodnico poznejše aneksije, saj je osrednji urad imel tudi nalogo, da pripravi vse potrebno za bodoči prenos uprave na pristojna ministrstva. Vsekakor je bilo mnenje o »začasnosti zasedbe« docela izpodbito.

Za generalnega civilnega komisarja, ki je imel sedež v Trstu, je bil imenovan Augusto Ciufelli, v decembru 1919. leta pa ga je zamenjal dotedanji civilni komisar za mesto Trst Antonio Mosconi, ki je ostal na tem mestu do jeseni 1922. leta.

Razmere na zasedenem ozemlju Julijske krajine pa se kljub upravnim spremembam in Nittijevim zagotovilom niso normalizirale. Položaj se je celo poslabšal, ker so po mnenju italijanskih zgodovinarjev novi vodilni funkcionarji v taktiki

in razumevanju posebnih okoliščin daleč zaostajali za svojim prednikom generalom Petittijem. C. Silvestri ugotavlja, da so se po zaslugi inteligentnega in taktičnega generala Petittija vojaški organi z razumevanjem in voljo spoprijemali s kompleksno problematiko v Julijski krajini, ki je izhajala iz narodnostnih, političnih in gospodarskih vprašanj. V mejah možnosti je v času vojaškega režima uspevala celo politika pomiritve med Italijani in Jugoslovani, ki je slonela na guvernerjevi obljubi o »svobodi in zakonitosti«, izraženi ob prihodu v Trst.[6] Podobno sodi E. Apih, ko pravi, da vojaška oblast sicer zasedenemu ozemlju ni posebej zagotavljala demokracije, toda z imenovanjem guvernerja Petittija, ki je že na solunski fronti mnogo pripomogel k prijateljskim odnosom med Srbi in Italijani, je dosegla prenekateri uspeh na tem področju. Ohranila je predvojne krajevne upravne organe, preprečila je spopade med ekstremisti, dušila je težnje po takojšnji italijanizaciji in spoštovala avstrijsko socialno zakonodajo.[7] Dodajmo še mnenje italijanskih socialistov v Trstu o vlogi generala Petittija. V socialističnem glasilu Il Lavoratore je ob spremembi upravne ureditve zapisano takole: Dolgih devet mesecev je trajal vojaški režim na zasedenem ozemlju, krivda za tolikšno zamudo pri ureditvi statusa Julijske krajine tiči v zapletljajih mirovne konference. Režim vojaške zasedbe je povzročil novim deželam ogromno škodo, deloma nepopravljivo, ker niti italijanska vlada niti vrhovno vojaško poveljstvo nista bila pripravljena na zasedbo. Na vso srečo pa je prišel k nam general Petitti, ki je takoj pravilno razumel svojo funkcijo, ki je ni vezal na svoje vojaške pristojnosti, temveč jo je jemal kot težavno in hkrati visoko humano misijo. »Poštenost, nepristranost, dobra volja, prizadevanja v korist tistih, ki so najbolj trpeli, pobijanje predsodkov glede enakosti so lastnosti, s katerimi je Petitti preprečil tiste nevarne spopade, trpljenje in zaostritve, ki so se sicer pojavljali drugje v tem istem obdobju.« Italija naj bo torej hvaležna Petittiju, ker je s svojim dobrim delom za Julijsko krajino koristil vsej državi.[8]

Tudi če sprejmemo gornjo oceno o guvernerjevih osebnih lastnostih, s katerimi se bomo še srečali v naslednjih poglavjih, moramo na tem mestu opozoriti, da je Petittijev trud glede pravic Slovencev in Hrvatov rodil prav šibke sadove. Gotovo pa je, da so tako objektivne okoliščine kakor subjektivni dejavniki, bodisi posamezna vojaška poveljstva, bodisi inter-

vencije guvernerjevih nadrejenih, kakor smo videli, onemogočali uresničitev Petittijevih morebitnih dobrih namenov.

Zasedba Primorske in Istre in njihova odcepitev od zaledja, s katerim sta bili stoletja življenjsko povezani, sta privedli do usodnih preobrazb na raznih področjih razvoja teh pokrajin.

V mesecih po zasedbi se je začel proces preobrazbe v upravni ureditvi in tudi v narodnostni in socialni strukturi, v gospodarstvu in v usmeritvi političnih strank. Na to preobrazbo pa ni vplivalo samo dejstvo, da je zasedeno ozemlje izgubilo stik z deželami v Podonavju, temveč tudi potreba po prilagajanju in vključitvi Julijske krajine v strukturo in v razvoj neke druge države — Italije.

Na spremembe v narodnostni in deloma socialni sestavi prebivalstva Julijske krajine sta vplivali povojna emigracija in imigracija. O izseljevanju Slovencev in Hrvatov bomo še posebej govorili, tu omenimo splošne ugotovitve, da so se izselile skoraj vse osebe, ki so se naselile na to ozemlje v zadnjih letih pred vojno in med vojno, zlasti tiste, ki so prišle na Primorsko službeno, kot železničarji, poštni uradniki, učitelji, žandarji, pripadniki finančnih služb, visoki in nižji uradniki vseh vrst itd. Mnogi so se odselili s Primorske že med vojno v dneh splošne evakuacije in se po vojni niso več vrnili. Prav tako se niso vrnili številni možje, mobilizirani v avstrijsko armado, ki so se po razpadu monarhije vključili v jugoslovansko vojsko in postali jugoslovanski državljani.[9] Mnoge izobražence in politične delavce, tiste, ki niso že pred vojno stalno prebivali na zasedenem ozemlju in niso imeli tako imenovane domovinske pravice, je okupacijska oblast načrtno izganjala prek demarkacijske meje, kakor smo že omenili v prejšnjih poglavjih, ker jih je razglasila za nevarne italijanskim interesom. Značilno je, da so se zaradi emigracije in izgonov najbolj razredčile vrste liberalcev, zlasti na Goriškem. Števila odseljenih Slovencev in Hrvatov ne poznamo. Po nekem italijanskem viru se je samo iz Pulja izselilo okrog 20.000 oseb.[10]

Poleg Slovencev in Hrvatov so odhajale družine drugih narodnosti, Nemci in Madžari, ki so, čeprav številčno niso mnogo pomenili, s svojim odhodom vplivali na splošno preobrazbo, ker so odnesli s seboj osebne vezi na gospodarskem in kulturnem področju, ki so vezale Julijsko krajino s srednjo Evropo. E. Sestan pravi, da so pod Italijo ostali maloštevilni

Nemci ali Madžari, tisti, ki so pognali globlje korenine in niso nasprotovali italijanski asimilaciji, nekateri upokojenci, nekateri hotelirji v Opatiji, na Brionih in v Portorožu ter del goriške aristokracije, ki je na stežaj odprl vrata italijanski aristokraciji »in se spojil z njo v nedoločen in izumetničen kozmopolitizem«.[11]

Hkrati z emigracijo se je začela imigracija iz notranjosti Italije. Precejšnje število Italijanov se je naselilo zlasti v Trst in primorska mesta že pred vojno. Z okupacijo so prišli novi funkcionarji, civilni komisarji, karabinjerji in uradniki vseh vrst, ki jih je poslala vlada, pa tudi mnogi drugi, ki so se odpravili od doma, zlasti iz južne Italije, v veri, da gredo v obljubljeno deželo, kjer si bodo najbolje uredili življenje. V Julijsko krajino so prihajali tudi zato, ker je bila v tem času zavrta emigracija v Ameriko in druge države. Tudi mnogi vojaki in oficirji, ki so prišli semkaj z okupacijsko armado, so se po demobilizaciji za stalno naselili v prepričanju, da morejo uspešno sodelovati pri procesu vključevanja novih pokrajin v italijansko državo. E. Apih upravičeno opozarja, da so bili ti priseljenci, čeprav številčno niso mnogo pomenili, pomemben dejavnik pri politični preobrazbi dežele, tem bolj, ker mnogi niso imeli vnaprej zagotovljenega socialnega statusa, pač pa jih je prignala želja po avanturi.[12] Zato bomo našli te tako imenovane »regnicole« v fašističnem gibanju, v nacionalističnih organizacijah, zlasti pa med reškimi legionarji. Med parlamentarnimi volitvami 1921. in 1924. leta bodo odigrali pomembno vlogo pri prevladi italijanskih nacionalnih strank nad jugoslovansko narodno in komunistično stranko, zlasti v Trstu in v Istri.

Priseljevanje, kakor sicer tudi izseljevanje, se je nadaljevalo vsa leta po vojni. Leta 1921 je bilo samo v Trstu naštetih okrog 40.000 priseljenih Italijanov, od tega jih je bilo 25.500 še izpred vojne.[13] Ker je bil pritok premočan in je povečeval brezposelnost, je bila italijanska oblast prisiljena zavirati ta proces. V letu in pol, od 1921 do srede 1922, je bilo repatriiranih 10.651 nezaželenih prišlekov, kar znaša povprečno 591 oseb na mesec.[14] Tržaški zgodovinar C. Schiffrer presoja, da se je število slovenskega in hrvaškega prebivalstva do ljudskega štetja decembra 1921, v primerjavi z rezultati ljudskega štetja iz 1910. leta, zmanjšalo za pet odstotkov, medtem ko je prebivalstvo italijanske narodnosti poraslo za devet odstotkov.[15]

Kljub močni migraciji pa se narodnostna in socialna sestava prebivalstva v Julijski krajini nista bistveno spremenili. Kmečki sloj, ki je bil izključno slovenske ali hrvaške narodnosti, je ostal v celoti na svoji zemlji. Kolikor so bile kmečke družine med vojno izseljene, so se po vojni vrnile. Ostali so tudi slovenski obrtniki, trgovci in gostilničarji, velika večina delavstva, iz sloja izobražencev pa zlasti duhovščina.

Neprimerno huje sta vojna in povojna doba prizadeli gospodarstvo Julijske krajine. Vojna je prav v teh krajih zapustila ruševine in bedo ter povzročila ogromno gospodarsko škodo.

Po približnih cenitvah, ki jih je opravila pisarna za zasedeno ozemlje, je bilo med vojno izseljenih 86.800 prebivalcev iz Goriške in 14.000 Slovencev iz mesta Gorice. Izmed 107 slovenskih občin Goriške jih je bilo med vojno 33 docela porušenih, 35 poškodovanih, 50 povsem izropanih, 25 pa deloma opustošenih. V teh prizadetih občinah je bilo 8994 poslopij porušenih, 3747 poškodovanih, 14.736 pa izropanih; škoda, ki je bila prizadejana 22.106 poslopjem v 80 občinah, je znašala 166 milijonov kron (po cenah iz leta 1914).

Izmed 8000 ha vinogradov je bilo uničenih skoraj 6000, od 62.474 ha gozda je bilo uničenega 15.000 ha, 18.000 ha pa poškodovanega. Uničenih je bilo tudi okrog 20 odst. površine travnikov in njiv ter 10 odst. pašnikov, kar je bilo ocenjeno na okrog 86 milijonov kron. Od živine je ostalo v lasti prebivalstva le 20 odstotkov. K temu je treba prišteti še izgubo pri pridelkih, ki je znašala 145 milijonov kron,[16] da ne govorimo o človeških žrtvah.

V ruševinah so bila industrijska poslopja na Tržiškem in Goriškem, medtem ko je v Trstu vojna najbolj prizadela trgovino in pristaniški promet. Po besedah Luzzatta[17] je prva svetovna vojna prizadejala Trstu večjo škodo, kakor so jo povzročile napoleonske vojne, ker ga je zadela v trenutku njegove največje ekspanzije v pristaniškem prometu, ki ga je praktično uničila. Samo izguba v trgovskem ladjevju je znašala okrog tretjino nosilnosti.[18]

Kljub temu da so bile izgube, ki jih je povzročila vojna, ogromne, pa je po mnenju E. Apiha gospodarstvo Julijske krajine pretrpelo še mnogo večjo škodo po vojni, ker je bil uničen dotedanji gospodarski sistem. Iz mednarodne trgovske de-

javnosti, ki je bila osnova vsega bogastva, se je moralo gospodarstvo usmeriti na druga področja, ki so le s težavo zaživela.

Z razpadom habsburške monarhije so odpadli privilegiji, ki jih je avstrijska vlada s carinskimi in prevoznimi olajšavami desetletja dajala svojemu glavnemu pristanišču. Z novo razmejitvijo so bile pretrgane zveze z zalednimi deželami, katere je Trst zalagal z uvoznim blagom; v teh deželah so sedaj nastale nove države, ki so svoja tržišča zavarovale z ostro carinsko politiko. Južna železnica, ki je bila pred vojno življenjskega pomena za gospodarsko povezanost Trsta z zaledjem, saj ga je vezala z Dunajem in Budimpešto, je bila razdeljena na več držav in ker so odpadle dotedanje nizke prometne tarife je postala za Trst skoraj nepomembna. Pristanišča v Julijski krajini, ki so bila prej edino okno v svet za obsežno ozemlje, so spričo številnih in pomembnejših pristanišč v Italiji postala brez vrednosti. Podobna usoda je zadela pridelke vina, olja in zelenjave, ki jih je Primorje izvažalo v podonavsko zaledje, Italija pa jih spričo lastnih boljših in cenejših pridelkov ni potrebovala.

Te krize italijanska država ni mogla sanirati. Lahko je kvečjemu podprla preusmeritev gospodarstva iz tržnega v industrijsko, kar je zbujalo več upanja za bodoči razvoj. Industrija namreč ni bila vezana na mednarodni položaj, zato jo je bilo mogoče ponovno vzpostaviti in razviti. Razred industrialcev in kapitalistov je kljub hudim udarcem, med katere štejejo izguba investicij v notranjosti Avstro-Ogrske, nepovrnjeno vojno posojilo, počasno izplačilo vojne škode, visoka davčna obremenitev, porušeni obrati, težave pri reaktivizaciji rudnikov itd., še razpolagal z dovolj velikim industrijskim potencialom, da se je lahko lotil nove dejavnosti. Razvoj industrije je naslonil na bančni kapital, zlasti na Banca Commerciale triestina, ki je financirala večino lokalnih obratov, tistih, za katere je kazalo, da se bodo uspešno razvijali. Med temi je bilo ladjedelništvo. Proizvodnja v ladjedelništvu se je v letih 1919 do 1920 že toliko opomogla, da je dosegla tretjino predvojne proizvodnje.[19]

Posebno vprašanje, ki je prizadelo prav vse sloje prebivalstva Julijske krajine, je bila menjava denarja. V nekaj dneh po okupaciji je padla vrednost avstrijske krone s prvotnih 160 na 250 kron za sto lir. Po tej relaciji je npr. tržaški delavec zaslužil komaj 5 do 7 lir na dan, medtem ko je delavec

v Italiji pri enakem delu zaslužil 10 do 20 lir na dan. Šele v novembru 1919 je bila uradno in dokončno fiksirana vrednost krone, in sicer v višini 60 lir za 100 kron.[20] Mnogi fondi, zlasti fondi slovenskih in hrvaških gospodarskih organizacij, pa so še dolga leta čakali na menjavo ali pa so ostali nezamenjani in so bili torej izgubljeni, ker so bili naloženi pri denarnih zavodih onstran demarkacijske črte.

Zlom Avstro-Ogrske in italijanska vojaška zasedba, ki sta v osnovi spremenila mednarodni položaj ozemlja ob severnem Jadranu, sta povzročila resne notranje težave gospodarsko-družbenega značaja. Nacionalna nasprotja, ki so izvirala iz druge polovice prejšnjega stoletja, so se še posebej zaostrila ob vprašanju razmejitve, ki je angažiralo vse politične sile, ne samo v Julijski krajini, temveč tudi v italijanski in jugoslovanski državi. Hkrati so se povečala razredna nasprotja znotraj vsakega naroda, ki so dajala povojnemu obdobju poseben pečat revolucionarnosti. Italijanske oblasti niso mogle urejevati vsestransko zamotanih in slabo poznanih razmer na Primorskem, tudi zato ne, ker so vso državo pretresale hude gospodarske in politične krize. Vse te spremembe, ki smo jih tu le bežno omenili in ki bi zahtevale posebno študijo, so seveda vplivale na preureditev in preusmeritev političnih strank in struj v Julijski krajini. V novem položaju in v novih razmerah so morale najti novo vsebino, da bi se obdržale in zavarovale interese razreda, ki so ga zastopale. Predvsem so se morale prilagajati italijanskim razmeram, vključiti v italijansko politično in družbeno strukturo in pretrgati vezi s preteklostjo.

Trije osnovni politični tabori: italijanski liberalno nacionalni, socialistični in jugoslovanski narodni, so se torej do priključitve Julijske krajine k Italiji leta 1921 reorganizirali in preusmerili v skladu s splošnimi spremembami, ki jih je prinesel nov čas. Italijanski liberalno nacionalni tabor je razen leve demokratične struje prešel na izrazito nacionalistično politiko in se je postopoma zlil s fašizmom; socialistični tabor se je revolucionarno preusmeril in skoraj v celoti postal komunističen, jugoslovanski narodni tabor, pred vojno razcepljen na več strank, se je poenotil in se usmeril k prizadevanjem za ohranitev narodnostnih pravic slovensko-hrvaške manjšine.

V

ITALIJANSKE MEŠČANSKE STRANKE

ZATON LIBERALNONACIONALNE STRANKE

Zveza italijanskih nacionalnih strank — Fascio nazionale, ki je nastala v dneh razpada avstro-ogrske monarhije, je bila kratkotrajna.

Dne 4. novembra, dan po zasedbi Trsta, je zveza na razširjeni skupščini ugotovila, da je sicer misija, za katero je bila ustanovljena, opravljena, toda ker je potrebno nadaljevati delo za nacionalno soglasje, kar ne izključuje pripadnosti različnim političnim strankam, naj italijanske narodne sile še naprej ostanejo združene v Fascio nazionale. Sprejele naj bi naslednji program: 1. popolno soglasje in gorečnost pri delu za narodno zedinjenje in pobratenje, 2. propagando za narodno in državljanjsko vzgojo, 3. individualno in kolektivno delo za mirno in svobodno preureditev političnega in gospodarskega življenja.[1] Na osnovi tega sklepa je bil 18. novembra ponovno ustanovljen *Fascio nazionale*. Tokrat ni združeval le predstavnikov posameznih italijanskih političnih struj, temveč je vključil vse, ki so se strinjali z gornjim programom. Šlo je torej za novo organizacijo, ki naj bi imela večje število članov, in ki naj bi razširila delovanje tudi v Istro in Furlanijo. Na ustanovnem zborovanju, ki se ga je udeležilo okrog 1000 oseb, je Paolo Jacchia predlagal članom fascia naslednjo dejavnost: propaganda med prebivalstvom o italijanskih institucijah in svoboščinah, moralna osvojitev množic in ustanovitev sodišča iz svobodnih meščanov za »očiščenje ambienta«. Na predlog pripadnika leve demokratske struje De Rose, naj se fascio imenuje »unitario« v smislu Mazzinijevih idej namesto »nazionale« in naj zavzame spravljivo stališče do Slovanov, je nam že znani Samaja odgovoril, da Tržačani že dvajset dni dokazujejo spravljivost, »ko vsak dan tolerirajo žalitve, provokacije in sovražna dejanja«. Zborovalci so nato zavrnili gornji

predlog in obdržali star naslov za novo organizacijo — Fascio nazionale. V vodilni odbor zveze je bilo izvoljenih 12 italijanskih liberalcev, 8 levih demokratov — macinijancev, 3 klerikalci in 2 anarhista. Socialisti se niso pridružili.[2]

Ta zveza, ki je slonela na eni sami splošni ideji: nacionalnost, ni imela dejanskega programa, ne političnega ne gospodarskega. Bila je le izraz čustva, ki je preplavilo narodno usmerjene Italijane v trenutku uresničenja njihovih teženj po odrešitvi, za katero so se desetletja ogrevali. Zato je bil fascio že ob ustanovitvi obsojen na razpad. Edina konkretna akcija, ki jo je poskušal izpeljati, je bila ustanovitev razsodišča — comitato cittadino di epurazione — ki naj bi izrekal moralne obsodbe zoper protinacionalne, ali bolje avstrofilske elemente. Socialistična stranka je poskus razsodišča ostro obsodila. V časopisu Il Lavoratore beremo, da se na nekakšnih sestankih poljubno zbranih meščanov obsoja posameznike na »civilno smrt«, brez procesov in brez možnosti obrambe, temveč kar z večino glasov.[3] Po mestu vise lepaki z manifestom, »ki je zbujal gnus pri vseh tistih, ki sovražijo prejšnje reakcionarne sisteme ... Tako se ne brani Italija ... To je včeraj pokazal guverner, ko je ukazal prebeliti vse lepake z manifestom«.[4] Proti delovanju sodišča se je izrekla tudi klerikalna struja v glasilu Unione,[5] kljub temu da so bili klerikalci vključeni v Fascio nazionale. Konec novembra je Fascio nazionale razpadel, ne da bi bil resnično zaživel. Pomanjkanje političnoideološke vsebine je hitro odbilo privržence različnih struj, ki so se konstituirali v nove stranke in politične grupacije. Liberalno nacionalna struja je ustanovila novo stranko Associazione democratica — Rinnovamento, klerikalci so se pridružili italijanski ljudski stranki, demokratična levica pa se je razdelila med italijansko republikansko stranko in reformistično socialistično unijo.

Italijanski meščanski sloji so bili pred vojno združeni v liberalno nacionalni stranki, vendar to ni bila prava organizacija, bila je bolj podobna gibanju, ki je združevalo najbolj različne elemente od desnih konservativcev, ki so bili spričo privilegijev, ki jim jih je dajala Avstrija, prorežimsko usmerjeni, do demokratične levice in radikalnih mladih iredentistov, ki so iskreno delovali za odcepitev od Avstrije. Enotnost teh različno usmerjenih struj je bila tedaj možna in potrebna, ker je bilo osnovno gonilo gibanja: obramba privilegiranega polo-

žaja Italijanov v avstrijskih pokrajinah, ki ga je ogrožala slovensko-hrvaška skupnost, ko je stopila na pot lastnega političnega, kulturnega in gospodarskega razvoja. V skladu s težnjo, ohraniti prvenstvo Italijanov, je italijansko liberalno nacionalno gibanje nastopalo predvsem kot volilno telo. Konkretnega političnega in gospodarskega programa pa taka heterogena stranka ni mogla imeti in ga tudi ni potrebovala. Demokratične in radikalne struje so liberalci pridobili v enoten liberalnonacionalni tabor, ker so prevzeli njihovo geslo »redenta«, ki je postalo program in cilj vsega gibanja. Vendar je bilo to geslo bolj izraz čustev kakor resničen politični vzgib. Kljub temu pa je bil liberalno nacionalni tabor vitalen in uspešen, dokler se je lahko oklepal gesla o odrešitvi Italijanov izpod habsburškega žezla. Z italijansko zasedbo pa je bil ta moralno-idejni cilj dosežen, zato je stranka čez noč izgubila zastavo, pod katero so skupno nastopale vse italijanske nacionalne sile, nadomestila zanjo pa ni imela. Ker se z gospodarskimi in političnimi vprašanji nikdar ni soočala, jih sedaj v spremenjenih okoliščinah tudi ni mogla ne videti ne dojeti, saj nanje ni bila pripravljena. Ta vprašanja pa so bila po vojni edino možno gonilo za nadaljnji obstanek in razvoj gibanja. Po neuspelem poskusu fascia, ki naj bi še naprej združeval različne struje in politične skupine na osnovi gesla »nazionale« namesto prejšnjega »redenzione«, so se liberalni nacionalci odločili za novo stranko oziroma društvo, ki so ga v skladu s potrebami po obnovitvi imenovali Rinnovamento.

Pobudniki za novo stranko *Associazione democratica — Rinnovamento* so bili nekateri konservativci iz prejšnje liberalnonacionalne stranke ter skupina radikalno usmerjene mladine, ki je čutila potrebo po reševanju političnih in gospodarskih vprašanj, kakor so se pojavljala po končani vojni. V prvem razglasu nove stranke je rečeno: Liberalno nacionalna stranka je z osvoboditvijo Trsta izpolnila svoje zgodovinsko poslanstvo, zato mora usmeriti svoje aktivne sile na program, ki bo slonel na spremenjenih političnih okoliščinah. Pri tem mora upoštevati zlasti dejstvo, da so dežele bivše monarhije pridružene k matici Italiji, iz česar sledi, da se je treba vključiti v italijansko politično življenje.

Ustanovno zborovanje društva Rinnovamento je v začetku decembra 1918 sprejelo program, ki je vseboval demokratična načela in se zavzemal za zaščito delovnih slojev, ki so te-

žili k socialnim reformam. Spodbudo za ta napredna načela so dali mladi radikalci, soustanovitelji stranke. Po programu je bil Rinnovamento podoben italijanski radikalni stranki. Vendar je stranka prav kmalu pokazala, da ne namerava in da ne more izpeljati nikakršnih radikalnih načrtov. Navdušenju spričo osvoboditve se je namreč pridružilo tudi spoznanje, da Italija, od katere so si nacionalci toliko obetali, še zdaleč ni tako trdna in urejena, da bi bila sposobna reševati probleme novih dežel, zlasti gospodarske težave, ki so nastale po odcepitvi od podonavskega zaledja. Tudi italijanski sistem centralizirane in zbirokratizirane uprave ni bil pogodu nekdanjim avstrijskim državljanom, navajenim avtonomije in privilegijev. Liberalcem je ob tem spoznanju zmanjkalo poguma, da bi se sami spoprijeli s temi vprašanji in jih reševali v novem državnem okviru. Raje so se umaknili v pričakovanju, da bo italijanska vlada, tako kot prej avstrijska, poskrbela za ponoven razcvet Trsta. Tako jim je v prvem trenutku preostala ena sama perspektiva: ohraniti v Trstu hegemonijo, ki so si jo pridobili pred vojno, ko so na osnovi avstrijskega občinskega volilnega reda držali večino mest v tržaškem občinskem svetu. Ta svet in njegov odbor je vzpostavila okupacijska oblast, kakor hitro je italijanska vojska zasedla Trst. V nasprotju s socialisti in republikanci, ki so zahtevali uvedbo proporcionalnega volilnega sistema, kakršen je bil v veljavi v Italiji, so liberalci zahtevali, da se ohrani avstrijski volilni red, ki jim je zagotavljal večino v občinskem svetu.

Stranka Rinnovamento je zavrgla tudi drugo načelo: skrb za delavske interese. Ob železničarski stavki in splošni solidarnostni stavki februarja 1919 je v časopisu La Nazione obsojala stavkajoče, češ da so protinarodni elementi, ne da bi poskušala razumeti ekonomske in socialne razloge, ki so privedli do stavke. V italijanskih liberalcih, združenih v stranki Rinnovamento, je vseskozi prevladoval star duh konservativizma in municipalizma, kar se je še posebej pokazalo v pojmovanju odnosov med delom in kapitalom. Glasilo liberalnih nacionalcev La Nazione je že februarja 1919 zapisalo, da ne morejo biti stavke in izprtja edini izraz odnosa med kapitalom in delom, pač pa so potrebni tudi solidarnost, enotnost akcije in sodelovanje med razredoma.

Modernizirana načela z radikalno in socialno vsebino, ki jih je razglasila nova stranka Rinnovamento, da bi si zagoto-

vila privržence in simpatije, so bila le zunanja prevleka stare konservativne miselnosti, zato so v konkretnih primerih odpovedala. Mlajši privrženci stranke, ki so resnično gojili težnje po radikalizaciji in napredku, so bili potisnjeni vstran, ker so voditelji bivše liberalno nacionalne stranke postopoma prevzemali vsa vodilna mesta v Rinnovamentu in s tem dajali stranki pečat konservatizma. Stari liberalno nacionalni vodilni sloj, ki je bil prej pokoren avstrijskemu režimu, je čez noč prestopil na stran italijanskega nacionalizma, pričakujoč od italijanske vlade še večjih političnih in gospodarskih privilegijev, kakor jih je užival v prejšnji monarhiji. Vsa dejavnost je bila torej omejena na pritisk na italijansko vlado.[6] Kako malo so bili liberalni nacionalci sposobni za prilagajanje novim okoliščinam, priča zlasti dejstvo, da so želeli imenovati za predsednika stranke nekdanjega liberalno nacionalnega poslanca v dunajskem državnem zboru, izrazitega konservativca Giorgia Pitacca. Dokončno se je stranka razgalila in razočarala svoje radikalne privržence na zborovanju 14. marca, ko je odklonila priključitev k italijanski radikalni stranki.

V danih okoliščinah bi bila utegnila priključitev k neki vsedržavni stranki in sprejetje programa, uporabnega za širše področje, zagotoviti obstanek liberalcev, čeprav je bila ta ideologija tudi v Italiji v zatonu. Z ograjevanjem na izrazito lokalno dejavnost, navezano na preteklost, pa je bila možnost za razvoj prve povojne liberalne stranke v Trstu neznatna. Njena politika, ki je lavirala med konservatizmom z močnim poudarkom na nacionalizmu in šovinizmu ter radikalizmom v smislu modernega napredka, je odbijala tako leve demokratične elemente kot desničarsko visoko buržoazijo. Tisto maso srednje in drobne buržoazije, ki je bila pred vojno volilno telo liberalno nacionalne stranke, pa so liberalci začeli izgubljati že med vojno, ko so voditelji emigrirali in jo prepustili sami sebi. Tedaj se je ta sloj začel nagibati k socialistom in je po vojni v precejšnji večini pristopil k delavskemu gibanju. Tudi okupacijska oblast ni mogla preprečiti razpada liberalnega tabora, čeprav ga je prav z vzpostavitvijo tržaškega mestnega sveta odločno podprla. To ji je tem težje uspevalo, ker je obstajalo nasprotovanje med guvernerjem v Trstu in generalnim sekretariatom pri vrhovnem poveljstvu. Le-ta, ki je imel končno besedo, je namreč favoriziral nacionaliste.[7] Vlogo liberalnih nacionalcev je dokončno zapečatila usoda občinskega sveta

in odbora, v katerem so imeli večino. Konec julija ju je nadomestil civilni komisar, potem ko so socialisti storili vse, da bi ga onemogočili, o čemer bomo še govorili.

Drugi poskus obnovitve liberalnega gibanja je bila ustanovitev stranke *Partito democratico nazionale*. Toda usoda demokratične stranke je bila še slabša kakor usoda Rinnovamenta. Stranka je rahlo zaživela le v Istri med veleposestniki, vendar je bila tudi tu po mnenju republikancev mrtvorojeno dete, medtem ko se v Trstu sploh ni rodila.[8]

V Gorici je bila liberalno nacionalna stranka že pred vojno šibkejša kakor v Trstu pa tudi manj šovinistična in strpna do Slovencev. Po vojni so v nekaterih liberalnih krogih prevladali nacionalistični nazori, ki jih je razširjal zlasti časnik La Voce dell'Isonzo. Časnik, ki je začel izhajati po okupaciji, je bil do leta 1920 edini glasnik italijanskega javnega mnenja v Gorici. Glavni eksponenti liberalnih nacionalcev so bili župan Giorgio Bombig, predsednik provizorične vlade Pietro Pinausig, Vittorio Cesciutti in Achille Venier.[9]

Liberalni nacionalci so se tako postopoma razšli in se vključili v druge italijanske stranke. V Istri in Trstu so zašli zlasti v nacionalistične organizacije, na Goriškem pa deloma v ljudsko stranko, deloma v reformistično Unione socialista. Med volilno kampanjo leta 1921 so sicer v tretje poskušali z lastnimi strankami, vendar tudi tokrat brez uspeha, nato so se s prevlado fašizma večinoma stopili v tem gibanju.

Nov čas, ki ga je porodila vojna in ki je pobudil v množicah nove težnje po spremembah, zlasti pa po socialni pravičnosti, ni prenesel municipalizma in konservatizma, ki sta bila karakteristična za liberalno nacionalne struje. Povojna klima ni bila naklonjena liberalizmu, marveč socializmu. Tu je iskati glavne razloge za zaton nekoč prevladujočega liberalno nacionalnega tabora v Trstu. K temu je dodati še slabe perspektive za bodočnost lokalnega gospodarskega razvoja, ki so grozile podreti tisto socialno strukturo, katere izraz je bilo prav liberalno nacionalno gibanje.

OKREPITEV NACIONALISTIČNE STRUJE

Do poletja 1919 so se v Trstu že uveljavile nacionalistične tendence, ki sta jih podpirala časnik La Nazione in visoka buržoazija. Trdnjava nacionalizma je bilo društvo *Trento-Trieste,* ki je bilo ustanovljeno 1901. leta v Italiji z namenom, da deluje za odrešitev Italijanov izpod Avstro-Ogrske. Leta 1919 je bil za predsednika društva izvoljen Giovanni Giuriati, ki je kmalu postal glavni pomočnik D'Annunzia na Reki.

V novembru 1918. leta je društvo ustanovilo svoji podružnici tudi v Trstu in Gorici. Društvo v Trstu so vodili demobilizirani oficirji, po rodu iz Julijske krajine, ki so se med vojno prostovoljno borili na italijanski fronti proti Avstro-Ogrski. Med pomembnejšimi voditelji društva je bil Bruno Coceancig (pozneje preimenovan v Coceani), ki je postal znan zlasti med drugo svetovno vojno, ko je bil tržaški prefekt in nemški kolaboracionist. Goriško društvo je vodil Vittorio Graziani, poznejši tajnik fašistične stranke. Društvo Trento-Trieste je delovalo zlasti na propagandnem področju. Prek dnevnega in občasnega tiska je dokazovalo italijanski značaj novih pokrajin in poskušalo vplivati zlasti tam, »kjer so se domorodcem zoperstavljali elementi drugih narodnosti«. Dejavnost Trento-Trieste je slonela na načelih, ki jih je že pred vojno utemeljeval Ruggero Timeus, ko je poskušal vtisniti iredentističnemu gibanju pečat ekstremizma in imperializma. Društvo je nasprotovalo vsakršni zmernosti do Slovencev in Hrvatov, kakršno so še gojili liberalci. Širilo je prepričanje, da se more italijanski narod uveljaviti v svetu tako, da podjarmlja ljudstva »brez zgodovine«, kakršna sta bila po njegovem mnenju naroda Slovencev in Hrvatov.

Društvo so podpirala vojaška poveljstva v Julijski krajini, zlasti pa obveščevalni urad — Ufficio informazioni — ITO — pri guvernatoratu v Trstu, kjer so bili zaposleni nekateri bivši emigranti, pripadniki emigrantskega društva Associazione politica, o katerem smo že govorili. Po okupaciji so se člani te organizacije vrnili v Trst in s somišljeniki, ki so se vrnili iz avstrijske internacije ali ki so med vojno ostali v mestu, zavzeli položaje pri guvernatoratu v Trstu. Vidnejši politiki, ki so bili med vojno v službah pri vrhovnem poveljstvu, so prišli hkrati z okupacijskimi četami, drugi postopoma. Emigrantska društva v Italiji so neprestano silila vlado in vrhovno poveljstvo

stvo, naj omogočita čim hitrejšo vrnitev »najbolj zaslužnih patriotov«. Društvo Patria je 9. novembra zahtevalo povratek za okrog 100 oseb, tistih, »ki bi zaradi svoje preteklosti, pristojnosti in dokazov gorečega iredentizma mogli pomagati svojim bratom pri organizaciji, ki jo vlada modro poskuša uspostaviti«, in tistih trgovcev in podjetnikov, ki imajo v Julijski krajini vse svoje imetje in bi mogli sodelovati pri gospodarskem razvoju dežele.[10]

Na desetine vojakov in oficirjev iz Julijske krajine, ki so se prostovoljno pridružili italijanski armadi, je bilo sedaj premeščenih k poveljstvom na zasedenem ozemlju, da bi kot poznavalci dežele pomagali pri urejanju razmer.[11] Vloga teh posameznikov je razvidna iz že omenjenih pritožb in zahtev, ki jih je dobivala italijanska vlada iz Julijske krajine in na katere je odgovarjala s poostritvijo okupacijskih ukrepov.

V januarju 1919 je sam načelnik obveščevalnega urada pri guvernatoratu polkovnik Cesare Finzi predlagal, naj se sekciji za propagando in novinarstvo pridružita ustreznemu uradu pri društvu Trento-Trieste. Tako so uradi za propagando pri guvernatoratu in pri vojaških poveljstvih po deželi postali sestavni del društva. S poenotenjem in okrepitvijo propagandne dejavnosti so nacionalisti želeli nevtralizirati »škodljivo delovanje tistih tiskovnih agencij, ki so jih ustanovili Jugoslovani«.[12] Tako se je društvo v začetku leta 1919 z vso silo lotilo temeljitega propagandnega dela. Po podatkih E. Apiha je prirejalo po slovenskih in hrvaških vaseh zborovanja in kulturne prireditve v slovenskem in hrvaškem jeziku, da bi čim hitreje seznanilo prebivalstvo novih pokrajin z italijansko civilizacijo. V Trstu je svojo dejavnost usmerilo zlasti zoper socialiste. Ustanavljalo je protiboljševiške odbore in oboroženo skupino Sursum corda, ki naj bi nastopila »zoper prefinjeno internacionalistično zahrbtnost«. Enota je štela okrog 500 mož, ki so bili večinoma mladinci, taki, ki so želeli za vsako ceno dokazati svojo patriotsko gorečnost, ker med vojno zaradi mladosti niso imeli priložnosti izkazati se na italijanski fronti. Društvo je pridobivalo somišljenike in člane zlasti med bivšimi bojevniki, v vrstah dezorientiranega srednjega sloja, ki je boječe zrl v negotovo bodočnost, predvsem pa med avantur željno mladino.[13]

Politična organizacija italijanskih nacionalistov je bila *Associazione nazionalista italiana*. To je bila vsedržavna zve-

za, ki ji je predsedoval poznejši znani fašistični voditelj Luigi Federzoni. Dne 20. maja 1919 je stranka ustanovila v Trstu svojo sekcijo pod imenom Gruppo nazionalista di Trieste. Sekcijo nacionalistične stranke v Trstu so vodili eksponenti društva Trento-Trieste, med njimi že omenjeni Coceancig. Organizacija je bila maloštevilna, po republikanskem viru je štela le nekaj desetin članov. Pač pa je razpolagala z močnimi finančnimi sredstvi, ker je bila politično sredstvo za obrambo interesov veleindustrije. Nacionalistična načela, ki so zagovarjala pravico močnejšega in zanikala enakost med narodi in državami, so dobila izraz v zahtevi: močna država, ki bo zagotovila visoko produkcijo, podreditev individualnih interesov interesu države, ki je organizirana oblika nacije. Dejavnost stranke mora biti v skladu z dejavnostjo države glede vzpostavitve reda in visoke produkcije, ki bo omogočila spremeniti razredni boj v razredno sodelovanje.[14]

Tržaški nacionalisti so nasprotovali tedanji politiki italijanske vlade, ki je težila k demokratizaciji, in zahtevali močno državo, ki bo znala obvladati splošno povojno krizo in rešiti lokalna vprašanja, ki so trla Julijsko krajino. Po njihovem mnenju je bila italijanska vlada odgovorna za zaplet problemov v Julijski krajini, ker jih zaradi lavirajoče politike ni znala radikalno in hitro rešiti. Odtod tisti napadi na taktiko in politiko guvernerja Petittija, o katerih je bil govor na drugem mestu. Petittiju so očitali popustljivost do Slovencev in do internacionalističnih socialistov. »Guverner je želel vpeljati politiko sprave na ta način, da so bili tisti, ki so se bojevali za domovino, izenačeni s tistimi, ki so hoteli domovino uničiti,« je pisal Attilio Tamaro v časopisu La Riscossa in nadaljeval, da bi vlada sicer ravnala napak, če ne bi pritegnila k sodelovanju ljudi različnih političnih smeri, toda pri tem ne bi smela dopuščati, da nadzorujejo upravo ljudje, ki ne poznajo krajevnih razmer in ki uvajajo v deželi absurdno birokracijo, ki odbija prebivalstvo. Italiji je tudi očital, da je poslala ali dovolila prihod v Julijsko krajino ogromnemu številu korumpiranih uradnikov, zastopnikov velikih italijanskih podjetij ter mnogim postopačem, ki prinašajo Trstu pečat italijanske moralne bede.[15]

Nacionalizem so s simpatijo spremljali kapitalistični krogi v Trstu, združeni v Camera del Commercio. Od močne države, kakršno so zahtevali nacionalisti, so si obetali obnovitev go-

spodarske ekspanzije, ki je bila pretrgana z odcepitvijo Trsta od podonavskega zaledja oziroma njeno preusmeritev na Balkanski polotok. Za uresničitev te želje pa jim je bila potrebna politična in gospodarska oslabitev Jugoslavije. Znani zgodovinar in demokrat Gaetano Salvemini je npr. v članku »I problemi della Venezia Giulia«, objavljenem v listu Unità 14 oktobra 1920, obtožil tržaško trgovsko zbornico, da si obeta od nove italijansko-jugoslovanske vojne razpad Jugoslavije in ponovno ustanovitev neke cislitvanske Avstrije, v kateri bi bil Trst, čeprav v mejah Italije, še naprej edino trgovsko izhodišče.[16]

Nacionalistična stranka v Trstu je bila, tako kakor po drugih italijanskih mestih, pobudnica za organizacijo in utrditev posestniškega razreda, ki je bil dezorganiziran in brezmočen spričo navala proletarskih zahtev in nevarnosti revolucionarnega prevrata. Po besedah republikancev je bila stranka industrijskega protekcionizma, profesionalnega militarizma in političnega imperializma, z izrazito protidemokratično usmeritvijo.[17] Moralno oporo so ji dajale okupacijske oblasti, zlasti vojaška poveljstva, finančno pa kapitalisti.

Nekatera njena načela, kakor načelo o redu, patriotizmu in ekspanzionizmu, pa so bila simpatična tudi tisti struji liberalnih nacionalcev, ki po vojni ni več našla plodnih tal za razvoj lastne stranke. Posebne simpatije so ta načela uživala med konservativnimi liberalnimi voditelji, ki se po vojni niso mogli več uveljaviti s starimi preživelimi stališči. Nacionalizem v Julijski krajini je bil tem strujam tem bolj dobrodošel, ker je hkrati z bojem zoper napredujoči boljševizem napovedal boj tisti »slovanski nevarnosti«, ki so se ji liberalni nacionalci desetletja postavljali po robu. Tako so se mnogi liberalni nacionalci iz trgovskih in srednje industrijskih krogov postopoma znašli na istih pozicijah z nacionalisti.[18] Tradicionalna načela liberalizma: pacifizem, zmernost in tolerantnost, niso ovirala liberalcev pri sprejemanju bojevniških gesel nacionalistov, ker so ta gesla postajala edini porok za ohranitev gospodarskih in političnih privilegijev posestniškega razreda. Sicer pa je bil v tem času pojem liberalizem samo še stvar tradicije in ni več ustrezal dejanskemu mišljenju tržaških liberalcev.

Italijanski nacionalisti, združeni v društvu Trento-Trieste in organizirani v Associazione nazionalista italiana, so prvič poskušali uresničiti svoje napadalne namene v začetku avgu-

sta 1919, to je v dneh, ko je uprava zasedenih pokrajin prešla iz rok vojaškega guvernerja v roke generalnega civilnega komisarja. Dne 3. avgusta zvečer se je v Trst vrnila skupina delavskih otrok, potem ko je preživela nedeljo na enem izmed stalnih izletov, ki jih je organizirala socialistična stranka. Otrokom so se v mestu pridružili delavci starši, da bi jih spremljali do delavskega doma. Čuvarjem reda karabinjerjem pa je šlo na živce prepevanje revolucionarnih pesmi po tržaških ulicah, zato so izzvali spopad s skupino delavcev, ki je spremljala otroški sprevod. Spopad se je sprevrgel v napad nacionalistov na delavce. Naslednjega dne je tržaško delavstvo stopilo v splošno protestno stavko. Med stavko so nacionalisti, člani enote Sursum Corda, karabinjerji, oficirji in vojaki ter pripadniki posebnih enot — arditi poskušali napasti tiskarno delavskega časopisa Il Lavoratore in delavski dom, vendar so poslopja ubranili delavci. Zaradi neuspeha nad delavskimi ustanovami je ta bojevniško razpoložena mladina napadla slovenski Narodni dom, uredništvo časopisa Edinost in slovensko šolo v ulici Aquedotto. Žrtev so postale torej slovenske narodne ustanove, ki z delavsko stavko niso imele nič skupnega.[19]

Ti dogodki, ki so bili prvi resnejši incident v dobi italijanske okupacije, so bili tudi prvo resno opozorilo socialističnemu in slovenskemu narodnemu taboru, da se nacionalisti pripravljajo na konkretno ofenzivo. Že prvi napad je bil usmerjen hkrati zoper socialistične in slovenske narodne ustanove, kar je v naslednjih letih postalo pravilo. Ta prvi napad ni bil delo fašistov, kakor pišejo nekatera današnja zgodovinska dela. Fašizem je bil v tem času šele v zametku, zato ni mogel voditi te akcije. Prav verjetno pa je, da so z nacionalisti sodelovali posamezni fašisti, o čemer priča panegirični spis M. Risola,[20] kjer najdemo podatek, da so skupine fašistov ta čas hodile po Trstu in zahtevale od lastnikov, da prenehajo s stavko in odpro lokale.

Sovraštvo italijanskih liberalnih nacionalcev in nacionalistov do slovenskega in hrvaškega življa v Julijski krajini se je po vojni zaostrilo. Težnja ustvariti v novih razmerah iz Trsta in Julijske krajine izhodiščno točko za gospodarsko ekspanzijo na Balkan, ki so jo gojili zlasti industrijski in kapitalistični krogi, je močno pripomogla k tej zaostritvi odnosov. Za to misel, ki sicer ni bila nova, pa je bilo potrebno najprej opraviti z vprašanjem Jugoslovanov na samem ozemlju Italije, v Julij-

ski krajini, ki je bila predvidena za odskočno desko. Šlo je torej za nadaljevanje tistega boja, ki je začel pred desetletji, proti razvoju slovanske politične in kulturne skupnosti, ki je ogrožala prevlado italijanstva ob severnem Jadranu, čeprav je bila ta prevlada po okupaciji vsestransko zagotovljena. Šlo je za asimilacijo prebivalstva drugih narodnosti v mejah Italije, kakor smo že razbrali iz stališč, ki jih je zagovarjala emigrantska Associazione politica.

Časnik La Nazione je hitro po okupaciji, novembra 1918, opozarjal, da bi sedaj »slavi« že morali razumeti, da je njihova bodočnost »na italijanskem ozemlju odvisna od dobrega sporazuma z nami«. Vendar je z obžalovanjem ugotavljal, da so Slovenci in Hrvatje v tem trenutku bolj kot kdaj v krizi, da so zmedeni in neorganizirani in da se zato ne bodo mogli naglo preusmeriti na novo pot. Oviro za to preusmeritev je pisec članka iskal tudi v »obžalovanja vredni okoliščini«, in sicer da imajo primorski Jugoslovani podporo v jugoslovanski državi, v kateri vladata zmešnjava in nered. V pomanjkanju boljše orientacije, po mnenju pisca, še vedno gojijo »nekaj stare mentalitete, ki jo je vcepila Avstrija«. Zato se je piscu zdelo potrebno preprečiti Slovencem in Hrvatom na zasedenem ozemlju vsakršen stik z deželami naslednicami monarhije.[21]

Znano je dejstvo, da so bili Slovenci in Hrvatje v očeh italijanskih nacionalistov manjvredna rasa, narodnostni otočki — nuclei — sredi italijanskega prebivalstva, ki bi jih bilo treba čimprej izbrisati z zemljevida Italije. Zlasti Slovence je italijanski meščanski sloj vedno imel za amorfno maso, zato jih niso nikdar poimenovali s pravim imenom, temveč kar z nedoločnim izrazom »slavi«. Ta pojem je še dandanes živ, posebno v Trstu. Odnos italijanskega meščanskega sloja do Slovencev v okolici Trsta je izrazil Giuseppe Cobol v delu »Trieste, la fede di Roma«, ko je zapisal: »Ti slavi s Krasa pa vendar ne pomenijo za Italijo težko rešljivega rasnega vprašanja. Predvsem so po naravi krotki in mirni, od nekdaj navezani na mesto, spoštljivi do njegovega italijanskega značaja, brez nesmiselnih pretenzij. Taki so bili, dokler jih niso naščuvali hujskači, ki so se iz Kranjske in Hrvatske nakapljali po šolah in cerkvah.« Prav mogoče je, nadaljuje pisec, da postanejo čez kakšno desetletje prav tako zvesti Italiji, kakor so bili prej dobri podložniki Avstrije. Vendar se mu je zdela za to potrebna posebna taktika: »Tem neotesanim prebivalcem gole in neplodovite

zemlje« je treba posredovati italijanski jezik in jih tudi moralno prevzgojiti.[22]

V avgustu je list La Nazione objavil posebne predloge o upravni ureditvi Julijske krajine, ki naj bi upoštevala zlasti potrebo po preprečitvi »slovanske nevarnosti«. Predlagal je dva možna načina, in sicer: ločiti obmejni pas, ki je slabo obljuden, od preostale dežele in mu naložiti za 20 let vojaški režim; v vasi poslati močne vojaške posadke, vztrajno razvijati prosvetno dejavnost, ne poitalijančevati prebivalstva, marveč pospeševati priseljevanje Italijanov in »graditi zlate mostove tistim ... ki bi hoteli za vedno oditi dihat zrak v svojo domovino«. Prebivalstvo bi se tako po mnenju nacionalistične Nazione samo od sebe poitalijančilo. Drugi možen način za ureditev vprašanja slovanske manjšine pa je bil po mnenju Nazione naslednji: ozemlje Julijske krajine razmejiti tako, da bi bili Slovenci in Hrvatje enakomerno porazdeljeni med prebivalstvom italijanske narodnosti. Skratka, preprečiti bi bilo treba, da si ustvarijo posebno upravno enoto, »ki bi v kratkem postala gnezdo nezadovoljnežev in ljudstva, pripravljenega, da tvega vse proti Italiji«. Vlada mora tudi uvesti tak volilni sistem, ki bi onemogočil Slovencem prevreči volilni boj v protiitalijansko in iredentistično manifestacijo.[23]

Vezi med nacionalisti, militaristi in visokimi kapitalisti so se ob koncu leta 1919 utrjevale ob samovoljnem reševanju reškega vprašanja. V reški ekspediciji in med njenimi podporniki pa srečamo tudi druge stranke, fašiste in republikance, zato si moramo na tem mestu na kratko ogledati še njihov razvoj do konca leta 1919.

ZAČETKI FAŠISTIČNEGA GIBANJA

Benito Mussolini, pred vojno član italijanske socialistične stranke, od leta 1914 strasten zagovornik vstopa Italije v vojno,[24] je v marcu 1919 s posebnim razglasom povabil bivše borce, naj se združijo v zvezo — Fascio di combattimento — da bodo branili sadove zmage, ki jim zaradi nesposobnosti vlade grozi razvrednotenje. Vabilu je sledilo ustanovno zborovanje fašističnega gibanja v Milanu.

Giorgio Pitacco

Skupina tržaških macinijancev leta 1909, v sredini spredaj Angelo Scocchi

Skupina fašistov pred trgovino delavskih zadrug v Trstu

Fašistična akcijska četa, v sredini Francesco Giunta

Prvi fašistični program je slonel zlasti na geslu: dopolnitev »pohabljene zmage — vittoria mutilata«, ki ga je odkril nacionalistični pesnik in poznejši osvajalec Reke Gabriele D'Annunzio. Šlo je za to, da se z bojnimi sredstvi prepreči nevarnost, da bi bila Italija ogoljufana za del ozemlja, zaradi katerega je stopila v vojno. Ta del ozemlja je obsegal Reko in Dalmacijo, ki ju mirovna konferenca ni nameravala prisoditi Italiji.

Fašistično gibanje je hitro dobilo simpatije nacionalističnih krogov v Trstu, ki so bili izrazito bojevniško razpoloženi. Bojevniško ozračje se je prav tu lahko razbohotilo, saj je našlo plodna tla v tistih iredentističnih krogih, ki so potrebovali nadomestilo za že dosežen cilj »redenzione«. V Julijski krajini so bile okoliščine za usidranje bojevniškega fašizma posebej ugodne tudi zato, ker je poleg strahu pred »boljševiško nevarnostjo« prav tu obstajala še druga nevarnost, tako imenovana »slovanska nevarnost«. Za pojmovanje bojevniško in ekstremistično usmerjenih elementov je bilo torej dovolj nasprotnikov, zoper katere je bilo mogoče konkretno nastopiti.

Specifične razmere v Trstu, ki so izvirale iz tradicionalnega sovraštva italijanskega meščanskega sloja do slovensko-hrvaške skupnosti, so pomenile neprimerno večjo spodbudo za razvoj nacionalizma in fašizma kakor kjerkoli drugje v Italiji. Nesposobnost tega sloja, da bi se z demokratičnimi odnosi približal Slovencem in Hrvatom in jih sprejel kot enakovredne sodeželane, je nujno rodila ekstremistična in agresivno nacionalistična hotenja, katerih glavni glasnik je postal prav fašizem.

Začetniki fašizma v Trstu so bili nekateri oficirji iz društva bojevnikov — Associazione combattenti, ki so že februarja 1919. leta naglašali potrebo po čim prejšnji vključitvi novih pokrajin v politično in gospodarsko strukturo Italije. Tega namena pa po njihovem mnenju ni bilo mogoče uresničiti zgolj z izrazi patriotizma, temveč je bila za to potrebna konkretna dejavnost.

Dne 3. aprila 1919 je v časniku La Nazione izšel poziv »črnim plamenom — Fiamme nere alla raccolta«, ki ga je sestavil nekdanji profesor navtične šole poročnik Piero Jacchia. V pozivu k ustanovitvi fašističnega gibanja je rečeno, da je cilj gibanja sicer revolucionarna akcija, vendar bo njegova dejavnost mirna, dokler bodo okoliščine to dopuščale.

Program fašizma je slonel na naslednjih osnovnih postavkah: boj proti boljševizmu, ki vodi v anarhijo, in boj zoper državno organizacijo, ker je konfuzna, nedemokratična, neučinkovita in krivična. Fašistični program je predvideval okrepitev države in reda z maksimalno produkcijo, reorganizacijo države na sindikalni osnovi ter preusmeritev zunanje in kolonialne politike v učinkovito in energično dejavnost. Za uveljavitev teh načel so fašisti zahtevali reformo volilnega reda, enake pravice za oba spola, najširšo demokratično socialno politiko, takšno, ki bi omogočala najpogumnejše reforme, ki bi ustrezale večji blaginji narodne skupnosti.

Zahtevali pa so tudi protiklerikalno politiko, ločitev cerkve od države, reformo šolstva in sodstva in prek zunanje politike zaščito emigracije in ekonomskih interesov Italije. V prvem razglasu fašističnega gibanja je tudi poudarek na »pravici in svobodi«, ki sta čedalje bolj potrebni političnim in gospodarskim institucijam, ki jih je odrešilna vojna potisnila na revolucionarno razvojno pot.[25]

Geslo o »pravici in svobodi« je značilnost začetnega fašizma v Trstu; podobnih gesel namreč ni najti v nobenem Mussolinijevem manifestu, kakor ugotavlja Claudio Silvestri.[26]

S takšnim levičarsko in socialno usmerjenim programom so ustanovitelji fašističnega gibanja v Trstu računali na pridobitev macinijancev, ki so bili nesporni patrioti in hkrati borci za socialne in demokratične reforme. Vendar se macinijanci-republikanci niso priključili fašizmu, pa tudi sodelovanje s fašizmom je ostalo le na stopnji poskusov in želja posameznikov, ker je večina republikanske stranke zvezo odklonila.[27]

Dne 20. maja je bilo v Trstu ustanovno zborovanje fašističnega gibanja, ki si je nadelo ime *Fascio triestino di combattimento*. Zborovanja se je udeležilo prav malo oseb.[28] Ustanovno zborovanje je potrdilo stališča, izražena v programskem članku »Fiamme nere alla raccolta«, in ponovno poudarilo socialno usmerjenost novega gibanja, ker »namerava pospešiti, organizirati in voditi gibanje, ki teži prek radikalne obnove države, usposobitve vseh sredstev in energij v deželi in uvedbe primernejšega in demokratičnejšega socialnega reda k večji blaginji in veličini italijanskega naroda«.

Začetni fašizem je torej vseboval močne sindikalno revolucionarne tendence, ki so celo zasenčevale njegove desničarsko nacionalistične teze. Ta načela so fašisti poudarjali do

novembra 1919. Tedaj, ob prvi obletnici »odrešitve«, so jih zadnjič omenjali, medtem ko so poudarjali, da fašizem nima imperialističnih namenov, da ne želi vojne in nikakršne diktature, ne diktature kaste ne diktature razreda.[29] S tem pa je bila tudi končana prva faza fašističnega gibanja, za katero je značilna sindikalno revolucionarna in socialno politična napredna usmeritev.[30] Na osnovi teh idej je lahko prihajalo do začasnih povezav in skupnih načrtov med fašisti, republikanci in reformisti, kakor bomo videli pozneje, in do poskusov zbližanja s socialisti.

V resnici pa so programi in načela s socialno revolucionarno vsebino ostali vseskozi na papirju. Fašistično gibanje je namreč hitro po ustanovitvi s konkretnimi dejanji dokazovalo, da mu gre predvsem za drugo, nacionalistično tendenco. Silvestri v citiranem delu pravi, da je bilo nasprotje med besedami in dejanji posledica dveh odločilnih dejavnikov: 1. fašizmu so se pridruževali nacionalistični elementi, ki so izenačevali mit bojevništva, ki ga je prevzel fascio z ideali o veličini in mogočnosti nacije, in 2. ker fašisti niso našli odziva pri socialistih, ki so od vsega začetka zavračali vse njihove teze. Socialisti so namreč že stopali na drugo, revolucionarno pot, kjer ni bilo mesta za nacionalizem in patriotizem. Tako je bil fascio prisiljen iskati prostor na soncu med levico in desnico, dokler ni zašel na izrazito desničarsko pot. Na to pot so ga potiskali nacionalisti, ki so cenili njegovo voljo po obrambi vrednot, ki jih je prinesla zmagovita vojna, in ga zaradi tega tudi dejansko podpirali. Tudi pridobivanje privržencev med bivšimi bojevniki, zlasti med arditi, ki so bili vse prej kot politično zavedni in z demokratskimi ter sindikalno revolucionarnimi načeli niso imeli nič skupnega, je nujno vodilo fašistično gibanje v desno. Glavnino fašističnega gibanja so v začetku sestavljali priseljenci iz Italije, tako imenovani »regnicoli«, in demobilizirani vojaki, ki so ostali na zasedenem ozemlju. Le-ti so bili naravni potencial za novo stranko, ker niso našli prostora v tradicionalnih političnih gibanjih, ki so nasprotovala priseljevanju dodatne delovne sile.[31] Pristopali pa so tudi domačini, skrajno nacionalistično usmerjeni izobraženci in pripadniki srednjega sloja, kakor inženir Menesini, profesor Conforto in Edvino Biasoli, ter posamezni izprijenci, kakršen je bil Lupetina, ki je kmalu postal eden izmed voditeljev zloglasnih oboroženih čet, imenovanih squadre.[32] Pozneje, v letu 1920, so vodstvo fašiz-

ma v Trstu prevzele nove osebnosti, poslane iz notranjosti Italije, med njimi odvetnik Francesco Giunta.

Do julija 1919 so se ustanovile fašistične organizacije tudi v Rovinju, Poreču, Pulju in Piranu. Dne 6. avgusta je izšel v Rovinju prvi fašistični časnik L'Ardito, vendar je imel kratko življenjsko dobo.[33] V Gorici je bila fašistična organizacija ustanovljena šele 7. novembra 1920. leta na pobudo tržaških fašistov, oziroma njihovega voditelja Francesca Giunte. Tudi v goriškem gibanju so imeli glavno besedo priseljenci iz notranjosti Italije, začenši s prvim političnim tajnikom Umbertom Ulivierijem.[34]

Načela novega gibanja o »pohabljeni zmagi« in »bojevniških sredstvih« so se skladala z načeli že obravnavanih nacionalističnih struj. Obstajala pa je razlika v metodi uresničevanja teh načel. Medtem ko so se nacionalisti bolj nagibali k čakanju in propagandni dejavnosti, so se fašisti od vsega začetka javno opredeljevali za konkretno akcijo, ki so se je tudi lotevali zlasti ob konfliktih med delavskim in posestniškim razredom. V maju so npr. javno obsodili stavko občinskih uslužbencev. Čeprav so priznavali upravičenost stavke zaradi mezdnih zahtev, so jo označili za neprimerno obliko boja v trenutku, ko so v Julijski krajini v ospredju pomembnejša vprašanja. Udeležbo fašistov ob spopadih med splošno stavko 3. in 4. avgusta smo že omenili. Kljub temu pa v letu 1919 še ne moremo govoriti o odkritem boju med fašisti in socialisti, ki je postal tako značilen za leti 1920 in 1921. Morda z delavskim gibanjem tudi zato ni prišel v odkrit spopad, ker so socialisti fašiste ignorirali in podcenjevali. Tako nepomembni so se jim zdeli, da njihov list Lavoratore novega gibanja v letu 1919 sploh ne omenja, kaj šele, da bi z njim polemiziral, kakor je z nacionalisti in republikanci.

Izrazito nacionalistična in celo imperialistična pa je bila zahteva po aplikaciji londonskega pakta. Fašisti so zahtevali, da se priključi k Italiji vse ozemlje, ki ga je predvideval londonski pakt, pa tudi ozemlja zunaj te črte. Zahtevali so Reko, Krk, Split in vso Dalmacijo. Njihove konkretne zahteve v zvezi z ureditvijo novih dežel pa so se skladale tudi s težnjami kapitalističnih krogov. Formulirali so jih takole: državna meja naj se sklada z narodnostno, ki po njihovem mnenju sega do Snežnika, in s strateško mejo; Jadransko morje naj postane izhodišče za vso Osrednjo Evropo in naj konkurira Severnemu

morju; Trst naj postane središče trgovine z vzhodom. Za dosego tega so predvidevali gradnjo železniške delte Benetke—Trst—Reka in graditev proge Sv. Lucija (danes Most na Soči) —Trbiž kot najkrajšo zvezo Trsta z Avstrijo, ki naj nadomesti izgubljeno južno železnico. Zahtevali so razvoj ladjedelništva v Trstu in izkoriščanje vodne energije na Soči. Od vlade, ki so jo razglašali za cincavo in širokosrčno do Slovanov, popustljivo do socialistov in avstrijakantov ter indiferentno do bojevnikov, pa so zahtevali takojšnjo aneksijo vsega ozemlja, ki ga je določal londonski pakt, z Reko vred.[35]

Kljub velikim pretenzijam in javnim nastopom pa so bili tako fašisti kakor tudi nacionalisti v letu 1919 komaj opazni v okolju, ki so mu dajale pečat socialistična stranka in njene množične organizacije. Italijanske nacionalistične sile so bile razpršene in šibke, do veljave so prišle šele v jeseni, ko so se združile v akciji za podporo D'Annunziovi reški ekspediciji.

ITALIJANSKE DEMOKRATIČNE STRUJE

Struja demokratično usmerjenih macinijancev in republikancev, ki je bila pred vojno sestavni del enotnega liberalno nacionalnega tabora, se je že med vojno, v emigraciji, začela ločevati od skupnega gibanja z ustanovitvijo lastnega društva Demokrazia sociale irredenta, o katerem smo govorili v prejšnjih poglavjih.

Pripadniki tega društva so se po okupaciji vrnili v Julijsko krajino in se organizirali v *Democrazia sociale delle nuove provincie d'Italia*. Cilj, za katerega so se borili pod Avstro-Ogrsko in na italijanski fronti, je bil dosežen, zato so iz naslova stranke črtali besedo »irredenta«. K socialni demokraciji, ki v tem primeru ni identična s tistimi socialnodemokratskimi strankami, ki jih poznamo po drugih državah in ki spadajo v delavski tabor, so pristopali levo usmerjeni meščanski elementi, macinijanci, republikanci, narodni socialisti in reformisti. Društvo pa je imelo somišljenike tudi med anarhisti, ki so imeli v Trstu precejšnjo tradicijo. V prvih tednih po vojni je društvo izdajalo v Trstu glasilo Il Grido della Libertà.

Med pobudniki za ustanovitev Fascia nazionale, v novembru 1918, je bilo tudi društvo Democrazia sociale. V vodilni

odbor zveze je bilo izvoljenih osem njegovih zastopnikov, med njimi že omenjeni voditelji emigrantskega društva Angelo Scocchi, Antonio Sestan in Edoardo Scott.

Program društva je vseboval deloma stara, pred vojno in med njo zastopana načela, deloma nova stališča, ki so jih narekovale spremenjene razmere. Glede zunanje politike so meščanski socialni demokrati še vedno zagovarjali sporazum med zatiranimi narodi in prijateljstvo med Italijo in Jugoslavijo. Do ozemeljskih zahtev so bili v primerjavi z nacionalisti toliko popustljivejši, da so priznavali Jugoslaviji pravico do Dalmacije razen Zadra. Glede jugoslovanske manjšine, ki naj bo vključena v italijansko državo, so predvidevali enak status kakor za Nemce, ki bodo pripadali Čehoslovaški.[36] Sicer pa so želeli mirnega sožitja s Slovenci in Hrvati v Julijski krajini ter njihovo prevzgojo v smislu demokratičnih načel, kar naj bi samo po sebi privedlo do postopne vključitve narodne manjšine v italijansko narodno skupnost.

Glede notranje politike je društvo zastopalo učinkovito sindikalno akcijo, ki naj bi zedinila vse delavske zveze in dosegla emancipacijo delavskega razreda.[37]

Republikancem, ki so se strinjali s tem programom, pa ni bila pogodu dejanska usmerjenost društva, ki se je pod vplivom reformistov približevala vladni politiki in prehajala celo v sodelovanje z vlado in monarhijo. Zato so februarja 1919 izstopili iz društva in ustanovili tržaško sekcijo italijanske republikanske stranke. S tem izstopom je tržaško društvo Democrazia sociale razpadlo.

Reformisti in njim sorodni elementi so se vključili v vsedržavno socialistično zvezo — *Unione socialista italiana* — *USI*. Tržaška sekcija socialistične unije, ki jo je vodil Antonio Sestan, je izdajala glasilo L'Era nuova. Časopis je začel izhajati 14. maja 1919 in je zastopal izrazito šovinistične tendence, kar je privedlo do ostrih polemik s slovensko narodnjaško Edinostjo. C. Silvestri meni, da je bil list plod stikov med kapitalističnimi krogi severne Italije, ki so želeli razširiti svoj vpliv v Trst, in domačimi reformisti, ki so se želeli vključiti v italijansko politično življenje.[38]

V načelih je bila unija demokratična in je zagovarjala socialno pravičnost, v praksi pa je bila izrazito reformistična in monarhistično reakcionarna. Ker je bila šibka, je iskala zaveznikov in sporazuma z drugimi sorodnimi strankami. Po so-

cialni in demokratični vsebini programa je bila blizu republikancem, zato je v začetku nastopala skupno z njimi. Vendar je republikanska stranka sodelovanje odbijala, češ da »s socialisti kraljeve visokosti ne more sklepati sporazumov«.[39] Morda se je unija najbolj razlikovala od drugih demokratičnih struj v odnosu do Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini. Do njih je gojila izrazit šovinizem, kar je razvidno iz ostre polemike med reformističnim glasilom Era nuova in slovenskim listom Edinost. Nekatera stališča, kakor šovinističen odnos do jugoslovanske manjšine, maksimalne ozemeljske zahteve na Jadranu ter protiboljševiška usmerjenost, so se skladala s stališči nacionalističnih struj in so v danih okoliščinah celo zasenčevala reformistična demokratična načela. Zato se je socialistična unija kmalu znašla na tistih pozicijah, ki so jih zastopali nacionalisti. Precej sorodna pa je bila zlasti z začetnim fašizmom, tako glede protiboljševiške usmerjenosti in ozemeljskih revindikacij kakor glede fašističnih sindikalno revolucionarnih parol. Ob prvih parlamentarnih volitvah leta 1921 bomo zato našli reformiste v skupnem bloku z drugimi nacionalnimi in nacionalističnimi strujami, ki ga bodo vodili fašisti.

V Istri se je ta struja konstituirala v socialistično reformistično stranko — *Partito socialista reformista*. Ta stranka je bila močnejša od tržaške unije in je imela več vpliva na tamkajšnje politične razmere. Njeno glasilo L'Azione, ki ga je urejal tajnik stranke Antonio De Berti, je postalo kmalu profašistično.

Na Goriškem se je prvotna Democrazia sociale ohranila dlje časa enotna kakor v Trstu. V stranko se je konstituirala šele spomladi 1920. leta pod istim imenom in je vključevala poleg reformistično in republikansko usmerjenih privržencev tudi nekatere predvojne liberalne nacionalce, ki so se v pomanjkanju možnosti za lastno organizacijo in zaradi šibkosti nacionalističnih struj večinoma porazdelili med to demokratično levico in klerikalce.[40] Za goriško Democrazio sociale je značilno, da je bila v tesnejših stikih s socialistično stranko in torej bolj levičarska kakor sorodna tržaška in istrska organizacija. V bistvu je bila razpeta med republikanskimi in socialističnimi tendencami, brez nacionalističnih primesi. O tem zgovorno priča dejstvo, da so se njeni glavni voditelji pozneje porazdelili tako med republikance (Desiderio Dentesano in Gio-

vanni Stecchina) kot med socialiste (Umberto Bonnes) in komuniste (Emilio Mulitsch).[41]

Italijanska republikanska stranka — *Partito republicano italiano* — PRI oziroma sekcija te stranke, ki so jo v Trstu osnovali Angelo Scocchi, Diomede Benco in Vittorio Furlani, si je zastavila program v skladu z macinijanskimi načeli: za republiko in za emancipacijo delavskega razreda. Za uresničevanje osamosvojitve delavstva so republikanci predvidevali sindikalno in zadružno dejavnost, ki bi postopoma spreobrnila odnos med kapitalom in delom ter odpravila odvisnost drugega od prvega.

Na zborovanju dne 16. aprila 1919 je bila sprejeta naslednja resolucija: Tržaška sekcija republikanske stranke se pridružuje gibanju, v katerem so poleg republikancev tudi socialistična unija, generalna konfederacija dela in italijanska unija dela, ki se zavzemajo za sklic konstituante, katera naj izvede v Italiji nacionalizacijo veleindustrije in veleposestva. Sekcija izreka nezaupnico vodstvu italijanske socialistične stranke, ker le-to namerava izkoristiti ljudsko razpoloženje in povojne okoliščine, da bi pod plaščem diktature proletariata uvedlo lastno diktaturo. Republikanci ponovno poudarjajo, da sta Rim in Trst neločljiva pojma, ne glede na to, kakšen politični režim bo imela Italija. »Gorje tistemu, ki bi se dotaknil svetih meja, ki jih je Italija dosegla po stoletnih aspiracijah, po stoletnem žrtvovanju in po nadvse krvavi vojni, ki jo je stala pol milijona Italijanov.«[42]

Po programu je bila republikanska stranka na sredi med desničarskimi liberalnimi in nacionalističnimi strujami ter delavsko socialistično stranko. Z načeli o patriotizmu in obrambi italijanstva ter z zahtevo po italijanskih mejah na Snežniku je bila bliže prvim, po socialnih nazorih pa bliže socialistom. Največ skupnega so republikanci v začetku imeli s socialistično unijo in s fašističnim gibanjem, dokler je le-ta zagovarjal spremembo družbene ureditve in socialno pravičnost. Ker so bili številčno šibki (zborovanj se je udeleževalo okrog 100 oseb) in ker so imeli mnogo skupnega z drugimi strankami, so se vse leto 1919 trudili za pridobitev zaveznikov, tako na levi kakor na desni strani.

S socialisti so se znašli na enakih pozicijah v boju proti liberalno nacionalni večini v občinskem svetu in v zahtevi po odpravi avstrijskega volilnega sistema, na katerem je slonela

hegemonija liberalnih nacionalcev v Trstu, ter po uvedbi italijanskega proporcionalnega volilnega reda za občinske volitve. Spričo teh skupnih, konkretnih akcij in spričo sorodnosti socialnega dela republikanskega programa s socialističnim so že februarja predlagali socialistični stranki enotno fronto. Ta možnost se jim je kazala tem bolj ugodna, ker so bili socialisti v primerjavi z drugimi strankami zdaleč najmočnejši. Toda socialisti so ponudbo republikancev odbili. Strinjali so se z republikansko stranko glede njenega nasprotovanja tržaški buržoaziji, združeni v stranki Rinnovamento, toda ker so bili republikanci, čeprav demokratičnih nazorov, še vedno meščanska stranka, je bilo sodelovanje za socialiste nesprejemljivo.[43] Goreči patriotizem republikancev, ki so pred vojno sodelovali z nacionalisti v iredentističnem gibanju, med vojno pa so bili v prvih vrstah prostovoljcev na italijanski fronti, ni bil združljiv z internacionalističnimi nazori socialistične stranke. Macinijansko antitezo: monarhija in republika, bi po mnenju socialistov morali nadomestiti z realnejšo antitezo: buržoazija in proletariat. Republikanci so bili torej še vedno sestavni del buržoaznega razreda, čeprav so jim socialisti priznavali, da so njegovo najbolj levo usmerjeno krilo.[44]

Le na sindikalnem področju so po krajšem obotavljanju v zvezi s splošno stavko julija 1919 ostali združeni v enotni delavski zbornici, ki je bila v rokah socialistične stranke.

Ker se je zavezništvo s socialistično stranko izjalovilo, so se republikanci spomladi 1919 približali socialistični uniji, s katero so se malo prej razšli. Program, ki je bil sprejet na aprilskem zborovanju, je bil skupen obema strujama. Na istem zborovanju pa so obravnavali tudi nastajajoče fašistično gibanje in sprejeli sklep, da se mu pridružijo.[45] Do sodelovanja je dejansko prišlo le v pripravah za reško ekspedicijo, kakor bomo videli pozneje, medtem ko širše skupne dejavnosti med fašisti in republikanci ne zasledimo. V jeseni 1919 so se poskusi zavezništva s fašisti in reformisti ponovili. Ker so bile tedaj v Italiji razpisane parlamentarne volitve, se je porodilo upanje, da se bo volitev udeležilo tudi prebivalstvo zasedenega ozemlja. Za to priložnost pa si je republikanska stranka želela zagotoviti uspeh, zato se je pogovarjala s fašisti in unionisti za enotno listo pod geslom: boj vsem strankam, desnim in levim. Ker je velika večina članov republikanske stranke nasprotovala sodelovanju, so se pogajanja izjalovila, nato so

se republikanci odločili za bojkot volitev. Do volitev leta 1919 pa sploh ni prišlo. Glede na to, da je imel fašizem v tem času nekatere socialistične poteze in da je zagovarjal republikansko ureditev države, je razumljiva težnja nekaterih republikancev po zbližanju obeh gibanj, tem bolj, ker sta bili obe struji šibki.

V novembru 1919 so se dokončno odločili, da ne bodo sodelovali z drugimi strankami, in odbili predlog, ki ga je tokrat dala socialistična unija pod geslom »združitev vseh ljudskih sil v enoten blok proti uradnemu socializmu«. Republikanci so zvezo odbili z izgovorom, da niti reformisti niti fašisti nočejo privoliti v republikanska načela, ki so izrazito protimonarhična. Prevladala je leva, naprednejša skupina s sindikalnim voditeljem Bencom in somišljeniki Remigiom Visintinijem, Benedettijem in Bologninijem proti desničarjem, ki sta jih zastopala Scocchi in Mrachig. Tajnik sekcije Ermano Mrachig je odstopil in vodstvo tržaških republikancev je prevzel Diomede Benco. Iz nekega zaupnega poročila iz marca 1920 razberemo, da so bili voditelji tržaških republikancev (Benco, Scocchi, Pagnacco) včlanjeni tudi v framasonski loži, ki je v Trstu štela nad osemsto članov in da so načrtovali za Julijsko krajino nekakšno »polrepubliko« s parlamentom namesto prefekture in z voljenimi pokrajinskimi skupščinami. Sicer pa je zaupnik ugotavljal, da so Tržačani, Furlani in Goričani nezadovoljni z načinom vključevanja novih pokrajin v italijansko državo, češ da jih ima Italija še vedno za »tuje ljudstvo« in jim ne priznava politične enakopravnosti.[46]

Svojo aktivnost so republikanci usmerili na pridobivanje ljudskih množic na podeželju. Mladinski klub republikanske stranke Giuseppe Vidali je v tem času ustanovil pokrajinsko mladinsko organizacijo *Federazione giovanile mazziniana giuliana*, ki si je zadala nalogo: približati se kmečkim množicam z ustanavljanjem kmetijskih zadrug, ki bodo zalagale kmete z orodjem in semeni; hkrati začeti propagando za odpravo mezdnih odnosov in za razdelitev veleposestniške zemlje.[47]

V naslednjem letu so se še močneje oklenili svojih socialnih načel in se s tem čedalje bolj oddaljevali od nacionalistov in fašistov. V prvi številki glasila L'Emancipazione z dne 27. marca 1920 je rečeno, da mora mazinijansko gibanje postati predvsem gibanje za gospodarska, sindikalna, zadružna in socialna vprašanja. Na občnem zboru istega leta so ponovno po-

udarili zahtevo, da se morajo republikanci držati načela o razrednem boju in prek sindikalne akcije posredovati delavcem in kmetom tisto razredno zavest, ki jim bo omogočila neposredno upravljanje podjetij in zemlje.[48] Zato bomo v letu 1920 srečali republikance v enotnih sindikatih in med stavkajočimi na barikadah pri Sv. Jakobu.

Dotlej pa je v zimi 1919—1920 republikanska stranka doživela še eno razočaranje: razočaranje nad značajem reške ekspedicije, kar jo je za vselej odbilo od fašistov in nacionalistov.

Značilen je odnos republikanske stranke do slovensko-hrvaške manjšine v Julijski krajini. V nasprotju z nacionalisti in reformisti, ki so zanikali pravice narodni manjšini in si prizadevali za njeno čimprejšnjo asimilacijo, so republikanci te pravice načelno priznavali. Na zborovanju 13. avgusta 1920 so s tem v zvezi sprejeli naslednjo resolucijo: Po proučitvi vprašanja, kakšno stališče naj zavzame italijanski narod do slovensko-hrvaške manjšine v mejah italijanske države, republikanci poudarjajo, da obstaja velika razlika med kmetskimi množicami in »jugoslavofilskimi nacionalisti, podžigalci mržnje proti našemu narodu«. Glede ljudskih množic ugotavljajo, da jih je treba odtegniti vplivu jugoslovanskega nacionalizma in v njih zbuditi čut vzajemnosti in ljubezen do Italije. To pa je mogoče doseči le s politiko ljubeznive velikodušnosti in dajanjem gospodarskih dobrin ter z enakopravnim ravnanjem v pogledu državljanskih pravic in svobodne rabe jezika v uradih in šolah. Do agitatorjev, ki izhajajo zlasti iz vrst duhovščine, učiteljstva in odvetnikov in ki ne priznavajo Italiji pravice do zedinjenja in teritorialne integritete, pa je treba postopati strogo, je rečeno v resoluciji. Naj se ravna z njimi tako kakor s sovražniki Italije, saj hujskajo na vojno med Italijo in Jugoslavijo. Sicer pa republikanci izjavljajo, da je italijanski nacionalizem prav tako poguben za koristi Italije kakor jugoslovanski nacionalizem.[49]

V časopisu L'Emancipazione so podobne misli pogostoma izražene. Jugoslovanski manjšini so priznavali enake pravice kakor drugim 36 milijonom Italijanov, toda tudi enake dolžnosti. Med temi pa so uvrstili na prvo mesto dolžnost priznati Italiji pravico do življenja in razvoja v lastni hiši. Po njihovem mnenju pa je ta »lastna hiša« pomenila ozemlje znotraj meja, »ki jih je darovala narava v obliki hribovitega loka; le-

ta pomeni ščit pred tujčevim pohlepom, po drugi strani pa limit in opomin Italiji, da ne sme težiti po razširitvi svojega gospostva ... na ozemlje sosednjih narodov«. V skladu s temi stališči so republikanci zahtevali od vlade, da vzpostavi iskrene in »globoke prijateljske« odnose s sosednjo Jugoslavijo, ki naj slone na političnem, trgovskem, kulturnem in duhovnem zbližanju. V ta namen naj se vlada pogovarja le s tistimi jugoslovanskimi državniki, ki goje enake ideale in ki teže k enakim ciljem, ker bosta le na ta način obe državi mogli vplivati na svoje narode, da se bodo zbliževali, sporazumeli in si medsebojno zaupali. Prvi korak, ki vodi k temu cilju, je po mnenju republikancev ureditev odnosov v Julijski krajini. Tu je treba doseči pomiritev, odpraviti nasprotja in ustvariti soglasje med mestnim in kmetskim delavstvom, da bo skupno nastopilo zoper privilegije gospodujočega razreda. Narodnostni boj naj se umakne razrednemu in strankarskemu boju. V ta namen je treba odstraniti take panslaviste, kot so »Rybáři, Wilfani in Slaviki«, kateri za republikance niso zgolj nasprotniki, temveč sovražniki, ki jih je treba potolči z orožjem, kakršno je za sovražnike primerno.[50]

V nasprotju z liberalci, ki so zagovarjali sicer počasno, toda nasilno asimilacijo Jugoslovanov, izvedljivo z upravno-političnimi posegi, in fašisti ter nacionalisti, ki so nameravali s silo na en mah izbrisati Jugoslovane z ozemlja Julijske krajine, so bili republikanci zagovorniki naravne asimilacije.

ITALIJANSKA LJUDSKA STRANKA

Zunaj liberalno nacionalističnega tabora in zunaj demokratično naprednih struj je bila v prvih mesecih po vojni ustanovljena v Julijski krajini klerikalna stranka — *Partito popolare italiano* — PPI. Ljudska stranka je bila ustanovljena v Italiji januarja 1919. Njen pobudnik in dolgoletni voditelj duhovnik don Sturzo je že pred vojno predvideval stranko, ki bi združevala verne množice in ki bi delovala avtonomno, brez uradnega pokroviteljstva cerkve. Povojne razmere, ki so po eni strani odvzele prvenstvo liberalnim strankam, po drugi strani pa radikalizirale delavsko gibanje in dajale socialistični stranki široke možnosti za prevlado, so bile ugodne za

rojstvo stranke, ki je nameravala združiti vse »svobodne in močne može«, »vse zdrave sile naroda«, da bi rešili družbo iz povojne krize in se uprli socialističnim prevratnim tendencam. Spremenjene povojne razmere, zlasti razpad habsburške monarhije, ki je bila glavna opora vatikanski politiki, so vplivale tudi na Vatikan, da je privolil v ustanovitev klerikalne organizacije. Pred vojno je namreč spričo nerešenega vprašanja odnosa med Vatikanom in italijansko državo prepovedal udeležbo klerikalcev v italijanskem političnem življenju. Vendar Vatikan ni dovolil ljudski stranki, da bi nastopala v njegovem imenu. Bila je zunaj cerkve in zato manj klerikalna od sorodnih katoliških strank po Evropi.

V razglasu, s katerim je don Sturzo napovedal ustanovitev nove stranke, je zapisal, da se niso zganili samo zato, da zaščitijo vernost ljudstva pred demokratičnimi prostozidarji, liberalci in socialisti, ki nameravajo dekristjanizirati deželo, v teh prizadevanjih bi se namreč lahko združili tudi s poštenimi liberalci in zmernimi konservativci, pač pa gre za drugo, socialno vsebino gibanja. Hočejo namreč postati glasniki, zastopniki in prijatelji ljudstva, ki mu je dandanes usojena nova pot, da ga obvarujejo pred socialisti, ki hočejo doseči monopol nad vsemi proletarci in njihovo združitev pod zastavo rdeče demokracije.[51]

Program ljudske stranke je vseboval načela, ki so bila v danih razmerah privlačna za najširše ljudske sloje: obramba delavskih interesov v industriji in kmetijstvu, pravica do dela in povečanje posesti malih kmetov. V programu je med dvanastimi točkami zahteva po decentralizaciji uprave, odpravi birokracije, reformi javnega zavarovanja in davčne politike. Čeprav je v dvanajsti točki izražena najširša podpora Wilsonovemu političnomoralnemu programu, je bila stranka glede jadranskega vprašanja na nacionalističnih stališčih. Zagovarjala je londonski pakt, da bi si zagotovila simpatije srednjega sloja.[52]

Poleg stališč, ki so bila prirejena za pridobitev delovnih množic, pa je stranka ponujala roko tudi buržoaziji, ko je npr. zagovarjala sodelovanje kapitala, industrijskih, agrarnih in trgovskih organizmov pri decentralizaciji državne uprave ter spoštovanje individualnih dobrin in privatne iniciative. Krščansko zavest je razglašala za temelj in trdnjavo narodnega življenja in ljudske svobode.

S tem si je ljudska stranka v Italiji priborila prostor med liberalci in socialisti in postala tekmica zlasti drugim. Privržence je dobivala med najbolj nasprotujočimi si sloji, med malimi kmeti in veleposestniki, med delavci in industrialci, med katoliško aristokracijo in drobno buržoazijo. V tej stranki so se združevali katoliški levičarji in pripadniki katoliških sindikatov, zmerni klerikalci in desni konservativci.[53]

Vojna doba je ustvarila ugodno ozračje za razvoj ljudske stranke. Delovne množice so se v odporu do vojne odvračale od tradicionalnih liberalno konservativnih strank, ki so jih potisnile v vojno, in težile k opozicionalnim socialistom. Spričo čedalje močnejše radikalizacije socialistične stranke pa se je zlasti kmečko podeželje začelo ohlajati za socializem, nato se je množično usmerilo k popolarom, ki so mu tudi obljubljali socialno pravičnost. Že konec leta 1919 se je na parlamentarnih volitvah v Italiji pokazalo, da je ljudska stranka v nekaj mesecih postala druga najmočnejša stranka v državi za socialistično.[54]

V Julijski krajini je bilo ozračje za usidranje klerikalne stranke manj ugodno kakor v Italiji. V Trstu klerikalizem ni nikdar užival simpatij ne med Italijani ne med Slovenci. Klerikalci so v novembru 1918 sodelovali v kratkotrajni zvezi Fascio nazionale z liberalnimi, nacionalističnimi in demokratičnimi strujami. Decembra so izdajali glasilo L'Unione, ki je sicer izražalo lojalnost do italijanske monarhije, vendar je obsojalo »prekletstvo nad premaganimi in poveličevanje zmagovalcev, ki so sovražni cerkvi in papežu«. Poudarjalo je geslo: najprej katoliki, nato Italijani. V skladu s tem so tržaški klerikalci tudi obsodili delovanje razsodišča — comitato di epurazione — ki so si ga izmislili liberalni nacionalci in nacionalisti.[55]

Ker so bili italijanski klerikalci v Trstu pred vojno in med njo zvesti avstrijski vladi, so si po italijanski okupaciji močno prizadevali, da bi se znebili etikete o avstrijakanstvu in se vključili v italijansko politično življenje. Za uveljavitev tega namena je bila najbolj prikladna priključitev k novo ustanovljeni italijanski ljudski stranki. V Trstu je bila sekcija te stranke ustanovljena v februarju 1919. Bila je šibka in je taka ostala, dokler ni bila pod fašističnim totalitarnim režimom razpuščena. Zaradi šibkosti in zaradi potrebe po vključitvi v italijansko nacionalno gibanje se je vezala z nacionali-

sti, kadar je šlo za potrditev patriotizma in italijanskega značaja Julijske krajine. S tem so klerikalci hkrati poskušali zamegliti dejstvo, da so bili še pred nedavnim zvesti avstrijskemu režimu. Do odkritega enotnega nastopa z nacionalisti je prišlo spomladi 1920 ob akciji za aplikacijo londonske pogodbe, o čemer bo govor pozneje, posebej pa ob parlamentarnih volitvah 1921, ko so tržaški klerikalci, edini v Italiji, stopili v blok z nacionalisti in fašisti.

Podobno kakor so se liberalci, reformisti pa tudi republikanci v Trstu bolj nagibali k nacionalizmu in fašizmu kakor drugje po Italiji, so tudi tržaški klerikalci v večji meri sprejemali nacionalistične tendence, kakor je dopuščal strankin idejni program. Tudi ta posebnost izvira iz tradicionalnega nasprotja tržaškega meščanskega sloja do slovenske in hrvaške narodne skupnosti.

Nekoliko več uspehov je imela ljudska stranka v Istri. Istrski klerikalci so bili že pred vojno bolj italijansko narodno usmerjeni kakor tržaški in furlanski, zato po vojni niso imeli težav pri vključevanju v italijansko politično skupnost. Glavne trdnjave klerikalizma so bile okrog Kopra, Izole, Pirana in Rovinja. Vendar je ljudska stranka pridobivala veljavo šele potem, ko so religiozne množice začele zapuščati socialiste, katerim so se v prvih mesecih po vojni pridružile v pričakovanju socialnih reform. Zaradi neizpolnjenih socialističnih obljub pa tudi zaradi odpora vernikov do nasilne spremembe družbenega reda, ki jo je socialistična stranka čedalje bolj poudarjala, so se vrnili v okrilje cerkve in pod vpliv duhovnikov, ki so pripadali ljudski stranki.[56]

Na Goriškem, ali bolje v goriški Furlaniji, so bile okoliščine za razvoj italijanske ljudske stranke bistveno drugačne kakor v Trstu in v Istri. Tu je namreč pred vojno prevladovala Faiduttijeva klerikalna stranka, ki je imela prek duhovnikov široko razpredeno organizacijo. Med vojno, po prvem prodoru italijanske vojske do Gorice leta 1916, so italijanske okupacijske oblasti večji del duhovnikov internirale, zato so ostale množice malih kmetov in kolonov prepuščene same sebi in brez prave orientacije. Po ponovni italijanski okupaciji novembra 1918 so se internirani duhovniki sicer začeli vračati, toda njihov vpliv je medtem upadel, tem bolj, ker so bili v spremenjenih razmerah sami dezorientirani. Faidutti, glavni organizator in zastopnik klerikalne stranke, je ostal na Duna-

ju, ker mu italijanska oblast ni dovolila vrnitve v domovino. Z razpadom politične stranke so prenehale delovati tudi njene gospodarske ustanove, kmečke posojilnice in zadruge, ki so bile za agrarno furlansko prebivalstvo osnovnega življenjskega pomena. Tako je furlansko podeželje, razočarano nad usodo gibanja, katero je desetletja podpiralo, postalo odličen potencial za socialistično stranko, tem bolj, ker mu je le-ta ponudila vso pomoč za obnovo kmečkega gospodarstva. Posebej privlačne so postale pogodbe med koloni in veleposestniki, ki so jih pripravili goriški socialisti, med njimi zlasti Henrik Tuma, in ki so v bistvu spreminjale odnose med izkoriščanimi in izkoriščevalci. Po vojni je vsa Furlanija pristopila v socialistični tabor. Italijanske okupacije Furlani niso jemali resno. Mislili so, tako kakor Slovenci, da gre le za začasen ukrep in so največ pričakovali od plebiscita, po katerem naj bi Furlanija postala posebna republika. Pod vplivom socialističnih idej so za to republiko predvidevali komunistično ureditev.[57]

Konec leta 1919 je don Sturzo dal voditeljem italijanske ljudske stranke v Vidmu nalogo, da organizirajo stranko tudi na Goriškem. Za tako stranko se je zavzemal tudi generalni civilni komisar v Trstu Mosconi. V pismu centralnemu uradu je o tem pisal, da bi le ta stranka mogla zajeziti socialistično propagando na Goriškem in postopno pridobiti za Italijo tudi slovenske množice. Liberalna stranka namreč na Goriškem nima upanja za razvoj in je nesposobna za kakršnokoli učinkovito akcijo. Vendar je bilo za Mosconija najbolj pomembno, da ima ljudska stranka na Goriškem nacionalni značaj, ustrezno z usmerjenostjo v Italiji, čeprav naj bi gojila vse potrebno spoštovanje do slovenskega življa. Mosconi je tudi odsvetoval Faiduttijevo vrnitev z Dunaja, kar so nenehoma zahtevali nekateri furlanski duhovniki, ker je po njegovem obstajala nevarnost, da bi se ustanovila nekakšna avtonomna klerikalna stranka, ki bi jo podprl tudi goriški nadškof. Faiduttijevo vrnitev je vezal na pogoj, da se prej uveljavi italijanska ljudska stranka. Po drugi strani pa je opozarjal, da ne kaže narediti Faiduttija za mučenika in preganjanca, ker bi to škodovalo italijanski stvari na Goriškem, in predlagal, naj se mu najde mesto pri sv. stolici.[58]

Kler na Goriškem je bil razdeljen na dva tabora. Del duhovnikov je želel obnoviti predvojno klerikalno gibanje in je zahteval Faiduttijevo vrnitev. Drugi del je temu nasprotoval

in se je želel vključiti v italijansko ljudsko stranko. Glavni glasniki italijanske nacionalne politike so bili duhovniki Tarlao, Del Fabro in Casteliz, ki so rovarili najprej zoper Faiduttija, pozneje pa so si z vsemi sredstvi prizadevali za odstranitev goriškega nadškofa slovenske narodnosti, Frančiška Borgie Sedeja.[59]

Spričo takih okoliščin je poskušal Luigi Pettarin, eksponent goriških liberalcev, združiti nekdanje liberalne in klerikalne sile v enotno organizacijo na osnovi kompromisnega programa, ki bi bil za vse sprejemljiv. V programu je poudaril boj za deželno avtonomijo, kar bi privlačilo tudi Slovence, ter delo za obnovo porušene dežele in pospešitev gospodarskega razvoja. Predlagal je, naj organizacija prevzame demokratična načela v korist delovnih množic in naj se obveže, da bo zavarovala verska čustva prebivalstva, pri tem pa naj zagotovi tolerantnost in naj ne zavzame značaja konfesionalnosti. Vsem skupna naj bi bila nujnost spodbujati patriotična čustva. V splošnem pa naj bi se stranka odkrito bojevala proti socialističnemu maksimalizmu, »ki se razširja iz Trsta in preplavlja deželo«, s Slovenci pa naj bi poiskala dobrohoten kompromis, ki ne bi smel škodovati italijanskim pravicam in interesom. V ta namen bi se morala posvetiti zlasti propagandi, pobijanju vplivov srbofilskega iredentizma z dokazovanjem, da se le-ta napaja iz »pravoslavnega Beograda«.[60]

Dne 22. marca 1920 sta mons. Zamparo, privrženec predvojnega klerikalnega gibanja, in Pettarin izdala razglas z vabilom goriškim Furlanom, naj se združijo v ljudsko stranko. »Vojna je prevrnila svet in prinesla nove ideje, nove težnje,« je rečeno v razglasu. »Vse se hoče spreobrniti, preobraziti, zrevolucionirati. Tudi po Furlaniji se oglašajo učitelji revolucije, ki hočejo sedanje hude razmere in sedanjo nezadovoljnost ljudstva zlorabiti v svoje prevratne namene. Da bi se sedanji družbeni red kar prevrnil in da bi se pokopala avtonomija dežele, okrajev in občin, to je treba pred novodobnimi revolucionarji vsekakor preprečiti.« Dalje je rečeno, da si bo nova stranka prizadevala, da dobe delavci pravičnejši del bogastva, ki ga proizvajajo, in da dobe kmetje več svoboščin na zemlji, ki jo sami obdelujejo. Prizadevala si bo za čim prejšnje izplačilo vojne škode in za splošen napredek proizvodnje z mobilizacijo vseh energij na trgovskem, obrtniškem in kmetijskem področju.[61]

Šele po dolgih mesecih okupacije je bila torej na Goriškem ustanovljena sekcija italijanske ljudske stranke, ki je združevala del liberalnih in nacionalnih struj s klerikalci. To priča o nemoči in dezorientiranosti italijanskih meščanskih strank ter o silnem naporu okupacijskih oblasti, da bi združile in usposobile nacionalne sile, ki bi utegnile zajeziti socialistične revolucionarne valove. Obenem pa naj bi te združene sile razširjale vpliv italijanske misli na Slovence z obljubami o avtonomiji, pravičnosti in enakopravnosti. Socialistično glasilo Delo je namigovalo, da tudi voditelji slovenskega narodnega gibanja in seveda slovenskega klerikalnega tabora podpirajo ljudsko stranko. Združili da so se vsi, »g. Pettarin in dr. Gabršček, dr. Wilfan in msgr. Zamparo, msgr. Faidutti in don Gregorčič ... pod enim klobukom, vidijo edino rešitev, da zlezejo pod okrilje cerkve«, za boj »proti povodnji komunizma.«[62] Goriška krščansko socialna struja, ki je bila vključena v enotnem slovenskem narodnem društvu Edinost, je resnično predvidevala vključitev slovenskega delavstva v sindikate ljudske stranke, da bi ga odtegnila socialističnim sindikatom. Pozneje, leta 1922, je poskušala povezati celotno slovensko narodno gibanje z italijansko ljudsko stranko, vendar so tržaški liberalni krogi ta predlog odločno zavrnili.

Glasilo goriške sekcije ljudske stranke je bilo L'Idea del popolo, ki je začelo izhajati 18. junija 1920. leta.

Za italijansko ljudsko stranko je značilno, da se je v nasprotju z drugimi italijanskimi meščanskimi strankami trudila razširiti svoj vpliv tudi na slovenske in hrvaške kmečke množice. V ta namen je seveda zagovarjala narodne pravice Slovencev in Hrvatov, podobno kakor republikanci. Vendar je pri tem obe stranki vodil osnovni motiv: z dobroto vzbuditi pri tujerodcih ljubezen in privrženost Italiji. Sredi avgusta 1920 je voditelj ljudske stranke don Sturzo pisal šefu osrednjega urada Salati, da so Slovenci na Goriškem ogorčeni, ker nimajo niti tiste najmanjše svobode, ki so jo uživali pod avstrijskim režimom. V podporo te trditve je povedal, da dobiva številne pritožbe zoper nepravično ravnanje oblasti s prebivalstvom druge narodnosti. Med najhujše prestopke je uvrstil prepoved srednjih šol za Slovence in krivično postopanje z uradniki slovenske in hrvaške narodnosti. Don Sturzo je zato prosil Salato, naj preveri, ali so pritožbe upravičene, in naj

izda ustrezna navodila, da bodo oblasti pridobivale to ljudstvo za Italijo, namesto da vcepljajo sovraštvo v njegovo dušo.[63]

Slovenska narodna stranka se je vsekakor morala zavedati nevarnosti, ki jo je pomenila politika popolarov. Zato je v svojem časniku Edinost naglašala, da je ljudska stranka v odnosu do Slovencev enako nacionalistična kakor druge italijanske stranke in naj si nihče od nje ne obeta pomoči. V satiričnem listu so popolari označili Slovence s »popolo rozzo« — neotesano ljudstvo, nato dodaja Edinost, da si bo »popolo rozzo« dobro zapomnil to žalitev, ko bo stranka iskala pomoči po naših krajih.[64]

Za Goriško je značilno, da italijanske nacionalistične struje niso pognale korenin tako kakor v Trstu in v Istri. Nekoliko več uspeha so imeli le republikanci in reformisti, ki so vključevali drugi del bivšega liberalno nacionalnega tabora, vendar sta tudi ti dve stranki vseskozi ostali na periferiji političnega življenja, ker je v goriški Furlaniji odločno prevladovala socialistična stranka, daleč za njo pa klerikalna.

POVEZOVANJE ITALIJANSKIH NACIONALNIH SIL

Vse italijanske meščanske stranke in društva, ne glede na različne nazore in programe, so imeli eno skupno potezo: hotenje po zavarovanju italijanskih pravic na Jadranu. To je bil tudi eden izmed glavnih vzrokov, da nobena izmed njih ni nikdar prodrla s svojim vplivom med Slovence in Hrvate, čeprav so si nekatere, popolari in republikanci, za to resnično prizadevale. Vse te stranke so bile in ostale, razen pozneje fašistične, stranke Italijanov v Julijski krajini, katerih torišče je bilo omejeno na mesta z italijanskim prebivalstvom in Furlanijo. Hkrati pa nobena izmed njih ni bila ne številčno ne idejno dovolj močna, da bi se bila lahko kosala z socialistično stranko, dokler se niso povezale in se prepustile fašističnemu vodstvu. Vendar se je to lahko zgodilo šele proti koncu leta 1920, ko je upadla moč delavskega gibanja, ko se je socialistična stranka razcepila in odprla vrata fašizmu.

Italijanske nacionalne sile srečamo prvič združene v akciji za podporo D'Annunziovi osvojitvi Reke.

Sredi leta 1919 je bilo italijanski javnosti že povsem jasno, da mirovna konferenca ne bo prisodila Italiji Reke, za katero je predvidevala samostojno državo. Zato je italijanski pesnik Gabriele D'Annunzio zbral prostovoljce — legionarje — in jih dne 12. septembra 1919 popeljal iz Ronchija na Reko, ki so jo zasedale medzavezniške sile. Ta tako imenovana reška avantura je zlasti v italijanski literaturi izčrpno opisana in kritično ocenjena, zato se bomo na tem mestu omejili le na nekatere splošne ugotovitve. Sodobni zgodovinarji so si edini v tritvi, da je bil pohod na Reko pripravljen v sporazumu ali vsaj z vednostjo visokih vojaških krogov v Italiji. Z osvojitvijo Reke so italijanski nacionalistični in patriotični krogi nameravali postaviti zaveznike pred izvršeno dejstvo, da Reka pripada Italiji. Vendar so si raziskovalci te problematike tudi edini, da je bila med samimi privrženci D'Annunzia živa težnja, da prek reškega vprašanja mobilizirajo vojaške sile v Julijski krajini, ki naj bi izvedle udar v Italiji oz. že tedaj načrtovan pohod na Rim. Prva postaja za ta pohod naj bi bil Trst kot najbližje in politično najbolj zbegano mesto. Za uresničitev tega namena je D'Annunzio poskušal dobiti pomoč najmočnejše italijanske stranke, socialistov, vendar so sodelovanje zavrnili.

V jeseni 1920. leta so, kakor se zdi, fašisti prevzeli pobudo za usmerjanje legionarskega gibanja. Iz Mosconijeve brzojavke vladi razberemo, da sta se voditelja italijanskega fašizma Mussolini in Vecchi v oktobru ustavila v Trstu, da bi se pogovorila o stališčih tržaškega fascia do reškega vprašanja. Dne 11. oktobra sta s Francescom Giunto in reškim avtonomistom Zanello odpotovala na Reko, kjer naj bi, sodeč po govoricah, pripravljala udar na Trst, ki naj bi bil začetek splošnega, vsedržavnega gibanja za vzpostavitev vojaške diktature v Italiji. Za državni udar naj bi predvidevali datum obletnice zmage pri Vittoriu Venetu.[65] V danih okoliščinah pa je bil udar tudi za nacionaliste nesprejemljiv, ker je obstajala nevarnost, da se sprevrže v revolucijo, v kateri bi socialisti prevzeli vodstvo. Ker se namen nacionalistov, z okupacijo Reke prisiliti Nittijevo vlado k odstopu in vzpostaviti »nacionalno« vlado, ni posrečil, so sicer privolili v D'Annunziovo tezo o državnem udaru, vendar so le-tega usmerili navzven, na pohod na Dalmacijo namesto v notranjost države. S tem so želeli zadeti štiri muhe na en mah: odvrniti D'Annunzia od levičar-

skih sil, povzročiti italijanski vladi težave, zagotoviti Italiji ozemlja, začrtana v londonskem paktu, ter mobilizirati javnost za nacionalistične tendence. Šlo je torej za dve odločilni potezi, primorati vlado, da realizira »italijanstvo« Reke in Dalmacije, na drugi strani pa odstraniti nevarnost, da se legionarstvo sprevrže v levičarsko podjetje.[66]

Vprašanje pripadnosti Reke je postalo stimulans za uveljavitev nacionalizma v Julijski krajini.

Že spomladi 1919 je bil v Trstu ustanovljen neki tajni odbor »Comitato segreto«, ki so ga sestavljali oficirji po rodu iz Julijske krajine. Odbor je imel nalogo, da zbira ljudi za vpad na Reko, kjer je navzočnost francoskih čet zavirala uveljavitev italijanskih elementov. Odbor se je sestajal v tistem uradu za propagando pri guvernatoratu (ITO), ki se je fuzioniral z društvom Trento—Trieste. Tudi za oboroženo enoto nacionalistov »Sursum corda« je bilo že ob ustanovitvi predvideno, da stopi v akcijo za zavzetje Reke.[67]

Na drugi strani pa so se s podobnimi pripravami ukvarjali tudi republikanci. Poleti 1919 so se med vodilnimi osebami, ki so z D'Annunziom pripravljale pohod legionarjev, znašli tudi nekateri znani tržaški republikanci, bivši prostovoljci na italijanski fronti. V jeseni so bili tudi republikanci člani zgoraj omenjenega tajnega odbora, prek katerega so ustanavljali prostovoljne enote »centurie repubblicane«, ki jim je poveljeval Mario Napoleone.[68]

Pohod legionarjev iz Ronchija na Reko dne 12. septembra je bil torej vsestransko pozdravljen ne samo med nacionalističnimi, temveč tudi med demokratičnimi in patriotičnimi elementi v Julijski krajini. Iz teh vrst so se nato rekrutirali posamezniki, ki so odšli na Reko, da bi pomnožili vrste legionarjev. Enote »Sursum corda« in »centurie repubblicane« so postale jedro novega bataljona D'Annunziove vojske — »Battaglione volontario della Venezia Giulia«. Vanj so se vključevali posamezniki iz vrst nacionalistov, militaristov, republikancev, fašistov in anarhistov. Hkrati pa so iste struje vzdrževale v Trstu svoje odbore za pomoč Reki, zbirale denarna sredstva in se pripravljale na udar, ki naj bi se z Reke razširil na Trst in odtod na Italijo. V septembru 1919 so osnovale »Comitato d'azione«, ki je imel nalogo spodbuditi vstajo v samem mestu in izročiti Trst D'Annunziu.[69]

Prva faza reške avanture je torej spravila na skupen imenovalec vse italijanske nacionalne struje. Tudi ljudska stranka, ki se je v začetku ogradila od D'Annunzia, se je pozneje pridružila temu bloku.

Povezovanje nacionalistov, militaristov in visoke buržoazije je že od vsega začetka slonelo na skupnih zahtevah po ozemeljski ekspanziji. Nacionalisti, ki so bili v resnici politično orodje velekapitala, se niso mogli vključiti v reševanje gospodarskih in socialnih vprašanj, ki so bila v prvih mesecih po vojni glavno torišče za uveljavitev vsake politične stranke. Zato so se oklenili D'Annunziovega mita o dopolnitvi »pohabljene zmage«. To jim je bilo tem lažje, ker je bil ta mit dobro nadomestilo za prejšnji, sedaj neuporabni gesli »redenzione« in »difesa dell'italianità«. S prevzemom novega gesla so dajali boju za priključitev Reke k Italiji idejno-moralni pomen, ki je bil privlačen za vse tiste nacionalne sile, ki so zaman poskušale obnoviti lastne stranke. S tem pa so nacionalisti prevzeli v svoje roke pobudo za prebuditev tudi tistega dela buržoazije, ki je zaman čakal na pomoč italijanske vlade, da bi uveljavil svoje gospodarske interese. Za te kroge je bila priključitev Reke k Italiji gospodarska nujnost, ker bi Reka kot samostojna država ali v sklopu druge države odvzemala Trstu tržišče v zaledju in možnost za gospodarsko ekspanzijo na Balkan. Konkurenco v pristaniškem in trgovskem prometu je bilo torej mogoče preprečiti le na ta način, da bi tako Reka kakor Trst pripadala Italiji. Nacionalistično moralno-politično geslo o pohabljeni zmagi je bilo torej sprejemljivo tudi za tiste kapitaliste, ki niso gojili aneksionističnih tendenc, ker je bilo sinonim za njihove gospodarske koristi.

Za militariste, profesionalne oficirje in vojake pa tudi za demobilizirance je pomenil boj za Reko podaljšanje vojaške akcije in s tem ohranitev tiste pomembne vloge, ki jo je vojaštvo po končani vojni izgubilo. Akcija za podporo D'Annunziu pa je bila hkrati tudi zelena luč za vključitev teh desničarskih struj v politično življenje Italije, kar so si nenehoma prizadevale, ali bolje za vključitev v italijanski desničarski tabor, ki ga je preplavljalo nacionalistično razpoloženje.

Pismo F. Salate o pomembnosti fašističnega gibanja v Trstu.
(ACS, objavo je dovolil CSAS z nav. sklepom)

DEL

Consiglio dei Ministri

Ufficio Centrale per le nuove Provincie

Riservato

li 22/2/ 1920

Copiato
23 FEB 1920

SCARICATO

Categoria N. 3
Specialità » 3
Pratica » 3

N. 517=B-1 di protocollo Gab.

Risposta alla lettera del 8 corrente N. 061-58

OGGETTO

Fascio triestino di combattimento

Carte annesse N. =

Al Commissario Generale civile per la V. G. (Gabinetto) Trieste

Firma del compilatore

[illegible]

Firma del Capo Ufficio

Si ringrazia l'I. per la ~~[illegible]~~ trasmissione di copia del memoriale del « Fascio triestino di combattimento » e per gli ~~[illegible]~~ importanti rilievi che commentano e chiariscono i singoli punti del memoriale.

Si conviene pienamente nelle ~~[illegible]~~ osservazioni di ordine Generale sull'importanza del movimento che fa capo al suddetto Fascio e sui notevoli vantaggi che ne potrà trarre la causa nazionale, sempre quando come ne affida l'oculatezza e l'energia dell'I. V.

~~potrà essere~~ resti contenuto nei limiti di una ~~[illegible]~~ segnalazione di inconvenienti, incoraggiare di provvedimenti, che prescinda da ogni intemperanza e dalla ormai ~~troppo facile~~ consuetudinaria tendenza alla generalizzazione di singoli casi particolari.

Si gradirà essere informati di ogni successiva manifestazione del suddetto fascio.

Il Capo dell'U. C.

SALATA

V dejavnosti za priključitev Reke k Italiji pa so se znašli na istih pozicijah z nacionalisti, militaristi in kapitalisti tudi demokratični in levičarski elementi, macinijanci, republikanci, anarhisti in reformisti, ki sta jih v reško avanturo vlekli patriotska ideja in težnja po integriteti italijanske države. To ozračje, na zunaj usmerjeno k enotnemu cilju, Reko k Italiji, notranje pa razvejeno v različne interese in namene, je postalo odlična možnost za uveljavitev fašizma. S prvotnim programom, ki je vseboval hkrati desničarske in levičarske teze, so bili fašisti v slepi ulici, neprivlačni tako za desne kakor za leve elemente. Ob navdušenju za reško avanturo pa so izkoristili priložnost, da so se dokončno opredelili za svoja nacionalistična gesla, čeprav so na zunaj še poudarjali revolucionarno sindikalne tendence, da so ohranjali simpatije demokratične levice. Fašisti so se tem lažje opredelili za D'Annunzia, ker so se njihova gesla, patriotizem, bojevništvo in revolucionarnost, povsem skladala z gesli legionarjev. Vendar so fašisti stopili v reško avanturo predvsem z namenom, da uveljavijo svoje gibanje. Z vključitvijo v gibanje za osvojitev Reke so se namreč znašli skupaj z nacionalisti, nato jim je spričo vitalnosti in energije, kakršna je značilna za vsako novo gibanje in zaradi udarnosti uspelo prevzeti vodstvo tega tabora.[70]

Spoznanje o pravih namenih fašizma pa je postopoma odvrnilo demokrate, zlasti republikance, ki so z nacionalisti in fašisti sodelovali pri reških dogodkih. Republikanski voditelj Gabriele Foschiatti je v septembru 1920 opozarjal republikanske poveljnike na Reki, naj za vsako ceno preprečijo, da bi se mladi republikanci pridružili fašistom. V pismu republikanskemu poveljniku Ercoliju Mianiju je ob opravičevanju splošne stavke zapisal takole: »Kar pa obrača želodec in zbuja ogorčenje vsakega poštenega človeka, je fašistična dejavnost ... Ti ljudje vodijo deželo v pogubo ... Če domuje domovina pri gospodu Giunti, dol z domovino!«[71]

Dne 22. februarja 1920 je fašizem prvič prevzel pobudo za združeno akcijo italijanskih nacionalnih sil, ko je sklical zborovanje vseh italijanskih strank v Trstu, da bi se javno opredelile za uveljavitev londonskega pakta. Zborovanja v gledališču Giuseppe Verdi so se udeležile nacionalistične in nacionalne struje pa tudi reformisti, združeni v Unione socialista, in klerikalci. Le republikanci so vabilo odklonili in seveda socialisti, ki z nacionalizmom niso imeli nič skupnega.

Za tržaške klerikalce je bila udeležba na zborovanju nekoliko kočljiva, ker se ozemeljske zahteve niso skladale z nazori italijanske ljudske stranke, ki je v svojem programu dajala prednost Wilsonovim načelom o samoodločbi in prepuščala Društvu narodov reševanje narodnih vprašanj. V tržaški sekciji ljudske stranke je zato prišlo do daljše razprave v zvezi z vprašanjem udeležbe na zborovanju, ki so ga sklicali fašisti. Ker so se voditelji tržaških klerikalcev nagibali k skupnemu nastopu z nacionalnimi strujami, zlasti zato, da bi našli svoj prostor v italijanskem političnem življenju in da bi s tem zasenčili svojo nekdanjo zvestobo Avstriji, se jim je zdelo vprašanje Reke in londonskega pakta kljub vsemu dovolj primerna priložnost za skupen nastop. Da bi si ohranili pred stranko, kateri so pripadali, čisto vest, so predložili zborovanju svojo kompromisno resolucijo, ki je upoštevala načela ljudske stranke.

V resoluciji so popolari najprej ugotovili, da je povojna mednarodna ureditev krivična in v nasprotju z ljudskimi pravicami in težnjami. Zahtevali so takojšnjo in pravilno rešitev jadranskega vprašanja, takšno, da bo zagotovljena varnost domovine in njenih meja in da ne bodo zavržene ali razvrednotene ogromne žrtve italijanskega naroda. Obenem pa so opozarjali, naj vodi reševanje ozemeljskih vprašanj prizadevanje po pobratenju med narodi, ki je uresničljivo le na utrditvi splošnega, od vseh priznanega miru, in njihovem zbližanju za dosego višjih ciljev.[72]

Predlog klerikalcev je bil seveda le formalnega značaja, saj so končno sprejeli drugačno resolucijo, ki so jo predložili nacionalisti. V tej resoluciji je rečeno, da je za rešitev vprašanj, ki tarejo Julijsko krajino, potrebna takojšnja uveljavitev londonske pogodbe. Glede Reke pa so zborovalci izrazili prepričanje, da ima mesto samo dovolj moči in volje, da bo poskrbelo za svojo »nezgrešljivo usodo«. Zborovalci so sprejeli tudi sklep o ustanovitvi »akcijskega odbora« pod predsedstvom bivšega liberalno nacionalnega voditelja Giorgia Pitacca. V odboru so bili predstavniki vseh strank in struj, ki so se udeležile zborovanja, torej tudi predstavniki ljudske stranke. Odbor je konec aprila sestavil »jadransko misijo« in jo poslal v San Remo, kjer so se sestali predsedniki zavezniških držav, da bi razpravljali o jadranskem vprašanju. V misiji sta fašiste zastopala Giunta in Pieri, trgovsko zbornico Pitacco, socialistično

unijo Palin, ljudsko stranko baron Rinaldini, nacionaliste pa Coceani. Misija je izročila zaveznikom resolucijo, sprejeto na zborovanju 22. februarja, ki so jo podpisali nekateri občinski zastopniki v Julijski krajini,[73] kar naj bi bil nekakšen plebiscit.

Zoper to misijo, ki se je razglasila za zastopstvo vsega prebivalstva na zasedenem ozemlju, je ostro nastopilo politično društvo Edinost, ki je tudi poslalo svojo delegacijo v San Remo, o čemer bo govor pozneje.

Zborovanje v dvorani Verdi in odhod misije v San Remo sta bila prvi politični uspeh fašistov. Ker so bili fašisti pobudniki za to manifestacijo, so postali zastavonoše v boju za italijanstvo Julijske krajine in Dalmacije. Hkrati pa so prav s to akcijo sestavili nekakšno nacionalno fronto, v katero je bil vključen tudi konservativno in reformistično usmerjen buržoazni sloj. Tako je postajal fašizem katalizator razcepljenih italijanskih struj in voditelj nastajajočega nacionalnega bloka. Kapitalistični sloj je lahko prepustil fašizmu politično vodstvo bloka, ker je bilo to gibanje dejansko odvisno od njegove finančne podpore, kar mu je zagotavljalo odločilno vlogo. Med podporniki fašističnega gibanja niso bili samo najmočnejši finančniki, kakor lastniki ladjedelnic Cosulichi, zveza industrialcev in zavarovalne agencije, temveč tudi posamezne banke, spedicijska podjetja, trgovske hiše in podobno. Fašistov niso podpirali samo s finančnimi sredstvi, temveč so jim dajali na voljo tudi prevozna sredstva in prostore za zbirališča. Za sedež fašistične organizacije je poskrbela splošna zavarovalnica — Assicurazioni generali.[74] Vse to je fašizmu zagotavljalo odločilno vlogo. Po tem uspehu fašistom ni bila več potrebna kulisa danuncijanstva za nadaljnje uveljavljanje gibanja. Odslej so namreč imeli večje možnosti za afirmacijo, če so delovali avtonomno, brez plašča legionarstva, zato so se oddaljevali od reških dogodkov. D'Annunzia pa so začeli zapuščati tedaj, ko mu je zagrozila splošna osamljenost. Nacionalisti so ga namreč zapuščali, ker je razglašal konfuzne koncepte o socialistični republiki, nato je razglasil še bolj konfuzno »reggenza del Carnaro«. Republikanci so se oddaljevali od D'Annunzia tako zaradi nacionalističnih elementov kakor zaradi omenjene razglasitve »reggenze«. Za fašiste pa je oddaljitev temeljila tudi na dejstvu, da je njihov voditelj Mussolini v D'Annunziu imel potencialnega nasprotnika, ker je le-ta pridobival simpatije in popu-

larnost med precejšnjim delom italijanske javnosti. Tudi nameravani pohod na Rim ni šel v račun Mussoliniju, ki je o tem, kakor pravijo sodobni zgodovinarji, že tedaj sanjaril. Na zunaj so fašisti v Trstu leta 1920 sicer še širili propagando za reško ekspedicijo, ker jim je bila še vedno koristna. Tako so med drugim nadaljevali z nabiralno akcijo za reške legionarje, vendar denarja niso izročili legionarjem na Reki, pač pa so ga uporabili za okrepitev lastne organizacije.[75] Dodajmo še mnenje današnjih italijanskih zgodovinarjev, da je bil za fašiste pohod na Reko nekakšna generalka za poznejši pohod na Rim.[76] Značilno je tudi, da so fašisti prevzeli D'Annunziov pozdrav z iztegnjeno roko in vzklikom »eia, eia, alalà«, ki naj bi bil pozdrav rimljanskih legij.

Dogodki na Reki in vprašanje aplikacije londonske pogodbe so bili torej glavni stimulans za uveljavitev fašizma v Julijski krajini. Ko je centralno vodstvo fascia v Milanu ugotovilo, da so v Julijski krajini možnosti za razvoj fašizma ugodne, je spomladi 1920 poslalo tjakaj svoje funkcionarje. Poslalo jih je tudi zato, da bi disciplinirali tržaške fašiste, ki so se morda preveč nagibali k socialnim tendencam. Med temi je bil poznejši voditelj tržaških fašistov advokat Francesco Giunta. Giunta je prvič nastopil v Trstu prav na zborovanju v dvorani Verdi, kjer je zborovalce pozdravil v imenu florentinskega fascia.

Ti importirani voditelji so usmerili svojo dejavnost tja, kjer so bile možnosti za uspeh največje, proti socialističnemu gibanju, ki je grozilo, da bo odplavilo vse nacionalne struje, in proti slovensko-hrvaški manjšini, ki se je potegovala za svoje narodne pravice. Za ta boj pa so si izbrali najbolj učinkovito sredstvo: nasilje.

M. Risolo trdi v citiranem opisu začetkov fašizma, da je osrednje fašistično vodstvo poslalo Giunto v Trst z nalogo, da vojaško opremi tržaške fašiste. Usposobiti jih je bilo treba do take mere, da bi bili vojaško uporabni za morebitne D'Annunziove načrte, prav tako ob morebitnem prevratu, ki naj bi ga v Trstu izpeljala »slavizem in komunizem«, združena v skupnih namerah.[77]

Dne 12. maja 1920 so bile v Trstu ustanovljene, med prvimi v Italiji, prostovoljne oborožene enote — squadre volontarie di difesa cittadina. Poveljeval jim je mornariški kapitan

Ettore Benvenuti. Temu je sledila doba terorja, doba napadov na socialistične in slovensko-hrvaške narodne ustanove.

Za vzpon fašizma pa so imeli zaslugo tudi oblastni organi v Julijski krajini. Že februarja 1920 je poročal generalni civilni komisar Mosconi, da se fašizem v deželi krepi in da postaja edina organizirana sila »za obrambo italijanstva in za obrambo socialnega reda«. Ta sila utegne postati jedro in zgled za vse druge nacionalne organizacije, »ki jih neprestano poskušam vzpostaviti tako, da vplivam na najbolj vidne meščane, pripadnike vseh strank reda«.[78]

V poznejših spominih je Mosconi zapisal, da je že ob ustanovitvi fašističnega gibanja doumel, da je to edina sila, ki je sposobna sestaviti iz različnih liberalnih in nacionalističnih struj tisto močno organizacijo, ki jo je sam zaman poskušal ustanoviti. Taka enotna organizacija je bila po njegovem mnenju nujna, da bi se uprla prevladi socializma in boljševizma, ki je zastrupil ljudske množice. Razvoj fašizma je Mosconi spremljal s simpatijo, ker so bile stare konstitucionalne stranke, pretresene zaradi vojnih dogodkov, razpadajoče zaradi povojne krize, razcepljene in šibke zaradi notranjih nasprotstev in osebnih razprtij, neprivlačne in neekspanzivne. Nova sila, neomadeževana s prahom tradicije, je bila torej po njegovem mnenju edina vera in up vseh domoljubnih elementov. Cilj lokalnih oblasti in fašistov je bil isti, nadaljuje Mosconi, šlo je za dve vzporedni, neodvisni sili, ki sta, čeprav z različnimi metodami, v kratkem času, prej kot kjerkoli v Italiji, pripomogli k radikalni spremembi političnega položaja v Julijski krajini.[79]

Mosconi je oktobra 1920 poročal ministrskemu predsedniku Giolittiju o delikatnih razmerah v Julijski krajini, ki sta jih povzročila nerešeno vprašanje reškega ozemlja in zavlačevanje aneksije zasedenih pokrajin. V poročilu je poudaril, da bi čimprejšnja priključitev Julijske krajine k Italiji, ki je že dlje časa predmet zahtev italijanskih nacionalnih elementov, razrešila važna vprašanja v deželi, zlasti politična. Toda ta vprašanja bi bila odpravljena le v primeru, če priključitev ne bi prejudicirala nacionalnih vprašanj in varnosti meja. Stoleten stik in boj proti jugoslovanskim narodom, bližina Reke in prevlada protiitalijanskih stališč v deželni organizaciji socialistične stranke so okoliščine, ki zaostrujejo nacionalna čustva in širijo fašizem. Le-ta je po Mosconijevih besedah dobil tudi popolno soglasje in pomoč trgovskega in industrijskega razre-

da. Če bi torej italijanska vlada pri reševanju jadranskega vprašanja nameravala popuščati, bi to povzročilo v Trstu, bolj kot kjerkoli, močno protestno gibanje. Hkrati je Mosconi opozarjal, da je tudi vojaštvo, zlasti mornarica, naklonjena D'Annunziu in da je pripravljeno podpreti še druge osvajalne pohode, če bo vlada v pogajanjih popuščala. Tudi morebitno odstopanje od zahtev po Dalmaciji bi močno oviralo vzpostavitev normalnih političnih razmer v deželi in delo za pomiritev duhov. Zato je Mosconi prosil vlado, naj spričo bližajočih se pogajanj računa s temi okoliščinami.[80]

V tem času so se začeli v Rapallu razgovori o razmejitvi med Italijo in Jugoslavijo.

VI

DELAVSKO GIBANJE

REVOLUCIONARNA PREUSMERITEV ITALIJANSKIH SOCIALISTOV

Že iz opisa posameznih italijanskih nacionalnih struj je razvidno, da sta bila tako nacionalistični kakor demokratični tabor kljub naporom za prevlado in kljub združevanju v enotno nacionalno fronto tja do srede 1920. leta izredno šibka. Na zasedenem ozemlju Julijske krajine, zlasti v Trstu, je bilo namreč v tem času delavsko gibanje pod vodstvom socialistične stranke tisto, ki je dajalo pečat vsemu političnemu življenju.

Tržaški zgodovinar Elio Apih pravilno ugotavlja, da je bil uspeh socialistične stranke bolj posledica objektivnih okoliščin, ki jih je porodila vojna, kakor posledica medvojnega strankinega razvoja, ki naj bi ga bila pospeševala avstrijska oblast.[1]

Italijanska socialistična stranka je bila med vojno res edina organizacija, ki je še imela določene možnosti delovanja. Njen list Il Lavoratore je bil med vojno edini italijanski dnevnik, prek katerega je bilo mogoče pridobivati javno mnenje. To dejstvo so po vojni izrabljali italijanski nacionalisti, ki so z očitki o avstrijakantstvu socialistov utemeljevali svoj koncept boja proti delavskemu gibanju.

Pri utrjevanju organizacije in številu članstva je socialistična stranka v zadnjih mesecih vojne tudi napredovala, vendar je bila v dneh prevrata in v dneh italijanske zasedbe v idejno-političnem pogledu med najbolj dezorientiranimi. Z italijansko zasedbo je protiiredentistična stranka morala opustiti svoj glavni politični cilj: ustanovitev neodvisnega tržaškega ozemlja. Na drugi strani pa je prav zasedba za trenutek potisnila strankino vodstvo celo na italijanske nacionalne pozicije, kar je zbujalo malo upanja za razvoj internacionalističnih tendenc. Vendar so nove okoliščine vsestransko vplivale na nagel vzpon in revolucionarno preusmeritev celotnega delavskega gibanja, k čemur ni nazadnje pripomogla zgodnja vključitev de-

lavskih političnih in strokovnih organizacij v italijanske organizme.

Dne 17. novembra 1918 je izvršni odbor stranke soglasno sklenil, da se italijanski socialisti na Primorskem vključijo v italijansko socialistično stranko. Predlog o priključitvi je dal Valentino Pittoni, tvorec ideje o neodvisnem tržaškem ozemlju. V izjavi o priključitvi je rečeno, da se spričo razsula habsburškega cesarstva ter narodne združitve in osvoboditve Italijanov Julijske krajine italijanski socialisti soglasno in z navdušenjem pridružujejo italijanski socialistični stranki. Ob tem pošiljajo bratske pozdrave tovarišem po vsej Italiji in obljubljajo, da bodo odslej v popolnem soglasju z njimi nadaljevali veliko bitko za dokončno osamosvojitev delavskega razreda in za zmago socializma.[2] Dva dni pozneje je resolucijo odobrila tržaška sekcija, dne 26. januarja 1919 pa deželni kongres socialistične stranke.

Priključitev italijanskih socialistov v Julijski krajini k socialistični stranki v Italiji že v prvih tednih po okupaciji je kazala na možnost, da je v internacionalistični stranki vladala nacionalna struja s Puecherjem. Ivan Regent je v dopisu za časnik Naprej zapisal, da so italijanski sodrugi s tem sklepom pokazali, da imajo priključitev Trsta in vseh italijanskih pokrajin bivše Avstrije k Italiji za dokončno, kar ne potrebuje nikakršne ratifikacije. »S tem sklepom so se tudi odrekli prvotni zahtevi po samostojnosti Trsta ... Zmagala je torej ... Puecherjeva struja, ki hoče rešiti Italiji vse do zadnjega Italijana.«[3]

Razvoj socialistične stranke pa je v naslednjih mesecih vendarle pokazal, da je prav spojitev z italijansko stranko odločilno vplivala na okrepitev tiste revolucionarne struje, ki v dneh prevrata in ob italijanski okupaciji še ni bila dovolj močna, da bi preprečila sodelovanje z meščanskimi strankami in nacionalne izlive strankinega vodstva in časnika Il Lavoratore. Italijanski socialisti so bili prvi, ki so se odtrgali od deželnih okvirov in se pridružili politični stranki v Italiji ter sprejeli njene ideološko-politične koncepte.

V italijanski socialistični stranki so ob koncu vojne prevladala internacionalistična in revolucionarna, tako imenovana maksimalistična načela. Maksimalistični program je predvideval ustanovitev socialistične republike prek diktature proletariata, socializacijo proizvodnih sredstev, razdelitev dobrin med

proizvajalce, odpravo vojaških naborov in razorožitev, podružbljenje stavb in reformo birokracije. Za uresničitev teh osnovnih postavk so se maksimalisti odločili za revolucionarno akcijo proletariata, ki naj zamenja dotedanjo politiko postopnih reform v okviru buržoaznega družbenega reda. Zastopniki teh novih, po zgledu boljševiške revolucije sprejetih načel so bili prav voditelji italijanske stranke, med njimi Serrati, Lazzari, Bombacci in Gennari, medtem ko je skupina socialističnih poslancev s Turatijem, Mateottijem, Trevesom in drugimi vztrajala pri reformistični taktiki. Obenem pa se je že v letu 1919 porojevala v stranki še tretja struja, komunistična, ki je dobila ime »astenzionistična«, ker je zagovarjala še bolj leve tendence kakor maksimalisti, in sicer bojkotiranje volitev v buržoazne oblastno-upravne ustanove, češ da samo slabijo revolucionarno odpornost delovnih množic. Kljub nasprotjem, ki so se javno razgalila na kongresu v Bologni jeseni 1919. leta, je italijanska socialistična stranka ostala enotna tja do konca leta 1920, ko jo je začel pretresati boj med strujami, ki je privedel do njenega razcepa.

V organizaciji italijanskih socialistov v Julijski krajini je bil koncept postopnih reform lasten staremu predvojnemu vodstvu z Valentinom Pittonijem. V tej struji pa je obstajala še nacionalno usmerjena skupina s Puecherjem, ki pa je prav kmalu izgubila ves vpliv v stranki. V vrstah mlajših pa so se, nasprotno, naglo širile levičarske maksimalistične ideje o revolucionarni akciji in diktaturi proletariata, ki so se razodevale tudi v stališčih do pripadnosti zasedenega ozemlja, za katero so levičarji zahtevali samoodločbo.

Od novembra 1918. leta do aprila 1919 se je v Trstu, kjer je bila stranka najmočnejša, razvijal boj med tema dvema tendencama, ki se je končal z zmago levice.

Prvič so se nasprotja resneje pokazala na zborovanju tržaške sekcije dne 19. novembra 1918. Hkrati ko so zborovalci sprejeli predlog strankinega vodstva o priključitvi k italijanski socialistični stranki, je zastopnik levice Giuseppe Tuntar predlagal posebno resolucijo, v kateri je rečeno, da socialisti v skladu z načelom o pravici narodov do samoodločbe pričakujejo, da bodo vsi organi in predstavniki stranke delovali za takšno nacionalnopolitično ureditev v deželi, ki bo v mejah možnosti upoštevala načelo o »homogenosti in etnični povezanosti«.[4]

Načelo o spoštovanju etnične nepretrganosti na ozemlju, za katero še ni bila določena državna pripadnost, pa ni moglo biti mišljeno za zasedeno Julijsko krajino, temveč za mesti Reko in Zader, ki naj bi bili ne samo po zahtevah nacionalistov, temveč tudi po Puecherjevi zahtevi iztrgani iz svoje okolice in priključeni Italiji. Tuntarjeva teza je zato sprožila ostro reakcijo Puecherja, ki je v svoji reviji La Lega delle Nazioni vztrajno dokazoval, da pripadata ti dve mesti na osnovi narodnega načela nesporno Italiji. K temu je dodal, da je treba vprašati, kaj so storili Slovani za zmago antante v primerjavi z Italijani. Na temelju te primerjave pa je menil, da je docela jasno in edino pravično, da gre tam, kjer bi realne okoliščine onemogočale aplikacijo narodnostnega načela, reševati ozemeljska vprašanja v korist Italije.[5]

Že na decembrskem zborovanju je številnejša skupina socialistov kovinarjev obsodila ravnanje voditeljev stranke in pisanje časnika Il Lavoratore med vojno, vendar je bila razprava o teh vprašanjih preložena na nedoločen čas. Resolucija, ki je zavračala Pittonijeva stališča (predložil jo je Jurizza) kot neustrezna stališčem strankine večine in odbijala njegove obtožbe zoper levičarje, češ da so bile njihove demonstracije v dneh prevrata in kritike zoper sodelovanje socialistov z meščanskimi strankami neupravičene, pa je dobila samo pet glasov.[6] V vodstvu tržaške sekcije, ki je bilo izvoljeno januarja, so še vedno imeli glavno besedo desničarji (predsednik Pittoni, podpredsednik Oliva, tajnik Cerniutz, člana Scabar, Babuder).

Deželni kongres januarja 1919 je že jasneje začrtal pot, ki so jo v naslednjih dveh letih ubirali socialisti Julijske krajine. V skladu z internacionalističnimi načeli so obsodili vsakršne imperialistične težnje in nove iredentizme. Tuntar je v govoru o socialistih in vprašanju miru izjavil, da se socialisti ne morejo strinjati s taktiko »izvršenih dejstev«, kakršno ubira italijanski nacionalizem. Da obsojajo vsakršno vključevanje narodnostnih skupin v tujerodne države, kakor so Češka, Poljska in Jugoslavija, pa tudi italijanske imperialistične tendence, ki hočejo rešiti vse Italijane do zadnjega. To po njegovem mnenju pač ni mogoče, zato se bodo morali tudi Italijani žrtvovati, kakor se že žrtvujejo skupine Slovencev in Hrvatov v mejah italijanske države. V resoluciji, ki jo je predložila levica in ki jo je kongres sprejel, je rečeno, da se v zmagovitih dr-

žavah nevarno prebujajo imperialistični interesi, zato socialisti izrekajo trdno prepričanje, da je pravi mir mogoč le po popolni zrušitvi kapitalističnega sistema, kar je dosegljivo le z enotno akcijo vseh delavskih množic v Evropi in v svetu. Za dosego vsaj začasnega miru pa je nujno, da vsa ljudstva dobe pravico do samoodločbe, tudi kar zadeva izbiro notranjepolitične ureditve.[7] V deželni odbor so bili izvoljeni tako zastopniki desnice kakor levice: Pittoni, Oliva, Passigli, Tuntar, Furlan.

Reformistično usmerjena skupina se ni mogla otresti tradicionalne miselnosti o pacifizmu, postopnem razvoju, čakanju na ugodne priložnosti in postopni usposobitvi delavskih množic za resnejše naloge. Ni se mogla prilagoditi novim pogledom, čustvom in zahtevam, ki so izvirale iz izkušenj boljševiške revolucije. Socialno-gospodarska revolucija je bila po Pittonijevih razlagah neprimerno kompleksnejša, težje in počasneje izvedljiva kakor politična revolucija, ki jo je levica videla že v jutrišnjem dnevu. Ker ni bilo jasno, kako daleč je delavski razred že usposobljen za gospodarsko revolucijo, je pač zahteval, naj bo osnovna naloga socialistov v moralni prevzgoji družbe. Pritok novih, docela nepripravljenih množic v delavsko stranko po njegovem ni bil porok, da temu bleščečemu vzponu ne bo sledila doba krize, kakor se je že dogajalo v preteklosti.[8]

Centralno vodstvo socialistične stranke v Italiji je 21. marca sprejelo sklep o izstopu iz II. in vstopu v III. komunistično internacionalo. Odločilo se je tudi, da bo izključilo iz stranke vse intervencioniste, zagovornike vstopa Italije v vojno in da socialistična stranka ne bo sodelovala v meščanskih ustanovah; ponovno je obsodilo imperialistične težnje zmagovitih držav ter se izreklo za samoodločbo vseh prizadetih narodov v skladu s sklepi, sprejetimi v Zimmerwaldu.

Te odločitve so morale odobriti posamezne sekcije stranke, zato je bila v aprilu večdnevna razprava med tržaškimi socialisti, ki je privedla do popolne zmage levičarskih, revolucionarnih tendenc in do poloma reformizma, kakršnega je zastopal Pittoni. Političen odbor oziroma njegov predstavnik Pittoni je namreč zavračal diktaturo proletariata kot edino možno rešitev in utemeljeval potrebo po širši in elastični taktiki, ki bo omogočala svobodno ravnanje stranke, kakršno bodo pač zahtevale okoliščine. Vso pozornost naj bi stranka posvetila utrjevanju razredne zavesti, kar bi samo po sebi privedlo v

nov družbeni red. Člani stranke so spodbijali njegove teze in z večino glasov odobrili sklep osrednjega vodstva o vstopu italijanske stranke v komunistično internacionalo. V resoluciji, ki jo je predložil odposlanec turinske organizacije Bassi, so se izrekli za osnovna bojna gesla italijanske socialistične stranke: za diktaturo proletariata, za »socialistično komunistično republiko«, za splošno amnestijo in demobilizacijo.[9] S tem je dokončno zmagala leva opozicija, ki je dokazala nemoč starega vodstva, da bi dojelo nov čas in odločnost delovnih množic, da uberejo najbolj radikalno, revolucionarno pot za spremembo družbenega reda. Ker so mlajši očitali staremu vodstvu neodločnost, odlašanje in izgovarjanje na gospodarske razmere in s tem zaviranje revolucionarne akcije, je vodilni odbor tržaške sekcije odstopil. Nov predsednik je postal Giuseppe Tuntar, člani pa Antonio Juraga, Antonio Laurencich, Antonio Lonzar, Raimondo Scabar, Mario Silla, Rodolfo Tomsich, Vasco Visnicher in Giacomo Furlan. Pittoni je še naprej, do jeseni 1919. leta, ostal ravnatelj časnika Il Lavoratore in se posvečal zlasti delu v gospodarskih zadrugah ter v sindikatih.

Dejavnost preizkušenih in razumsko usmerjenih desničarjev se je odtlej omejevala na vzgojo delavstva, na utrjevanje politične in razredne zavesti, ki je bila po njihovem mnenju edini porok za postopno osamosvojitev delavskega razreda. Na videz so se reformisti uklonili večini in privolili v maksimalistično taktiko, računajoč, da bodo znotraj stranke lahko uveljavljali svojo politiko. Do jeseni 1919. leta pa so vendarle izgubili vsakršen vpliv, o čemer priča njihova šibkost v dobi frakcijskih bojev konec leta 1920. Značilen je primer najbolj desnega in v nasprotju s Pittonijem tudi nacionalistično pobarvanega Puecherja, za katerega so levičarji zahtevali izključitev iz stranke, ker je med drugim zagovarjal intervencijo v Rusiji, vendar je po večmesečnih preiskavah vprašanje izključitve padlo v pozabo.

O posledicah politične preusmeritve tržaških socialistov so poročali karabinjerji iz Trsta, da se je v stranki po prevladi boljševiških idej začela posebna komunistična dejavnost. Sam Pittoni, ki je poskušal zavirati nove tendence, se je po mnenju poročevalca uklonil in se prepustil toku, da ga ne bi lastni somišljeniki izgnali iz socialističnih vrst.[10]

Pri revolucionarni preusmeritvi socialistične stranke so dejansko odigrali odločilno vlogo mladi socialisti. Delovanje

socialistične mladine se je obnovilo po splošnih stavkah v januarju 1918. V zadnjih mesecih vojne in po njej so se na novo ustanavljali mladinski socialistični krožki v Trstu in drugih krajih, naseljenih z italijanskim prebivalstvom. Dne 15. aprila 1919 so se na deželni mladinski konferenci ti krožki združili v deželno zvezo socialistične mladine, ki je sprejela sklep o vstopu v italijansko mladinsko socialistično zvezo. V skladu s stališči italijanske socialistične stranke in mladinske zveze je tudi deželna mladinska organizacija potrdila izstop iz II. internacionale in se odločila za vstop italijanske socialistične stranke v novo internacionalo skupno z ruskimi, madžarskimi in drugimi proletarci, ki so ostali zvesti marksističnim načelom. Spričo tega je bilo na konferenci poudarjeno prvo in poglavitno načelo o nesodelovanju socialistov z meščanskimi strankami.[11] Glasilo deželne mladinske zveze La Riscossa, ki je izhajalo do septembra 1920, je vseskozi zagovarjalo revolucionarna načela in je v radikalnosti celo prekašalo osrednje glasilo italijanske mladinske socialistične organizacije Avanguardio.[12]

Iz policijskih poročil, sestavljenih poleti 1919, razberemo, da je okupacijskim oblastem povzročala glavno skrb mladina s svojimi boljševiškimi nazori, ki jih je po krivdi »premile cenzure« razširjal časopis La Riscossa. Kazalo je, da se mladina resno pripravlja na udar. Ustanovila je posebne skupine »ciclisti rossi«, ki naj bi iz Trsta širili po deželi boljševizem, in skupine »rdeče garde«, ki naj bi postala vodilno jedro bodoče vstaje. Vpliv revolucionarne socialistične mladine se je širil tudi med študenti, ki so začeli ustanavljati prostovoljni »študentski bataljon«, in v vrste mladine slovenske narodnosti, ki je delovala v društvih Ljudskega odra. Mladina je organizirala tudi posebno žensko skupino, ki je do junija 1919 štela 350 članic. Za pravilno usmeritev tega akcijskega telesa je bil deželni odbor — Antonio Juraga, Graziano Cobau, Vittorio Vidali, Mario Pascottini, Franco Franeva iz Trsta, Locevar iz Pulja, Sulligoi iz Furlanije in Valori iz Kopra — tesno povezan z mladinskimi voditelji v Italiji, zlasti s tajnikom mladinske zveze Polanom, ki so bili, enako kot v Trstu, bolj revolucionarni kot voditelji socialistične stranke. Konkretnih akcij socialistična mladina v tej dobi ni opravljala, omejevala se je na propagando po delavnicah, javnih lokalih in vaseh, kjer so ji pomagali zlasti povrnjenci iz ruskega ujetništva.[13]

socialistične mladine se je obnovilo po splošnih stavkah v januarju 1918. V zadnjih mesecih vojne in po njej so se na novo ustanavljali mladinski socialistični krožki v Trstu in drugih krajih, naseljenih z italijanskim prebivalstvom. Dne 15. aprila 1919 so se na deželni mladinski konferenci ti krožki združili v deželno zvezo socialistične mladine, ki je sprejela sklep o vstopu v italijansko mladinsko socialistično zvezo. V skladu s stališči italijanske socialistične stranke in mladinske zveze je tudi deželna mladinska organizacija potrdila izstop iz II. internacionale in se odločila za vstop italijanske socialistične stranke v novo internacionalo skupno z ruskimi, madžarskimi in drugimi proletarci, ki so ostali zvesti marksističnim načelom. Spričo tega je bilo na konferenci poudarjeno prvo in poglavitno načelo o nesodelovanju socialistov z meščanskimi strankami.[11] Glasilo deželne mladinske zveze La Riscossa, ki je izhajalo do septembra 1920, je vseskozi zagovarjalo revolucionarna načela in je v radikalnosti celo prekašalo osrednje glasilo italijanske mladinske socialistične organizacije Avanguardio.[12]

Iz policijskih poročil, sestavljenih poleti 1919, razberemo, da je okupacijskim oblastem povzročala glavno skrb mladina s svojimi boljševiškimi nazori, ki jih je po krivdi »premile cenzure« razširjal časopis La Riscossa. Kazalo je, da se mladina resno pripravlja na udar. Ustanovila je posebne skupine »ciclisti rossi«, ki naj bi iz Trsta širili po deželi boljševizem, in skupine »rdeče garde«, ki naj bi postala vodilno jedro bodoče vstaje. Vpliv revolucionarne socialistične mladine se je širil tudi med študenti, ki so začeli ustanavljati prostovoljni »študentski bataljon«, in v vrste mladine slovenske narodnosti, ki je delovala v društvih Ljudskega odra. Mladina je organizirala tudi posebno žensko skupino, ki je do junija 1919 štela 350 članic. Za pravilno usmeritev tega akcijskega telesa je bil deželni odbor — Antonio Juraga, Graziano Cobau, Vittorio Vidali, Mario Pascottini, Franco Franeva iz Trsta, Locevar iz Pulja, Sulligoi iz Furlanije in Valori iz Kopra — tesno povezan z mladinskimi voditelji v Italiji, zlasti s tajnikom mladinske zveze Polanom, ki so bili, enako kot v Trstu, bolj revolucionarni kot voditelji socialistične stranke. Konkretnih akcij socialistična mladina v tej dobi ni opravljala, omejevala se je na propagando po delavnicah, javnih lokalih in vaseh, kjer so ji pomagali zlasti povrnjenci iz ruskega ujetništva.[13]

Socialistična stranka je v letu 1919 zlasti v Trstu silovito hitro naraščala. Na vsakem zborovanju, ki so bila vsak teden, je bilo v Trstu sprejetih po 100 in več novih članov. Sedeži stranke po mestnih rajonih so se imenovali »ljudska tajništva — segretariati del popolo«. Veliko vlogo pri pridobivanju delavstva v stranko so imeli številni študijski krožki »circoli di studi sociali«. Za oblasti je bilo posebno zaskrbljujoče dejstvo, da so v te krožke, na sedeže stranke in v delavsko zbornico zahajali tudi vojaki in mornarji. Boljševiška propaganda, kakor so ugotavljale policijske oblasti, ni uspevala samo zaradi političnih teženj prebivalstva, temveč je dobivala plodna tla v množicah, zlasti zaradi neugodnih gospodarskih razmer, v katerih sta živela delavski in srednji sloj, ki sta pričakovala od boljševizma predvsem izboljšanje gmotnega položaja.

Tudi guverner Petitti je vso krivdo za »boljševizacijo« socialistične stranke v Julijski krajini pripisoval mladim socialistom. Zaskrbljen zaradi spremenjenega položaja, ki je bil po njegovem vse prej kot optimističen, se je odločil za posebno taktiko, ki naj bi nevtralizirala nevarno gibanje. Po eni strani se je približeval delavskim množicam tako, da je poskušal ugoditi njihovim gospodarsko-socialnim zahtevam, po drugi strani pa je favoriziral in spodbujal nacionalne meščanske stranke, da bi se uprle »blaznosti neke slepe manjšine«.[14]

BOJ ZOPER TRŽAŠKI OBČINSKI SVET

Prva izrazitejša politična akcija reorganizirane, ali bolje zrevolucionirane socialistične stranke je veljala pretrganju stikov z meščanskimi strankami. Socialisti so bili s predstavniki meščanskih strank člani pred vojno izvoljenih občinskih svetov, ki jih je ponekod, kakor v Trstu in Gorici, okupacijska oblast ponovno vzpostavila. Političnemu boju v Trstu je v prvi polovici leta 1919 dajala pečat akcija socialistov zoper liberalne nacionalce v občinskem svetu in njegovem odboru — Giunta comunale. V osemdesetčlanskem svetu je bilo namreč 50 italijanskih liberalnih nacionalcev, 12 Slovencev in 9 socialistov. Sestava sveta, izvoljenega po avstrijskem volilnem sistemu, ni bila v sorazmerju s politično in narodnostno strukturo prebivalstva, saj je vsak liberalec zastopal 235 volilcev, socia-

list pa 1462 volilcev.[15] Zato je socialistična stranka že 20. januarja 1919 sklenila, da morajo vsi socialisti izstopiti iz sveta, ki v spremenjenih okoliščinah nikakor ne izraža pravega razmerja sil.[16] Sklep socialistov je seveda zaskrbel liberalno nacionalno večino v svetu, saj bi z izstopom predstavnikov najmočnejše stranke svet izgubil smisel za obstoj, s tem pa bi tudi liberalno nacionalna struja, reorganizirana v stranki Rinnovamento, izgubila svojo vlogo. Zato so liberalci ponudili socialistom kompromis. Predlagali so, naj vsi socialistični člani sveta (spomladi jih je bilo le še 6) postanejo člani njegovega izvršilnega organa Giunta comunale, tako da bi bilo v odboru 6 socialistov in 12 liberalcev, od katerih sta bila dva Slovenca. Ponudili so jim tudi mesto podpredsednika odbora in članstvo v vseh pomembnejših občinskih komisijah. Ponudba je bila reformistično usmerjenemu vodilnemu odboru tržaške socialistične sekcije pogodu. To vodstvo s Pittonijem na čelu je namreč nasprotovalo izstopu socialistov iz mestnih upravnih organov z utemeljitvijo, da je socialistom sodelovanje z meščanskimi strankami potrebno, če hočejo ugoditi najrazličnejšim delavskim zahtevam. Le v primeru, da bi delovanje po novem predlogu sestavljenih mestnih organov ne ustrezalo delavskim interesom, naj bi po Pittonijevem mnenju socialisti izstopili in povzročili krizo upravnih institucij.[17] Kljub nasprotovanju levice, ki je vztrajala pri nespravljivosti, absolutni nepopustljivosti, je tržaška socialistična sekcija 23. februarja z večino glasov odobrila resolucijo, ki jo je predložil vodilni odbor. V resoluciji je rečeno, da so socialisti pripravljeni sodelovati z meščanskimi strankami pri likvidaciji preteklosti in upravljanju tekočih zadev pod pogojem, da bo občinski svet razpuščen, namesto njega pa vzpostavljen tak odbor, v katerem bo izključena vsakršna možnost prevlade za socialistično stranko in delavski razred nesprejemljivih sklepov.[18] Vendar se ta namen tržaških vodilnih socialistov ni uresničil, ker se je medtem stranka podredila sklepom centralnega vodstva. Glede sodelovanja je namreč italijanska socialistična stranka prepovedala svojim članom vstop v odbore, v katerih bi imeli večino predstavniki meščanskih strank, da ne bi bila stranka soodgovorna za tuje grehe pri upravljanju občin. Navodila so dovoljevala sodelovanje socialistov v občinskih odborih le tedaj, če bi jim bila vsestransko zagotovljena večina in če bi se deželni izvršni odbor odločil za sodelovanje.[19] Medtem pa je na aprilskih

sestankih tržaške organizacije zmagala maksimalistična struja, ki je odstranila reformistične voditelje in dokončno pokopala možnost za sodelovanje z meščanskimi strankami. Ker se je tržaški občinski svet kljub odstopu socialistov še dalje obdržal, je socialistična stranka organizirala množične protestne shode za njegovo likvidacijo.

Konec junija 1919 je bilo v Trstu več protestnih zborovanj. Na osrednjem zborovanju dne 29. junija je voditelj levice Tuntar takole končal svoj govor: »Nasproti ponarjeni in lažni demokraciji postavljamo danes novo idejo: komunizem ... Proletariat hoče sam upravljati svoje dobrine in svoje življenje.« Naj občinski odbori v Julijski krajini vedo, da socialisti ne odobravajo njihovega dela, zato začenjajo danes boj, ki bo trajal, dokler ne bodo na vseh občinskih poslopjih zavihrale rdeče zastave. Ta dan ni več daleč. Zborovalci so poslali tudi pozdrave sovjetski Rusiji in Madžarski, ki se borita za delavstvo vsega sveta.[20]

V tržaškem občinskem svetu je bilo, kakor je omenjeno, tudi 12 predstavnikov slovenskega političnega društva Edinost, od katerih sta bila dr. Pertot in dr. Slavik člana občinskega odbora. Na drugi seji odbora, dne 23. novembra 1918, je Slavik napovedal, da bo slovenski klub predložil svoja stališča v zvezi z okupacijo in drugimi vprašanji občinskemu svetu, ko se bo le-ta sestal. Dotlej pa slovenski klub izjavlja, da sprejema vzpostavitev sveta in odbora kot začasen ukrep okupatorja, ki mora v skladu z mednarodnimi obveznostmi poskrbeti za javno upravo. S tem zadržkom bodo sodelovali, kakor so sodelovali v odboru za javno blaginjo, je rečeno v izjavi, »ne da bi s tem prejudicirali naše aspiracije, prepuščajoč dokončno ureditev mirovnemu kongresu. Nočemo konfliktov,« je končal Slavik, »temveč prosimo, da se nam omogoči sodelovanje.«[21]

V izjavi, ki jo je slovenski klub predložil občinskemu svetu v juliju 1919, tedaj, ko so socialisti že izstopili, je rečeno, da se bodo Slovenci vzdržali razprav in sklepanja, kar pomeni, da se sej ne bodo udeleževali, ker je svet zaradi spremenjenih okoliščin izgubil »osnovni predpogoj za nadaljevanje ... poslovanja«. Svet namreč ni več izraz narodnostne, socialne in politične strukture prebivalstva, posebej zato ne, ker so iz sveta izstopili socialisti, je rečeno v izjavi. »Kot svetovno trgovišče, ki potrebuje prijateljske vzajemnosti interesiranih naro-

dov, kot mesto z mešanim prebivalstvom in kot središče dežela, ki spajajo v nerazdružljivo upravno in gospodarsko enoto Italijane in Jugoslovane, bi moral Trst prvačiti s tako sestavo mestnega sveta, da bi podajala kar najrazsežnejše jamstvo za mirno, splošno in skladno skupno življenje vseh delov prebivalstva ... Iz svetovne vojne izhaja nova doba, ki ... zahteva nove smeri v javnem življenju, nove politične tvorbe, nove socialne uredbe.« V takih razmerah torej ne more delovati okrnjen svet, ki ga sestavljajo ljudje, »ki pripadajo razredom, katerim današnji dan ne gre več priviligirano mesto v vodstvu javnih stvari«. Slovenci so v izjavi tudi očitali, da so se liberalni nacionalci pogajali s socialisti mimo njih, kar priča o njihovi nelojalnosti, medtem ko so Slovenci od prvega zasedanja občinskega odbora držali obljubo o neizzivanju sporov. Med razlogi za obstrukcijo je v izjavi navedeno še »postopanje napram Slovencem na polju javnega šolstva«. Okrog 5000 otrok iz Trsta in okolice je bilo v šolskem letu 1918/19 brez pouka, ker oblast v Trstu ni dovolila slovenskih šol, čeprav je to v mejah možnosti storila na podeželju. Glavno krivdo za to diskriminacijo nosi občinski odbor, je rečeno v izjavi, ki ga sestavljajo liberalni nacionalci, predstavniki tiste javnosti, ki je preprečila odprtje šol.[22]

Tržaški narodno usmerjeni Slovenci so torej podprli socialistično akcijo zoper občinski svet, čeprav z deloma drugimi argumenti in šele v trenutku, ko je bil svet že obsojen na smrt. Iz sveta pa kljub temu niso izstopili, napovedali so le obstrukcijo in s tem ostali na pol poti.

Zoper občinski svet so se bojevali kakor smo videli, tudi republikanci.

Na pritisk delavskih množic je bil tržaški občinski svet razpuščen, nato je 19. julija prevzel upravo mesta izredni civilni komisar Antonio Mosconi, ki je čez nekaj mesecev postal generalni civilni komisar za Julijsko krajino.

Podobna usoda je zadela tudi druge občinske odbore na zasedenem ozemlju. Nekatere je oblast razpustila že marca in namesto njih imenovala civilne komisarje, nekateri so razpadli zaradi izstopa socialistov, le redki so se obdržali tja do novih občinskih volitev. V oktobru 1919 je izvršni odbor socialistične stranke ponovno pozval člane, ki so še sodelovali v občinskih odborih, naj odstopijo. Več primerov sodelovanja je bilo v istrskih mestih, medtem ko so socialisti na Goriškem in v Fur-

laniji vnaprej zavračali vabila oblasti za sodelovanje v raznih upravnih organih.[23] Z bojkotiranjem krajevnih upravnih organov so socialisti izpričevali revolucionarnost delavskega tabora, po drugi strani pa so s tem tudi protestirali zoper izredno vojaško upravo v Julijski krajini in zahtevali razpis novih občinskih volitev.

Stališče o nesodelovanju, o tako imenovani »absolutni intransigenci« socialistične stranke do meščanskih ustanov, je bilo uveljavljeno še v zvezi s predlogom republikancev, ki so želeli enotno fronto s socialisti kot protiutež nacionalno liberalnemu taboru. Socialisti so brez pomislekov zavrnili ponudbo republikanske stranke, kakor smo videli v prejšnjem poglavju, zraven tega pa so bili številčno in idejno-politično dovolj močni, zato niso potrebovali zaveznikov.

DEJAVNOST DELAVSKIH MNOŽIČNIH ORGANIZACIJ

Delavske strokovne organizacije, v katerih so bili vključeni tudi delavci slovenske in hrvaške narodnosti, so bile že pred vojno monopol socialistične stranke. Poskus disidentov, nacionalno usmerjene struje s poslancem Pagninijem, za ustanovitev sindikalne organizacije na narodnostni osnovi se ni posrečil. Prav tako ni imela uspeha slovenska Narodna delavska organizacija, ki jo je pred vojno ustanovilo slovensko politično društvo Edinost. Po vojni je bila ustanovitev delavskih organizacij na narodnostni osnovi, zunaj socialističnega tabora, praktično nemogoča. Prav tako niso mogle zaživeti kulturne, prosvetne in zadružne ustanove, ki so jih ustanovile meščanske stranke. Nekatere delavske zveze, kakor sindikati državnih in občinskih nameščencev ter učiteljska zveza, so bile sicer pod močnim vplivom republikancev, vendar so se tudi te vključile v delavsko zbornico, ki je bila v rokah socialistov, ker zunaj nje ni bilo mogoče doseči nikakršnih ekonomskih izboljšav.

Neposredno po priključitvi socialistične politične organizacije k socialistični stranki v Italiji so se tudi strokovne organizacije pridružile italijanski splošni konfederaciji dela — CGL. Dne 27. novembra 1918 je medpokrajinska komisija — Commissione interprovinciale delle Organizzazioni professionali

sklenila, da pristopi k splošni konfederaciji dela in da povabi vse strokovne zveze, naj pristopijo k ustreznim zvezam v Italiji.[24]

Na delavskem zborovanju 12. marca 1919 je tajnik delavske zbornice dejal, da vstopajo strokovne organizacije v Julijski krajini v italijansko konfederacijo povsem zavestno in brez pridržkov. Vstopajo kot celota, kot množica in ne kot posamezniki. To množico sestavlja 80 odstotkov tržaškega delavstva. »Petdeset je naših sindikatov. Vsi delavci prihajajo k nam z zaupanjem ... v našo pravično stvar. Vsi: profesorji in učitelji, strojniki in kapitani, zavarovalni in bančni uslužbenci, luški in občinski delavci ... Vsi: tudi kmetje iz našega okoliša. Na tisoče jih je, ki se žele spojiti v boju za izboljšanje svojega položaja, ki žele korakati po dveh različnih poteh za en edini cilj: sestaviti veliko zadrugo za osvoboditev kmeta in delavca izpod osovraženih špekulantov.«[25]

Do poletja 1919 je samo v Trstu število strokovnih zvez naraslo na 118, število članov pa na 30.000, medtem ko je bilo leta 1914 vključenih v strokovnih organizacijah le 8.000 članov, leta 1915 pa samo 2.000.[26]

Podobno so naraščale delavske gospodarske zadruge. Ob ustanovitvi leta 1903 so štele 120 članov in so imele 150.000 kron letnega prometa,[27] do leta 1920 pa so narasle na 29.320 članov. Tedaj je poslovalo 28 skladišč z 22,208.664 lirami polletnega prometa.[28]

Tretja veja množičnih organizacij, ki jih je vodila socialistična stranka, je zadevala kulturno dejavnost. V februarju 1919 so predstavniki političnih, strokovnih in gospodarskih organizacij ustanovili poseben svet — Consiglio superiore per la cultura dei lavoratori, ki je imel nalogo organizirati, povezovati in sistematično usmerjati vso kulturno-izobraževalno dejavnost med delavstvom. Višji kulturni svet je sestavil načrt dela, po katerem je bila predvidena splošna izobrazba s poudarkom na socialnih vprašanjih za vse pripadnike delavskega razreda od otrok do starcev. Po tem načrtu so bila organizirana številna predavanja, ustanovljene so bile knjižnice in študijski krožki. To kulturno dejavnost so vzdrževali delavske zadruge, časnik Il Lavoratore in tiskarna. Delavci, organizirani v strokovnih zvezah, so ob ustanovitvi kulturnega sveta prispevali enodnevni zaslužek za razvoj kulture.[29]

V prvi polovici leta 1919 se je delavsko gibanje usmerilo zlasti v akcije zoper draginjo, za zvišanje mezd in za izenačenje z delavskimi mezdami v Italiji. V zvezi s tem so delavci zahtevali ugodnejšo menjavo avstrijskih kron, osemurni delavnik, določitev maksimalnih najemnin in podobno. Vsem zahtevam, ki so jih delavski predstavniki prek tiska in z osebnimi intervencijami posredovali guvernatoratu, je bilo v večji ali manjši meri ugodeno. Vendar so bili dosežki na gospodarskem in socialnem področju omejeni le na mesto Trst, za katerega je Petitti ugotavljal, da je s popuščanjem delavskim zahtevam možno zajeziti revolucionarnost. Čeprav je bila popustljivost vojaškega guvernerja le sestavni del njegove pomirjevalne politike, usmerjene k ohranitvi miru in reda, in čeprav je bila socialistična stranka v tem času že toliko revolucionarna, da se ni mogla zadovoljevati zgolj z gospodarsko-socialnimi dosežki, je njeno glasilo Il Lavoratore ob odhodu Petittija avgusta 1919 zapelo guvernerju slavospev, kar smo že omenili. Glede delavskih zahtev je Il Lavoratore zapisal, da je guverner znal pritisniti na delodajalce, da so zvišali mezde, da je tudi finančno podprl bolniške blagajne in da ni privolil v odpravo tistih socialnih ustanov, katere si je delavstvo s težkim bojem pridobilo pod prejšnjim režimom. Tako je guverner preprečil marsikatero stavko.[30]

Če je Petitti s taktiko popuščanja znal zadrževati delavsko gibanje v Trstu v mejah zakonitosti, pa je bila okupacijska oblast po drugih mestih in na deželi vse prej kot popustljiva. Zunaj Trsta se v prvih povojnih mesecih še ni pojavila nevarnost prevlade delavskega gibanja, zato se okupacijskim oblastem morda ni zdelo potrebno uporabljati posebne taktike. V Istri, kjer je bil admiral Cagni glavna avtoriteta, je oblast preprečevala razvoj delavskega gibanja z izgoni, internacijami in aretacijami voditeljev, v goriškem delu Furlanije, o slovenskem podeželju bo govor pozneje, pa se je prebivalstvo šele vračalo iz begunstva.

V goriški Furlaniji je bila italijanska socialistična stranka vzpostavljena v januarju 1919. Tedaj so socialisti ugotavljali, da ni mogoče začeti nikakršne dejavnosti, če ne bodo prej zagotovljene tiste svoboščine, ki so jih dosegli Tržačani. V februarju so predložili guvernerju memorandum z naslednjimi zahtevami: svoboda zborovanja, izpustitev internirancev, ureditev preskrbe, obnova dežele, izenačenje mezd s tržaškimi, in-

tegracija italijanske kolonske zakonodaje z avstrijsko zakonodajo, podpora kmetijstvu z orodjem in olajšavami za vrnitev beguncev, začetek šolskega pouka in fakultativni verski pouk.[31]

Prva pomembnejša politična akcija delavskih množičnih organizacij je bila splošna stavka 20. in 21. julija 1919. Stavko je sprožila italijanska socialistična stranka v sporazumu s splošno konfederacijo dela, v podporo sovjetski Rusiji. V razglasih sta deželni odbor in delavska zbornica v Trstu opozarjala, da je stavka zgolj demonstracija zoper intervencijo v Rusiji in zoper versajsko mirovno pogodbo, zato naj se delavci izogibajo incidentov, ki bi utegnili postati povod za očitke o protinacionalni usmerjenosti delovnih množic. Vsak incident lahko izkoristijo nasprotniki, italijanski kakor jugoslovanski, v svoje nacionalistične namene, je rečeno v razglasu. »Prekrižajte roke, pokažite svojo grozo pred vojno, svojo ogorčenost zaradi versajskega miru, svojo težnjo po tistem miru, ki bo vse narode pobratil, vse nove republike osvobodil in rešil.«[32]

Stavka je uspela in dva dni je vladalo mrtvilo v vsej Italiji in na zasedenem ozemlju. Bila je prva mogočna manifestacija nove revolucionarne usmeritve delavskega razreda. Za Julijsko krajino je bil uspeh tem večji, ker je obstajala zaradi okupacijskega režima, izjemnih uredb in še nerešenega vprašanja razmejitve nevarnost zapleta. Italijansko nacionalistično časopisje je že očitalo socialistom, da so pokorni italijanski centrali, namesto da bi ubirali svojo pot, pot previdnosti, ker grozi Julijski krajini velika nevarnost od Jugoslavije. Iz teh razlogov se je tudi zgodilo, da so tiste strokovne zveze, ki so bile pod vplivom republikancev, odpovedale disciplino in se stavke niso udeležile. Zveza državnih nameščencev, italijanska učiteljska zveza in večji del občinskih uslužbencev so na seji strokovnih organizacij 25. julija opravičevali svojo neudeležbo z izgovorom, da ne morejo slediti politiki italijanske konfederacije dela, ker je podrejena politiki socialistične stranke, kar pomeni, da konfederacija ni nadstrankarska. Zlasti za Trst so zahtevali apolitičnost strokovnih organizacij. Da je prišla opozicija iz vrst uradništva, je dalje rečeno, je razumljivo, ker je inteligenca bolj narodno zavedna kot delavstvo, in če je delavstvo stavkalo v protest zoper intervencijo v sovjetski Rusiji in zoper versajski mir, bi moralo protestirati tudi zaradi Reke, ki jo mirovna konferenca ne namerava prisoditi Italiji. Dalje so predlagali, naj delavska zbornica v Trstu zaradi zapletenih

narodnih vprašanj postane avtonomna, zunaj splošne konfederacije dela in naj se znebi vpliva socialistične stranke, ker bo le tako ohranila enotnost sindikatov. Predlog ni bil sprejet. Velika večina sindikatov je potrdila potrebo po razredni, ne strankarski disciplini in se odločila, da ostane v italijanski zvezi. Glede odnosov s socialistično stranko pa so sklenili, da bodo vedno sodelovali, kadar bo šlo za akcije v korist proletariata.

Kljub temu prvemu spopadu, ki je grozil razbiti delavske vrste in ki je slonel na vprašanju narodne zavesti in patriotizma, se je republikanska stranka odločila, da ne bo cepila delavskega gibanja. Napovedala je, da ostanejo republikansko usmerjene strokovne organizacije še naprej v delavski zbornici in v splošni konfederaciji dela. S tem, je rečeno v izjavi, republikanci prispevajo svoj delež k delavski enotnosti brez pridržkov, kar je popolnoma v skladu s stališčem stranke o boju zoper kapitalistični razred.[33] Če pomislimo, da je republikanska stranka imela vpliv le na okrog 1000 v sindikatih vključenih delavcev in uslužbencev, medtem ko jih je bilo 29.000 pod popolnim vplivom socialistov,[34] je tudi s tega vidika ta odločitev razumljiva.

Delavsko gibanje je kljub zaviralnim poskusom oblasti in meščanskih strank naraščalo vse leto 1919. Zaradi dosežkov na socialno-gospodarskem področju je postajalo vse bolj privlačno za vse delovne sloje prebivalstva vseh treh narodnosti; tudi za kmete in obrtnike, za uradnike in male trgovce. Ta vzpon socialističnega tabora je postajal čedalje bolj nevaren obstoječemu družbenemu redu, tem bolj, ker so bile italijanske nacionalne in nacionalistične struje popolnoma nemočne v novih okoliščinah, ki jih je povzročila vojna. Prvi, že omenjeni napad nacionalistov v dneh 3. in 4. avgusta ni imel bistvenih posledic ne za napadalce ne za napadene delavske organizacije. Nacionalne in nacionalistične stranke so imele v tem času na voljo eno samo orožje za boj zoper napredujoči socializem: očitek o protiitalijanski, avstrijakantski in celo projugoslovanski usmeritvi socialistične stranke. To orožje so nacionalisti prvič zavihteli v februarju 1919 ob splošni železničarski stavki.

Železničarji so stavkali, ker ni bila izpolnjena obljuba o izplačevanju draginjske doklade v višini 50 odstotkov plače. Železničarska strokovna zveza pa je bila zaradi velikega števila Slovencev pod vodstvom slovenskih socialistov, zato so ita-

Edmondo Puecher

Valentino Pittoni

IL LAVORATORE

Anno XXV — N. 4342 — GIORNALE SOCIALISTA — Trieste, Martedì 22 Luglio 19[illegible]

La splendida riuscita dello sciopero in Italia

[illegible]

Lo sciopero dei lavoratori del mare

[illegible]

Lo sciopero generale a Torino

[illegible]

Scioperi riuscitissimi

[illegible]

La commissione del Comitato provvisorio del Sindacato Ferrovieri

[illegible]

Le manifestazioni negli altri paesi

Le proteste del Labour Party contro l'intervento in Russia

[illegible]

L'America del Nord aderisce alla manifestazione europea

[illegible]

Le manifestazioni degli operai di Berlino

[illegible]

L'ammiglio in Francia

[illegible]

ALLA CAMERA

[illegible]

[illegible]

Il trattato con l'Austria

La consegna del trattato a Bonar

[illegible]

Un'altra prova di forza indistruttibile e di disciplina d'acci[illegible]

del proletariato di Trieste

[illegible]

Alle [illegible] di sabato

[illegible]

La domenica rossa

[illegible]

Tutta la città è in sciopero Anche le mare

[illegible]

Agli stabilimenti metallurgici

[illegible]

Ai servizi pubblici

[illegible]

Nell'industria edile

[illegible]

Al porto e in mare

[illegible]

Nell'arte bianca - Il pane per gli [illegible]

[illegible]

Le tipografie

[illegible]

Gli altri

[illegible]

Uffici, banche, teatri, cinematografi

[illegible]

Nelle fabbriche

[illegible]

Le ultime cartoline

[illegible]

La voce di Trieste proletaria

[illegible]

Come si fa la [illegible]

[illegible]

Lavoratori!

[illegible]

Lavoratori!

[illegible]

Lavoratori!

[illegible]

Lavoratori!

[illegible]

La grande giornata di ieri

[illegible]

Senza di opportunità e del [illegible]

[illegible]

Lo sciopero in provincia

La [illegible] manifestazione di forza e di disciplina nei Friuli

[illegible]

Lo sciopero [illegible]

La prima giornata

[illegible]

La seconda giornata

[illegible]

MUGGIA

La grande manifestazione [illegible]

[illegible]

Henrik Tuma

Ivan Regent

DELO

Gesla dunajskega proletarijata bodi: Boj vojnim pustolovščinam, boj proti ogrski ciji, pomoč sovjetski ljudovladi!

[illegible] Trebe, v sredo [illegible] julija [illegible] — GLASILO SOCIALISTIČNE ZVEZE V JULIJSKI BENEČIJI — Leto I. - Štev.

[illegible]aše pravice in naše dolžnosti

[illegible]

Italijanska zbornica

[illegible]

Sporazum Italije in Albanije

MILAN, 23. — [illegible]

Tragični dogodki v Katanji

RIM, 23. — [illegible]

Spijetski dogodki

RIM, 23. — [illegible]

Delavci! Naročajte in širite „DELO". To je vaš list, list izkoriščanih in brezpravnih.

PO SVETU

[illegible]

Apel na kulturni

[illegible]

!! Proletarci vseh dežel združite se! !!

Ruska vojska napreduje

Nove zmage ruske vojske. — Čudno postopanje poljske vlade.

Ali Poljaki nimajo dovolj batin?

DUNAJ, 26. — [illegible]

YARSAVA, 26. — [illegible]

lijanski nacionalisti vnaprej pripisovali stavki politično-nacionalni značaj in dokazovali, da je bila naročena iz Jugoslavije v podporo njenih aneksionističnih teženj. Ker je stavko podprla delavska zbornica z razglasitvijo 24-urne splošne solidarnostne stavke, podprli pa sta jo tudi splošna konfederacija dela in italijanska socialistična stranka, je očitek o projugoslovanstvu zadeval celotno delavsko gibanje v Julijski krajini.[35] Pozneje, ko je v delavsko gibanje pristopalo čedalje večje število delovnih ljudi slovenske in hrvaške narodnosti, so se tovrstni napadi silno zaostrili in dajali pečat celotnemu boju med meščanskim in socialističnim taborom.

SLOVENSKI SOCIALISTI

Kadar govorimo o socializmu v Julijski krajini, imamo pred očmi enotno gibanje delavskega razreda, ne glede na narodno pripadnost delavcev, čeprav sta v prvem letu po vojni še obstajali ločeni socialistični stranki za Italijane ter za Slovence in Hrvate.

Slovenci, organizirani v Jugoslovanski socialnodemokratični stranki, so po italijanski okupaciji zašli v težaven položaj. Težnje narodno usmerjene struje z R. Golouhom in J. Ferfoljo po reševanju vprašanja pripadnosti Trsta skupno z meščanskimi strankami v narodnem svetu že v dneh prevrata niso bile popularne med delavstvom slovenske narodnosti. Po okupaciji in po razpustu narodnih svetov je bila ta možnost dokončno črtana z dnevnega reda. Po drugi strani pa je tudi nasprotna tendenca o neodvisnem tržaškem ozemlju, ki sta jo zagovarjala H. Tuma in I. Regent, postala neuresničljiva. Italijanski socialisti, ki so zagovarjali to tezo, so lahko našli pot iz slepe ulice z naslonitvijo na italijansko socialistično stranko. S tem so se vključili v politično življenje v Italiji, ali z drugimi besedami, prilagodili so se dejanskemu položaju, kar jim je olajševalo nadaljnji razvoj. Jugoslovansko socialno demokracijo pa je zasedba z demarkacijsko mejo razpolovila na dva dela; primorski in istrski del je izgubil stik z večino onstran meje in z osrednjim vodstvom v Ljubljani. Obenem pa je postajalo vsak dan manj primerno sodelovanje socialnih demokratov z meščanskimi strankami na zasedenem ozemlju, ka-

kršno je bilo zastavljeno v dneh prevrata. Sodelovanje pa je bilo tudi praktično nemogoče, ker so slovenske meščanske stranke po zasedbi začasno prenehale delovati. Slovenski socialni demokrati so bili torej osamljeni in dezorientirani.

Italijanski socialistični časnik Il Lavoratore je poročal v aprilu 1919, da so se slovenski socialisti po okupaciji ogradili z opreznim molkom, ki so jim ga vsilile posebne okoliščine, izvirajoče iz prejšnjih narodnostnih bojev.[36] Da se slovenski socialni demokrati v prvih mesecih po okupaciji niso lotevali organizacijskega in političnega dela, je mogoče sklepati tudi iz dejstva, da o njih nista poročala ne socialistični Lavoratore ne narodnjaška Edinost, ki je tedaj posvečala posebno pozornost delavskemu gibanju in italijanski socialistični stranki. Pač pa so bili bolj delavni na kulturno-prosvetnem področju. Društva Ljudskega odra so zlasti v okolici Trsta prirejala predavanja in sestanke ter ustanavljala nove podružnice.[37]

Slovenski socialisti so se po okupaciji morali najprej odločiti, kako in kam usmeriti svojo dejavnost. Ker jih je demarkacijska črta ločila od ostalega dela JSDS in njenega izvršilnega odbora, jim ni preostajalo nič drugega, kakor da ustanove svojo avtonomno organizacijo. Za idejno-politično usmeritev te organizacije pa so bile odločilne nove okoliščine, ki jim je dajalo pečat revolucionarno razpoloženje. Iz pisma Henrika Tume z dne 6. novembra, to je tri dni po okupaciji Trsta, Ivanu Regentu razberemo, da je bil tedaj sklican sestanek »neodvisnih« slovenskih socialistov.[38] Po Regentovih podatkih so se na tem sestanku primorski socialisti odcepili od JSDS in ustanovili svojo »Neodvisno socialistično stranko« z novim pokrajinskim vodilnim odborom. Hkrati so obsodili ravnanje JSDS, ki je ob prevratu vstopila v narodne svete z zastopniki klerikalne in liberalne stranke.[39] Dokumentov, ki bi neposredno pričali o ustanovitvi neodvisne stranke v Julijski krajini že v novembru 1918, ni na voljo. Poznejši viri iz leta 1919 pa tudi ne govore o »neodvisni« stranki slovenskih in hrvaških socialistov, pač pa uporabljajo star naziv Jugoslovanska socialnodemokratična stranka, kakor se je imenovala pred vojno.[40] V strankinih dokumentih in resolucijah pa je vedno govor le o slovenskem proletariatu ali slovenskih socialistih, medtem ko uradno ime stranke ni omenjeno.[41] Značilno je še dejstvo, da so v strankinih dokumentih omenjeni samo Slovenci ne pa tudi Hr-

vatje. Očitno so bili istrski Hrvati vključeni v italijanski stranki.

Ne glede na to, kako se je stranka imenovala, socialnodemokratična ali socialistična, je iz njenega razvoja razvidno, da se je politika slovenskih socialistov[42] ločila od socialnodemokratskih stališč in naglo prevzela radikalne nazore o diktaturi proletariata.

Dne 6. aprila 1919 so se slovenski socialisti sestali na prvi povojni deželni konferenci, kjer so dokončno obračunali s socialnodemokratskimi reformističnimi tendencami. Obsodili so vodstvo JSDS in vodstvo tržaške organizacije, ker sta v dneh prevrata sodelovali z meščanskimi strankami. Razprava o tem vprašanju in o novi taktiki stranke je privedla do ponovne izvolitve začasnega vodilnega odbora, ki je z vključitvijo predstavnikov z dežele postal osrednje deželno vodilno telo. Člani deželnega odbora so bili Regent, Tuma, Kolenc, Vaupotič, Sešek, Mešek, Jernejčič, Vrabec, Štolfa, Marica (poit. Marizza) in Bajt.[43] V soglasno sprejeti resoluciji so ugotavljali, da so vojna in mirovna pogajanja pokazali popolno razsulo kapitalističnega reda in buržoazne ideologije, iz česar sledi, da je vsa vprašanja, politična, gospodarska, kulturna in socialna, mogoče reševati le z diktaturo proletariata. Zato slovenski proletariat, je rečeno v resoluciji, »sprejema načela in taktiko ruske proletarske revolucije ob strani italijanskih sodrugov in sodrugov vseh drugih narodov ... poziva politične organizacije, da strnejo vse moči slovenskega delavstva v smeri in po poti revolucionarnega proletariata, da bo pripravljeno uporabiti odločilne trenutke; pozivlja vse strokovne, gospodarske in kulturne organizacije, da napno vse svoje sile za združitev slovenskega delavstva v svoji sredi ter ga pripravijo za združenje z enakimi organizacijami drugih narodov, da se skupno polaste v odločilnem trenutku vodstva in uprave vseh gospodarskih in kulturnih institucij.« Konferenca je pozdravila ustanovitev višjega kulturnega sveta za slovenski proletariat kot prvo in neposredno akcijo za utrditev in prenovitev razredne zavesti delavstva, ki naj se otrese kvarne buržoazne ideologije.[44]

O konferenci je Lavoratore zapisal, da sta veličina gibanja in proletarski prerod morala zbuditi v slovenskih socialistih željo po aktivni udeležbi v bitki za osvoboditev izkoriščanih izpod kapitalistične sužnosti. »Slovenski proletariat v Ju-

lijski krajini ne želi brezobzirno uživati sadov boja, ki ga bijejo neslovenski tovariši, temveč želi in hoče deliti z vsem proletariatom tudi težave v boju za splošno blaginjo.« To so bili po mnenju poročevalca osnovni razlogi, ki so napotili tržaški vodilni odbor, da je sklical konferenco.[45] Iz časnika Naprej pa zvemo, da so dali pobudo za konferenco in za poročilo, prebrano na konferenci, »prizadeti tovariši«,[46] iz česar moremo sklepati, da se je v opoziciji do narodno usmerjene socialistične struje in do reformistične Pittonijeve struje do aprila 1919 izkristaliziralo novo vodilno jedro z revolucionarno perspektivo. Vsi ti podatki pričajo o pritisku od spodaj, o revolucionarni usmerjenosti množic, ki je enako kakor v italijanski socialistični stranki potegnila za seboj tudi tiste vodilne socialne demokrate, ki niso gojili take perspektive. Želja Henrika Tume, izražena v pismu Regentu z dne 6. novembra, da naj se mala četa slovenskih socialistov, ki je ostala zvesta svojim načelom, konstituira v neodvisno socialistično stranko, in njegovo prepričanje, da mora ta akcija priti iz proletariata, ki bo tudi obsodil dejanja oseb, ki so izdale socializem,[47] sta se na zasedenem slovenskem ozemlju docela izpolnila. Povzemimo ugotovitev D. Kermavnerja, ki pravi, da je bilo dovolj, da se predstavniki socialne demokracije niso postavili zoper revolucionarno razpoloženje množic, ampak so ga podprli, »pa je slovenska socialna demokracija na zahodnem slovenskem ozemlju naglo in docela podlegla vplivu oktobrske revolucije«.[48] Tako je v slovenski delavski stranki spomladi 1919 prišlo do enake preusmeritve kakor v italijanski stranki, vendar s to razliko, da med Slovenci nihče ni zaviral prehoda od reformističnih k revolucionarnim načelom.

V letu 1919 je socialistična organizacija med Slovenci hitro naraščala. V Trstu in okolici hitreje kakor na deželi, kjer je dosegla višek 1920. leta. Vprašanje dotoka Slovencev v socialistične politične, strokovne, gospodarske in kulturne organizacije je že od vsega začetka povzročalo preglavice tako italijanskim oblastem kakor reformističnemu krilu italijanskih socialistov. Šlo je za vprašanje, na katero do danes še nimamo zadovoljivega odgovora, kaj je gnalo Slovence v delavsko gibanje. Ali jih je socialistična stranka, posebej po prevladi maksimalizma, privlačila zato, ker je bila vseskozi opozicionalna do tistega režima, ki je nasilno odcepil pol milijona Slovencev in Hrvatov od matičnega ozemlja? Ali je slovensko prebival-

stvo iskalo v revoluciji in proletarski diktaturi v prvi vrsti možnost združitve z brati onstran meje in šele v drugi vrsti tudi rešitev socialnih vprašanj? Ali je slovenske množice vleklo v socializem, še več, v njegovo najbolj levo strujo, predvsem protirežimsko stališče italijanskih socialistov ali perspektiva za nov družbeni red, ki naj bi avtomatično rešil vsa vprašanja, tudi narodnostna? Večina italijanskih sodobnih zgodovinarjev je pod vplivom tedanjega nacionalističnega pa tudi reformističnega tiska, ki pripisuje vse razloge za ta proces nacionalističnim tendencam Slovencev.[49]

Tedanji civilni komisar Mosconi opisuje v svojih spominih, da je socializem v Julijski krajini dobival glavni pritok iz vrst slovensko-hrvatskega delavstva, pa tudi iz vrst slovenske inteligence in kmetov. Pogostoma, pravi Mosconi, je tedanje italijanske socialistične voditelje opozarjal, da je napak, ker ima socializem na ozemlju, komaj združenem z Italijo, tako izrazit protinarodni značaj. Opozarjal jih je tudi, da je napak, ker so z odprtimi rokami sprejemali Slovane, »ki so s socialistično barvo slabo prekrivali notranja nacionalna čustva in protiitalijanskega duha«. Napovedal jim je, da bodo le-ti gotovo »potegnili stranko v najbolj levo in najbolj nasilno smer, v smer komunizma, in vi boste prvi povoženi«. Pozneje je v spominih zapisal, da je bil dober prerok.[50]

Podobno je ocenjeval ta proces eden izmed tedanjih socialističnih voditeljev, reformistično usmerjeni Aldo Oberdorfer. Zapisal je, da zaradi splošnega nezadovoljstva in posebnega nezadovoljstva Slovencev, ki jih je meja ločila od matičnega naroda, dobiva socializem preveč tujih elementov, ki bodo sicer vplivali v smeri revolucionarnosti, toda v taki revoluciji bodo socialni cilji imeli postranski značaj. Pritok »slovenskih psevdosocialistov« po Oberdorferjevem mnenju ni toliko nevaren gospodarskim in političnim socialističnim organizacijam, kolikor je nevaren kulturnim ustanovam, v katerih sejejo seme, ki bo rodilo zle sadove ne samo za proletarsko kulturo, temveč tudi za vse politično gibanje. »Kaj bi s to ogromno množico nezadovoljnega ljudstva, ki je prav toliko socialistično kot nacionalistično, vendar docela na strani socialistične stranke, v kateri čuti predvsem njeno protestno bistvo?« se sprašuje Oberdorfer. Če hoče socialistična stranka speljati revolucijo, nima boljšega pomočnika, kot je organizirana množica ljudi, katerim je preprečena vsakršna manifestacija lastne politične zavesti in se

zato zadovoljujejo s tem, da svojo strugo nezadovoljstva usmerijo na tuje mlinsko kolo. Stranka po Oberdorferjevem mnenju ne sme prevzeti te odgovornosti. Seveda se mora boriti za enakopravnost prebivalstva dugih narodnosti, toda nobena izmed njenih organizacij ne sme postati zaklonišče ali glasnik narodnih iredentističnih aspiracij. Sicer socializem ne bo soodgovoren samo za razvoj jugoslovanskega iredentizma na ozemlju, kjer se je vedno bil z italijanskim iredentizmom, temveč bo pomočnik tudi pri podaljševanju »tiste žalostne usode, ki spreminja Julijsko krajino v prizorišče narodnostnih bojev in nasilnih nacionalističnih izbruhov.« To bi bila splošna nesreča za vse razen za tiste posameznike, ki znajo prav iz splošne škode izluščiti lastne politične in gospodarske koristi.[51]

V nasprotju s temi ocenami je socialistična stranka v Julijski krajini poudarjala drugačno, internacionalistično možnost: združiti proletariat obeh narodnosti, da se bo bil zoper obojni nacionalizem, italijanski in jugoslovanski. Le združen proletariat bo z bojem za socialno osamosvojitev sposoben rešiti nacionalna vprašanja v prizadetih, narodnostno mešanih krajih. Zastopnik splošne konfederacije dela Bianchi je med drugim razložil tržaškim delavcem na zborovanju 11. marca 1919, da se konfederacija, v katero so se vključile strokovne organizacije iz Julijske krajine, zaveda narodnega vprašanja v tej deželi. »Danes je naš pozdrav namenjen proletarcem obeh narodnosti, ki se v Trstu združujejo in ki žele živeti in delovati v popolnem bratstvu, v skladu z našimi internacionalističnimi načeli.« Naloga proletariata je, da odpravi narodnostna nasprotja v Julijski krajini, kar je po besedah govornika priznal tudi ministrski predsednik Orlando. Govornik je nato sklenil: »Sicer pa ste vi to plemenito poslanstvo vedno popolnoma izpolnjevali in mu ostali zvesti tudi v najhujših trenutkih.«[52]

Za pritok slovenskih delovnih množic v socialistični tabor je bilo seveda odločilnih več dejavnikov; neugodne gospodarske razmere, ki so prizadele tudi kmečko prebivalstvo, zlasti na Goriškem, strog okupacijski režim, ki je zaviral vsako svobodno dejavnost, hkrati pa ni znal reševati osnovnih gospodarsko-socialnih vprašanj, nezadoščene narodne zahteve Slovencev in Hrvatov glede šolstva, jezika in splošne enakopravnosti, neprivlačnost meščanskih strank, zlasti slovenske narodne organizacije Edinost, ki se je takoj po vojni izolirala in umaknila

s prizorišča v pričakovanju mirovne konference, ki naj bi odločila usodo Primorske. Vse te okoliščine so vplivale na prebivalstvo, da se je pridruževalo tistemu gibanju, ki je obetalo rešitev teh problemov. To gibanje je bilo v tem trenutku samo socialistično gibanje. Toda »kakorkoli je res, da so bili slovenski in hrvatski delavci in kmetje upravičeno nezadovoljni z narodnostno... politiko italijanskih oblasti«, je zapisal I. Regent, »bi se motil, kdor bi iz tega sklepal, da so se naši ljudje samo ali predvsem iz teh razlogov usmerjali v levo, to je revolucionarno«.[53] Slovensko in hrvaško prebivalstvo je bilo po vojni revolucionarno usmerjeno iz istih razlogov kakor delavci in kmetje vseh drugih evropskih dežel. Vojna in njene posledice ter boljševiška revolucija so vcepile revolucionarnost tudi temu prebivalstvu. Zgled za to revolucionarnost pa mu je dajalo zlasti delavsko gibanje, ki je preplavljalo Italijo.

Delo socialističnih voditeljev po vojni pa je bilo v nekem smislu tudi nadaljevanje predvojne aktivnosti, vendar s to prednostjo, da so bile sedaj okoliščine neprimerno bolj ugodne kot prej. Na Goriškem je bila pred vojno slovenska socialna demokracija šibka, ker je prav tu veliko večino slovenskega prebivalstva sestavljal kmečki sloj, socialnodemokratična organizacija pa je bila usmerjena izključno na delo z industrijskim delavstvom. Odtod težnja goriških socialistov po reševanju kmečkega vprašanja. Vzgoja kmečkih množic za zbližanje s proletariatom je nedvomno že tedaj zasejala seme, ki je po vojni hitro vzklilo. Od leta 1912 so goriški socialni demokrati, zlasti Tuma in Jože Srebrnič, opozarjali na kmečko vprašanje. Predvidevali so odtegnitev kmečkih množic klerikalnemu gibanju in njihovo pritegnitev v socialno demokracijo prek osnovnega političnega in gospodarskega pouka, ki bi pokazal skupnega nasprotnika delavcev in kmetov.[54] Jugoslovanska socialna demokracija se sicer tedaj ni ogrevala za te predloge. Gibanje se je razširilo na deželo šele po vojni, »ki je vrgla tudi ostale delovne sloje na levo... najbolj ravno na Goriškem, kar je brez dvoma v veliki meri Tumova zasluga«.[55] In sam Tuma pravi v svojih spominih: »Trdno sem prepričan, da je med slovenskim ljudstvom najbolj razvita politična vzgojenost goriškega ljudstva... v veliki meri plod mojega vzgojnega dela.«[56]

Povojno delo slovenskih socialistov je torej šlo po začrtani poti; elementarno prebujenje slovenskih množic zaradi vojnih in povojnih katastrof in zgledov z vzhoda in zahoda je

gnalo vodilne delavce v splošno aktivnost. Ni naključje, da se je spomladi 1919 začelo delo za ustanovitev kmetijsko-vrtnarske zadruge, ki bi neposredno povezala kmeta producenta z delavcem potrošnikom. Pobudo zanjo so dali sami kmetje iz tržaške okolice in Ivan Regent, ki je vodil slovensko socialistično organizacijo, je moral samo sprejeti in izpeljati zamisel. Dne 27. julija je bila zadruga ustanovljena.[57]

Izkušenim političnim delavcem, kot so bili Tuma, Regent, Kermolj, Jernejčič in drugi, se je naglo pridružila vrsta mlajših krajevnih sodelavcev, ki je po posameznih naseljih širila organizacijo in utrjevala politično zavest množic.[58] Da je politična zavest postajala vse bolj revolucionarna, so pripomogli tudi številni povratniki s fronte, od katerih so mnogi v ruskem ujetništvu od blizu spoznali oktobrsko revolucijo. Po vrnitvi na domačo zemljo so vneto zagovarjali revolucijo po zgledu Rusije, ki edina more rešiti tako socialno kakor narodno vprašanje zatiranega slovenskega življa na Primorskem.[59]

Povojna internacionalna in revolucionarna usmerjenost slovenskih množic in njihovo navdušenje za boljševizem pa je bila najbrž bolj stvar čustvene navezanosti na Rusijo, kakor posledica vzgoje razredne zavesti in ideološke pripravljenosti. Šlo je za tisti panslavizem, ki so ga južni slovanski narodi desetletja gojili in ki je bil še posebej globoko zakoreninjen v narodno ogroženih slovenskih obmejnih pokrajinah. Panslavizem je bil plod predvojne narodnjaške politike in propagande in ko je po vojni v oboževani in vsemogočni Rusiji zmagala revolucija so se ljudje avtomatično ogreli zanjo. S tega vidika je vsekakor mogoče govoriti o prisotnosti nacionalnega momenta v slovenskem revolucionarnem gibanju, vendar oblasti in italijanski nacionalni politiki tega dejstva niso razumeli zato so napačno pripisovali slovenskemu delavskemu gibanju jugoslovansko nacionalistično usmerjenost.

Osnovno vprašanje, ki ga je v letu 1919 morala reševati slovenska socialistična organizacija na zasedenem ozemlju, je zadevalo priključitev k italijanski socialistični stranki in s tem v zvezi vprašanje odnosa do slovenske narodne stranke oz. skupnega dela za obranitev pravic slovenske in hrvaške narodne skupnosti.

Sodelovanje med socialisti vseh narodnosti je bilo že pred vojno uspešno. Na kongresu italijanskih socialistov januarja 1919 je predlagal Kermolj,[60] naj se združita oba vodilna odbo-

ra italijanske in slovenske sekcije v Trstu, ker ni več razlogov za ločeno delovanje. Kongres je predlog navdušeno sprejel in zavezal izvršni odbor, da ga uresniči. Poudaril je potrebo po skupnem boju za skupne cilje.[61] Kako je bil sklep izvršen, iz virov ni razvidno, vemo pa, da so se v Trstu sestajali skupno vodilni organi obeh strank, strokovnih in gospodarskih organizacij, kadar je šlo za širše delavske akcije. Po tem je mogoče soditi, da do fuzije vodilnih odborov ni prišlo, pa tudi ni moglo priti, dokler slovenska organizacija ni uradno pristopila k italijanski socialistični stranki, pač pa je bilo delovanje usklajeno.

Nedvomno pa so bili mnogi Slovenci, zlasti v Trstu, vključeni kar v italijanskih skupinah, posebno, kadar so bile te bolj aktivne in radikalne. Tako so npr. železničarji slovenske in nemške narodnosti že januarja sklenili, da vstopijo v italijansko organizacijo.[62] Tudi iz policijskih poročil razberemo, da so v italijanskih mladinskih krožkih, ki so najaktivneje propagirali komunizem in ustanavljali rdečo gardo, sodelovali mladinci slovenske narodnosti.[63] Ta podatek je tem bolj verjeten, ker slovenska stranka ni imela posebne mladinske organizacije. Vsekakor pa moramo ponovno opozoriti, da so bila ideološka in politična stališča obeh strank, italijanske in slovenske, enotna, zato je bilo samo po sebi tudi delovanje enotno, zlasti potem, ko je v obeh strankah prevladala maksimalistična tendenca.

Delavske strokovne in gospodarske organizacije so bile v narodnostno mešanih krajih enotne. Izjema je bila že omenjena vrtnarska zadruga v Trstu, ki so jo ustanovili slovenski socialisti. Enotne so bile tudi delavske akcije, mezdna gibanja in stavke. Za te akcije sta oba vodilna odbora sprejemala skupne sklepe.

Za delavski dan, 1. maja 1919, sta stranki organizirali v Trstu ločeni zborovanji, za slovenske delavce in za italijanske.

Ločeno od italijanskih socialistov so slovenski socialisti delovali na kulturno-prosvetnem področju. Delavsko kulturno-prosvetno društvo Ljudski oder je imelo bogato tradicijo izpred vojne. V letu 1918 je po štiriletnem mrtvilu ponovno oživelo in vneto delovalo, zlasti s predavanji. Dne 20. aprila 1918 je v okviru društva v Trstu predaval Ivan Cankar o znameniti temi »Očiščenje in pomlajenje«. Po okupaciji so bile podružnice Ljudskega odra edina zbirališča za kulturno dejav-

nost slovenskega prebivalstva. Italijanski Consiglio superiore per la cultura dei lavoratori je v začetku marca ugotavljal, da je njegova dolžnost podpreti kulturno dejavnost tudi med delavstvom slovenske narodnosti. Predlagal je, da tudi slovenski tovariši ustanove svoj svet, ustrezno svojim kulturno-izobraževalnim potrebam. Temu organizmu je italijanski svet obljubil vso bratsko pomoč. Za ustanovitev sveta je ponudil sredstva iz fonda, ki so ga odstopile delavske gospodarske ustanove.[64] Tako je bil dne 9. marca v Trstu ustanovljen višji kulturni svet za slovenski proletariat, ki mu je predsedoval Ivan Regent. Kulturni svet, ki so ga sestavljali zastopniki strokovnih organizacij, konzumnih zadrug, političnega odbora stranke in Ljudskega odra, si je zadal nalogo: »Otvoriti vse vire, ob katerih bi slovensko delavstvo zajemalo kulturne dobrine.« Socialisti so tedaj poudarili, da prihaja od vseh strani klic po knjigah in predavateljih. »Naloga, da, dolžnost je naše inteligence ... da se stavi Kulturnemu svetu dobrovoljno na razpolago.« Pomen kulturnega sveta je v tem, »da se vse to delo vrši po zahtevi in potom materialne podpore najširših mas slovenskega proletariata«.[65] Glasilo višjega kulturnega sveta je bila revija Njiva, ki je izhajala v Trstu od maja do oktobra 1919 in ki je postala glasnica enotnega kulturnega delovanja Slovencev na zasedenem ozemlju.

Socialistično gibanje med Slovenci je torej že v prvih mesecih leta 1919 kazalo, da se bo razvilo v mogočno stavbo. S kmečko-vrtnarsko zadrugo je bila odprta pot med kmete, ugotavlja I. Regent, z ustanovitvijo Višjega kulturnega sveta in z revijo Njiva je stranka na stežaj odprla vrata slovenskim izobražencem. Vse to je bilo po Regentovih besedah »jasno znamenje, da si stranka prizadeva načelovati vsemu gospodarskemu, političnemu in kulturnemu gibanju«.[66]

Ta poskus za ustanovitev slovensko-hrvaške enotne fronte pod vodstvom socialistov se sicer ni posrečil, kakor bomo videli pozneje, je pa kljub temu vreden proučitve, ker podobne zamisli ni najti na drugem slovenskem ozemlju.

PRIKLJUČITEV SLOVENSKIH SOCIALISTOV K ITALIJANSKI SOCIALISTIČNI STRANKI

V jeseni 1919 je bil sklican kongres italijanske socialistične stranke, da bi se izrekel za novo revolucionarno taktiko delavskega gibanja v Italiji. Socialistični stranki je bilo tem bolj potrebno sprejeti stališča o taktiki, ker so v tem času v Italiji tekle priprave na parlamentarne volitve.

Tržaška sekcija socialistične stranke se je sestala 11. septembra, da bi določila delegate za državni kongres in stališča, ki naj jih tamkaj zastopajo. Reformistična struja[67] je predlagala, naj se italijanska stranka ravna po programu, ki je v veljavi od leta 1892 in ki določa, da je treba poskrbeti za dvig proletariata z modro izobraževalno dejavnostjo in moralno vzgojo ter z uveljavljanjem postopnih reform. Svoj predlog je utemeljevala z dokazi, da delavski razred še ni kos nalogi za prevzem oblasti. Mladinska organizacija, oziroma njena predstavnika Cobau in Vidali sta se zavzemala za skrajno levo tendenco, za bojkot volitev (astensione) in parlamenta, češ da so to instrumenti buržoazije. Z buržoazijo je treba pretrgati vse vezi in se pripraviti na končen obračun, je rečeno v tej resoluciji. Oba predloga sta bila zavrnjena in sprejeta je bila resolucija, ki jo je predložil Tuntar. V tej je rečeno, naj delegati na kongresu glasujejo za tisto resolucijo, ki bo najbližja tendenci tržaške sekcije, tj. maksimalistično elekcionistični. Drže naj se naslednjih načel: 1. privoliti v vse oblike boja, zakonitega ali nasilnega, v kateremkoli trenutku, kakršen bo pač spričo gospodarsko-političnih ter nacionalnih in internacionalnih okoliščin najbolj ustrezal izpolnjevanju maksimalnega socialističnega programa, ki je naglo in docela uresničljiv samo prek diktature proletariata; 2. zavrnitev vsakega kompromisa z buržoazijo; 3. samostojna udeležba stranke na parlamentarnih in občinskih volitvah; 4. brezpogojna odobritev stališč italijanske socialistične stranke glede vojne; 5. z navdušenjem pristopiti k tisti novi internacionali, ki bo mimo nacionalnih konceptov združila vse svetovne proletarske sile in pospešila rojstvo tistega trenutka, ki bo omogočil človeštvu mirno uživanje sadov dela in javnih dobrin.[68]

Dne 14. septembra je bil v Trstu izredni deželni kongres italijanskih socialistov, ki sta se ga udeležila tudi zastopnika strankine direkcije in mladinske socialistične zveze Nicola

Bombacci in Polano. Kongres je tudi sprejel maksimalistično-elekcionistična programska načela, kakor jih je formulirala tržaška sekcija, le delegat iz Pulja Dorigo je glasoval proti kot zagovornik astenzionistične, protivolilne taktike. Vendar je kongres posvetil več pozornosti reorganizaciji stranke v Julijski krajini kakor politično-ideološkim vprašanjem. Razpravljali so o vprašanju, ali obdržati deželno zvezo ali jo razdeliti po pokrajinah (tržaška, goriška, Istra), ter o združitvi vseh socialistov v eno organizacijo. V poročilu o tem vprašanju je Tuntar poudaril, da bi se v skladu s statutom italijanske stranke morale vzpostaviti pokrajinske zveze namesto dotedanje deželne. V krajevne sekcije teh zvez pa se bodo morali vključiti vsi tovariši, »ker ni več dovoljena delitev po narodnosti«. Henrik Tuma, ki se je udeležil kongresa kot zastopnik slovenskih socialistov, je napovedal, da zadnjič sodeluje kot gost, saj bo prihodnjič, kot upa, sodeloval na deželnem kongresu kot delegat, ker se nameravajo slovenski socialisti pridružiti organizaciji italijanskih socialistov. »Za nas Slovence,« je poudaril Tuma, »predstavlja Julijska krajina zemljepisno, gospodarsko in tudi narodnostno enoto, kljub narodnostnim razlikam.« Tezo o enotni deželni organizaciji so zagovarjali tudi furlanski zastopniki.

Kongres je nato sprejel resolucijo, v kateri je rečeno, da bo imel vsak kraj eno samo sekcijo, ne glede na razlike v narodnosti in spolu. Medtem ko je prepuščeno sekcijam, da se v skladu s statutom italijanske stranke konstituirajo v pokrajinske zveze, se ustanovi deželna zveza Julijske krajine — Federazione regionale della Venezia Giulia, ki bo vodila in usmerjala propagando in socialistično dejavnost v vsej deželi. V deželni izvršni odbor so bili izvoljeni Giacomo Furlan in Vito Bresatz za Istro, Passigli, Oliva in Visnicher za Trst, Inwinkl in Callini za Furlanijo. Za Pittonija je kongres sicer potrdil, da ostane ravnatelj časnika Il Lavoratore, obenem pa je naložil uredniku Passigliu, da v dobi štirimesečne Pittonijeve odsotnosti radikalno reorganizira uredništvo in upravo lista.[69] S tem je bila zapečatena Pittonijeva vloga, medtem ko so se njegovi somišljeniki uklonili večini in ponovno prišli na dan s svojo barvo čez leto dni, ko je izbruhnil spopad med strujami.

Dne 21. septembra so se zbrali na deželni konferenci zastopniki slovenskih socialistov, da bi se odločili za taktiko

stranke in rešili vprašanje pristopa k italijanski socialistični stranki. Iz poročila generalnega civilnega komisarja zvemo, da se je konference udeležilo dvesto oseb, med njimi predstavnik ljubljanskih socialistov Miroslav Blažič; da je bila razprava o priključitvi izredno živa in da je prišla do veljave močna struja nasprotnikov priključitve, ki se je bala, da bo slovenska organizacija v skupni stranki izgubila dotedanjo politično avtonomijo.[70]

Mnenja so se križala ob vprašanju, ali naj se stranka že sedaj priključi k italijanski stranki ali pa naj počaka na čas, ko bodo določene državne meje. To drugo stališče sta zagovarjala Ferfolja, »ki se ni mogel otresti nacionalističnih vplivov«,[71] in učitelj Hreščak, medtem ko so v prid priključitve govorili Tuma, Štravs, Regent, Lovko in Štolfa. Delegata iz Idrije pa sta izjavila, da pozdravljata združitev, vendar se glede na poseben položaj Idrije za zdaj vzdržita glasovanja. To odločitev moremo pripisati možnosti, da bi mirovna konferenca sprejela Wilsonovo razmejitveno črto, po kateri bi Idrija pripadla Jugoslaviji. Za ta primer si je idrijska sekcija želela ohraniti proste roke, čeprav je dejansko v tem trenutku tudi postala sestavni del italijanske stranke, kakor je odločila večina na kongresu.

Konferenca je sprejela resolucijo, s katero »priznava potrebo strnitve organizacije slovenskega z organizacijo italijanskega proletariata v Julijski Benečiji ter nalaga izvrševalnemu odboru, naj priglasi izvrševalnemu odboru italijanske organizacije v Trstu pristop organizacije slovenskega proletariata v komunistično organizacijo delavstva v Italiji. Pristop slovenskega proletariata v italijansko komunistično organizacijo pa nima nikakega stika s političnimi, državnimi in nacionalističnimi vprašanji«, je še rečeno v resoluciji. Za to resolucijo je glasovalo 58 delegatov, en delegat je glasoval proti, trije so se vzdržali.[72]

Zanimiva je ocena generalnega civilnega komisarja o tej združitvi. V poročilu z dne 25. novembra pravi, da je odločitev slovenskih socialistov le izraz želje voditeljev stranke, ki žele predvsem onemogočiti jugoslovansko narodno stranko. To trditev utemeljuje s podatki o zborovanju tedaj že enotne tržaške italijansko-slovenske sekcije, kjer naj bi bili Slovenci z mrmranjem spremljali Tuntarjevo in Regentovo razlago o enotnosti proletariata obeh narodnosti. »To nezadovoljstvo pri-

ča, da so slovenski socialisti predvsem nacionalisti, odpadniki jugoslovanske narodne stranke, ki zagovarjajo združitev tega ozemlja ... z ostalo Slovenijo, se zavzemajo za spoštovanje lastnega jezika, lastnih šol in za enake pravice z italijanskim prebivalstvom.« Po njegovem torej slovenski socialisti zato v temelju nasprotujejo združitvi, ker se boje, da bi Slovence v enotnem izvršnem odboru preglasovala italijanska večina, »katera ni preveč naklonjena podpirati njihovih nacionalističnih aspiracij.« Nekateri so iz teh razlogov izstopili iz stranke, nadaljuje civilni komisar, in najbrž bodo to storili še drugi.[73] Vendar je bilo to mnenje, ki je najbrž slonelo na željah, ne pa na dejanskem stanju, že v naslednjih mesecih spodbito.

Kako naj ocenimo pristop slovenskih socialistov v italijansko stranko v času, ko Julijska krajina še ni bila formalno priključena italijanski državi? Ob vstopu italijanskih socialistov iz Julijske krajine v stranko v Italiji, novembra 1918, je še obstajalo med Slovenci mnenje, da tak korak prejudicira vprašanje meja, sedaj pa so sami storili isto, čeprav z izrecnim Regentovim pojasnilom, da »sklep o spojitvi nikakor ne prejudicira znanega stališča socialno demokratične stranke glede samoodločbe narodov«.[74] V poznejših spominih pa Regent pravi, da je bil glavni vzrok za ta korak načelo, da sme obstajati v vsaki državi le ena socialistična stranka.[75] To načelo je statut italijanske socialistične stranke resnično vseboval, toda Slovenci pred vključitvijo v to stranko niso bili vezani na statut in neke neodvisne, avtonomne stranke jim pač nihče ne bi bil mogel kratiti. Pa tudi Julijska krajina in Italija v tem času še nista bili »ena država«. Odgovore moremo iskati najbrž drugje. Velika večina slovenskega delavstva je bila internacionalistično vzgojena in po vojni revolucionarno razpoložena. V italijanskem delavskem gibanju, ki je prešlo na revolucionarne, maksimalistične pozicije, je gledala pravo revolucionarno silo, sposobno speljati revolucijo in z njo rešiti vsa vprašanja hkrati, tudi narodnostna. V poročilu na deželni konferenci je Tuma takole formuliral politični cilj slovenskih in hrvaških socialistov: »Od italijanskega in slovensko-hrvatskega proletariata in njegovega skupnega nastopa in dela bo odvisno, ali ostane Julijska Benečija nevarno torišče nacionalističnih bojev, ali pa naredimo iz Julijske Benečije politično skupino, ki bo tvorila prijateljsko vez med

dvema velikima skupinama italijanske in jugoslovanske kulture, ekonomije in političnega sožitja.«[76]

Združitev pa je bila tem bolj upravičena, ker so bili ideološki nazori in koncepti o taktiki za dosego ciljev, ki so jih zastopali slovenski socialisti, že od aprila 1919 identični s koncepti italijanske stranke. Vsakršna avtonomna organizacija bi bila torej v tem primeru anahronizem. Prišla bi v poštev kvečjemu, če bi prevzela značaj nekakšne narodno socialistične stranke, kakršna je bila socialna demokracija na Južnem Tirolskem, ki se v nasprotju s primorsko ni pridružila italijanski stranki. Regent je večkrat poskušal pridobiti nemške socialne demokrate za priključitev, vendar so odklonili, ker so bili, kot sam pravi, »bolj nacionalisti kot socialisti«.[77]

V resoluciji o taktiki stranke, ki so jo konferenci predložili delegati iz Idrije, so slovenski socialisti potrdili solidarnost z revolucionarnim delavstvom vsega sveta, zlasti s socialističnim režimom novih sovjetskih republik. Odobrili so taktiko delavskih sovjetov v boju proti kapitalizmu in pozvali revolucionarno delavstvo vsega sveta, naj podpre, ne samo moralno, temveč tudi dejansko, vse revolucionarne tvorbe, da jim zagotovi obstanek in pripravi teren za socialistični režim v vseh drugih državah. Sodelovanje delavskih predstavnikov z meščanskimi strankami v buržoaznih vladah so obsodili, odklonili so tudi zgolj legalno metodo boja z buržoazijo. Glede na to, da se bližajo v Italiji volitve, je rečeno v resoluciji, sprejemajo socialisti volilno metodo samo »kot uspešno sredstvo za pregled delavskih vrst«. Ob tem pa zahtevajo najmočnejšo revolucionarno propagando med delavskimi množicami, »kajti le proletarska diktatura more strmoglaviti današnje družbene forme ter zagotoviti do sedaj izkoriščanim človeško eksistenco«.[78]

Stališče o maksimalistični elekcionistični taktiki je prevladalo tudi na kongresu italijanske socialistične stranke, ki je bil od 5. do 8. oktobra v Bologni. Kongres je tudi dokončno sprejel slovenske socialistične organizacije v italijansko. Henrik Tuma je v pristopni izjavi slovenskih socialistov med drugim rekel: »Jugoslovanski proletarci so imeli doslej neodvisno avtonomno organizacijo, toda so se odpovedali tej avtonomiji, da bi izrazili polno solidarnost s proletariatom, ne samo italijanskim, marveč s proletariatom celega sveta ... Vstopamo v vaše vrste, ker vemo, da more edino proletarska

solidarnost napovedati vojno vojni, vojno buržoaziji, naj bo ta francoska, italijanska, angleška ali jugoslovanska ... vojno italijanskemu kapitalizmu, vojno jugoslovanskemu imperializmu ... S tem skromnim pozdravom vstopamo v vaše vrste brez zadržkov, brez ideološkega doktrinarstva, pripravljeni podrediti se vaši disciplini in pripravljeni boriti se ob vaših sovjetih, za polno svobodo na svetu.« Tumovo izjavo je dopolnil še predstavnik tržaških italijanskih socialistov Passigli, ko je dejal, da so se slovenski tovariši v Julijski krajini odrekli svoji individualnosti in s tem ponovili »veliko herezijo: najprej socialisti, potem Slovenci«, enako kakor pravijo italijanski tovariši: »Najprej socialisti potem Italijani«. Pa še drugo »herezijo« so potrdili slovenski tovariši, je nadaljeval Passigli, in sicer da se čutijo »bližje, bolj tovariške in bolj bratske, italijanskim, nemškim in ruskim delavcem kot slovenski buržoaziji«. V Julijski krajini, po Passigliovih besedah, torej že obstaja in že deluje prava internacionala.[79] V zapuščini Henrika Tume je ohranjen koncept izjave v daljši obliki, z obsežno razlago o pomenu narodnosti, potrebi združitve tovarniškega in poljedelskega delavstva in vlogi delavstva na narodno mešanem ozemlju Julijske krajine.[80] Odgovor na vprašanje, zakaj je bila predložena kongresu le krajša, deklarativna izjava namesto prvotne, moremo razbrati iz Tumovega pisma z dne 16. septembra uredniku Avantija, zastopniku maksimalistov G. M. Serratiju. Tuma piše: »Ker bo priključitev slovenskega proletariata k italijanski stranki imela nekakšen politični značaj, ne bi želel sestaviti izjave neodvisno od mnenja italijanskih tovarišev. Zato bom odšel v Bologno dan pred kongresom, da se bom lahko o tem pogovoril s člani strankinega vodstva in v sporazumu z njimi sestavil izjavo.«[81]

Tumova izjava na kongresu italijanske socialistične stranke je povzročila dvojno reakcijo pri nacionalnih meščanskih strujah v Julijski krajini. Nacionalistični list La Nazione jo je tolmačil v smislu panslavizma, slovenski narodni list Edinost pa v smislu italijanskega nacionalizma. V tem času, kakor bomo videli pozneje, se je prepad med slovenskimi socialisti in slovenskimi narodnjaki v Julijski krajini temeljito poglobil. Vendar je bilo prepričanje o popolni premoči delavskega gibanja v Italiji in o skorajšnji revoluciji pri slovenskih delavskih množicah tolikšno, da obsodbe slovenskih

narodnjakov o izdajstvu in prepričanje italijanskih nacionalistov, da pomeni združitev potrditev pripadnosti Julijske krajine k Italiji, niso povzročili kvarnih posledic za naraščanje gibanja. Nasprotno, do srede leta 1920 je socializem v Julijski krajini dosegel višek, ne samo v Trstu in industrijskih mestih, temveč tudi na slovenskem podeželju. Posamezni primeri ograjevanja od socialističnih ustanov, zlasti izstopi iz Ljudskega odra, niso vplivali na to splošno ozračje. Deželni odbor socialistične stranke je že decembra 1919 ugotavljal, da vsi delovni ljudje v vsej Julijski krajini vidijo v socialistih edino silo, ki je sposobna reševati vsa vprašanja, politična, gospodarska, socialna in kulturna, in da nihče več ne zaupa meščanskim strankam. Ta ugotovitev je vodstvo prepričala, da se mora socialistična stranka odslej posvetiti vsem problemom, določiti za vsa vprašanja svoja stališča in začrtati široko politiko za dejavnost na celi fronti.[82]

VII

SLOVENSKE MEŠČANSKE STRANKE

KRIZA SLOVENSKIH MEŠČANSKIH ORGANIZACIJ

Slovenske meščanske stranke so se zadnje zdramile iz omrtvičenosti, ki so jo povzročili nepričakovani dogodki ob koncu vojne. Z razpustom narodnih svetov sredi novembra 1918 se je javno politično delo Slovencev in Hrvatov praktično ustavilo. Izjemni sta bili že omenjeni izjavi Slovenskega kluba v tržaškem občinskem odboru in svetu ter intervencija vipavske županske zveze z dne 2. februarja 1919, ki pa ni zadevala političnih, temveč gospodarska vprašanja. Sicer pa zveze goriških slovenskih županov, ki je bila ustanovljena proti koncu vojne z namenom, da pospeši obnovo dežele, okupacijske oblasti niso priznavale.

Glavni razlog za mrtvilo slovensko-hrvaškega narodnega tabora je nedvomno iskati v splošni dezorientiranosti, ki je zavladala po okupaciji. Slovenci, ki jim je bilo čedalje bolj jasno, da se italijanski okupacijski vojski ne bodo pridružile zavezniške sile in da se Italijani s tega ozemlja zlepa ne bodo umaknili, so usmerili vse upe v mirovno konferenco, na kateri bi morala, po njihovem mnenju, zmagati pravičnost v skladu z Wilsonovimi načeli o samoodločbi. »Vsi so bili prepričani,« pravi Tuma v svojih spominih, »da bodo Američani z Wilsonom, po načelu samoodločbe, pridelili slovensko-hrvatsko ozemlje Jugoslaviji. Teh svojih nad v mirovna pogajanja niso skrivali.«[1]

Upanja v ameriško pomoč niso gojili samo Primorci, temveč tudi Slovenci v Jugoslaviji, pa tudi jugoslovanska delegacija na mirovni konferenci. Kljub temu pa to upanje ni moglo biti povsem trdno, vsaj pri tržaških vodilnih političnih de-

Jugoslovanski predlog mirovni konferenci iz 1919. leta o razmejitvi med Kraljevino SHS in kraljevino Italijo.
(Arhiv INV)

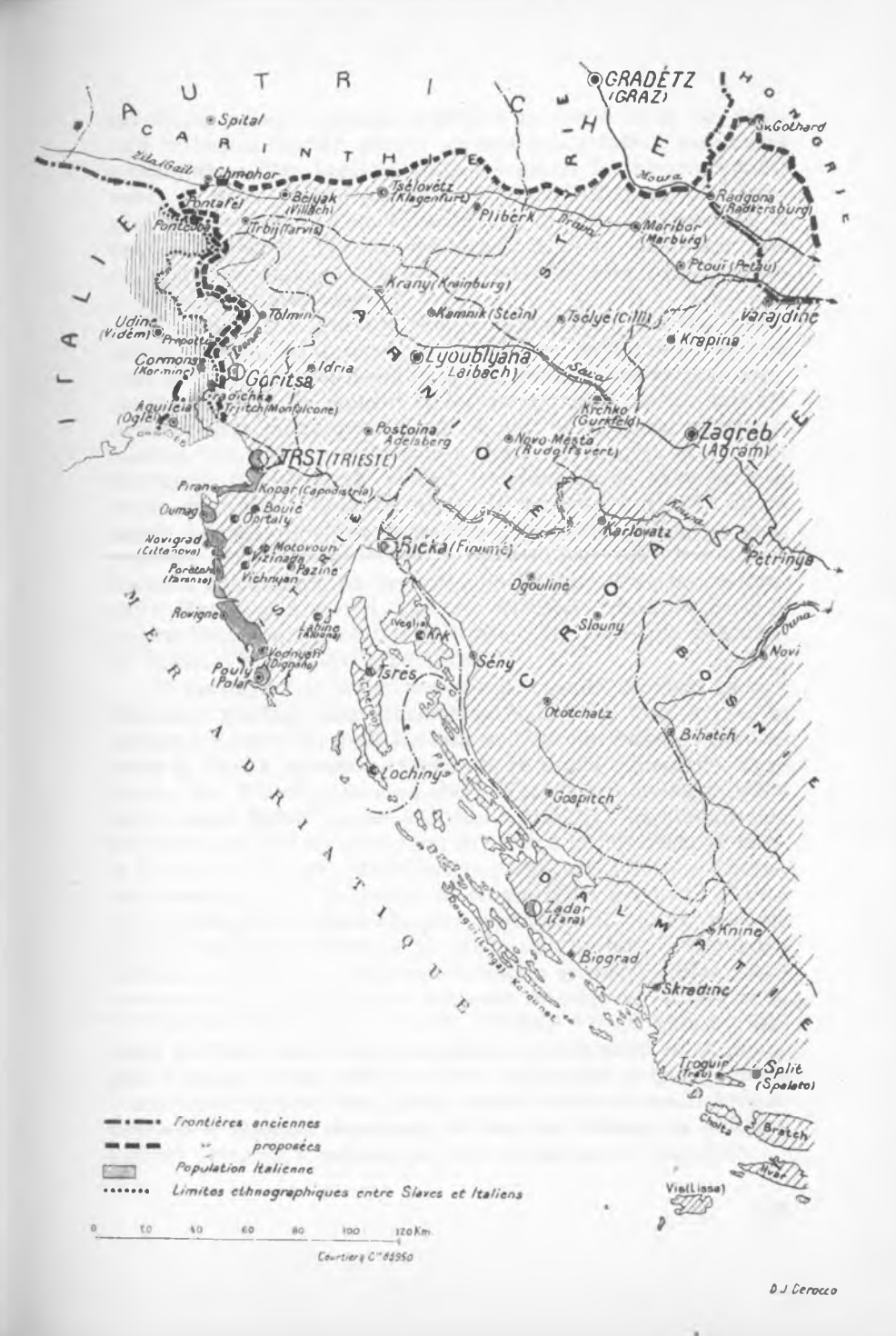
AUTRICHE
CARINTHIE
STYRIE
HONGRIE
ITALIE
CARNIOLE
CROATIE
BOSNIE
DALMATIE
MER ADRIATIQUE
GRADÉTZ (GRAZ)
Spital
Chmohor
Pontafel
Pontedba
Belyak (Villach)
Tsélovétz (Klagenfurt)
Plibérk
Trbij (Tarvis)
Mouva
Drava
Maribor (Marburg)
Ptoui (Petau)
Radgona (Radkersburg)
Sv. Gothard
Krany (Krainburg)
Kamnik (Stein)
Tsélyé (Cilli)
Varajdine
Krapina
Udine (Vidém)
Prepotto
Tolmin
Cormons (Korminc)
Goritsa
Idria
Lyoublyana (Laibach)
Sava
Gradichka
Trjitch (Monfalcone)
Aquileia (Oglei)
Krchko (Gurkfeld)
Zagréb (Agram)
Postoina Adelsberg
Novo-Mésta (Rudolfsvert)
TRST (TRIESTE)
Piran
Kopar (Capodistria)
Oumag
Bouié
Oortaly
Novigrad (Cittanova)
Motovoun
Vizinada
Pazine
Vichnyan
Porétch (Parenzo)
Rovigne
Labine (Albona)
Vodnyan (Dignano)
Pouly (Polar)
Rieka (Fiourné)
Karlovatz
Petrinya
Ogouline
Slouny
Krk
Sény
Tsrés
Ototchatz
Novi
Bihatch
Lochiny
Gospitch
Zadar (Zara)
Knine
Biograd
Skradine
Troguir (Trau)
Split (Spalato)
Cholta
Bratch
Hvar
Vis (Lissa)
Frontières anciennes
" proposées
Population Italienne
Limites ethnographiques entre Slaves et Italiens
0 20 40 60 80 100 120 Km.
Courtiers C° 85950
D J Cerocco

lavcih ne, o čemer pričajo sporočila in ocene, ki so jih dobivali iz Pariza. Rybář, glavni predstavnik tržaških slovenskih narodnjakov, član jugoslovanske delegacije na mirovni konferenci, je bil v stalnih pismenih stikih z Vilfanom, ki je prevzel vodstvo stranke na Primorskem. Gotovo so sporočila in nasveti iz Pariza vplivali na razpoloženje in delovanje primorskih narodnjakov, zato bomo navedli nekaj značilnejših ocen iz te korespondence.

Ob zaostritvi odnosov, ko je italijanski ministrski predsednik zapustil konferenco, ker je Wilson sprejel arbitražo za Trst in Istro, medtem ko so Italijani zahtevali ozemlje po londonskem paktu, je delegat iz Pariza sporočal, da so Italijani nepopustljivi, da zahtevajo čedalje več, da Francozi podpirajo »Lahe«, ker jih le-ti podpirajo v zvezi s Porenjem in da Čehi škodujejo jugoslovanski stvari, ko trde, da so edini že med vojno delovali za antanto. Dalje je ugotavljal Rybář, da za uspeh Jugoslavije slabo kaže, čemur je kriva tudi slaba propaganda, saj nihče ne ve, da je Kobarid slovenski, ker je italijanska nacionalistična organizacija Trento—Trieste vse prevpila. Hkrati je svetoval, naj se Primorci nikar ne začnejo pripravljati »na morebitno najhujše«, ker bi s tem pokazali, da namerava Jugoslavija popuščati.[2]

V aprilu, ko je jugoslovanska delegacija izvedela za nov Wilsonov predlog, tako imenovano Wilsonovo črto, ki naj bi tekla od Karavank, prek Nanosa in Učke do Raše, je poročevalec iz Pariza zgroženo zapisal, da je usoda Primorcev zapečatena, ker Wilson popušča Lahom. Vsaj Soško dolino je treba rešiti, pravi Rybář in pesimistično nadaljuje: »Zahtevali smo plebiscit, pa nam ne odgovore, sploh nas ne zaslišijo, je slabše kot Brest-Litovsk.« Tržačane je prosil, naj pošiljajo delegaciji pritožbe zoper okupacijo in obremenilno gradivo.[3] V zvezi s predlogom predsednika teritorialne komisije, naj postane Reka z okrajema Postojna in Idrija samostojna — »tampon« država, je Čok, po Rybářevem naročilu sporočal Vilfanu, naj Slovenci v Trstu prepričajo trgovske in delavske kroge, da bi priključitev teh krajev k Italiji povečala brezposelnost v Julijski krajini in škodovala gospodarskim interesom, in naj delujejo v smislu, da bi tudi Trst, Istra in Goriška pripadali predvideni reški državi. Naj poleg peticij zainteresiranih krogov pošljejo k Wilsonu deputacijo, ki naj mu dokaže, da je edino logično vključiti v samostojno državo vse sporno ozemlje.[4]

Ob izročitvi mirovnih pogojev Avstriji, 20. julija 1919, je Rybář ugotavljal, da so za Primorce posebno neugodne določbe o pridobitvi italijanskega državljanstva, zlasti pa določbe, po katerih bodo izročene vse zadruge, društva, obrtne koncesije »Lahom na milost in nemilost«, medtem ko druge države na ozemlju bivše Avstro-Ogrske takih pravic niso dobile. »Skušamo v obojnem oziru doseči spremembe, no brez posebnega upanja.« Vendar je bil Rybář dovolj optimističen, ko je dodal, da »žuganje z aneksijo po londonskem paktu, menda ni resno«.[5]

Žal, nimamo dokumentov, po katerih bi lahko presodili, kako so voditelji primorskih Slovencev reagirali na sporočila iz Pariza in kako so uresničevali navodila. Le velike količine obremenilnega gradiva zoper italijansko okupacijo pričajo, da so bili aktivni, vsaj na tem področju. Precej gotovo pa lahko sklepamo, da je potek mirovnih pogajanj v prvih mesecih leta 1919 odločilno vplival na politično pasivnost slovenskih meščanskih strank na Primorskem. Na eni strani je obstajalo mnenje, da je treba počakati, da se stvari razbistrijo, na drugi strani pa je bilo treba vzdrževati med prebivalstvom upanje na dober izid pogajanj, čeprav je bilo najbrž marsikomu docela jasno, da ta izid za Slovence ne bo dober.

Naslednji razlog za pasivnost političnih strank je iskati v pomanjkanju političnih delavcev. Premnogi slovenski politični in kulturni delavci so po okupaciji odšli prek meje, bodisi zato, ker so bili prisiljeni (odpusti iz služb, izgoni), bodisi iz strahu pred internacijami ali iz obupa, zaradi negotove politične in gospodarske bodočnosti. Med emigranti je bilo zlasti mnogo uradnikov, učiteljev in intelektualcev drugih poklicev. V nekem italijanskem poročilu je zapisano, da so zapuščali Julijsko krajino »najbolj fanatični« in da je odšlo iz goriške okolice, tudi ilegalno, okrog sto oseb, da bi v Jugoslaviji nadaljevale politično delo.[6] V nekem drugem poročilu o slovenski politični organizaciji, poslanem v Ljubljano leta 1922, je rečeno, da so bili po okupaciji dezorientirani »predvsem tisti možje, ki so bili še v deželi in ki so igrali nekdaj med narodom vodilno vlogo«. Toda še posebej je bil zbegan narod, ker so njegovi prvaki večinoma ostali »na važnih mestih v Jugoslaviji ... in je zato izgubil čut, da ima nekje centralo, ki vodi politično življenje v deželi«. Te centrale dejansko ni bilo, nadaljuje poročevalec, kar je povzročilo, da so občine, posamezniki ali dru-

štva ukrepali po svoje, »v kolikor ni stopila na dan popolna apatičnost in nekako leno čakanje na čudeže, ki se bodo dogodili v Parizu«.[7]

Slovenske izobražence, ki so se izseljevali, je časnik Edinost neprestano vabil, naj se vrnejo. Iz Trsta so sporočali v Ljubljano, »naj se po možnosti brani inteligenci zapuščati domovino, ker bi sicer dežela ostala brez vsakega vodstva«.[8] K emigrantom, ki so bežali z zasedenega ozemlja, pa je treba prišteti še tiste emigrante, ki so bili že med vojno izseljeni in se po vojni niso hoteli vrniti, ali pa jim italijanske oblasti niso dovolile vrnitve na Primorsko.

Vračanje vojnih beguncev se je izredno zavleklo. K temu so pripomogle italijanske oblasti, ki so zavlačevale izdajanje potnih dovoljenj in delale težave na meji. Najtežje so se vračali bivši vojaki avstro-ogrske armade. Le-te so Italijani na meji prijeli in jih sproti pošiljali v internacijska taborišča.

V marcu 1919. leta je bilo v Jugoslaviji še 30 do 40 tisoč primorskih beguncev.[9]

Italija ni bila navdušena, da bi na zasedenem ozemlju prevladovalo prebivalstvo jugoslovanskih narodnosti. General Segrè, načelnik italijanske komisije za premirje na Dunaju, je na primer opozarjal tamkajšnjo češkoslovaško delegacijo, naj češke oblasti ne izdajajo vizumov primorskim beguncem, v katerih bi bila navedena »jugoslovanska narodnost«. V potna dovoljenja, ki so bila predložena italijanski misiji, je general Segrè to oznako zaukazal zamenjati s stavkom »italijanska narodnost«. Priporočal je še, naj na demarkacijski meji zavrnejo vse tiste, ki bi se predstavili s potnim dovoljenjem, v katerem bi bila zapisana jugoslovanska narodnost. Generalu Badogliu in zunanjemu ministru Sonninu pa se Segrèjev predlog ni zdel primeren, zato sta mu naročila, naj se narodnostna pripadnost v potnih dovoljenjih izpušča in naj se zapiše samo rojstni kraj. O tem naj Segrè obvesti češke oblasti, ker po 1. aprilu italijanske oblasti ne bodo upoštevale potnih dovoljenj, ki bi bila v nasprotju s tem navodilom.[10]

Spričo dejstva, da italijansko pojmovanje narodne pripadnosti ustreza državni pripadnosti, je moč sklepati, da je pojem »jugoslovanska narodnost« za italijanske oblasti pomenil pripadnost k jugoslovanski državi, kar je gotovo zbujalo posebno zaskrbljenost.

Enako stališče so italijanske oblasti zavzele do povrnjencev iz ruskega ujetništva. Srbski konzulat v Odesi je izdajal nekdanjim avstro-ogrskim državljanom, ki so se vračali domov, potna dovoljenja s pripisom, da so Jugoslovani. Italijansko vrhovno poveljstvo je menilo, da gre za umetno povečavanje števila Jugoslovanov v Julijski krajini, zato je generalni sekretar za civilne zadeve D'Adamo naročal guvernerjema v Trstu in v Dalmaciji, naj preprečita izkrcanje osebam, ki bi se predstavile s takimi dokumenti.[11] K pomanjkanju vodilnih osebnosti so seveda močno pripomogle internacije, o katerih je bil že govor.

Tretji vzrok za politično nedejavnost moremo iskati v okupacijskih ukrepih zoper vsako gibanje, ki bi ogrožalo italijanske interese, kar smo razbrali v poglavju o okupaciji. Tudi Tuma je v svojih spominih omenil dezorientiranost in mrtvilo slovenskih narodnjakov. Medtem ko je ugotavljal, da italijanska vlada ni imela razloga nastopati zoper zborovanja in predavanja socialistov, pa »slovenski narodnjaški zastopniki . . . niso mogli nastopati javno, ker bi morali zatajevati princip nacionalizma in svoje prepričanje, da mora Primorska k Jugoslaviji, zato so raje molčali«.[12]

Izrazit primer strogosti okupatorjev je bila poleg vojnega sodišča in internacij cenzura. Hitro po zasedbi so vojaške oblasti prepovedale izhajanje Goriške straže in Hrvatskega lista. Le dnevnik Edinost je izhajal nepretrgano. Toda temu listu je cenzura črtala prav vse, kar bi utegnilo spodbujati slovenske narodne težnje. Črtala je tudi vsa sporočila iz Jugoslavije, opise razmer v tej državi, pa tudi poročila o mirovni konferenci, če so jih spremljali komentarji uredništva. Izvirnih političnih uvodnikov, kakršnihkoli navodil in smernic v prvi polovici leta 1919 v Edinosti ne najdemo. Uredništvo časnika je bilo zato prisiljeno ponatiskovati članke o vprašanju Julijske krajine iz italijanskih demokratičnih glasil, kakor Il Secolo, zlasti pa iz socialističnega Lavoratore. Tem ponatisom ni smelo dodajati lastnega mnenja. Večkrat pa se je zgodilo, da je cenzura take članke črtala. V avgustu je npr. prepovedala objavo članka »Italiani e slavi nella Venezia Giulia«, ki je bil vzet iz nacionalističnega časopisa La Nazione.[13] Preventivna cenzura je bila odpravljena šele v marcu 1920.

K navedenim okolnostim je treba prišteti še pomanjkljivo organizacijsko strukturo slovenskih meščanskih strank. V na-

sprotju s socialisti, ki so že pred vojno imeli do podrobnosti izpeljano strankino zgradbo z vsemi stranskimi vejami dejavnosti, in italijanskimi nacionalisti, ki so povezovali svoje privržence celo v vojaške formacije, so slovenske politične organizacije slonele na mreži »zaupnikov«. Le-ti niso imeli naloge, da na terenu organizirajo in povežejo privržence, temveč so delovali pretežno kot propagandisti, ki naj bi vplivali na okolico zlasti med volilno kampanjo. Že pred vojno so bile meščanske stranke torej bolj podobne gibanju, razvejenem v društvih in krožkih, kakor pravim strankam. Po vojni pa tudi ni bilo mogoče čez noč uvesti organizacijskih oblik, prek katerih bi bili širši krogi neposredno politično angažirani.

V takih okolnostih, spričo pomanjkanja voditeljev, dezorientiranosti in nepripravljenosti maloštevilnih političnih delavcev, pomanjkanja obveščevalnih sredstev in organizacijskih oblik, strogega okupacijskega režima in hudih gospodarskih in socialnih razmer, je razumljiva apatičnost slovenskega prebivalstva do narodnega gibanja.

Izhod iz težavnih razmer je ljudstvo iskalo pri socialistih, v delavskem gibanju, ki je edino predstavljalo moč in obetalo rešitev kompleksnih vprašanj. Eden izmed voditeljev narodnjaškega gibanja Anton Čok je v pismu uredniku Slovenca Viktorju Cenčiču dopovedoval, da so narodnjaški voditelji obupani in da pričakujejo pomoč zlasti z onstran meje, medtem pa da bo ljudstvo, ki je izgubilo vsakršno nado, prisiljeno, da se zateče k socialistični stranki.[14] Širši, zlasti nižji sloji prebivalstva, tako med Slovenci in Hrvati kakor med Italijani, se vprašanju ozemeljske razmejitve niso neposredno posvečali, imeli so ga za sestavni del drugih, odločilnejših vprašanj gospodarsko-politične narave. Sicer pa ne gre pozabiti, da je bil slovensko-hrvaški živelj v bistvu siromašen, gospodarsko in socialno podrejen, zato je bil zanj narodni problem hkrati socialni problem. Morda so slovenski narodni voditelji to dejstvo premalo upoštevali pri svojem političnem delu. Zlasti Tržačani so še spomladi 1919. leta želeli neodvisnost in internacionalizacijo spornega ozemlja. »Kar je preprostejših slojev, delavcev, obrtnikov in trgovcev si žele Trst kot svobodno mesto in ako bi prišlo do glasovanja, bi ta masa za ogromno svoto preglasila bivše iredentiste,« je poročal pisarni za zasedeno ozemlje bivši policijski nadzornik Andrej Bucik. Tudi železničar Josip Bobek je sporočal, da ljudstvo vidi rešitev narodnega vpra-

šanja samo v samostojnosti tržaškega ozemlja. »Ne pretiravam, ako rečem, da je večina ljudstva vsa za internacionalni Trst.«[15]

Preusmeritev k socialistom je bila predvsem posledica hudih gospodarskih razmer in splošnega povojnega razpoloženja, vendar ne gre podcenjevati dejstva, da so k temu pripomogle tudi razpuščenost, neprilagodljivost in neučinkovitost slovenskih meščanskih strank. Neorganiziranost in strankarska pasivnost pa nista izključevali dejavnosti posameznikov, ki so, čeprav nepovezano, največkrat brez konkretnih navodil, sami od sebe nadaljevali tisto politično delo po vaseh, ki se jim je zdelo v določenem trenutku primerno in potrebno. Ta individualna dejavnost je v nekem smislu pomenila kontinuiteto strankarskih dejavnosti.

Italijanska okupacijska oblast je z vsemi sredstvi poskušala pridobiti naklonjenost prebivalstva. Uresničevanje tega načrta pa so ovirali prav tisti narodno zavedni izobraženci, ki so kljub močni emigraciji še ostali na zasedenem ozemlju. To so bili predvsem duhovniki, pa tudi posamezni učitelji, zdravniki, odvetniki, bivši župani ali vaški veljaki, ki so ostali na svojih mestih po vaseh. S svojim tihim vsakdanjim propagandnim delom so vzdrževali narodno zavest in odpor proti okupatorju ter vlivali upe v pravično razmejitev spornega ozemlja.

Okupacijske oblasti so bile zaradi tega v nekakšnem začaranem krogu; po eni strani so morale delovati previdno in popustljivo, da si pridobe simpatije, po drugi strani pa nastopati zoper vse tiste, ki bi skušali ovirati njihovo delo. Bile so v neprestani dilemi, kako daleč smejo privijati vijak brez nevarnosti za javni red, zlasti pa brez nevarnosti, da bi se Italija kompromitirala pred prebivalstvom zasedenega ozemlja in pred svetom. Krajevne okupacijske oblasti so morale zato poiskati razloge za posamezne policijske ukrepe, da bi jih opravičile pred nadrejenimi. Za primer vzemimo internacijo dr. Ludvika Jenka, zdravnika iz Ajdovščine.

Poveljstvo XXVIII. armadnega korpusa je sporočalo januarja 1919, da je bil sicer narodni svet v Ajdovščini razpuščen, toda njegovi člani se odtlej tajno sestajajo po stanovanjih. Najhujši italijanski nasprotniki so po mnenju poveljstva bivši avstrijski vojaki »socialno-republikanske barve«, ki računajo z revolucijo, in slovenski politikanti iz sloja intelektualcev, ki računajo na uveljavitev Wilsonovih načel. Internacija Jenka bi torej povzročila ogorčenje med temi intelektualci,

vendar ne bi bila nevarna za javni red, ker je po mnenju poveljstva velika večina prebivalstva indiferentna do političnih vprašanj, saj si želi samo dela in miru. Množica ne bo reagirala na policijske ukrepe zoper posameznike, zagotavlja poročevalec, po drugi strani pa bo internacija dr. Jenka koristen zgled tistim, »ki skušajo ovirati našo politiko in naše pravice«.[16] Do februarja je bilo v Ajdovščini aretiranih 6 oseb, med njimi učitelj Pavel Plesničar, notar Artur Lokar in zdravnik. Izročeni so bili vojaškemu sodišču z obtožbo, da so po naročilu iz Jugoslavije pripravljali uporniško gibanje politične narave.[17]

Posebno nevarni so se zdeli Italijanom slovenski in hrvaški duhovniki. Imeli so jih za glavne propagandiste, za glavne hujskače zoper Italijo, tem bolj, ker so lahko s prižnic vplivali na verne množice. V vsakem poročilu o položaju v Julijski krajini najdemo pritožbe zoper duhovnike.

Ob okupaciji je goriški nadškof Sedej izdal pastirsko pismo z navodilom, da se je treba podrediti italijanskim oblastem, dokler ne bo mednarodni mirovni kongres izrekel zadnje besede. V nasprotnem primeru, je rečeno v pismu, bo še več razlogov za podaljšanje zasedbe teh krajev. Duhovniki naj skrbe, da bodo vladali dobri odnosi med tujci in domačini, zato naj s prižnic ne govore o političnih vprašanjih.[18] V poznejših letih, ko so se italijanske oblasti želele znebiti slovenskega nadškofa v Gorici, so mu očitale tudi ta navodila, češ da so bila usmerjena zoper italijanske duhovnike, da bi se vzdrževali manifestacij za priključitev Primorske k Italiji.[19] Kljub nadškofovim navodilom, ki so zahtevala podrejanje legitimni oblasti, se slovenski in hrvaški duhovniki niso vzdrževali političnega delovanja. O tem so sproti poročale okupacijske oblasti. Zlasti o istrskem podeželju je rečeno, da velik del duhovnikov propagira zoper Italijo, pri čemer uporablja vse mogoče zvijače, tudi denar. V poreškem okraju je propaganda odkrita, kar s prižnic.[20] Guvernatorat je poročal aprila 1919, da se je v pazinskem okraju jugoslovanska propaganda v trenutku, ko se bliža sklenitev mirovne pogodbe, močno poglobila. Širijo se vesti, da bo Italija v nekaj dneh zapustila Istro, nato bo le-ta priključena Jugoslaviji. »Tako propagando širijo elementi, ki imajo močan vpliv na slovanske množice, in sicer duhovniki, učitelji ter uradniki, ki so izredno aktivni.«[21]

Takim poročilom so sledili predlogi za odstranitev duhovnikov in prepoved pridig v slovenščini oziroma hrvaščini. General Petitti je v pismu poveljstvu XIV. armadnega zbora opozarjal, da bi bila prepoved pridig v domačem jeziku neprimeren ukrep. Pomenila bi odpravo pridig v krajih, kjer prebivajo samo Slovenci ali Hrvati, kar bi prizadelo verska čustva prebivalstva. S takimi ukrepi bi torej Italiji bolj škodovali, kakor koristili, ker bi si iz teh ljudi ustvarili nasprotnike. Nato je Petitti priporočal, naj se pridige v slovenščini dovolijo tam, kjer je to potrebno, pač pa je treba poskrbeti, da ne bodo vsebovale izjav zoper okupacijo.[22]

Omenili smo že, da je Petitti svojo pomirjevalno politiko — »di conciliazione« — uresničeval v mejah možnosti, ki so jih dopuščala navodila nadrejenih, zlasti s popuščanjem delavskim zahtevam. Tudi do prebivalstva neitalijanske narodnosti je poskušal biti pravičen, vendar so bile možnosti za uveljavljanje njegovih načrtov izredno omejene. Na eni strani je moral upoštevati odredbe, ki jih je diktiralo vrhovno poveljstvo, na drugi strani so ga ovirali domači nacionalisti. Iz njegove korespondence z Rimom razberemo, da se je moral večkrat opravičevati vladi in vrhovnemu poveljstvu za določene ukrepe, ki so jih nacionalisti obsojali, pa tudi opozarjati, da je le pomirjevalna in popustljiva politika do Slovencev in Hrvatov lahko koristna italijanski stvari. Tej taktiki pa so nasprotovala tudi krajevna vojaška poveljstva, ki so bila žarišča italijanske nacionalistične propagande. Najbolj strogo je bilo mornariško poveljstvo v Puli. Izrazit primer ocen in predlogov, nasprotujočih Petittijevi politiki, najdemo v poročilu z dne 25. februarja 1919 glavnemu štabu mornarice o razmerah v poreškem okraju. Poročevalec ugotavlja, da so Hrvatje v Istri brez narodne zavesti in politične vzgoje in da se upirajo Italijanom zgolj iz sovraštva. Množica je »čreda ovac«, ki se prepušča vodstvu prvega, ki razume njeno psihologijo. Slepo verjame duhovnikom in učiteljem, ki so, žal, še vedno v deželi in ki poskušajo z vsemi sredstvi ovirati vladno pomirjujočo politiko. Le-ti tolmačijo nevednežem, da je potrpežljivost oblasti izraz slabosti in strahu, in izkoriščajo vsako težavo, kakor je menjava avstrijskih kron, za razvrednotenje italijanske dejavnosti. Ker oblast ne nastopa energično proti tem voditeljem, žive ljudje v veri, da se pač Italija zaveda, da ni gospodar na tem ozemlju. Po mnenju poročevalca je slovanski kmet nezane-

sljiv, dokler ne vidi obglavljenih svojih voditeljev, zato priporoča odstranitev tistih ljudi, ki so nedvomno v stikih z Ljubljano in z Zagrebom.

Petitti je na opozorilo o tej oceni odgovoril, da ima guvernatorat drugačno mnenje kakor poveljstvo v Istri. Zanikal je, da bi Jugoslovani sovražili Italijo, in dopovedoval nadrejenim, da se čedalje bolj približujejo Italijanom, zlasti kmetje, ki se poskušajo mirno sprijazniti z novimi dejstvi. Tudi učinek projugoslovanske propagande je po njegovem upadel. Nato je ponovno pribil, da so dotedanje izkušnje potrdile, da je politika preganjanja neprimerna, in zatrdil, da ne kaže spremeniti taktike, ki je rodila odlične rezultate.[23]

Za primer teh »odličnih rezultatov« je nekoliko pozneje opisal odnose, ki vladajo med prebivalstvom v sežanskem okraju in Italijani. Ob obletnici italijanske ustave, v začetku junija 1919, je okrajni civilni komisar v Sežani priredil kosilo za italijanske in slovenske predstavnike. Ob tej priložnosti se je bivši predsednik narodnega sveta, »eden izmed najbolj gorečih in poštenih kraških nacionalistov« dr. Vrčon zahvalil za pomirjevalno dejavnost političnih oblasti, ki je zbudila pri prebivalstvu enodušne simpatije. Vrčon je v govoru poudaril, da priključitev velikega števila Slovencev k Italiji, ki jo zahtevajo zemljepisne, narodnostne in vojaške potrebe, ne sme privesti do nasprotstev, pač pa do ljubezni in bratstva. Ta možnost pa je zagotovljena, sodeč po dosedanjem postopanju italijanske vlade in njenih predstavnikov. »Pridite nam nasproti,« je končal Vrčon, »in našli boste v nas brate, pripravljene, da vas razumejo in ljubijo.« Sežanski komisar je v poročilu guvernerju dodal, da je bil ta govor odmev razpoloženja vsega prebivalstva, ki se čedalje bolj približuje Italijanom. Ta uspeh da je posledica njegovega šestmesečnega delovanja v okraju, ker je navezoval stike s preprostimi ljudmi in z voditelji in poskušal upoštevati domače razmere. Iz tega je sklepal, da bo nadaljnje delo političnih oblasti v sežanskem okraju lahko, če bodo upoštevale, da »ne smejo v nobenem primeru in iz nikakršnega razloga prizadeti narodnih čustev kraških Slovencev, ki so prav toliko vredna kakor naša vdanost domovini«. Vsakršen poskus raznarodovanja bi privedel do nepopravljivih posledic in do iredentizma. Guverner Petitti je v poročilu predsedniku vlade in vrhovnemu poveljstvu dodal, da Vrčonov govor ni samo posledica taktične dejavnosti, marveč tudi do-

kaz, da je prav pomirjevalna politika, kakršno general Petitti neprestano uveljavlja v vsej Julijski krajini, edino primerna.[24]

Da so Petittijevi napori za zavarovanje pravic Slovencev in Hrvatov rodili šibke sadove, nam dokazujejo poleg obsodb pred vojaškim sodiščem zlasti internacije, o katerih smo že govorili. Lahko pa sklepamo, da bi bil pritisk na Slovence in Hrvate v prvi polovici leta 1919 najbrž še hujši, če bi bila vedno in povsod obveljala stališča šovinistično usmerjenih vojaških poveljstev. Dokaz za to so tudi podatki o internacijah, ki so bolj prizadele Istro, kjer je mornarica imela glavno besedo, kakor goriško in tržaško pokrajino.

Ne glede na vse povedano moramo ponovno poudariti, da je tudi guvernerjeva politika bila vendarle zgolj taktična poteza, s katero naj bi Italija zlepa pridobila Slovence in s katero naj bi se na miren način reševala vprašanja v Julijski krajini v korist italijanstva. Težko je namreč govoriti o kaki iskreni Petittijevi naklonjenosti do jugoslovanskega življa v Julijski krajini, prav tako kakor ne moremo tega trditi glede njegovega odnosa do socialistov. Slovenski narodnjaki so sicer priznavali guvernerju, da je imel zanje lepe besede, celo narodne znake je dovolil nositi, toda »le kakih 14 dni«. Hkrati so ugotavljali, da s svojim delom ni dosegel nikakršnega zbližanja dveh narodnosti v Julijski krajini.[25]

S političnega vidika resnično ni moglo biti zbližanja. Nasprotja med italijanskimi meščanskimi sloji in oblastmi na eni strani ter slovenskimi narodnjaškimi politiki na drugi so se nedvomno poglabljala. Vendar se je to kazalo predvsem ali zgolj v vrhovih, v časopisnih polemikah in spopadih, ki so bili značilni zlasti za Trst. Podeželsko prebivalstvo te politične napetosti gotovo ni občutilo v takšnem obsegu kot njegovi voditelji. Odnosi med italijanskimi vojaki in domačini niso bili odvisni od nacionalističnih tendenc, od vladne taktike ali od političnih stališč slovenskih političnih delavcev. Nanje so vplivali predvsem gospodarsko-socialni dejavniki, med njimi na prvem mestu preskrba z osnovnimi življenjskimi potrebščinami, ki so zameglili posamezne primere nasilja, političnega in nacionalnega pritiska. A. Gabrščček v navedenem delu »Goriški Slovenci« tudi trdi, da je bilo prva leta po vojni ugodno ozračje za zadovoljstvo Slovencev in Hrvatov.[26]

PODTALNO DELOVANJE

Pritožbe zoper delovanje slovenskih in hrvaških narodnjakov, ki so zaostrovale okupacijske ukrepe, gotovo niso bile docela neosnovane. Če so bile slovenske meščanske stranke pasivne, če niso odkrito nastopale, ker niso mogle in niso smele, privrženci teh strank niso mirovali. Pretežni del dejavnosti je bil v tej dobi resnično vezan na navodila iz Ljubljane, kjer je delovala pisarna za zasedeno ozemlje. Ta dejavnost ni bila legalna, marveč tajna. Omejena je bila zlasti na obveščevalno delo in propagando.

Pisarna v Ljubljani je želela dobiti čimbolj popolno sliko o razmerah na zasedenem ozemlju. Zanimala se je zlasti za prestopke okupacijskih oblasti, da jih je posredovala delegaciji na mirovni konferenci, vladi v Beograd in javnosti. Med njene naloge je spadala tudi skrb za primorske emigrante. Manj pozornosti je posvečala razvoju političnih, kulturnih in gospodarskih ustanov v Julijski krajini. V navodilih iz januarja 1919 sicer beremo: »Organizirajte se zanesljivo in smotrno! Gre za naš obstoj,« vendar to organiziranje najbrž ni bilo mišljeno v smislu političnih strank. Iz vseh navodil namreč sledi, da je šlo za nekakšno obveščevalno mrežo zaupnikov. V navodilih je poudarek na zbiranju obtežilnega gradiva zoper okupatorja, ker je »treba ugotoviti vsa dejstva, ki obremenjujejo Italijane, nas (pa) kažejo kot trpine«. Primorci so odgovarjali na naslednja vprašanja: katere urade in šole zapirajo, ali trgajo zastave, zapirajo ljudi zaradi mišljenja, povzročajo gmotno škodo, ali se čutijo varne, kolikšno je število vojakov, imena poveljnikov, njihove izjave, razpoloženje, namere, česa se boje, kakšne in katere zaupnike imajo, ali jim ljudje nasedajo in podobno. Za dejavnost med ljudmi, da bi ohranili narodno zavest in odporno moč, pisarna ni dajala pismenih navodil. Sem pa tja najdemo kvečjemu vprašanja: »Kaj se dela, da se dviguje vera vase in narodno stvar? Je vse storjeno? Katera slovenska društva so v vasi ... Koliko članov štejejo?«[27] Gotovo so bila izdana tudi konkretna navodila za delo, vendar o teh nimamo zanesljivih podatkov.[28]

Pisarna je vzdrževala stik z zasedenim ozemljem s kurirji, ki so nosili pošto do demarkacijske črte, od tod dalje so jo prenašali zaupniki na terenu. Mnogo pošte so tajno prenesli čez mejo vračajoči se begunci, v nasprotni smeri pa emigranti.

Štirje »zaupniki« pisarne so stalno potovali po Primorski in vzdrževali neposredne stike z Ljubljano in z ljudmi po vaseh. Poleg teh stalnih, plačanih zaupnikov, ki so nabirali podatke pri domačinih, so za pisarno sestavljali poročila člani razpuščenih narodnih svetov in straž, učitelji, bivši župani, pa tudi duhovniki. Skratka tisti, zoper katere so se italijanske oblasti pritoževale. Eno izmed glavnih središč za obveščanje je postalo uredništvo časnika Edinost v Trstu. Precejšnje število podatkov pa je pisarna dobivala tudi od ljudi, ki so se preselili v Jugoslavijo.

To delo je seveda terjalo finančna sredstva, ki jih je spomladi 1919 odobraval Središnji odbor za okupirane krajeve v Zagrebu, kateremu je bila pisarna podrejena. V aprilu je npr. pisarna zaprosila za zvišanje podpore Goriški, »s katero bo mogoče varovati naše ljudi, ki jim grozi vsled odpusta ... nevarnost pogube«. Podpora je bila namenjena tudi za domačo notranjo organizacijo in agitacijo. Dotlej je Goriška za to dejavnost jemala posojila in do aprila je dolg že znašal 11.000 kron.[29]

O konkretni dejavnosti Slovencev pod okupacijo dobimo med številnimi poročili, ki so prihajala v Ljubljano, le skope podatke. Iz Črnič so poročali 7. julija 1919 o organiziranih »praskah« med Slovenci in Italijani. Fantje so po vipavskih vaseh postavljali zasede, napadali' posamezne vojake, jih razorožili in povaljali v blatni jarek. »To delo je fantovska politika ... hočejo biti ponoči prosti ... a poleg tega hočejo tudi vcepiti že itak bojazljivim Italijanom strah pred nočnim patruljiranjem, kar se jim je tudi precej posrečilo.« Hkrati pripoveduje poročevalec, da prebivalstvo upa, da pride do spopada med italijansko in jugoslovansko vojsko. V tem pričakovanju so ponekod že sestavili tajne odbore in zbrali razstrelivo za uničevanje mostov in cest. »Narod čaka nestrpno, kdaj zavre, pri najmanjšem pozivu bi bila Goriška takoj vsa v ognju.« Pisarna je najbrž na osnovi teh podatkov, ki jih ne moremo preveriti, poročala Središnjemu odboru v Zagreb, da vse kaže na bližnjo katastrofo v Primorju, ki bo morda naenkrat rešila vprašanje tega ozemlja. Opozarjala je tudi, naj se izpelje in izpopolni vsa potrebna organizacija in naj se preskrbi zasedeno ozemlje s potrebnimi sredstvi. V nekem drugem dopisu iz aprila pa beremo, naj načelnik južnega kolodvora v Ljubljani sporoči, kdaj bodo odšli transporti beguncev v Julijsko kraji-

no, ker »gre za važno akcijo, ki jo hočemo izpeljati na zasedenem ozemlju«.[30]

Ne vemo, kakšna akcija je bila predvidena na Primorskem v tem času, ker v dokumentih, ki so nam na voljo, ni konkretnih podatkov ali načrtov. Le v nekem poročilu oddelka za narodno obrambo pri Narodnem veću SHS, srbski misiji v Zagrebu zasledimo podatek, da nek komite na Sušaku širi propagando »za even. spontan jednodušani ustanak Jugoslovena od Soče do Kotara protiv talijanskoj invaziji«. Komiteji na jugoslovanski strani demarkacijske črte naj bi imeli nalogo »iznenada većinu talijanskog topništva zauzeti i s njegovom pucnjavom bez cilja talijanske čete uzbuniti i u stravu učerati, tako da bi oboružano pučanstvo njima moglo odoljeti«.[31] Vsekakor se zdi, da so v Ljubljani pričakovali nemirov ali celo atentatov, kar naj bi vplivalo na mirovna pogajanja. Če bi ostalo vse mirno, bi bilo namreč videti, kakor da je prebivalstvo zadovoljno z Italijani.[32]

Italijanska okupacijska oblast je seveda hitro začutila, da se nekaj pripravlja. Poveljstvo 3. armade je poročalo, da jugoslovanski propagandisti in agitatorji »nameravajo uprizoriti ali vsaj poskusiti sprožiti kakšno gibanje ali politično demonstracijo zoper našo okupacijo«. Če bi prišlo do splošnega gibanja, preračunanega na presenečenje, bi lahko postalo nevarno, tem bolj, ker imajo ljudje najbrž še skrito orožje, ugotavlja poročevalec. Pa tudi, če bi bilo gibanje omejeno na nepomembne incidente ali nagajanje, bi po mnenju poročevalca škodovalo Italiji, ker bi naredilo slab vtis pri zaveznikih. Zato je poveljstvo naročalo vojaštvu, naj se ne zanaša na navidezno mirnost in vdanost prebivalstva, ker je tako obnašanje morda načrtno, da bi okupatorje uspavalo. Vedeti je treba, je rečeno v okrožnici, da skoraj vsi slovenski voditelji nasprotujejo Italiji in da so v zvezi s centri v Ljubljani in Zagrebu, od katerih dobivajo navodila. Poveljstvo je dalje priporočalo posebno budnost na meji, priporočalo je celo krajše in nagle vdore prek demarkacijske črte in poostritev nadzorstva nad voditelji morebitnega gibanja, tako da bi bilo mogoče vnaprej preprečiti vse poskuse. Hkrati je opozarjalo na socialistične voditelje, zlasti na tiste, ki goje internacionalistične ideje, ker utegnejo nastopiti skupno Jugoslovani. Vojaštvo naj bo torej v stalni pripravljenosti, da bo lahko hitro posredovalo. Vojaki in oficirji naj se

ne gibajo posamično ali neoboroženi. Ta tajna navodila so bila poslana marca 1919 vsem vojaškim postojankam in enotam.[33]

Do akcij, ne glede na to, ali so bile predvidene ali ne, ni prišlo. Predsednik sveta za zasedeno ozemlje Vodopivec je pisal marca 1920 Vilfanu: »Mene ... je tržaških dogodkov sram! Vsaj en majhen, posamezen pojav odpora, vsaj kak, četudi nepremišljen dejanski protest — ne, nič se ni zganilo ne tostran, ne onstran črte. Toliko, da nismo poljubili palice, ki nas ubija. Dvakrat me je sram, da sem toliko časa predsedoval organizaciji, ki je štela med svoje naloge pripraviti vse za odločilni trenutek ... Ako bi bila organizacija zmožna življenja, morala bi tedaj pokazati, da živi, tudi če bi morala pasti kaka žrtev.«[34]

Nove poskuse za pripravo odpora na zasedenem ozemlju srečamo poleti 1920 v času, ko so se pripravljala pogajanja v Rapallu.

USTANOVITEV ENOTNEGA POLITIČNEGA DRUŠTVA EDINOST

Do poletja 1919 je bilo primorskim politikom že jasno, da mirovna konferenca ne bo rešila vprašanja razmejitve v Julijski krajini v korist Jugoslavije. Jasno je bilo tudi, da se bo doba zasedbe zavlekla in da se morajo za ta prehodni čas, ki ne bo kratek, organizirati. Ta potreba je bila tem bolj pereča, ker so vedeli, da je gradivo o italijanskem nasilju, ki ga je jugoslovanska delegacija posredovala mirovni konferenci in svetovni javnosti, rodilo šibke sadove. Julija in avgusta 1919 je namreč Rybář sporočal v Trst, da je delegacija vložila že mnogo spomenic o konkretnih nasilstvih, pa je vse brez uspeha. »Tukaj se žalibog ne da nič napraviti ... napravili smo že več ... demarš ... a do sedaj vse brez uspeha ... Na konferenci odločuje le moč ... imponira Italija, ker ima vojsko ... medtem ko so ostali zavezniki brez moči, ker ne morejo več računati na lastno vojsko. Da bi se v Jugoslaviji tako mislilo na reorganizacijo vojske, kakor mislijo in delajo na reorganizaciji političnih strank, igrali bi mi vse drugačno vlogo. Naše stališče napram Italiji bi bilo sijajno, ako bi mi imeli vzdolž laške meje vsaj tri divizije.«[35]

Kaj so Slovenci, ki so se zavedali svoje bodočnosti v sklopu tuje države, pričakovali od matične dežele, razberemo iz pisma, ki ga je Vilfan poslal Koroščcu, tedaj ministru v jugo-

slovanski vladi: »Kot iredentisti bodemo predvsem vedno tožili in hrepeneli, tako da bodemo še svojim srečnejšim rojakom na koncu nadležni. Posebno pa bodemo marsikaterikrat provzrokovali našemu zunanjemu ministrstvu težke ure.« V teh okoliščinah bodo potrebovali predvsem moralno podporo jugoslovanske vlade in javnosti. Ta podpora pa je lahko učinkovita le, če pride »do konsolidacije naše narodne duše«, če se ukorenini zavest o hudi amputaciji, ki je prizadela Slovence. To zavest je mogoče vcepiti z vsestranskim seznanjanjem ljudi z razmerami na Primorskem: na izletih, na zborovanjih, z razstavami, zemljevidi po šolah ter uradih in podobno. Skratka, skrbeti je treba, pravi Vilfan, da jih domovina ne pozabi. Na Primorce pa najslabše vplivajo spori med jugoslovanskimi narodi in vesti o separatističnih težnjah. Politično je nujno, da si Srbi ohranijo simpatije med Primorci, zato naj bi Slovenci popustili pri vprašanju avtonomije. Glede notranjih primorskih zadev je sporočal, da je najtežje vprašanje izseljevanja, zlasti učiteljev, zato naj ljubljanska vlada nastavlja samo tiste, za katere bo dobila privoljenje iz Trsta. Za tiste, ki bodo ostali na Primorskem, pa je treba poskrbeti »z odplačili in podporami, da ne bodo oškodovani ... ker so ostali. Dokler vlada vojaški režim, je vsaka organizacija otežkočena. Inteligenti na deželi so brez vsake obrambe izpostavljeni vsem mogočim pritiskom. Pokazali so se že znaki popuščanja odporne sile, npr. v Vipavi med župani, sodniki in učitelji, na Krasu, v Sežani in semtertja v Istri.« Na koncu je Vilfan svetoval, naj se za vprašanja Primorske ustanovi v Sloveniji društvo po vzorcu Trento-Trieste, z vsemi potrebnimi odseki, v katerih naj bodo zastopani vsi deli »naše neodrešene periferije«.[36]

Najbrž je spoznanje, da mirovna konferenca ne bo rešila vprašanja Primorske tako, kakor so Slovenci tja do srede leta 1919 pričakovali, nagnilo primorske politične voditelje, da so se začeli bolj posvečati vprašanju lastne organizacije, ki naj bi v danih razmerah reševala, kar se bo rešiti dalo. Obenem je bila avgusta odpravljena vojaška uprava in vzpostavljena izredna civilna uprava z generalnim civilnim komisarjem in osrednjim uradom, kar je formalno olajševalo ustanovitev slovenske politične stranke.

Dne 3. avgusta je bilo v Trstu prvo povojno zborovanje predstavnikov slovenskih in hrvaških meščanskih strank. Zborovanje je sklical odbor političnega društva Edinost oz. njegov

predsednik Vilfan. V uvodnem govoru je Vilfan poudaril: »Sedaj ... je prišel zopet čas, da se obnovi delovanje organizacije Primorskih Slovencev. Skupno delo vseh, četudi skromno, naj da v bodoče društvu tisto avtoriteto in moč, ki je sedaj potrebuje.«

Zborovalci so se odločili, da se vse politične organizacije izpred vojne, tržaško in istrsko društvo Edinost, goriška liberalna, klerikalna in agrarna stranka, združijo v enotno politično društvo Edinost. V odbor društva je bilo izvoljenih osem Tržačanov, šest Goričanov in štirje Istrani. Za predsednika je bil ponovno izvoljen Josip Vilfan. To je bil le začasni odbor, ki naj bi deloval toliko časa, dokler se društvo ne utrdi in izpopolni. V osrednjem odboru sta bila osnovana odseka za Istro in za goriško pokrajino.[37]

Enotno društvo Edinost je bilo ustanovljeno predvsem v praktične namene, da bi zastopalo interese slovenskega in hrvaškega prebivalstva pri italijanskih oblasteh. Stranke, ki so ga sestavljale, se niso odrekle svojim ideološko-političnim programom, pač pa so se odpovedale samostojnemu političnemu delovanju, zato društvo ni moglo imeti konkretnega političnega in gospodarsko-socialnega programa. Program je bil nekak kompromis, ki je vseboval samo osnovna, vsem skupna načela, brez politično-ideoloških določil.

Prvo načelo, ki je bilo posebej poudarjeno, je zahtevalo popolno enotnost slovenskega narodnega tabora. »Nikdar tako kot sedaj je potrebno, da smo vsi kakor bratje, da smo vsi ena družina,« je zapisano v poročilu o zborovanju, »potrebe vsakodnevnega življenja so tako elementarne, da se lahko brez ovinkov zedinimo vsi na eno črto.« Taka združena organizacija ima osnovno nalogo, »da se pomore našemu ljudstvu«. Gre za nalogo, »da v polni zavesti naših dolžnosti in pravic uveljavljamo upravičene zahteve našega slovenskega in hrvatskega življa ... zahtevamo od oblastnikov, da dajo ljudstvu, kar mu gre ... Hočemo upoštevati pravice drugih, a zahtevamo, da se izpolnijo ... naše ... predvsem, da se nam prizna naša kultura.«[38]

Ta splošna načela, podkrepljena s Prešernovimi verzi iz Zdravice, so bila prvi program enotne slovensko-hrvaške narodne stranke v Julijski krajini.

O organizacijski strukturi v prvem letu obstoja novega političnega društva ni mogoče govoriti. Obstajal je le vodilni

odbor, po deželi pa mreža zaupnikov. Podeželje se je le počasi prilagajalo novemu, poenotenemu delovanju. Najtežje se je skupna organizacija uveljavljala na Notranjskem. Še novembra 1919. leta na območju Postojne ni bilo znakov o kakšni aktivnosti enotnega društva Edinost. Tu so bile še vedno žive, čeprav prikrite, strankarske tendence pa tudi partikularistično pojmovanje, da obstoje razlike med Goričani, Tržačani in Kranjci.[39] V decembru 1919. leta je civilni komisar za logaški okraj Zuccolin poročal, da so na tem območju politične struje še vedno ločene. V Idriji in Spodnji Idriji da prevladujejo socialisti, v drugih krajih pa klerikalci. Poleg teh pa so v vseh krajih navzoče tudi skupine privržencev slovenske nacionalistične in slovenske demokratske stranke.[40] Tudi glasilo političnega društva Edinost, z enakim imenom, je poročalo, da je duhovščina po Primorski sicer brez pomislekov privolila v enotnost delovanja in v skupno organizacijo z drugimi strujami, le v Idriji so se obdržali ostanki »šušteršičijanstva« in »protisrbizma«.[41] Očitno so bili ti obmejni predeli še pod vplivom političnih razmer v osrednji Sloveniji. Njihova politična struktura se je skladala s strankarsko razcepljenostjo v Sloveniji, ne pa z enotnim narodnim gibanjem tržaškega, goriškega in istrskega območja.

Politično društvo Edinost je v Trstu ustanovilo poseben urad s tajnikom, ki je imel nalogo »zbirati po vsej deželi ude našega po vojni zrahljanega političnega telesa«. Urad pa je bil prej nekakšna posredovalnica za Slovence in Hrvate, ki so imeli opravka z oblastmi, kakor center za politično delo. Dajal je informacije v pravnih zadevah in pomagal ljudem z intervencijami pri oblasteh, zlasti glede begunskih in vojaških podpor, invalidnin, pokojnin, podpor odpuščenim uradnikom in podobno. »Kdorkoli se je priglasil, je bil primerno, prijazno in brezplačno poslužen, tako, da je ljudstvo kmalu širom dežele zadobilo čut, da ima zopet svoj centrum in kraj, kamor se lahko obrne.«[42]

Glavno delo, ki ga je društvo opravljalo prek urada v Trstu v dobi okupacije, je bilo usmerjeno v zbiranje dokumentacije o kršenju pravic slovansko-hrvaške manjšine in v javne intervencije pri oblasteh za uveljavitev teh pravic. Do konca leta 1920 je bilo delo osredotočeno zlasti na vprašanje šol in osvoboditev internirancev.

Po reorganizaciji društva so bile njegove prve akcije usmerjene v zahteve po slovenskih šolah.

Že pri opisu usode tržaškega občinskega sveta je razvidno iz izjave slovenskega kluba, da je bilo pozimi 1918/19 5.000 otrok v Trstu brez šolskega pouka, ker oblasti niso dovolile slovenskih šol v mestu. Na slovenskem podeželju so po okupaciji osnovne šole sicer delovale nemoteno, vendar je bilo njihovo število v primerjavi s predvojno dobo precej manjše, ker so bila mnoga šolska poslopja porušena, druga pa vsaj v začetku zasedena z italijanskim vojaštvom. Tako so bili do januarja 1920 otroci iz 25 goriških občin brez šolskega pouka.[43]

V mestih Gorici in Trstu je bil po okupaciji slovenski srednješolski pouk docela odpravljen. Zaprti so bili slovenska trgovska šola, goriška gimnazija, ki je med vojno delovala v Trstu kot zaposlovalni tečaj, in goriško slovensko učiteljišče. V šolskem letu 1918/1919 so slovenski profesorji na svojo roko organizirali ilegalni pouk, da ne bi srednješolci izgubili letnika.[44]

Omenjeni razglas generala Petittija, ki je obljubljal Slovencem in Hrvatom več šol, kakor so jih imeli pod Avstro-Ogrsko, je torej ostal mrtva črka. Šele konec leta 1919 je oblast dovolila odprtje zasebne Ciril-Metodove osnovne šole pri Sv. Jakobu v Trstu in nekaterih otroških vrtcev v predmestjih. Namesto srednjih šol, ki so pred vojno obstajale v Gorici in Trstu, je bila v Idriji ustanovljena poleg realke trirazredna slovenska gimnazija, v Tolminu pa učiteljišče.

Italijanska oblast je s to premestitvijo nameravala formalno zadostiti slovenskim zahtevam po srednjih šolah in obenem zadovoljiti italijanske nacionaliste, ki so se odločno upirali vsakršnemu slovenskemu pouku v narodnostno mešanih mestih.

Podobna je bila usoda gimnazije v Pazinu. Poleti 1919 je bila šola preseljena v Volosko, medtem ko je dotlej za vse Hrvate obstajalo samo moško učiteljišče v Kastavu. V Istri je bil položaj hrvaškega šolstva najslabši. Tudi mnoge osnovne šole so po vojni ostale zaprte, druge so se morale spremeniti v šole s poukom v italijanščini. Izmed 250 hrvaških ljudskih šol izpred vojne jih je do januarja 1920 delovalo le 123, štiri so bile dvojezične, ostale, skoraj polovica, so postale italijanske ali pa so ostale zaprte.[45] Po podatkih dr. L. Čermelja, ki je sredi leta 1919 pregledal sezname slovenskih in hrvaških

šol na generalnem komisariatu, je bilo v vsej Julijski krajini zaprtih nad 40 šol.[46]

V juliju 1919 je socialistični višji kulturni svet zahteval od deželnih oblasti, da prenehajo zapirati slovenske in hrvaške šole. Ker je bila intervencija brez uspeha, sta odšla Regent in Čermelj k predsedniku vlade Nittiju in mu izročila spomenico z zahtevo po odprtju vseh slovenskih in hrvaških šol, ki so delovale pred vojno. Še prej je Regent izročil spomenico ministru za prosveto. Nitti je odgovoril, da je zahteva upravičena in da bo vlada poskušala ugoditi Slovencem, vendar je opozoril, da ima, »kar zadeva odnos do hrvatskega in slovenskega prebivalstva v Julijski krajini, močno opozicijo v italijanskih nacionalistih«.[47] Skrb za slovenske in hrvaške šole so prevzeli tudi socialistični poslanci v rimskem parlamentu.

Dne 16. avgusta je odposlanstvo društva Edinost, sestavljeno in predstavnikov Tržačanov, Goričanov in Istranov, predložilo generalnemu civilnemu komisarju zahteve glede šol in glede osvoboditve internirancev. Civilni komisar je priznal upravičenost zahteve glede šol, in sicer, da se odpro vse tiste šole, ki so delovale pred vojno, in da se poučuje otroke v narodnem jeziku. Vendar je dokončni odgovor odložil na pozneje.[48] Sredi septembra je predsednik društva Vilfan ponovno dobil obljube pri predsedniku šolskega sveta. Glede učiteljišča in osnovnih šol ni bilo zadržkov, glede srednjih šol pa so oblasti še dalje zavlačevale. Društvo Edinost je tedaj naročalo prebivalstvu, naj sporazumno s političnim društvom takoj vloži prošnje za šole s podrobnimi podatki. Treba se je bilo boriti za vsako šolo posebej, medtem ko so bile v prejšnjih časih tovrstne akcije skupne. Časnik Edinost je v polemiki v zvezi s šolstvom priznaval, da je socialistični Lavoratore naklonjen odprtju slovenskih šol v Trstu v nasprotju z nacionalistično Nazione, ki je to pravico zavračala, vendar je dodal: »Mi s svoje strani bi za sedaj pripomnili samo toliko, da dovolitev ljudskih šol niti od daleč ne pomenja priznanja vseh državljanskih pravic polnopravnih državljanov, in da je potemtakem ljudska šola, ki nam jo privošča Lavoratore in bi jo nas rada oropala La Nazione, še preden smo jo dobili, le drobtinica, ki naj bi se nam milostno podarila z bogato obložene bogatinove mize«.[49]

Protesti, prošnje, delegacije staršev in političnega društva, ki so večkrat romale h generalnemu civilnemu komisarju in

k občinskim zastopstvom, niso dosegali naglih uspehov. Poleg obljub oblastnikov, da bodo proučili vprašanje, se je odgovor največkrat glasil, da ni učiteljev, ki bi poučevali v slovenščini in hrvaščini, pa tudi, da ni dovolj učencev, zainteresiranih za pouk v neitalijanskem jeziku.

Dne 18. januarja 1920 je politično društvo Edinost sklicalo izredni občni zbor, ki je razpravljal samo o šolstvu. Po poročilih o šolah, intervencijah, obljubah in neuspehih je zbor sprejel naslednjo resolucijo: 1. Protestiramo »z ogorčeno odločnostjo« proti postopanju zasedbenih oblasti glede jugoslovanskega šolstva, zlasti proti temu, da so mnoge šole zaprte ali protizakonito spremenjene v italijanske, da je prepovedano odprtje zasebnih šol in uvedba privatnega pouka in da se »zavlačuje rešitev tudi najnujnejših šolskih zadev«. 2. Zahtevamo, »v polni zavesti svojih nezastarljivih pravic in v neupogljivem odporu proti krivici, ki se nam godi, da se neznosnemu protikulturnemu in protipravnemu stanju stori konec«. Zahtevamo vrnitev vseh šol, ki smo jih imeli pred zasedbo, vzpostavitev zakonite šolske uprave, sklic in izpopolnitev šolskih svetov »in da se ukrene potrebno, da se jugoslovanski učitelji lahko povrnejo na svoja mesta iz internacije ali iz ubežništva«, za Goriško pa še, da se čimprej popravijo poškodovana šolska poslopja. V resoluciji so zborovalci pozvali prebivalstvo, »naj ne klone z duhom, temveč pogumno vztraja v boju za naše pravice do zmage, ki je... prej ali slej gotova«. Predsednik društva J. Vilfan je pozval zborovalce, naj pridobivajo člane za društvo, zlasti Notranjce, in jih opozoril, da je bilo društvo ustanovljeno za vse ozemlje pod upravo generalnega civilnega komisariata. »Tisti, ki smo pod eno pezo, moramo v skupni organizaciji iskati pomočnika!«[50]

Dne 30. maja 1920 je bil pri Sv. Luciji (sedaj Most na Soči) javni shod političnega društva Edinost. Zborovalci so sprejeli tri resolucije: o gospodarskih vprašanjih, o jezkovnošolskih vprašanjih ter o deželni in občinski avtonomiji. V resoluciji o gospodarstvu so se pritoževali zaradi nepravilnih in nejasnih pogodb, ki so jih sklepala italijanska podjetja za obnovo porušenih domov. Od oblasti so zahtevali, da pospeši postopek izplačevanja vojne odškodnine in da preskrbi orodje, pohištvo in živino na račun te odškodnine. V resoluciji o jezikovnih vprašanjih so zborovalci protestirali »proti kršenju jezikovnih pravic, proti pačenju krajevnih imen, proti zatira-

nju narodnih zastav, znakov in slovenskih napisov« in zahtevali upoštevanje slovenskih pravic »na podlagi nepreklicnih zakonov in davnih navad«. Glede šol je v resoluciji rečeno, da zborovalci »odločno zavračajo stremljenje, da bi se oviral in ustavil samosvoj kulturni razvoj slovenskega ljudstva« ter da odklanjajo »takšne neprimerne poskuse«, kakor sta učiteljišče v Tolminu in gimnazija v Idriji, »ki v nobenem oziru ne odgovarjajo potrebam domačega prebivalstva«. Zahtevali so odprtje vseh šol, ljudskih, strokovnih in srednjih, ter opustitev vsakega »poitalijančenja slovenske dece, ker hočejo, da bodi vzgojena v svojem lastnem jeziku in da ostane ohranjena slovenski narodnosti«.[51]

Poleg javnih nastopov in uradnih resolucij je društvo Edinost prek svojega glasila neprestano zahtevalo pravico za Slovence in Hrvate ter protestiralo in polemiziralo z italijanskim časopisjem ob vsakem novem poskusu kršenja teh pravic. V neki septembrski številki beremo: »Dajte nam, kar nam pritiče po božjem pravu in državnem zakonu! Vrnite nam, kar ste nam vzeli, in verjemite, da boste imeli — dasi vedno značajne Slovane — vendar lojalne italijanske državljane!«[52]

Poleti 1920 je vlada poskušala s kompromisom ugoditi slovenskim zahtevam, zato je predlagala odprtje slovenske gimnazije v Ajdovščini. Društvo Edinost se je temu uprlo z utemeljitvijo, da spadajo srednje šole v mesta, tako kakor vsi drugi deželni uradi, in da Ajdovščina nima primernih poslopij za pouk in bivanje vse slovenske srednješolske mladine. »Poleg tega stojimo na stališču neobhodno pobratenega zbližanja obeh plemen ob Adriji«, saj le v mestih slovensko dijaštvo lahko spozna sosednji narod, je zapisano v Edinosti.[53]

Izgovori oblasti, da je glavna ovira za popolno vzpostavitev slovenskih šol pomanjkanje učiteljev, so sloneli na resničnih dejstvih. Emigracija, internacije, izgoni in prisilne premestitve so dejansko razredčili vrste slovenskih in hrvaških učiteljev. Politično društvo Edinost se je zato močno trudilo, da bi izpopolnilo vrzeli. Zoper tiste emigrante, ki so prostovoljno odšli v Jugoslavijo ali se niso vrnili iz begunstva, je časnik Edinost nastopal ostro. Koliko beguncev »je bilo v resnici prisiljenih na izselitev?«, se sprašuje Edinost. »Kdo jih je izganjal, kdo jim je onemogočil ... bivanje na teh naših tleh? Govorimo odkrito in povejmo ... nihče jih ni izganjal, sami so izstopili iz službe.« Edinost je poročala, da je bilo med izseljenim

učiteljstvom vsaj 90 odstotkov prostovoljnih odhodov, nato so izpraznjena mesta v učilnicah zasedli italijanski karabinjerji. »Ne, posebnega junaštva pač niso pokazali vsi tisti, ki so brez potrebe pustili na cedilu naš narod na zasedenem ozemlju, in ravno tako ne domoljubja ... Nazaj na domača tla, nazaj na rodno grudo!« Dalje beremo v časniku, da gre edino duhovščini čast, ker je v celoti ostala na svojem mestu. Če bi »še ona sledila vzgledu posvetnega razumništva, pa bi bil naš narod ... čreda ... brez pastirja ... vojska brez vodij«. Toda duhovniki, pravi Edinost, ne bodo zmogli voditi in organizirati vsega društvenega življenja.[54] Seveda je take ugotovitve, ki najbrž niso bile docela utemeljene, saj so bile sestavljene v propagandno-organizacijski namen, hitro izkoristil italijanski nacionalistični tisk, da je zavrnil obtožbe o preganjanju Slovencev, nato je Edinost odgovorila: obsodba beguncev, ki so odšli, preden bi bili prisiljeni, še ne pomeni, da vlada v Julijski krajini svoboda. Dokaz za to so internacije.

Tudi pisarna za zasedeno ozemlje v Ljubljani je poleti 1920 vztrajno vabila učitelje, naj se vrnejo na Primorsko. Zagotavljala jim je, da se jim ni treba bati preganjanj, ker je učiteljstvo na Primorskem »tako čvrsto organizirano, da se mu ne upa nihče nagajati«.[55] Učitelji so bili resnično organizirani, toda ne v društvu Edinost, pač pa v strokovni zvezi, ki je bila pod vplivom socialistov.

Napor za vrnitev beguncev je bil dokaj brezupen. Generalni civilni komisar Mosconi je že maja 1920 sporočal v Rim, da se ubežniki, zlasti učitelji, nameravajo vrniti v Julijsko krajino, in opozarjal, da je med njimi mnogo političnih agitatorjev, zato je zahteval, naj italijanska predstavništva v Jugoslaviji ne izdajajo potnih dovoljenj.[56]

Ne glede na obsodbe in prizadevanja slovenskega političnega društva in ne glede na težnje italijanskih oblasti po okrnjevanju šolskih pravic jugoslovanski manjšini so normalen razvoj šolstva gotovo zavirale tudi objektivne težave, zlasti pomanjkanje učilnic, saj je obnova le počasi napredovala, in seveda pomanjkanje slovensko-hrvaških učnih moči. Že v drugem šolskem letu — 1919/20 — so se razmere precej izboljšale. Tja do leta 1922, ko je fašizem prevzel oblast v Italiji, »je stalo naše narodnostno, kulturno in gospodarsko življenje na približno isti stopnji kakor pred vojno«, je ugotavljal A. Gabršček v delu »Goriški Slovenci«. »Vse šolstvo nedotaknjeno,

z istim učiteljstvom, razen malih sprememb v srednjem šolstvu; — ljudske šole so se celo izpopolnile... Le tu pa tam so Italijani vtikali neopaženo na prazno mesto svojega človeka...«[57] Slovenskim in hrvaškim šolam je zadala smrtni udarec Gentilijeva reforma, leta 1923, ki je dokončno odpravila pouk v neitalijanskih jezikih.

Težje kakor vzpostavitev šol je napredovala vzpostavitev slovenskih prosvetnih in kulturnih društev. Po reorganizaciji je politično društvo Edinost poskušalo obnavljati svoje gospodarske in kulturno-prosvetne ustanove, ki naj bi postale z vzgojo v »duhu narodnega in kulturnega jugoslovanstva« žarišča za »protipritisk« in obenem za protiutež socialističnim ustanovam. Opozarjalo pa je, naj se ne obnavljajo društva takšna, kakršna so bila pred vojno, da ne bi ponovno prišlo do veljave strankarstvo, temveč naj se ustanavljajo nova, ki bodo združevala vse, ne glede na nazorske razlike.

Na počasno prebujanje slovenskega kulturno-prosvetnega življenja je vplivalo več dejavnikov. Okupacijske oblasti tega razvoja sicer niso mogle prepovedati, vendar so ga poskušale zavirati s samovoljnimi ukrepi. Za legalno delovanje društev so zahtevale pravila, prevedena v italijanščino, nato so zavlačevale potrditev. Mnogi statuti pa so bili med vojno tudi uničeni, brez njih in seveda brez prevodov pa društva niso smela delovati. Predsednik društva Edinost dr. Vilfan je zoper ta odlok protestiral pri generalnem civilnem komisarju, nato je le-ta ugotovil, da gre za pomoto, češ da je uradnik napačno razumel nalogo, naj zbere podatke o društvih in samovoljno zahteval italijanski prevod pravil.[58]

Zanimiva pa je še naslednja razlaga za kulturno mrtvilo med slovenskimi narodnjaki. V nekem dopisu s podeželja namreč beremo: Krivdo za neaktivnost nosi društvo Edinost, ki zahteva tudi za prosvetno-kulturna društva enotnost, kakršna je v politični organizaciji. Zato se ne gane niti duhovnik niti učitelj, da se ne bi drug drugemu zamerila.[59]

Glavni vzrok za nedelavnost na tem področju pa tiči drugje. Socialistična društva Ljudski oder so do dne, ko je začela narodnjaška stranka organizirati lastna kulturna društva, praktično že prevzela večji del kulturno-prosvetne dejavnosti med Slovenci. Socialistična društva so bila zlasti številna v okolici Trsta, naglo so se razširila tudi v okolici Gorice, v gorske kraje pa so bolj počasi prodirala. Delovanje društev

Ljudskega odra je postalo eden izmed glavnih razlogov za poglobitev prepada med narodnjaškim in socialističnim gibanjem.

V naslednjih letih, po aneksiji, so društva pod vplivom meščanskih narodnih strank sicer popolnoma zaživela, vendar je bila njihova življenjska doba kratka, saj jih je fašistični režim v letih 1925—1926 popolnoma prepovedal.

Na tem mestu moramo omeniti še stališča v zvezi s cerkvenimi vprašanji. Ob okupaciji je bil tržaško-koprski škof Slovenec Andrej Karlin. Po prihodu italijanske vojske v Trst je škof odklonil slavnostno mašo, ki so jo zahtevali italijanski nacionalisti, pa tudi guvernerju ni izrazil dobrodošlice, kakor so storili politični predstavniki. Petitti je o tem brzojavil zunanjemu ministrstvu in dodal, da spričo občutljivosti vprašanja za zdaj ne želi ukrepati, toda naj primer obravnavajo in rešijo v Rimu, sicer bo prisiljen nastopiti, da bo reševal ugled italijanskih oblasti.[60] Italijanski nacionalisti so seveda močno zamerili Karlinu, in ko se je škof le odločil, da stopi k guvernerju, je La Nazione namignila, da bo morda ta zapozneli pozdrav postal slovo. Čez dva dni je isti časnik prvič javno zapisal, da bo namesto Karlina imenovan nov škof mons. Bartolomasi, ki je med vojno »s patriotično gorečnostjo« opravljal vojaško škofovsko dolžnost. Bartolomasi, pravi La Nazione, zasluži, da kot prvi italijanski škof prevzame katedralo sv. Justa.[61]

V letu 1919 so italijanski nacionalisti neprestano napadali Karlina prek časopisov, nato je skupina arditov vdrla v škofijske prostore, jih razdejala in prisilila Karlina, da je podal ostavko.[62]

Politično društvo Edinost je konec decembra 1919 poslalo papežu pritožbo zoper nezakonito odstranitev Karlina, ki je bil »obema domačima narodnostima, italijanski in jugoslovanski, enako pravičen.« Spričo tega, je rečeno v spomenici, glede »na vse predidoče spremljevalne pojave«, glede na doslej veljavne predpise »in na sedanji nedoločen položaj, končno pa s posebnim ozirom na jezikovno neusposobljenost novoimenovanega ordinarja, ki ga vnaprej odtujuje jugoslovanski večini prebivalstva«, zbuja imenovanje novega škofa »najtehtnejše pomisleke in globoko vznemirjenje«.[63] Papeža je protest Slovencev zaskrbel. Zato je Vatikan zagotavljal dekanu Škerbcu, da bo novi škof pravičen do Slovencev in da se v ta namen

že uči slovenskega jezika. Zaprosil ga je, naj vpliva pri slovenskih duhovnikih in laikih, da bodo z zaupanjem sprejeli Bartolomasija. Dekan Škerbec je o tem obvestil Vilfana in ga zaprosil, naj društvo Edinost ne nastopa zoper novega škofa, dokler ne bo storil krivičnih dejanj.[64] Vendar so Slovenci takoj ob Bartolomasijevem nastopu dobili priložnost za prvo pritožbo. Doslej so molčali o tej zadevi, je zapisala Edinost 13. januarja, da bi se izognili znanim očitkom, »da nas vodi ‚odio'«, sedaj pa sta jih Bartolomasijeva poslanica vernikom in razgovor dopisnika Piccola s škofovim zaupnikom spodbudila k pretrganju molka. V poslanici se je škof predstavil kot »prvi italijanski škof«, za Slovence pa ni imel nobene besede. V razgovoru je zaupnik govoril o »sovražniku«, zoper katerega bodo »naperjene prsi«, in o programu, ki ga bo treba pripraviti šele na kraju samem. Torej, sklepa Edinost, je bil mons. Karlin odstranjen »izključno le ... radi namena, radi katerega pošiljajo mons. Bartolomasija v Trst!«. Ta namen pa je docela jasno izražen tako v pozdravni poslanici kakor v intervjuju: gre za škofa bojevnika.[65] Ta obsodba je bila vsekakor preuranjena. Bartolomasi se je v letu najhujšega fašističnega nasilja (1921) odločno postavil na stran preganjanih slovenskih duhovnikov.

Spomladi 1920 so slovenski duhovniki prosili papeško kurijo, da odobri opravljanje cerkvene liturgije v staroslovanskem jeziku in da ustanovi posebno škofijo, ki bo vključevala vse Slovence in Hrvate, ki prebivajo na zasedenem ozemlju. Zahtevo po cerkveni avtonomiji je društvo Edinost podprlo, ker ta zahteva ni samo stvar duhovnikov, ampak »postaja zahteva vsega našega ljudstva na zasedenem ozemlju«. Gre za zahtevo, beremo v Edinosti, »ki se je izkristalizirala iz žalostnih izkušenj izza vse te okupacijske dobe«.[66]

Iz pisma generalnega civilnega komisarja Mosconija osrednjemu uradu v Rim pa zvemo, da goriški nadškof Sedej tega predloga ni podprl in da je v dilemi med »slovenskim nacionalizmom ter rimsko liturgijo izbral zadnjo«. Papeški stolici da je svetoval, naj zavrne prošnjo slovenskih duhovnikov in naj njemu dodeli »posebna pooblastila za zavrtje gibanja«. To stališče škofa, ki je po rojstvu in po čustvih Slovenec, je nadvse pomembno, nadaljuje Mosconi, ker pomeni, da bo prek vere obsojeno širjenje iredentističnega gibanja. Mons. Sedej po Mosconijevem mnenju odklanja to gibanje, ker ga vodijo pra-

voslavni krogi iz Beograda v protiitalijanske propagandne namene.[67]

Mosconijevih podatkov ne moremo preveriti, vendar bi o njih težko podvomili. V poznejši vlogi in usodi goriškega nadškofa Sedeja namreč lahko najdemo razloge, ki so ga vodili do takšnega stališča. Sedej je bil edini Slovenec, ki se je obdržal na škofijskem mestu tja do tridesetih let. Celo Bartolomasi in za njim Fogar, ki sta se upirala fašistični raznarodovalni politiki, sta postala žrtvi fašizma. Sedejevo stališče je izhajalo iz preračunljivosti: ostati na svojem mestu tudi za ceno popuščanja, v korist slovenskih vernikov. Ta politika se je v naslednjem desetletju prav gotovo pokazala za upravičeno. Duhovniki na Goriškem so namreč prek cerkvenih opravil odigrali pomembno vlogo pri ohranitvi narodne zavesti. Drugi razlog, ki je nadškofu Sedeju branil zagovarjati idejo o ustanovitvi nekakšne slovensko-hrvaške »narodne škofije«, tiči v dejstvu, da ni bil pastir samo slovenskim vernikom, temveč tudi italijanskim in furlanskim, ki so ga spoštovali in cenili. Delegacijo, ki je januarja 1920 odnesla v Rim spomenico, je zato vodil ljubljanski škof Jeglič.[68]

Slovensko narodno gibanje v nadškofu Sedeju sicer ni imelo neposrednega podpornika, saj je bil vseskozi legitimist in odločen zagovornik lojalnosti do oblasti, vendar je zadostovalo dejstvo, da gibanja ni obsojal in zaviral, kar je postalo posebej pomembno v naslednjih letih, ko se je začela resnejša podtalna dejavnost. To stališče je sprožilo ostro gonjo zoper nadškofa, vodili so jo isti duhovniki, ki so nasprotovali Faiduttijevi vrnitvi — Tarlao, Casteliz in Del Fabro — ki se je končala z njegovo ostavko 1931. leta.[69]

Politično društvo Edinost je v prvem letu po ustanovitvi v skladu z načelnim programom, sprejetim na ustanovnem zborovanju, delovalo v tistih smereh, ki so najbolj vidno zadevale vprašanje ohranitve enakopravnosti slovenskega in hrvaškega naroda. Šlo je za tisto osnovno aktivnost, ki naj bi navzven pokazala, da sta slovenski in hrvaški narod na zasedenem ozemlju organizirana, dosledna in nepopustljiva. Obenem pa naj bi ta dejavnost utrdila v prebivalstvu vero, da ima zastopnika in glasnika svojih teženj, in ga s tem odvrnila od socialističnega tabora. Politika slovenskega narodnega društva ni slonela na izdelanih ideološko-političnih konceptih, omejena je bila na delo za narodne pravice, ker je bilo le na

tej osnovi mogoče obdržati enotnost meščanskih političnih struj in hkrati pridobivati simpatije ljudskih množic, ki so se zaradi gmotnih razmer pa tudi zaradi nezadoščenih narodnih zahtev nagibale k socializmu.

Pomanjkanje programa pa je v samih vrstah Edinosti vzbudilo opozicijo, nastop krščansko-socialne struje, da je postavila svoje zahteve. Na sestanku odbora političnega društva Edinost, dne 10. junija 1920, je župnik Ivan Rejec predložil program krščansko-socialne struje in odločno zahteval, da mora društvo sprejeti dobro premišljen gospodarsko-socialni program, ki naj bo prilagojen realnim okoliščinam. »Narodna stranka z določenim socialno-organizatoričnim in gospodarskim programom (mora) iti k ljudstvu; eden vzrokov je, da ne smemo boja proti kapitalizmu puščati za monopol socialistom. Zato moramo nastopiti s pozitivnim gospodarskim programom in delom, ki se tudi ne sme ustrašiti usmerjene in cilju splošne blaginje podrejene socializacije gotovih gospodarskih panog. A predvsem moramo delo v velikem stilu zastaviti v obrambo naroda in kulture proti internacionalnim in čisto partikularnim tendencam komunizma.« V ta namen je Rejec predvidel iskanje opore »stanovom, ki so že sindikalizirani, ... v kaki državni (mišljeno je italijanski, op. M. K. W.) stranki, potom katere se bodo mogli uveljaviti v okviru države«. Po njegovem mnenju bi prišla v poštev italijanska ljudska stranka s svojimi strokovnimi zvezami, združenimi v Unione del lavoro. »Delavstvo se nam je odtujilo,« je nadaljeval župnik. »Posebna naloga bo, da s poukom vplivamo, da mu pripravimo res trdnih tal za uspešno organizacijo v narodnih vrstah. Potem stopimo tudi mi pred nje.« Za časopis je zahteval strogo disciplino in jasno začrtano pot, češ da »ne sme klečeplaziti pred komunizmom, ampak z uma brušenim mečem se mu ustavljati«.[70]

V Rejčevih tezah o socializaciji in krščanski vzgoji ter v zahtevi po zastopstvu »enega urednika svojega mišljenja« v uredniškem odboru Edinosti že zasledimo začetke odpora krščansko-socialne struje do liberalcev, ki je pozneje, leta 1922, pripeljal do odcepitve krščanskih socialcev od enotnega društva Edinost. Dotlej pa je društvo ostalo enotno, vsaj na zunaj, kar je bilo tem bolj potrebno spričo ofenzive zoper slovenske in hrvaške ustanove, ki so jo začeli fašisti prav poleti 1920. leta. Sicer pa je liberalno narodnjaška struja ugodila zahte-

vam krščanskih socialcev, da bi preprečila razkol. V uredništvo časopisa Edinost je sprejela njihovega zastopnika, s čimer jim je dala možnost, da objavljajo svoja stališča v listu, ki je bil po tradiciji vseskozi glasnik liberalnih načel. Glavni predstavnik krščansko socialne struje je bil kaplan Virgilij Šček. Po sporazumu z liberalci je privabil iz Ljubljane odličnega sodelavca dr. Engelberta Besednjaka, ki je zapustil uredništvo Slovenca in se posvetil souredništvu Edinosti.[71] Od januarja 1921. leta najdemo torej v časniku Edinost programska stališča krščanskih socialcev, predvsem gospodarsko-socialne narave, kakor jih je nakazal Ivan Rejec in kakor so jih formulirali Besednjak, Šček in Biteznik.

Slovenske meščanske stranke, združene v društvu Edinost, so bile v tej prvi povojni dobi v izredno težavnem položaju. Na eni strani jim je stal nasproti ves tabor italijanskih meščanskih strank, na drugi strani pa dobro organiziran socialistični tabor, ki je hitro osvajal simpatije slovenskih in hrvaških množic.

Italijanski zgodovinarji sodijo, da je bilo narodno gibanje po okupaciji obsojeno na upadanje tudi zaradi neustreznih metod delovanja in vzvišenih odnosov do Italijanov. Medtem ko so socialisti uveljavljali svoje zahteve s pritiskom, s stavkami in političnimi akcijami, medtem ko so italijanski nacionalisti ustvarjali oboroženo silo in z nasiljem obračunavali z nasprotniki, so slovenski narodni voditelji nastopali z legitimnimi, docela nezadostnimi protestnimi metodami. Z gojenjem narodnega ponosa in meščanskih vrlin, po zgledu preživele avstrijske mentalitete, so po eni strani izgubljali energije, po drugi pa ustvarjali občutek vzvišenosti, ki je tudi pri dobro mislečem italijanskem prebivalstvu zbujal odpor. Medtem ko so opozarjali na privzgojeno kulturo in korektnost Slovencev, so skoraj vsem Italijanom pripisovali nasilnost, kar je gotovo pomagalo poglabljati tisti prepad med preprostim ljudstvom obeh narodnosti, tisto medsebojno nerazumevanje in nasprotovanje, ki je postalo tako značilno za poznejše obdobje.[72]

Poskusi za medsebojno spoznavanje in sporazumevanje, za iskren in konstruktiven dialog med Italijani in Jugoslovani na stičnem ozemlju so bili tako med Slovenci kakor med Italijani, če izvzamemo socialiste, prav redki.

Krščansko socialno usmerjeni književnik, poznejši posredovalec med slovansko in italijansko kulturo Alojzij Res je

oktobra 1919. leta objavil v Edinosti zanimiv članek z naslovom »Naša nova kulturna orientacija«. V članku je zagovarjal potrebo po zbližanju jugoslovanskih narodov z italijanskim, tako da bi Jugoslavija postala most med zahodno in vzhodno kulturo. Za to perspektivo je določil posebno vlogo Slovencem in Hrvatom v Julijski krajini, ker so pač v neposrednih stikih z italijanskim narodom. Priporočal je, naj mimo vsakdanjih narodnostnih spopadov, ki ločujejo, zrejo v bodočnost, ki sloni le na vzajemnem kulturnem sodelovanju. Pot do učinkovitega sodelovanja pa vodi samo prek medsebojnega spoznavanja kulturnih vrednot obeh narodov. Takole je pisal: »Prepričan sem, da pride — še predno si mislimo — do popolnega sporazuma med jugoslovanskim in italijanskim narodom, da pride dan, ko si sežemo, ob spravi, ki bo dala vsakemu svoje, prijateljski v roke in ko začne nova doba mirnega delovanja in tekmovanja v največji duševni in materialni blagor obeh narodov.« Za dosego tega cilja je predvideval naslednjo pot: 1. Kulturni stik duševnih delavcev obeh narodov, čemur Jugoslovani gotovo ne bi nasprotovali. 2. V vse slovenske in hrvaške šole, srednje in nižje, vpeljati pouk italijanščine kot obvezen predmet. 3. Ustanovitev ljudske univerze v Trstu, kjer bi slovenski kulturni delavci, ne glede na strankarsko pripadnost, predavali širšim slojem v smislu nove kulturne orientacije. 4. Vsaj enoletni študij zadostnega števila jugoslovanskih visokošolcev na najboljših italijanskih univerzah. 5. Objava dobrih prevodov najboljših italijanskih znanstvenih in leposlovnih del, objava člankov o kulturni in politični zgodovini Italije v časopisju ter predavanja o tej tematiki po slovenskih in hrvaških prosvetnih društvih.

Za uresničitev teh zamisli je predvideval pomoč italijanskih oblasti in tistih resnih Italijanov, ki razumejo jugoslovanske težnje. Ta orientacija bi Italiji samo koristila, saj bi ji odprla vrata na Balkan, zato bi bila njena dolžnost, da jo podpre z naslednjimi ukrepi: 1. Odpreti vse slovenske in hrvaške šole, povsod, kjer je dovolj učencev. 2. Ustanoviti na eni izmed večjih italijanskih univerz stolico za slovansko literaturo in jezikoslovje, kakor je že leta 1848 zahteval Mazzini. 3. Pripraviti vse potrebno za izdajo italijansko-jugoslovanske revije (rivista italo-jugoslava), ki bo s sodelovanjem najboljših italijanskih in jugoslovanskih piscev služila vzajemnemu spoznavanju kulturnih, političnih in gospodarskih vprašanj. 4. Dopu-

stiti nemoten razvoj slovenskih in hrvaških društev in dovoliti uvoz knjig in tiska prek demarkacijske meje. 5. Uvesti pouk o jugoslovanski politični in kulturni zgodovini v višjih italijanskih šolah na zasedenem ozemlju. 6. Izdatno podpirati vse jugoslovanske študente, ki bi želeli študirati v Italiji.[73] Podobne predloge sta dajala še publicist Andrović, pozneje pa profesor Žnidaršič.

Resova stališča so presenetljivo podobna načrtom, ki jih je spomladi 1919. leta predložil tržaški socialist Oberdorfer na zborovanju levičarskega demokratičnega društva Unità v Firencah. Nakazal je možnosti za rešitev političnih, gospodarskih, upravnih in šolskih vprašanj v Julijski krajini s posebnim ozirom do prebivalstva drugih narodnosti, ki bo ostalo v mejah italijanske države. Na osnovi njegovih predlogov so zborovalci sprejeli resolucijo, ki je glede Slovencev in Hrvatov vsebovala naslednje sklepe: Narodni boj v Julijski krajini bo tudi brez zunanjih vplivov še precej časa oster, če italijanska vlada ne bo zavzela pravične politike do tujerodne manjšine. Za razorožitev jugoslovanskih nacionalistov, ki bodo nedvomno izkoristili sovražno razpoloženje prebivalstva za hujskanje proti italijanski državi, je nujno, da se vlada takoj obveže spoštovati jezik, kulturo in krajevne tradicije, kar bi jugoslovanskim sodržavljanom spodbilo občutek, da je ogrožena njihova narodna bit. Zagotoviti jim je treba rabo materinega jezika v javnih uradih in na sodiščih ter jim priznati pravico do šol, ki naj goje narodno kulturo in obenem vzgajajo svobodne italijanske državljane. Glede šolstva je v resoluciji naglašeno, da je treba obdržati avstrijski šolski sistem, ker je boljši od italijanskega, le dopolniti ga je treba s pomnožitvijo števila šol v kmečkih krajih. V italijanske šole v narodnostno mešanih krajih je treba uvesti pouk tistega tujega jezika, ki je v rabi v deželi. Z ustanovitvijo učiteljišča za slovenske oz. hrvaške učitelje bi bil postavljen temelj za ves nadaljnji šolski sistem narodnih manjšin. Učiteljem je treba omogočiti izpopolnjevanje v notranjosti Italije, da se seznanijo z italijansko kulturo in jezikom, v Padovi je treba ustanoviti center za slovanski študij, kjer naj bi bili vzgojeni bodoči politični, upravni in sodni funkcionarji ter profesorji za italijanske in slovensko-hrvaške srednje šole v Julijski krajini. Vlada naj finančno in moralno podpre predšolske in dopolnilne slovanske vzgojne ustanove, tako da bodo mogle delovati v vseh krajih.

Vsem ustanovam in organizacijam katerekoli narodnosti naj omogoči čim obsežnejše vzgojno delovanje, naj jih podpre tudi finančno, da bo mogla nadzorovati in odstranjevati vnašanje narodnostnih nasprotij v to delo. Resen pouk v narodno mešanih krajih je mogoč samo v primeru, če ga bodo prevzeli tisti učitelji, ki obvladajo oba jezika.

V resoluciji je tudi rečeno, da zborovalci obžalujejo, ker italijanska vlada ni dala nikakršnih zagotovil jugoslovanski manjšini, ki bo ostala v mejah Italije. Le-ta namreč živi v prepričanju, da so posamezni primeri netolerance sestavni del načrtne vladne politike, usmerjene v narodno zatiranje.[74]

Uredništvo Edinosti je k Resovemu članku pripisalo, da sicer rado objavlja »to zanimivo razpravo«, a odgovornost prepušča piscu. Pozneje je odločno zavrnilo predloge tudi zato, ker se mu taki načrti niso zdeli primerni v času, ko še ni bila odločena razmejitev med državama. Oberdorferjeve teze pa je ista Edinost pozdravila kot razumne in dobronamerne, vendar se ji je zdelo bolj potrebno opozarjati na odklonilna stališča italijanskih nacionalistov in dokazovati krivice kakor razvijati in dopolnjevati gornje zamisli.

Tudi Otokar Rybář je iz Pariza opozarjal slovenske politične voditelje, naj opuste svoje pasivno in protestno stališče. Svetoval jim je, naj sodelujejo v organih, ki jih namerava vzpostaviti italijanska oblast, ker »odsotni imajo vedno krivo. Popolna pasiviteta, oziroma protestna politika je na mestu in vzdržljiva le za kratko dobo, ako je namreč upanje na skorajšnjo spremembo. V nasprotnem slučaju je sila vsakodnevnih potreb večja nego protestna volja. Sčasoma se ista oslabi in ne nahaja odziva v narodu.« Vendar je samo po sebi razumljivo, nadaljuje Rybář, da je treba sodelovati »le z jasnim pridržkom«, kakršen je bil npr. izražen v izjavi občinskemu svetu. Priporočal pa je, naj slovenski narodnjaki ob tem vprašanju vsekakor nastopajo »sporazumno ali vsaj enakomerno s slovenskimi socialisti«.[75]

VIII

SLOVENSKO NARODNO GIBANJE IN SOCIALISTI

PREPAD MED NARODNJAKI IN SLOVENSKIMI SOCIALISTI

Slovenski narodnjaki so v prvih mesecih po zasedbi podpirali dejavnost slovenskih pa tudi italijanskih socialistov. Ta politika sodelovanja je bila najbrž posledica enotnih nastopov iz prevratnih dni, še bolj verjetno pa je izhajala iz potrebe po prilagajanju realnim okoliščinam, tem bolj, ker so bile slovenske meščanske stranke osamljene. Po ustanovitvi političnega društva Edinost in po prevladi maksimalističnih idej v socialistični stranki pa se je prepad med narodnjaškim in delavskim gibanjem naglo poglobil.

V prvi polovici leta 1919 zasledimo v časniku Edinost oglase socialistične stranke za zborovanja, ustanavljanja organizacij, predavanja in podobno. Ob praznovanju prvega maja je Edinost navdušeno ugotavljala, da so slovenski socialisti prvič povabili na shod »vse slovensko občinstvo«, ne samo delavstvo. Iz tega je sklepala, da so se odrekli dotedanjega ortodoksnega stališča ekskluzivnosti, kar hkrati pomeni, da se stranka čuti del naroda. »V tem je priznanje vezi, ki spajajo našo narodno skupnost. Dosledno temu je tudi priznanje, da nas vse brez izjeme vežejo dolžnosti do te skupnosti. Obljubimo si danes, da bomo — četudi vsak po svojih poteh — služili razvoju in napredku te skupnosti . . . Take evolucije si želimo v tolmačenju naših medsebojnih nalog,« morda znamenja, da taka evolucija prihaja, ne varajo, zato bodo narodnjaki z zadovoljstvom praznovali letošnji 1. maj.[1] Posebno pozornost je narodnjaški časnik posvečal kulturno-prosvetnemu razvoju, ki ga je vodil višji kulturni svet za slovenski proletariat.

Ker so bila prosvetna društva slovenskih meščanskih strank v prvem letu po vojni v zastoju in ker so bile potrebe po kulturni dejavnosti med Slovenci velike, so socialisti z ustanovitvijo višjega kulturnega sveta in revije Njiva zelo

Ob obletnici majske deklaracije 1918. leta v Trstu

Josip Vilfan

Otokar Rybář

Stev. 121 Posamezna stevilka 20 stotink V Trstu, v soboto 22. maja 1920 Posamezna stevilka 20 stotink

EDINOST

Nacijonalizem in socijalizem.

Parlamentarna situacija na Češkem.

Domače v

Društvo »Ljudski oder« iz Kromberka

NJIVA

KULTURNI VESTNIK

VSEBINA

PASTUŠKIN: RDEČI NAGELJ (Iz habsburških spominov) — Stran 129.

KAREL ŠIROK: PA MOJ OTEC (Iz zbirke mladinskih pesmi) Pesem — Stran 130.

STANKO KOSOVEL: PO TURI (Nadaljevanje) Stran 130.

JANKO SAMEC: STAREC POJE (Pesem) — Stran 133.

MARIJA KMETOVA: GOLOBOVI (Nadaljevanje) Stran 133.

ALBERT ŠIROK: V TVORNICI (Pesem) — Stran 136.

F. KLEINMAYR: NACIJONALIZEM — OVIRA PRAVIČNE SODBE O SOCIJALNIH POJAVIH Stran 136.

FR. BEVK: ZMAGOSLAVJE (Pesem) — Stran 136

M. Č.-OVA: O SOCIJALNI NAOBRAZBI UČITELJICE — Stran 139.

STANKO KOSOVEL: ŽELEZNA PESEM (Pesem) Stran 141.

MILAN SKRBINŠEK: MODERNA REŽIJA IN TRŽAŠKI ODER (Konec) — Stran 141.

IGO GRUDEN: DOMOTOŽJE (Pesem) Str. 143.

FRANCE BEVK: POMLADNA PESEM (Pesem) Stran 143.

PREGLED: ZNANSTVENI — Stran 143, 144.

Štev. 9 **Letnik I.**

V TRSTU, DNE 3. JULIJA 1919

IZHAJA VSAK ČETRTEK. NAROČNINA: ČETRTLETNA 7 K, POLLETNA IN CELOLETNA SORAZMERNO. POSAMEZNA ŠTEVILKA 60 ST. UREDNIŠTVO IN UPRAVNIŠTVO TRST, ULICA MADONNINA 15, II. TELEFON 15-70. IZDAJA „VSE-SLOVENSKI KULTURNI SVET" IN ODGOVARJA ZA UREDNIŠTVO IVAN REGENT. TISKA [illegible] EDINOST V TRSTU

verjetno računali, da bodo lahko odtegnili slovensko inteligenco narodnemu taboru in jo mobilizirali za delo za socializem. V zvezi s potrebami po kulturni dejavnosti med Slovenci beremo v Njivi, da prihajajo s podeželja številne prošnje po predavateljih, toda Ljudski oder nima dovolj sil, da bi lahko vsem ustregel.[2] Pritegnitev narodno usmerjene slovenske inteligence, ki ni imela možnosti, da bi delovala v sklopu narodnih organizacij, saj jih do srede 1919 ni bilo, je bila torej za socialiste, ki so imeli premalo lastnih moči za delo na kulturnem polju, nujna.

Sicer pa je bila pot za vključevanje slovenske inteligence v socialistično gibanje utrta že pred vojno. Večji del starejše generacije izobražencev je sicer nasprotoval socialističnim prizadevanjem, mlajši pa so že pred vojno odklanjali konservativno politiko meščanskih strank in simpatizirali s socializmom. Skupina učiteljev, med njimi vidnejši kulturni delavci, kakor Josip Pahor, Alojz Hreščak, Josip Ribičič, Pavla Hočevarjeva in Lavo Čermelj, je prišla celo v nasprotje z vodstvom narodnega gibanja v Trstu. Med vojno se je to napredno krilo slovenske inteligence opredeljevalo za antanto, ker je pričakovalo, da je njen vojni namen osvoboditev malih narodov izpod tuje oblasti.[3] Po vojni je bil torej prehod slovenskih izobražencev v socialistični tabor logična posledica njihove orientacije, ki je izvirala iz obče človeških idealov o prestrukturaciji sveta.

Glasnica in mobilizatorica za enotno kulturno dejavnost je bila revija Njiva, ki jo je izdajal višji kulturni svet. V »Besedi na pot« je revija zapisala: »Naš vestnik ... ni bojevito glasilo politične struje, marveč prosta tribuna prosvete ... tribuna vsakomur pristopna, ki zna in hoče kaj povedati ... Pesnik in pisatelj, sociolog in ekonomist, pravnik in zdravnik, modroslovec in zgodovinar, ... za vse je dovolj prostora na naši — njivi.«[4] Ob izidu Njive je Edinost zapisala: »Pozdravljamo tega novega glasnika našega kulturnega snovanja! Naj bi delo rodilo plemenitega sadu!«[5]

V reviji Njiva so resnično sodelovali ljudje različnih političnih nazorov. Hkrati je Njiva posvečala pozornost tudi gospodarskim in socialnim vprašanjem.[6] Najbrž pa je prav ta heterogenost privedla revijo v slepo ulico. Stališča socialistične stranke o spremembi družbenega reda so zahtevala popoln vpliv nad strokovnimi, gospodarskimi in kulturnimi delavskimi ustanovami. Zato infiltracija narodnih idej v glasilo socia-

listov ni mogla biti dobrodošla. Narodnjaško usmerjeni sodelavci Njive pa tudi niso mogli privoliti v podreditev socialističnim idejam, zahtevali so nadstrankarski značaj kulturnih ustanov, podobno kakor republikanci pri strokovnih organizacijah. Hkrati so zaskrbljeno gledali na čedalje hitrejše približevanje slovenskih socialistov k delavskemu gibanju v Italiji in k italijanski socialistični stranki. V članku »Jasnosti je treba«, ki je izšel po ustanovitvi društva Edinost, sprašuje dopisnik Edinosti, zakaj socialisti niso poklicali v višji kulturni svet »naših najboljših kulturnih delavcev vseh strank in naziranj, ko mu je namen vendarle *samo* kulturni dvig in procvit našega naroda tu ob morju? Pričeli ste izdajati kulturni vestnik Njivo s programom ... ki smo ga pozdravili vsi, v dobri veri, da so čisti vaši nameni ... zakaj ste jo potem pretvorili v izrazito strankarsko glasilo, kjer uporabljate vestnik tudi zato, da vabite naše ljudi v kmetske in gospodarske zadruge, konzumna in vinarska društva.« Ker je narod v Primorju bolj zrel, kakor si socialisti mislijo, nadaljuje dopisnik, je spoznal zlorabo kulture v strankarske namene in Njivo odklonil. »Z naše strani se je storilo za vaše podjetje več kot samo dolžnost, zato pa tudi odgovornost za propadanje Njive ... nikakor ne zadeva naše narodne strani, temveč edino le vas.« Tudi ustanovitve društev Ljudskega odra na podeželju so se narodnjaki razveselili, trdi dopisnik, toda zakaj socialistični propagandisti nočejo v isti vasi še drugih prosvetnih društev? Zakaj žele, naj se le-ta razpuste? K članku, ki ga je cenzura dobršen del črtala, je pripomnilo uredništvo Edinosti: Naj krogi, katerim je namenjen, le zvedo, kako pogubno je, če zastopniki neke dejavnosti ne znajo vztrajati pri začrtani poti, »temveč zavijajo vstran, kamor jim narod ne sme, ne more in tudi noče slediti, ako naj ostane narod«.[7]

Regentov odgovor na te obtožbe je bil preprost: denar za delovanje višjega kulturnega sveta in za izhajanje Njive je dal proletariat. Sicer pa so bili povabljeni k sodelovanju vsi, v Njivi so objavljali vse in niso nobene stranke napadali. Ljudski oder je zato trn v peti narodnjakom, ker je edini deloval med vojno in po njej. Socialisti ne propagirajo za ukinitev drugih društev, saj jih ni, pač pa za združitev sil v enotno kulturno-prosvetno dejavnost. Ljudski oder se ne vsiljuje nikomur. »Najboljši znak je dejstvo, da niti ne moremo tako hitro ustreči vsem zahtevam iz najrazličnejših krajev ... da ustanovimo

podružnice Ljudskega odra«. Le očitek, da so socialisti, je resničen, nadaljuje Regent, sicer je pa vsa dosedanja dejavnost med Slovenci — ustanavljanje društev, širjenje knjige, zborovanja, predavanja, kulturni vestnik, boj za šolske pravice, vrtnarska zadruga — delo socialistov.[8]

Revija Njiva je oktobra 1919 prenehala izhajati. Poskus združitve slovenskih kulturnih delavcev je spodletel. Za prenehanje izhajanja pa najbrž niso bili krivi samo politični spori, temveč tudi tehnična in gmotna vprašanja, ki so prizadela delavske organizacije po napadu italijanskih nacionalistov na delavski dom, avgusta 1919. leta.

Težnje po sodelovanju in sporazumni akciji za obrambo slovenstva v Julijski krajini so obstajale med posamezniki tako v socialističnih kot v narodnjaških vrstah, vendar so se možnosti za skupne nastope čedalje bolj slabšale. V članku »Socializem in nacionalizem« je Regent razložil, da sodelovanje, ki je obstajalo v času narodnih svetov, ni rodilo nikakršnih novih okoliščin, zato je razmerje med političnima skupinama takšno, kakršno je bilo pred vojno. Ta dva nazora sta si tako tuja in nasprotna, da je med njima mogoč samo boj. »Narodnjaku je narodna ideja nadvse ... narodnjaška misel, ne sme in ne more priznati, da so diference med posameznimi narodi manjše od razlik med posameznimi razredi v narodu ... Socializem kot ideja pa je in mora biti samo mednaroden ... Bodimo torej jasni,« nadaljuje Regent, »in ne mešajmo pojmov. Ne zahtevajmo od socialističnega gibanja, česar nam ne more dati, in ne zahtevajmo od narodnjaškega gibanja, naj nam ustvari socializem.«[9]

Vedno močnejša usmeritev socialističnega gibanja v revolucionarno akcijo, odbijanje vsakršnega sodelovanja z meščanskimi strankami, ki je vodilo v sektaštvo, ter odlaganje rešitve narodnostnega vprašanja na čas po revoluciji so postopoma odbili tiste posameznike, ki so se hitro po vojni vključevali v delavsko gibanje iz narodnostnih nagibov ali idealizma.

Na razdor med narodnjaškim in socialističnim gibanjem je seveda odločilno vplivala okolnost, da so slovenski narodnjaki po ustanovitvi lastne politične stranke mogli in morali delovati po svoje. Meščanske politične struje so se zato združile v enotno organizacijo, da bi docela prevzele vodstvo političnega, kulturnega in gospodarskega življenja Slovencev in Hr-

vatov. Pri uresničevanju te težnje jim je bila najbolj v napoto socialistična stranka.

Časnik Edinost, ki je do ustanovitve društva podpiral nekatere socialistične ideje, bodisi zato, da je prilagojen okoliščinam pridobival pri popularnosti, bodisi zato, ker mu cenzura narodnjaških idej ni dovoljevala objavljati, je avgusta prešel v oster napad na slovenske socialiste. Očital jim je, da so protinarodni, da nimajo narodne zavesti. Edinost z dne 24. avgusta je ugotavljala, da jugoslovanski socialisti niso bili nikoli toliko jugoslovanski, kot so bili laški socialisti laški. Slovenci da so bili ozko vezani na svoje italijanske sodruge in njih internacionalizem je prehajal v breznarodnost ali celo v italijanstvo, s čimer so dokazovali nasprotstvo do slovenskega narodnjaštva. Sedaj je po mnenju Edinosti vloga italijanskih socialistov v tem, da s sprejemanjem v enotno delavsko zbornico pretvarjajo Slovence v prijatelje Italije in jih s tem odtegujejo narodnemu gibanju. Internacionalnost socialistov je bila torej po mnenju Edinosti le navidezna, bila je le vaba za vso tisto veliko maso jugoslovanskega delavstva, ki bi se sicer ne odtrgalo od jugoslovanskega narodnega tabora.[10] Italijanska nacionalistična lista Era Nuova in La Nazione sta tudi očitala italijanskim socialistom, da so protinarodni, ker sprejemajo v svoje vrste Slovence. Predsednik delavske zbornice Giuseppe Passigli jim je odgovarjal, da je pritegnitev Slovencev v prid enotnosti delavskega gibanja v Italiji in da bi bil poizkus ločitve slovenskega delavca od italijanskega »najlepši dar slovenskemu nacionalizmu«. Med nami in Ero Nuovo, je zapisala tedaj Edinost, je gotovo prepad, toda trditev, »da je politika delavske zbornice politika socialne demokratske stranke«, se sklada z našo. Razlika je le v tem, da imajo italijanski nacionalisti to politiko za avstrijakantsko, mi pa za italijansko nacionalno.[11]

Po priključitvi slovenskih socialistov k italijanski socialistični stranki se je boj med taboroma še posebej zaostril.

Medtem ko so italijanski nacionalisti obtoževali italijansko socialistično stranko, da je protinarodna, ker sprejema v svoje vrste Slovence in Hrvate, so slovenski narodnjaki dokazovali, da se slovenski socialisti »utapljajo« v italijanski stranki. Pobratenje, ki ga je socialistična stranka z združevanjem proletariata vseh treh narodnosti nameravala uresničevati, je po mnenju edinjašev nujno vodilo v raznarodovanje slovenskih

in hrvaških delavcev. Tudi če le-ti ne zanikajo svojega rodu, je zapisala Edinost, je dovolj hudo že dejstvo, da na sestankih govore italijanski, pa tudi mislijo italijansko. V najboljšem slučaju, razen v redkih izjemah, vlada med njimi, po mnenju pisca v Edinosti, »brezbrižnost do snovanja ne le za političen, temveč tudi za kulturni napredek naroda! V premnogih primerih pa je še kaj drugega — hujšega!«[12]

Socialistični časopis Il Lavoratore je takole odgovarjal obojnim očitkom: Julijska krajina je sedaj, ko je postala sestavni del Italije, postala tudi narodna enota, ne samo zemljepisna in gospodarska enota. Ni mogoče zanikati, da se je italijanski narod, ki je obenem država, dopolnil s priključitvijo Julijske krajine, čeprav žive v teh krajih poleg Italijanov tudi močna slovanska jedra. Če se tem, kar se bo vsekakor moralo storiti, dejansko priznajo vse pravice italijanskih državljanov, bodo postali brez pridržkov državljani nove države. Italijanski nacionalisti torej nimajo razlogov, da bi se razburjali. Drugače je z Edinostjo, ker so slovenski socialisti za jugoslovanski nacionalizem in imperializem dejansko mrtvi. K tej razlagi je Edinost pripomnila: Sedaj nam je Tumova izjava jasna, Julijsko krajino ima za enotno v sestavi Italije, zato se slovenski socialisti utapljajo v italijanski stranki. Narodnjaki so tudi zamerili socialistom, da so opustili ime »jugoslovanski«, kakor je veljalo pred vojno (JSDS), še preden so vstopili v italijansko stranko. Jih je morda sram ali strah uporabljati stari naslov, ali pa ta pot vodi k nadaljnji prelevitvi, se sprašuje Edinost.[13]

Na ta napad je Tuma v listu Il Lavoratore odgovoril, da so se slovenski socialisti zavestno pridružili italijanskim, ker se čutijo odgovorne samo proletariatu in zgodovini. Jugoslovansko ime so opustili zato, ker je Julijska krajina postala sestavni del Italije, se pa kljub temu še vedno zavedajo svoje narodnosti. Jugoslovanska socialnodemokratična stranka se je morala odločiti, nadaljuje Tuma, ali naj združi slovenski proletariat z italijanskim ali pa naj ga loči zaradi narodnih in jezikovnih razlik in podpre slovenske narodnjake v boju za narodnostne zahteve. Sodelovanje z narodnjaki bi bilo po njegovem mogoče, če ne bi narodnjaki zahtevali od socialistov, da svoje politične ideje podrede njihovim. Pa tudi delovnega programa nimajo in njihove dejavnosti ne vodi ljubezen do domovine, temveč sovraštvo do nasprotnika. Sicer pa niso te lokal-

ne okoliščine vplivale na vključitev Slovencev v italijansko socialistično stranko, pač pa izkušnje iz preteklosti, ko je delitev socialne demokracije po narodni pripadnosti pripeljala Čehe in Poljake v separatizem in s tem razbila internacionalno delavsko združenje.[14] Tudi Regent je podobno zapisal v svojih spominih, in sicer, da so se slovenski socialisti zlili z italijanskimi v enotno organizacijo bolj zaradi načela, »da mora biti v vsaki državi le ena delavska stranka«, k čemur so tudi leva krila v jugoslovanski socialnodemokratski stranki prav tedaj težila. Ta delavska stranka v Italiji pa je že pristopila h komunistični internacionali in ni bila omadeževana z medvojno oportunistično politiko, torej je bila še posebej privlačna za revolucionarno razpoložene slovenske delovne množice.[15]

Do poletja 1920 se je boj med slovenskimi narodnjaki in slovenskimi socialisti razvnemal ob konkretnih vsakdanjih vprašanjih. Bolj ko je delavsko gibanje med Slovenci napredovalo, bolj jedko je postajalo nasprotovanje narodnjakov, ki so izkoriščali zlasti morebitne spodrsljaje socialistov. Odkar so slovenski socialisti odklonili stike z neboljševiškimi strankami, je zapisala Edinost v januarju, in se odrekli slovenskim skupnim smotrom, ni zanje več prostora v narodnjaškem listu. Boljševiške propagande ne bo podpiral, tem manj, ker so si socialisti izbrali za to propagando nedolžni Ljudski oder. Tudi kmečko-vrtnarske zadruge ne bo podpiral, ker je ustanovljena proti narodni kmetijski družbi.[16] Slovenski narodnjaki kratko malo niso priznavali slovenskim socialistom pravice, da zastopajo slovenski narod, da ga mobilizirajo v kulturnih in gospodarskih ustanovah. To pravico so si izgovorili zase.

Poleti 1920 sta se višja kulturna sveta za italijanski in za slovenski proletariat združila v enotno telo z enotnim statutom. V glavnem odboru Ljudskega odra, ki je spadal pod slovenski kulturni svet, je tedaj prišlo do spora. Skupina narodno usmerjenih članov je nasprotovala združitvi kulturno-prosvetnih institucij. Zahtevala je, da morajo le-te ostati nadstrankarske, zato se ne morejo prilagoditi novim pravilom, ki predvidevajo vnašanje socialističnih načel. Ker je večina članov privolila v združitev, so iz osrednjega odbora izstopili predsednik Čermelj, podpredsednik Vovk in članica Hartmanova.[17]

Še hujši udarec za narodnjaško gibanje je bila odločitev zveze slovenskih učiteljskih društev z dne 6. avgusta 1920 o

vključitvi v socialistično delavsko zbornico, zoper katero sta glasovala samo dva učitelja.

Zveza je bila ustanovljena 1. februarja 1920 hkrati z organizacijo poljedelcev, za katero je dala pobudo kmetijska tržaška družba. Za narodno gibanje je ustanovitev teh dveh deželnih zvez pomenila velik korak naprej. Predsednik političnega društva Edinost Vilfan je tedaj izjavil, da mu je ustanovitev teh dveh zvez v veliko tolažbo, zakaj »kmet na svojem polju in vsem svojem gospodarstvu, in pa učitelj v svoji učilnici sta pionirja bodočnosti«.[18]

Odločitev učiteljske zveze, da se vključi v socialistične sindikate — pobudnik je bil Alojz Hreščak — je seveda močno prizadela narodnjaško društvo Edinost. Toda ta odločitev je spravila delavsko zbornico v precejšnjo zagato. Delavska zbornica je namreč v skladu s statutom vključevala posamezne strokovne zveze, v katerih so bili včlanjeni delavci iste stroke ne glede na narodnost. V zbornici je bila že vključena učiteljska zveza, v kateri so bili le učitelji italijanske narodnosti, ker so imeli Slovenci svojo zvezo zunaj zbornice. Ko se je torej slovenska zveza prijavila za vstop v zbornico, je nastalo vprašanje, kako uskladiti s pravili obstoj dveh po narodnosti ločenih zvez iste stroke, če je bilo merilo za sprejem v zbornico zgolj razrednega značaja. Zbornica se je nato odločila, da ne sprejme slovenske zveze v celoti, pač pa naj slovenski učitelji vstopijo v enotno učiteljsko zvezo. Ivan Regent je to stališče upravičil takole: Socialisti so prepričani, da bodo slovenski učitelji uvideli, v kakšnem položaju bi se znašla delavska zbornica, če bi začela priznavati pri kakšni stroki princip organizacije po narodnosti in bi pričela sprejemati v svojo sredo po več organizacij iste stroke. To bi prejudiciralo »notranjo moralno in aktivno silo . . . in namesto homogene institucije bi imeli kompleks, ki bi nihal na desno in levo, kakor bi nihale na desno in levo raznim heterogenim tujim vplivom podvržene njene organizacije«. Vprašanje narodnosti torej nima s tem nič opraviti. Delavske zbornice »niso, ne smejo in ne morejo biti apolitične«, pač pa so lahko le zveze »razredni boj sprejemajočih organizacij«.[19]

Za narodnjake je bil ta incident dobrodošel, da so še bolj poostrili kampanjo zoper socialiste. Avtor članka v Edinosti sprašuje, zakaj socialisti niso prej povedali, da delavska zbornica sprejema samo tiste, ki prisegajo na socialistični program

in ki ne smejo povedati, da so Slovenci? »Potem ne bi imeli tam toliko naših slovenskih delavcev ... Marsikdo je šel k vam, dokler ni tega vedel.« Sedaj, ko je lov že obilen, si upajo povedati resnico. Socialistična taktika namerava izolirati posamezne narodnjake, ugotavlja dalje Edinost, jih vtakniti v na videz strokovne ali kulturne organizacije in s tem oslabiti narodni tabor. Toda 800 slovanskih učiteljev izobražencev, ki bi bili naenkrat odvzeti narodnemu taboru, bi bil za socialiste prevelik zalogaj, saj bi jim lahko zrasli čez glavo, zato so jih raje odklonili.[20]

Narodnjake sta najbolj bolela očitek, da so enaki italijanskim nacionalistom, in dejstvo, da so jih socialisti tlačili z italijanskimi nacionalisti v en koš. Te očitke so spodbijali z dokazovanjem, da se bore zgolj za narodne pravice, za šole, za društva in slovenske zadruge, kar nima nič opraviti z imperialističnimi tendencami. »Ali se ta naš ‚nacionalizem' razlikuje od socializma in komunizma tovarišev Puecherjev et comp. ... razen v tem, da ne stoji na materialističnem stališču razrednega boja in da ne bo nikdar priznal komunističnih načel, pač pa se bo boril za pravične zahteve vseh razredov,« je zapisano v Edinosti. In dalje: »... slovensko narodno gibanje na Primorskem ni imelo in nima kapitalističnega in imperialističnega ozadja ... ta naša borba je odločno proletarska, je borba ‚ponižanih in razžaljenih' za odpravo nacionalnih privilegijev ... Lenin ne bi odobraval boja naših socialistov proti nam. Komunisti nas sicer tolažijo, da bo drugače po zmagi revolucije, toda ljubi sodrugi z daljno bodočnostjo, nas veliko bolje tolaži krščanska vera nego vaša stranka.«[21]

Pozitivne in utemeljene argumente pa so pogostoma zasenčevale tudi skrajne tendence, zlasti izrazi vzvišenosti nad italijansko narodno skupnostjo, ki gotovo niso ustrezali načelom o mirnem sožitju dveh sosednjih narodov. V napadih na Henrika Tumo je dopisnik časnika Edinost spraševal socialiste, ali ne vedo, »kako neizmerno visoko stoji naša narodna pesem nad laškim klafanjem? Ali ne vedo koliko višje stoji naše šolstvo nad laškim? ... Brez domišljavosti lahko pogrešamo današnjo italijansko kulturo.« Poleg tega pa so edinjaši prenekaterikrat zdrknili na nizko raven osebnih žalitev in klevet, zlasti v spopadih s Tumo, ki je bil s silo argumentov nedvomno najbolj popularen socialistični agitator med slovenskimi množicami. Njegove komunistične nazore so razglašali za »po-

litično sumljivo, protinarodno in protisocialno demagoštvo, ki več razdre, nego bo zgradilo«.[22]

Tako se je razvijal boj za prevlado med slovenskimi narodnjaki in socialisti, ali bolje komunisti. Boj v časopisih in v javnosti, boj pri vsakodnevnih dogodkih. Hkrati pa je ista Edinost, ki ni izbirala sredstev za boj zoper socialiste in boljševizem, marca 1920 objavila članek, s katerim je poskušal dopisnik »Tergestimus« približati primorskim narodnjakom rusko revolucijo. V članku je rečeno, da slovanski narodi »niso imeli nikdar prej večje pravice biti zares ponosni na svoje slovansko pokolenje, kakor zdaj, ko je eden slovanskih narodov položil temelj novi civilizaciji«. Šele s tem »smo postali Slovani zgodovinski narod v pravem pomenu te besede«. Zato mora slovenski narodnjak, če že noče ali ne more nastopiti v korist ruske revolucije, paziti, da ji vsaj ne škoduje. V članku je tudi povedano, da ruska revolucija pozitivno rešuje narodno vprašanje, kar je razlog več, da slovenski narodnjak ne postane njen sovražnik. Piscu se je zdelo celo logično, da se vsak Slovan ponaša z rusko revolucijo, »ne da bi moral pri tem obvezno biti komunist«. Glede slovenskih komunistov na Primorskem pa je zapisal, »s tem da namenoma zanemarjajo čisto narodno vprašanje, zdi se mi, da hočejo protestirati proti narodnemu šovinizmu... Kdo bi jim to mogel zameriti!« Vendar je opozarjal, naj pazijo, da ne zapadejo »protinarodnemu šovinizmu«.[23]

Slovenska narodnjaška organizacija je bila v tem času prešibka, da bi bila kos napredujočemu delavskemu gibanju. Protesti, intervencije in resolucije z zahtevami po narodni enakopravnosti ter časopisna propaganda niso zadostovali ne za mobilizacijo ljudstva, ki je težilo k socialnim spremembam, ne za dosego zastavljenih ciljev v zvezi z narodnimi pravicami. Društvo Edinost ni imelo idejno-političnega in socialno-gospodarskega programa, da bi ga postavilo nasproti socialističnemu programu. Omejeno je bilo na geslo o »obrambi slovanstva«, zato je bilo neprivlačno in nepopularno, kakor so bile nepopularne italijanske nacionalne stranke, dokler so se omejevale na geslo o »obrambi italijanstva«. Slovenski narodni tabor je bil v letih po okupaciji nedvomno v defenzivi. Glede zunanjepolitičnega vprašanja se je zanašal na odločitve mirovne konference in na pomoč iz Slovenije. Razočaran nad obojim je izgubljal odporno moč in se še pred aneksijo vdal

v usodo, izražajoč lojalnost italijanski državi. Znotraj je zaradi nasprotja italijanskega nacionalizma in oblasti le s težavo ustvarjal možnosti za narodno-politično delo, medtem ko je bil docela nemočen pri reševanju gospodarsko-socialnih vprašanj, ki so bila domena italijanskega kapitalističnega in delavskega razreda. Preostajalo mu je delo na kulturno-prosvetnem področju, kjer se je moral spoprijeti s socialističnim gibanjem. Šele leta 1921 se je na pobudo krščansko-socialne struje začela poglobljena dejavnost v smeri gospodarske in socialne politike, ki si je utrla pot med kmečke in delavske množice. Toda to je bila hkrati tudi pot k razcepitvi enotnega narodnega gibanja.

Kljub ostremu nasprotovanju socialistom pa je slovenska narodna stranka vendarle samo od socialistov lahko pričakovala pomoč pri uresničevanju svojih narodnih teženj. Že v novembru 1919 beremo v Edinosti, da ni sporno vprašanje, kam naj se slovenski socialisti priključijo, pač pa »ali naj ... sodelujejo z nami, ko gre za doseganje ciljev, ki tvorijo skupni interes celega naroda?« Če bodo slovenski socialisti v italijanski stranki dosezali koristi za slovenski narod, kakor nekateri zatrjujejo, bodo narodnjaki prvi to pozdravili in jim priznali zasluge.[24]

Italijanski socialistični stranki so resnično priznavali zasluge glede njenega prizadevanja za enakopravnost narodnih manjšin. Svojim sonarodnjakom, članom te stranke, pa niso mogli odpustiti, da ne sodelujejo z njimi pri uresničevanju te enakopravnosti. Zdelo se jim je samo po sebi umevno, da sodelovanje slovenskih socialistov z narodnjaki v boju za narodne pravice, ki gotovo niso ne nacionalistične ne imperialistične narave, ne nasprotuje socialističnim konceptom.

Ti argumenti so z današnjega vidika gotovo utemeljeni, toda kakor niso tedanje okoliščine dopuščale socialistom, da bi jih sprejeli, saj sta bili vmes razredno nasprotje in vprašanje prevrata družbenega reda, tako niso mogli narodnjaki, ukleščeni v svoje tradicionalne in konservativne okvire, razumeti teh okoliščin. Revolucionarne okolnosti so tako docela angažirale slovenske socialistične voditelje, da niso utegnili svoje politike dejansko prilagajati tudi narodnim potrebam. Napadali so slovenski nacionalizem, ne da bi bili znali prisluhniti tudi njegovi pozitivni vsebini in jo uskladiti s svojim revolucionarnim delovanjem. Šele v naslednjih letih se je pri ko-

munistih postopoma uveljavljala miselnost o nujnosti povezave socialno-gospodarskih vprašanj z narodnimi in o potrebi po zavezništvu z narodno zatiranim ljudstvom.

STALIŠČA ITALIJANSKE SOCIALISTIČNE STRANKE DO NARODNE MANJŠINE

Načelno je italijanska socialistična stranka zastopala pravico do samoodločbe tako za Slovence in Hrvate v Julijski krajini kakor za Nemce na Južnem Tirolskem. Obenem se je prek tiska, resolucij in parlamentarnih interpelacij zavzemala za njihove narodne in socialne pravice, tako v času vojaške zasedbe kakor pozneje, po aneksiji.

Državni kongres italijanske socialistične stranke, ki je bil oktobra 1919 v Bologni, je med drugim obravnaval tudi vprašanja, ki so zadevala ozemlje Julijske krajine in Tridenta. Odposlanec iz Trenta Flor je predložil kongresu resolucijo in v obrazložitvi zahteval, naj se pri ravnanju s prebivalstvom novih provinc upoštevajo njegove specifičnosti in naj se opusti izraz »terre redente«, ker za socialiste v Italiji ni odrešenih ozemelj. Kongres tudi ne sme mimo dejstva, je naglasil Flor, da je italijanski imperializem iz strateških razlogov priključil Italiji prebivalstvo neitalijanske narodnosti. Posebej je opozoril na vprašanje interniranih avstro-ogrskih vojakov, povratnikov iz ruskega ujetništva, katere nacionalisti štejejo med tako imenovane »odrešene brate«, pa so še sedaj, leto dni po končani vojni, zaprti v italijanskih trdnjavah. Toda ne samo ruski ujetniki, tudi več tisoč civilistov iz teh krajev je interniranih zato, ker so jih nacionalisti, ker jih je Mussolini ovadil, da so protiitalijanski elementi. Tudi za te nesrečneže mora kongres protestirati in zahtevati njihovo osvoboditev, je sklenil Flor.

Kongres je sprejel resolucijo s protestom zoper nasilno priključitev ozemelj, »naseljenih večinoma z neitalijanskim prebivalstvom, kakor je nemško v Gornjem Poadižju in slovansko v Julijski krajini«, in zahteval za to prebivalstvo »najširšo svobodo samoodločbe«. Proterstiral je tudi zoper prepoved razširjanja socialističnega glasila Avanti na zasedenem ozemlju, zoper policijske internacije in zoper krnitev pravice

do zborovanj, organizacij in gibanj, kar presega celo podlost prejšnjega avstrijskega režima.

Predlagatelji resolucije (Flor, Tonello, Galeno, Panebianco, Guerra, Morelli in Inwinkel) so hkrati z gornjim protestom izročili vodstvu stranke spomenico o nevzdržnih razmerah na zasedenem ozemlju in predlagali ustanovitev posebne komisije, da bo s socialističnih vidikov raziskala škodo, ki jo je povzročila vojna, in predlagala strankinemu vodstvu ukrepe, ki bi jih bilo treba izpeljati.[25]

V decembru 1919. leta, ko je italijanska poslanska zbornica razpravljala o reškem vprašanju, je socialistični poslanec Modigliani naglašal, da obramba pravice do samoodločbe za Reko ne more biti učinkovita, če Italija ne bo prej priznala iste pravice tudi Nemcem ob Gornjem Poadižju. Ker poleg Nemcev ni omenil tudi Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini, je Edinost pikro pripomnila, da ima Modigliani »če že ne strah, pa vsaj neke obzire do nacionalističnih gromovnikov v naših krajih«. Vendar je že v naslednji številki pripisovala spodrsljaj zgolj slučaju, »kajti ne moremo si misliti, da bi hotela socialnodemokratska stranka drugače tolmačiti pravico na Tirolskem in drugače na Primorskem«.[26]

O stikih med italijansko socialistično stranko in Jugoslovansko socialnodemokratsko stranko v zvezi z zavzemanjem stališč do jadranskega vprašanja imamo, žal, zelo skope podatke. Že ti pa kažejo, da je sporazumevanje med dvema delavskima strankama o tem vprašanju ostalo na mrtvi točki, tako kakor poskusi sporazumevanja v letu 1918, pred razpadom Avstro-Ogrske.

V januarju 1920 je Albin Prepeluh v imenu JSDS zaprosil vodstvo italijanske socialistične stranke, naj se zavzame za osvoboditev interniranih vojnih ujetnikov, ki so pristojni v Jugoslavijo, in civilnih oseb iz Julijske krajine. Prosil je tudi, naj italijanska stranka nastopi v prid goriških beguncev, katerim italijanske oblasti ovirajo vrnitev na Goriško. To prošnjo je podprl Ivan Regent, ki je sodeloval pri razgovorih med Prepeluhom in italijanskimi socialističnimi voditelji. Italijanski socialisti so obljubili, da bodo takoj začeli z akcijo v italijanskem parlamentu in z agitacijo v javnosti. Poslanec Maffi je dejansko že februarja o tej zadevi interpeliral italijansko vlado.[27]

Še pred Prepeluhom je posredoval pri vodstvu italijanske stranke Josip Kopač kot član deputacije poslancev iz zasedenega ozemlja v jugoslovanskem parlamentu. V poročilu o teh razgovorih je Kopač povedal, da so se italijanski sodrugi strinjali, »da se stori v parlamentu in pri vladi vse, kar je potrebno, da se popravijo nam storjene krivice... Rekli so, da stoje slej ko prej na stališču plebiscita povsod, tudi v zasedenem ozemlju in da bodo to ponovno zahtevali.«[28] Tržaški komunist Tuntar je o Kopačevem obisku v Italiji dal svoje pojasnilo. V časniku Il Lavoratore je zapisal, da ga je Kopač prek Regenta prosil za sestanek z voditelji ISS — Tuntar in Regent sta bila člana strankine direkcije — s katerimi bi obravnavali jadransko in reško vprašanje, da bi našli rešitev, ki bi bila v korist italijanskega in jugoslovanskih narodov. Tuntar pa je zavrnil vsakršen stik s Kopačem, ker le-ta ni prišel v Rim kot zastopnik neke protikolaboracionistične socialistične stranke, temveč kot odposlanec beograjske in slovenske deželne vlade. Pozneje je Tuntar izvedel, da se je Kopač kljub temu sestal z nekaterimi člani italijanskega vodstva, toda govorili so samo o jugoslovanskih internirancih v Italiji.[29] Ivan Regent, ki je datum Kopačevega prihoda napak prestavil na poletje 1920, ne potrjuje Tuntarjeve izjave. Iz Regentovega zapiska namreč razberemo, da so italijanski socialisti v pogovoru s Kopačem potrdili načela o pravici do samoodločbe, vendar so mu hkrati tudi povedali, da socialisti v parlamentu z zahtevo po plebiscitu ne bodo mogli prodreti.[30]

O jadranskem vprašanju je svet italijanske socialistične stranke razpravljal na zborovanju januarja 1920 v Firencah. Glede Reke je sprejel načelo, naj reško prebivalstvo svobodno odloča v korist najvišjim interesom proletarske internacionale, glede ostalega zasedenega ozemlja pa je predlagal posvetovanje med predstavniki italijanske in jugoslovanske socialistične stranke, da bi zavzeli skupno stališče do teh vprašanj. Iz že omenjene izjave tržaškega socialističnega voditelja Tuntarja pa izvemo, da je bilo v predlogu o skupnem posvetovanju rečeno, da se bodo italijanski predstavniki pogovarjali le s predstavniki tiste stranke v Jugoslaviji, ki je protikolaboracionistična in članica tretje internacionale.[31] Posvetovanja med

Poslansko vprašanje socialista Trevesa o režimu v Julijski krajini.
(ACS, objavo je dovolil CSAS z nav. sklepom)

MINISTERO DELL'INTERNO

GABINETTO
DEL
SOTTOSEGRETARIO DI STATO

N. 229

Roma, li 12 Gennaio 1920 197

Urgente

Presidenza Consiglio Ministri
Ufficio Centrale Nuove Provincie
Gabinetto
N. 80/ 5 - 13 Gab.

Prego la S. V. Illma di voler compiacersi favorire gli elemen

per rispondere alla seguente interrogazione orale che sarà a

nunziata alla Camera alla ripresa dei lavori parlamentari:

"" Il sottoscritto chiede dinterrogare il Presidente del C

siglic dei Ministri, Ministro dell'Interno, per sapere se e

quando intenda restituire al comune diritto nazionale le t

re redente, e, in particolare, se e quando intende far cessare

a Trieste l'insultante regime di conquista per restituire

le popolazioni la libertà di amministrarsi, indicendo le ele

zioni generali politiche ed amministrative e facendo cessa

le odiose restrizioni ai diritti di stampa, di riunione e d

associazione.- Treves.""

Il Capo del Gabinetto

Illustrissimo

Signor Capo dell'Ufficio

Centrale per le nuove provincie

predstavniki dveh strank ni bilo. Tuma se je o tem pogovarjal v Ljubljani z Dragotinom Gustinčičem in Milanom Lemežem, toda »te zadeve«, kakor pravi Regent, »ni mogel urediti«.[32] Najbrž je bil predlog italijanskih socialistov neuresničljiv spričo notranjih pretresov, ki jih je v tem času doživljala italijanska stranka v zvezi z odločanjem o revoluciji ali zoper njo. Verjetno pa predlog tudi v jugoslovanski »protikolaboracionistični« stranki — komunistični, ni našel odziva, tem bolj, ker je bil njen slovenski del šele na stopnji ustanavljanja.

Druga dejavnost italijanske stranke v zvezi s slovenskimi narodnimi zadevami je bila usmerjena k reševanju tekočih vprašanj, k zahtevam po pravičnem ravnanju s Slovenci in Hrvati na ozemlju, ki ga je zasedala Italija.

Parlamentarni poslanci in voditelji socialistične stranke so vprašanja Slovencev in Hrvatov večinoma obravnavali v sklopu splošnih vprašanj zasedenega ozemlja. O političnih, gospodarskih in narodnostnih razmerah je poročal vodstvu stranke Ivan Regent. Njegovo poročilo je vsebovalo naslednje zahteve: sestaviti iz pokrajin v Julijski krajini eno samo upravnopolitično enoto, obdržati šolsko avtonomijo, kakršna je bila pod Avstrijo, sanirati gospodarstvo in urediti upravo. Prvo zahtevo, ki jo je zastopal tudi odbor socialistične stranke za Julijsko krajino, je utemeljeval z zemljepisno in gospodarsko enotnostjo dežele, iz česar izvirajo enake gospodarske in življenjske možnosti za Slovence, Hrvate in Italijane. Glede na to, da »je nacija političen gospodarski in ideološki organizem, h kateremu stremi vsaka rasa, vsako ljudstvo, vsaka skupina ljudstev ali ras, ki žive skupno v geografski, gospodarski in politični enoti, ... ni nikaka herezija, če pravimo, da Julijska krajina tvori ... poleg gospodarske enote tudi narodnostno enoto.« Glede šolske avtonomije je povedal, da so bile po okupaciji odprte skoraj vse italijanske šole, medtem ko Slovencem in Hrvatom v mestih po krivdi italijanskih nacionalistov ni bila priznana pravica do pouka v materinem jeziku. »Zaradi tega opominjamo italijansko vlado, da morajo končati te nepremišljene akcije italijanskega nacionalizma. Dolžnost vlade je, da da Slovencem vse njihove pravice, kot so jih imeli pred novembrom 1918.« Sicer se bo rodil, in se že poraja, je poudaril Regent, »nevzdržni slovanski iredentizem na tej in na oni strani novih meja«.[33]

V italijanskem parlamentu so socialistični poslanci načelno zagovarjali samoodločbo in plebiscit za sporna ozemlja. Ob razpravi o priključitvi dela Tirolske, ki jo je Italiji prisodila senžermenska mirovna pogodba, so glasovali za samoodločbo in proti nasilni priključitvi, za katero so glasovali celo poslanci italijanske ljudske stranke. »V tem oziru treba dati čast socialistom,« je zapisala Edinost, »ki so v tej točki glede poštenja premagali stranko ‚pipi'«.[34]

O ravnanju s Slovenci in Hrvati v Julijski krajini je v italijanskem parlamentu posebej govoril furlanski socialistični poslanec Cosattini avgusta 1920. Obtožil je vlado, da je odgovorna za vse krivice, ki jih je okupacijski režim prizadel prebivalcem Julijske krajine, še posebej pa je odgovorna za nevzdržne razmere, ki so prizadele zlasti prebivalstvo jugoslovanskih narodnosti. Namesto da bi vlada izpolnila obljube vodilnih italijanskih državnikov o pravičnem in enakopravnem ravnanju s Slovenci in Hrvati, je dopustila uveljavljanje politike preganjanja, ki se čedalje bolj zaostruje. »V slovanskih krajih ne obstoja več ne zakon, ne pravica, ne svoboda, obstoja le še samovoljnost kakršnegakoli si bodi poveljnika posadke ali občinskega komisarja.« Ne priznavajo organizacije, prepovedujejo sestanke, preganjajo učitelje, preiskujejo stanovanja in aretirajo ljudi na osnovi razglasov o oddaji vojaškega materiala, je obtoževal Cosattini. »Ako ne pristanete na predlog samoodločbe, ki ga predlaga socijalistična skupina, izogibajte se vendar činov, ki rode pogoje za poznejši iredentizem, ki bo vodil do neizogibnih vojn! Skrbite, da bo čimmanj mogoče tujcev tostran meje, *a onim, ki bodo k nam priključeni, pripoznavajte odkrito in pošteno vse one svoboščine, ki jih uživamo mi, pravico, da čuvajo svoj jezik v ljudskih in srednjih šolah, da se ga morejo posluževati v svojih poslih in na sodišču, ter spoštujte jih kot sodržavljane!*« (podčrtano v originalu). Povrnite jim škodo, ki so jo pretrpeli zaradi vaše nesposobnosti, ko so jim bile okrnjene državljanske pravice, požgani in oropani domovi, razdejane knjižnice in organizacije, ker »le na ta način boste ločili svojo odgovornost od neodgovornosti fašistov«.[35]

Slovenski narodnjaki so se Cosattinijevega govora v parlamentu in podobnega govora levega demokrata Salveminija razveselili. Vendar so se spraševali, ali bodo ta stališča lahko vplivala na javno mnenje v Italiji. Vsaj del italijanskega na-

roda je začel drugače gledati na Slovence, je zapisano v Edinosti, »čeprav so pametni glasovi še vedno redki«. Glede socialistov pa je časnik izrazil dvom: ali res misli cela stranka tako kot Cosattini? In če misli, ali bo znala z dejanji, zlasti prek slovenskih socialistov, uresničiti ta stališča?[36]

Na sestanku meddeželnega odbora socialističnih organizacij treh Benečij, 30. avgusta 1920, so bile glede vladne politike do Slovencev in Hrvatov izrečene enake obtožbe. V protestni resoluciji so socialisti poudarili, da se je italijanski proletariat dolžan upreti tej vladni politiki, in zahtevali, »da obvelja za narodne manjšine načelo: pri enakih dolžnostih enake pravice«. Sklenili so tudi, da bodo pomagali nemškim in jugoslovanskim proletarcem »z odločnim obrambnim delovanjem ter bratsko pomočjo«. Odboru so naložili, da razišče postopanje oblasti s prebivalstvom druge narodnosti in o tem obvesti italijanski proletariat, splošno konfederacijo dela in socialistično parlamentarno skupino. Od teh organizmov so zahtevali, naj se pripravijo za enoten in energičen protestni nastop.[37]

Cosattinijevemu govoru je sledilo Alessandrijevo poslansko vprašanje. Predsednika ministrskega sveta in notranjega ministra je vprašal, ali nameravajo oblasti v Julijski krajini uresničevati tisto politiko, ki bo prepričala državljane slovenske in hrvaške narodnosti, da bodo imeli enake dolžnosti in pravice, kakršne imajo državljani italijanske narodnosti, in ali nekateri ukrepi, ki so posledica sovraštva do Slovanov, ne postavljajo na laž zagotovitev, da narodnostne manjšine ne bodo izpostavljene nikakršnemu izrednemu režimu. Med temi ukrepi je Alessandri navedel: prepoved zborovanja kmetijske zadruge v Kopru, prepoved kongresa zveze slovenskih učiteljev, prepoved gledališke predstave v Sežani in preiskavo bančnih uradov v Divači.[38] Alessandri je vprašanje o ravnanju s Slovenci ponovil v novembru 1920,[39] iz česar sledi, da vlada oz. krajevne oblasti niso reagirale na interpelacije socialistov.

Italijanski socialisti so se s poslanskimi vprašanji še večkrat dotaknili konkretnih primerov nasilja. Pritožili so se, ker je bil v Idriji odstavljen slovenski župan in ker so bili na mesta slovenskih učiteljev nastavljeni učitelji italijanske narodnosti, kar je v prebivalstvu povzročilo vse kaj drugega kot občutek prijaznosti do novega režima.[40] Vlado in civilnega komisarja v Trstu so obdolžili odgovornosti za napade italijanskih nacionalistov na slovenske ustanove dne 4. avgusta 1919, ko je

bila v Trstu splošna stavka. To ni v skladu z obljubami o svobodi in toleranci, je pribil poslanec Marangoni.[41] V decembru 1919 je Rondani vprašal, zakaj so oblasti v Trstu prepovedale zborovanje Ljudskega odra v Sežani in Sv. Križu.[42] Glede interniranih Slovencev in Hrvatov je interveniral Bombacci. Notranje in vojno ministrstvo sta mu odgovorili, da je večina ljudi, ki je bila odstranjena zaradi sovražne propagandne dejavnosti, že izpuščena.[43] V maju 1920 je Repossi govoril o prepovedanih hrvaških šolah v Istri. V marcu 1921 je 61 socialističnih poslancev s Cosattinijem na čelu vložilo naslednje vprašanje: s kakšnimi navodili namerava vlada rešiti problem osnovnega in srednjega šolstva za slovansko prebivalstvo v Julijski krajini in odpraviti sistem nezaslišanega zatiranja, ki ustvarja domnevo, da se sme odvzeti narodnostni manjšini pravica do lastnega kulturnega razvoja, kar je v nasprotju z najosnovnejšimi pojmi o pravičnosti in kar postavlja na laž tisto politiko o zbliževanju, popustljivosti in pomiritvi, ki jo zahtevajo in priporočajo neodtujljive tradicije italijanske politične preteklosti.[44]

Vprašanja socialističnih poslancev so zadevala še požig Narodnega doma v Trstu, incidente v Prvačini, preiskavo prtljage na vlakih, fašistične napade v Gorici, menjavo kron slovenskim gospodarskim zadrugam in druge krivice na gospodarskem, političnem in kulturnem področju. Vsa drobna vprašanja so bila zastavljena s stališča: Ali vlada sodi, da so taki ukrepi v skladu z načeli o pomiritvi zasedene dežele in o enakopravnosti drugorodcev ter ali so v skladu s politiko za pridobitev njihove naklonjenosti. Ali misli vlada, da so sedanji inkvizitorski ukrepi najbolj primerna metoda za vzgojo ljudstva drugih narodnosti v tistem duhu medsebojne strpnosti in solidarnosti, ki je nedvomno najbolj učinkovito sredstvo za dosego iskrenega in trajnega miru, so spraševali socialisti. In dalje, ali se zdi vladi, da je takšen odnos krajevnih oblasti v skladu s posebnimi vladnimi navodili o ravnanju s slovenskim in hrvaškim prebivalstvom Julijske krajine?[45]

Odgovori vlade ali pristojnih ministrstev na navedena vprašanja so bili takšni, kakršne je posredoval generalni civilni komisar iz Trsta osrednjemu uradu za nove pokrajine, le-ta pa vladi. Komisar je včasih zavračal obtožbe, da so neresnične, drugič je postopke opravičeval bodisi z veljavno zakonodajo, bodisi z nevarnimi okoliščinami, ki so po njegovi

sodbi zahtevale posebne prijeme. V enem izmed povzetkov, ki ga je sestavil načelnik osrednjega urada Salata, je rečeno, da je politika lokalnih oblasti do jugoslovanskega prebivalstva v splošnem v skladu z navodili vlade. Gre namreč za to, da se v prebivalstvu zbudi spoštovanje do državnih oblasti in da se mu obenem vcepi zaupanje in se ga pridobi za sodelovanje. Spričo dejstva, da v deželi vlada divje nasprotje med Italijani in Slovani, nadaljuje Salata, je krajevna oblast prisiljena uporabljati največjo taktnost, pri tem pa seveda zapade tudi kakšni neizogibni deviaciji kljub najboljši volji, da bi se temu izognila.[46]

Koliko so bile intervencije socialistov koristne za Slovence in Hrvate, je težko ugotoviti. Sodeč po razvoju dogodkov in po neprestanih ponovnih intervencijah o popolnoma istih zadevah, je mogoče sklepati, da je bil učinek neznaten. Prav gotovo pa je bila akcija toliko uspešna, kolikor je italijansko javnost seznanjala s hudimi razmerami na zasedenem ozemlju in z vprašanji Slovencev in Hrvatov. Po drugi strani pa so intervencije socialistov prisiljevale italijansko vlado, da je razmišljala, javno razglašala svoja stališča in opozarjala krajevne oblasti na vprašanje ravnanja s slovensko in hrvaško manjšino. Do priključitve Julijske krajine Slovenci in Hrvati namreč niso imeli svojih predstavnikov v italijanskem parlamentu, zato so se večinoma pritoževali le pri generalnem komisariatu. Italijani v notranjosti države slovenskega tiska niso mogli poznati, zato so komaj vedeli za obstoj narodnostne manjšine. O njenih problemih so bili obveščeni predvsem prek nacionalističnega tiska, zato je bila akcija socialistov za vpliv na javno mnenje posebej pomembna. Razen socialistov se nobena stranka v Italiji ni posebej zavzemala za njihove pravice. Izjema so bili posamezni demokrati, kakor Gaetano Salvemini, ki je v parlamentu in v tisku tudi zastopal koristi narodnih manjšin.

Iz nekega nepodpisanega pisma z dne 29. februarja 1920 Josipu Vilfanu razberemo, da se je Salvemini, ki je spadal med najboljše poznavalce jadranskega vprašanja, na lastno pobudo zanimal za položaj Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini. Avtorju pisma (utegnil bi biti Alojzij Res) je potrdil, da odklanja londonsko pogodbo in da obsoja vladno politiko na zasedenem ozemlju, in mu obljubil, da se bo zavzemal za vse pravice narodnostnih manjšin. Toda Salvemini ni prav ni-

česar vedel o dejanskem postopanju oblasti s slovenskim in hrvaškim prebivalstvom, s katerim ga je seznanil šele pisec pisma. »Salvemini je bil izredno ogorčen. Ni hotel in ni mogel verjeti v strašne nepravice, ki sem mu jih naštel. ‚V Rimu, v vladi in v parlamentu nihče ne ve za vse to!'« je vzkliknil. »To je prekleta politika tamkajšnjih nacionalistov, ki je največja nesreča za Italijo.« Sobesednika je nato prosil za podrobne podatke o vseh vprašanjih — šole, občinske uprave, poitalijančevanje krajevnih imen, preganjanje slovenskega jezika v uradih, omejevanje socialne dejavnosti, internacije — da bi jih posredoval parlamentu.[47] Do poletja 1920. leta so se v nekaterih naprednejših časopisih v Italiji, Il Resto del Carlino, Il Cittadino di Brescia, La Libertà, že pojavili obsežnejši članki s predlogi o pravičnosti do Slovencev in Hrvatov in z obsodbo italijanske politike na zasedenem ozemlju.

Ostrejša parlamentarna razprava o manjšinah in njihovih pravicah se je razvila novembra 1920 ob sprejemanju rapalske pogodbe.

Iz gornjih podatkov in ugotovitev je razvidno, da je italijanska socialistična stranka z načelom o samoodločbi pravilno postavljala narodno vprašanje. Toda to načelo, ki bi bilo v dobi pred aneksijo morda še izvedljivo, je samo potrjevala, ni pa storila ničesar, da bi ga poskušala uresničiti. Krivda za to pasivnost tiči v okoliščinah, ki so v tem času obvladovale italijansko stranko. Z zasedbo avstro-ogrskih dežel se je v Italiji prvič pojavilo vprašanje narodnih manjšin. Dotlej je bila namreč Italija narodnostno enotna, če izvzamemo šibko francosko manjšino v Val d'Aosti, in slovensko v Beneški Sloveniji, ki pa nista pomenili posebnega problema, ker nista gojili teženj po odcepitvi od Italije. Italijanska socialistična stranka se torej nikdar ni soočala s tovrstnimi vprašanji, saj jih ni bilo, zato je po vojni njen boj za narodnostne pravice pomenil oranje ledine. Načelo o samoodločbi je sprejela avtomatično, ker je bilo edino to načelo združljivo z njeno ideologijo in politiko. Če pa bi ga bila hotela uresničiti, bi se bila morala resno poglobiti v ta vprašanja, vsestransko proučiti dejanske razmere na zasedenem ozemlju, začrtati konkretno akcijo in jo izpeljati. Tega pa ni mogla storiti, čeprav je to potrebo čutila in jo neprestano ponavljala. Stranka se je namreč v tem času ubadala s pomembnejšim vprašanjem, ki je zadevalo spremembo družbenega reda in revolucijo. Ta

perspektiva je privedla do spopada z reformizmom, ki je trajal vse leto 1920 in ki se je končal z razcepom stranke prav v dneh, ko je bila Julijska krajina anektirana k Italiji. Načrt o spremembi družbenega reda pa je vseboval še drugo zaviralno silnico, mnenje, da bo s prevratom avtomatično rešeno tudi narodno vprašanje. V tem vmesnem času naj bi zadostovala dejavnost za drobne, vsakdanje pravice narodnih manjšin, ki so se ji socialisti iskreno posvečali. Narodno vprašanje je bilo torej v tem času za italijanske socialiste, tako kakor za večino socialističnih ali komunističnih strank v svetu, neraziskano, nerazumljeno in postransko.

Slovenski socialisti v italijanski stranki, ki so bili najbolj poklicani, da se posvete temu vprašanju in da svoje izsledke in predloge posredujejo vodstvu stranke, so morda v tem trenutku najmanj razumeli njegovo bistvo. Že iz citiranega Regentovega poročila in iz številnih člankov v Delu razberemo, da so bile v letih 1919—1921 ideje precej zmedene, slučajnostne, nedodelane in zaradi tega v primerjavi s poznejšimi spoznanji nepravilne. Poleg že omenjenih splošnih razlogov, ki so v vseh komunističnih strankah potiskali na stranski tir reševanje narodnih vprašanj, je v Julijski krajini obstajal še poseben razlog, ki je morda najbolj odločilno vplival na to pomanjkljivost. Socialisti obeh narodnosti so bili namreč izpostavljeni dvojnemu napadu, tako italijanskega kakor jugoslovanskega nacionalizma, zato so se v obrambi pred njima še posebej morali ograjevati od narodnih vprašanj. Deželni izvršni odbor je o tem večkrat razpravljal. Na seji dne 10. julija 1920 je ugotavljal, da se je po vojni nacionalno sovraštvo izredno zaostrilo in da so obojni nacionalisti enotni le pri napadih in obsojanju socialistov. Oboji očitajo socialistom narodno izdajstvo, zato je odbor sklenil, da je treba med množicami še močneje propagirati idejo internacionalizma in jih peljati na to edino pravilno pot. Naloga italijanskega proletariata je, je rečeno na sestanku, da z vsemi silami brani pravice slovenskih tovarišev, prav tako kakor morajo Slovenci zagovarjati italijanske tovariše. Italijanski nacionalisti bodo prek te internacionalne dejavnosti morali spoznati, da slovenski socialisti niso le maskirani jugoslovanski nacionalisti.[48]

Šele v tridesetih letih je bila na osnovi širšega proučevanja ugotovljena potreba po združevanju socialnega boja z

narodnim, kar je bilo izraženo v znani izjavi treh komunističnih strank 1934. leta.

Slovensko narodno gibanje, ki se je po eni strani samostojno zavzemalo na vsakodnevne narodnostne zahteve, po drugi strani pa je pričakovalo od italijanske socialistične stranke pomoč pri tem delu, je na tihem gojilo še upanje na revolucionarni prevrat v Italiji, ki naj bi omogočil uresničitev njegovega najvišjega cilja: priključitev Primorske k Jugoslaviji. »Naši slovenski sovražniki,« beremo v nekem policijskem poročilu iz Trsta, »pričakujejo največ od socialistične stranke, od katere si obetajo, da bo zrušila obstoječe institucije, nato bodo izkoristili ugoden trenutek zase.«[49] Da je bila ta ocena blizu resnici, nam potrjujejo tudi pisma med Rybářem in Vilfanom.

Rybář je 19. avgusta 1919 pisal iz Pariza, da je Wilsonova črta, po kateri pripadata Goriška in Vipavska dolina k Italiji, »nepremakljiva«. »Z ozirom na to, da je bil Wilson edini, ki nas je branil, morali smo ... Wilsonovo črto molče priznati ... Ni nobenega dvoma, da zamoremo spremembo te črte pričakovati le od prevratov v Italiji, kakor je tudi dr. Ferfolja ... povsem pravilno konštatiral.« V septembru je sporočal, da so Slovenci v Parizu veliko pričakovali od gibanja v dneh 21. in 22. julija 1919, ko je Italijo preplavila splošna stavka v korist sovjetske Rusije. »Sedaj prihajajo zopet vesti o vedno rastočem nezadovoljstvu v Italiji ... Akoravno znam, da so Lahi prepodli in preplašljivi, da bi sami začeli kako resno gibanje, in se zato tudi ne vdajam posebnim iluzijam, zdi se mi vendar, da bi morali, zlasti v Ljubljani, posvečati razvoju teh razmer nekoliko več pozornosti. Žalibog imajo tam povsem druge skrbi, kakor npr. ali bo mogel Brejc ali pa Žerjav neovirano terorizirati nasprotno stranko, ali pa ali bo minister kak Gostinčar ali pa kak Ribnikar.« V decembru je ponovno opozarjal: »Sreča za nas, da se notranji položaj Italije od dneva do dneva slabša. Angl. in Amerika so prepričani, da pride v Italiji do revolucije.«[50]

IX

PREVRATNE NAPETOSTI V LETU 1920

NARAŠČANJE DELAVSKEGA GIBANJA

V prvi polovici leta 1920 je kazalo, da bo v Italiji izbruhnila revolucija. Delavci v Turinu so zasedali tovarne in prek tovarniških svetov prevzemali upravo. Koloni in revni kmetje v Padski nižini so zasedali posestniško zemljo.

Priprave za revolucionarno spremembo družbenega reda so se začele z načrtovanjem sovjetov. Na sestankih vodstva italijanske socialistične stranke v Firencah in Milanu januarja in aprila 1920 je prevladalo stališče, da se začno ustanavljati delavsko-kmečko-vojaški sovjeti po zgledu Rusije. Načrt o sovjetih, ki so ga sestavili Gennari, Regent in Baldesi, osnovo pa je pripravil Bombacci, je predvideval, da v določenem kraju, kjer so razmere ugodne, izvolijo delavci iz svoje srede odbor — sovjet, ki naj pripravi vse potrebno za prevzem oblasti v dneh revolucije.[1]

Tudi v Julijski krajini je bila ta čas moč delavskega gibanja na vrhuncu. Obstajala je enotnost v politični organizaciji, enotne so bile strokovne, gospodarske in kulturne ustanove. Vsi ti organizmi so se številčno iz dneva v dan krepili. V deželnem izvršnem odboru socialistične stranke za Julijsko krajino so bili trije Slovenci: Ivan Regent, Henrik Tuma in Anton Jernejčič.[2] Ivan Regent je bil po bolonjskem kongresu tudi član vodstva italijanske socialistične stranke in član komisije za načrtovanje sovjetov.

Italijanskim delavskim listom Il Lavoratore, La Riscossa in Il Proletario se je februarja 1920 pridružil še delavski časopis v slovenščini Delo, ki ga je financirala uprava lista Il Lavoratore. Delo je izhajalo najprej enkrat, nato trikrat na teden. Naklada je julija 1920 dosegla 16.000 izvodov.[3]

Slovenski časnik je bil posebej potreben, ker so zaradi demarkacijske meje ostali slovenski socialisti v Primorju brez

časopisov, ki so izhajali onstran meje. Težnja slovenskih delovnih množic po zbliževanju s socialisti in njihova revolucionarna usmerjenost pa sta terjali močna propagandna sredstva in več pozornosti podeželskim, kmetskim vprašanjem, čemur se Lavoratore ni dovolj posvečal. Tudi posebna izdaja časnika Il Lavoratore za podeželje je bila posledica razširjanja gibanja, ki je zajelo poleg delavskega razreda tudi kolonski in kmečki sloj. V letu 1919 je bila vsa pozornost stranke posvečena Trstu. Tudi izvršni odbor je bil bolj tržaški kakor deželni. V letu 1920 pa je prodrla širša tendenca o tesnejši povezavi vseh treh pokrajin in o teritorialno enotnih organizacijah. Pobudo za tesnejšo povezavo mesta s podeželjem so dali goriški Furlani, podprli pa so jo slovenski socialisti. Furlanski organizator Tonet je v pismu deželnemu kongresu socialistične stranke jeseni 1919 obrazložil skupne interese proletariata z vsega ozemlja Julijske krajine in potrebo po enotni akciji za reševanje vseh problemov. Zapisal je, da tržaški ladjedelniški delavci ne morejo ostati brezbrižni do razvoja ladjedelništva v Tržiču, Miljah in Pulju, kakor ne more biti istrskemu in furlanskemu proletariatu tuja obnova tržaškega pristanišča. Kakor je za tržaško prebivalstvo potrebno, da spremlja razvoj kolonskega vprašanja v Furlaniji in razvoj ribiške industrije v Istri, tako je za istrske ribiče in furlanske kolone potrebno, da se zavedajo pomena industrijskega in trgovskega razvoja Trsta. »Industrijsko, kmetijsko in trgovsko življenje Istre in Furlanije bo še dolgo povezano s tržaškim življenjem ... Furlanski proletariat je razumel te okoliščine ... o čemer pričajo mnoge manifestacije, kakor npr. spontana stavka, ki je izbruhnila po vsej Furlaniji zaradi dogodkov 3. in 4. avgusta« v Trstu.[4]

Nov deželni odbor, izvoljen na septembrskem kongresu, je torej zastavil delo v smeri poenotenja delovanja v vsej deželi. Tržaška sekcija socialistične stranke je 23. decembra 1919 tudi sprejela program, ki ga je predložil Regent in ki je predvideval poenotenje gibanja. V akcijskem programu so socialisti predvidevali absolutno nepopustljivost — intransigenco v odnosu do meščanskih strank in enotno fronto proletariata, ki naj deluje v skladu z interesi delavskega razreda celega sveta. Glede notranje ureditve so se zavzemali za eno samo upravno-politično enoto v Julijski krajini in eno samo volilno okrožje, ker je vsaka delitev, bodisi po mejah nekdanjih av-

strijskih pokrajin ali po narodnosti, za socialiste nesprejemljiva. S tem v zvezi so zahtevali popolno enakopravnost vseh treh narodnosti, enake državljanske pravice in dolžnosti ter skupno obrambo tistih dosežkov, ki jih je delavstvo izvojevalo v preteklosti.[5] To je bila osnovna politična usmeritev, ki jo je stranka zastopala navzven. Znotraj pa se je pripravljala na revolucionarni prevrat in posvečala posebno pozornost ustanavljanju sovjetov. Do dne, ko naj bi zmagala revolucija, je bila naloga sovjetov, da iz vseh proletarskih ustanov ustvarijo enotno disciplinirano bojno silo in da koordinirajo politično, strokovno in gospodarsko delovanje. Njihova dejavnost naj bi bila usmerjena zlasti k vzgoji množic v duhu komunizma, k pripravi sredstev za pospešitev razpada buržoazne države in za proletarsko ureditev države. Hkrati so imeli sovjeti nalogo preprečevati uveljavljanje socialnodemokratske politike, ki je vodila v protirevolucionarnost.[6]

V največjih tržaških podjetjih so že od februarja 1920 delovale delavske komisije, ki naj bi se v primernem trenutku spremenile v sovjete, da bi po odstranitvi lastnikov in upravnikov prevzeli vodstvo obratov. Revolucionarno usmerjeni delavci so po mnenju tržaškega kvestorja pričakovali, da se bo gospodarski položaj v Italiji zaradi stavkovnega vala tako zelo poslabšal, da bo izbruhnila revolucija. Sestajali so se neprestano na sedežih delavske zbornice in mladinskih krožkov v pričakovanju, da bo vodstvo stranke sprejelo odločilne ukrepe. V ta namen so mobilizirali oddelek »rdečih straž«, ki naj bi štel okrog 500 oboroženih mladincev.[7] Dne 11. februarja je tržaška sekcija socialistične stranke ugotavljala, da je proletariat v deželi sposoben prevzeti politično oblast, zato naj se takoj ustanove sovjeti, kljub temu da se osrednje strankino vodstvo glede tega še obotavlja. Člani sekcije so kritizirali tovariše v Italiji, češ da ne znajo izkoristiti ugodnega trenutka in sprožiti revolucije. Zato so vztrajali, da začne z vstajo Julijska krajina, čeprav zoper navodila direkcije, in da razglasi sovjetsko republiko.[8] Dne 3. marca je poročal civilni komisar, da so tovarniški sveti v Trstu šele v zarodni fazi, ker so še vedno predmet proučevanja. Delavski zaupniki se s tem v zvezi sestajajo po trikrat na teden v delavskem domu, kjer jih sekretarja zveze kovinarjev Guarnieri in Visnicher poučujeta praktično in teoretično o delovanju svetov. V tovarnah in ladjedelnicah sicer ni znamenj, ki bi kazala na kakšno

bližnjo akcijo, ugotavlja kvestor, pač pa delavski zaupniki intenzivno delujejo med delavstvom in ga pripravljajo na splošno gibanje, ki naj bi maja doseglo višek v vsej Italiji. Dotlej pa, nadaljuje poročevalec, niso izključeni predhodni izbruhi nemirov v Trstu. Najbolj pripravljeni so delavci v ladjedelnicah in v arzenalu, kjer je 30 odstotkov Slovencev.[9]

Na sestanku tržaške sekcije dne 29. marca je po burni razpravi v zvezi z možnostjo ustanavljanja sovjetov v Julijski krajini, njihovo sestavo in vlogo bila sprejeta resolucija o takojšnji propagandi med množicami za ustanavljanje sovjetov in izvoljena komisija, da pripravi in spelje volitve. V resoluciji je rečeno, da sedanje krize ne more rešiti kapitalistični družbeni red in da se buržoazni instrumenti nasilja in izkoriščanja ne bodo nikoli spremenili v sredstva za osvoboditev proletariata. Le sovjeti, ki bodo organizmi za realizacijo popolne proletarske demokracije, bodo dali proletariatu možnost, da dobi potrebno tehnično in psihološko pripravo za prevzem oblasti. Ti novi organi se bodo oblikovali postopno, kakor bodo narekovale izkušnje in razmere v posameznem kraju. Za začetek se bodo posvetili nadzoru gospodarskega in političnega življenja na določenem kraju in ustvarjanju možnosti za prevzem oblasti. Sovjeti bodo torej, ugotavlja resolucija, zamenjali upravne in politične organe sedanjega družbenega reda, ne pa tudi sindikatov, ki bodo še naprej ostali organ za obrambo delavskih pravic. Tudi stranke ne bodo nadomestili, ker njena dejavnost lahko preneha šele po popolni uveljavitvi komunističnega reda. Resoluciji je bila dodana še klavzula, da naj se sovjeti kot prvi eksperiment volijo najprej tam, kjer je zagotovljena premoč socialistov in kjer so socialisti popolnoma zanesljivi, trdni in predani stvari.[10]

V slovenskem Delu je vlogo sovjetov pojasnjeval Drago Godina, privrženec skrajne levice. Godina je razlagal, da so sovjeti antiteza buržoaznega parlamenta, toda glede revolucije je ugotavljal, da bodo okoliščine godne šele takrat, ko bo v sovjetih prevladala struja komunistov.[11]

V pričakovanju trenutka za odločilni nastop pa je morala socialistična stranka posvečati pozornost tudi vsakdanjim drobnim vprašanjem in splošnim vprašanjem Julijske krajine, kakor so se pojavljala. Ta dejavnost je bila tem bolj potrebna, ker je morala naraščajoče delavsko gibanje prek vsakodnevne akcije držati v pripravljenosti.

Mod. 33 ter Serv. Elett. (Servizio promiscuo)

Circolare 18 Giugno 1901 N. 10400 del Segret. Generale Ministero Finanze Bull. Uff. Personale 1911 postata 34 e 1913 pagina 282.

TELEGRAMMA-ESPRESSO DI STATO

GOVERNATORATO DELLA VENEZIA GIULIA

AUTORITA' MITTENTE	DATA				
Ufficio Affari Civili - Sezione Gabinetto	Giorno 10	Mese Febbraio	Anno 1920	Ore	Minuti

N. 15 R. Ad iniziativa della frazione più accentuata del ~~locale~~ partito socialista si stanno costituendo nei cantieri e nelle fabbriche ~~locali~~ delle commissioni operaie, le quali avrebbero incarico di studiare ed attuare i cosidetti consigli operai.

A quanto pare la massa operaia però, non propensa a seguire direttive puramente politiche, non s'interessa soverchiamente di queste iniziative.

Il Commissario Generale Civile

Presidenza Consiglio Ministri
Ufficio Centrale Ispezione Provincie
GABINETTO
N. 43770/1 Sab.

Vedansi a tergo avvertenze importantissime.

Mosocnijeva brzojavka o ustanavljanju delavskih svetov.
(ACS, objavo je dovolil CSAS z nav. sklepom)

Na področju mednarodnega delavskega gibanja je bilo delo stranke in njenih ustanov usmerjeno zlasti k podpiranju ruske sovjetske republike, k preprečevanju vojaške intervencije v Rusiji in k protestnemu gibanju zoper beli teror v Madžarski. Na sestanku dne 23. decembra 1919 je tržaška sekcija sprejela resolucijo z ostrim protestom proti terorju v Madžarski in pozvala mednarodni proletariat, da se mu postavi po robu. Hkrati so tudi predstavniki strokovnih organizacij sklenili, da bodo začeli z akcijo, ki naj ustavi prelivanje proletarske krvi. Pozvali so splošno konfederacijo dela ter italijansko socialistično stranko, da organizira tako akcijo po vsej Italiji.[12] Ta akcija je bila sprožena v marcu. Dne 4. marca 1920 je bilo samo v Trstu 13 shodov, na katerih so delavci protestirali proti terorju in izražali solidarnost z madžarskimi proletarci. Stvar ogrskih komunistov so tržaški delavci sprejeli za svojo in se obvezali pomagati preganjanim tovarišem.[13] Naslednji dan je deželni izvršni odbor sestavil komisijo za zbiranje prispevkov za ogrske žrtve.[14] V razglasu za prvi maj je bila tudi poudarjena potreba po manifestaciji mednarodne solidarnosti. »Manifestirati moramo našo solidarnost z zmagovito republiko ruskih sovjetov, proti kateri se pripravlja nova ofenziva svetovnega kapitalizma. Enako solidarnost moramo izkazati vsem žrtvam belega terorja na Ogrskem in Poljskem ... spomin naj bo posvečen tudi sodrugom in delavcem, ki so padli po ulicah ... v Italiji in Jugoslaviji.«[15]

Proslava prvega maja je bila ena izmed najmogočnejših manifestacij delavskega gibanja v Julijski krajini. Največja zborovanja in ulični sprevodi so bili v Trstu, Gradiški in Pulju.[16] V Pulju je prišlo do spopadov s policijo, med katerimi sta po podatkih policije padla dva delavca (po podatkih Dela štirje), 18 pa je bilo ranjenih.[17] Admiral Simonetti, ki je o teh dogodkih poročal ministrstvu za mornarico, je na osnovi konfidentskih virov zagotavljal, da so delavci v Pulju nameravali zavzeti občinsko poslopje in arzenal ter razglasiti sovjetsko republiko. Pripravili so seznam oseb, ki bi prevzele upravo, ter seznam trgovcev in posestnikov, ki bi jih bilo treba razlastiti. Prepričan je bil, da je socialistično gibanje pod vplivom jugoslavofilskega gibanja, vendar policijski organi tega niso utegnili preventivno razkriti.[18]

Prvomajsko manifestacijo je generalni komisar Mosconi v poznejših spominih ocenjeval kot mogočno parado, ki je iz-

ražala moč socializma in zbujala slutnjo o bližnji boljševiški revoluciji po zgledu Rusije. V Trst, pravi komisar, so bili tedaj usmerjeni pogledi tujih boljševiških voditeljev, ki so pričakovali, da se bo tu vnela iskra, ki bo zanetila svetovni požar.[19]

V skladu z marčevskimi sklepi o vsestranski podpori sovjetski Rusiji in Madžarski je železničarska strokovna zveza začela bojkotirati transporte orožja, vojaškega in vojnega materiala ter moštva, namenjene za intervencijske sile. Podobno so ravnali kovinarji, ko so odrekli vsako naročilo intervencijskim državam.[20] V začetku junija so železničarji ustavili transport čeških vojakov, ki so se prek Trsta vračali s sibirske fronte. Po Regentovem pripovedovanju je češki konzul zahteval od Mosconija, da odločno nastopi proti delavstvu. Ker Mosconi za to ni imel moči, je konzula napotil k delavski zbornici. Zaupniki strokovnih organizacij in socialistične stranke so nato poslali v Prago Ivana Regenta in železničarja Capona, ki sta pri voditeljih čehoslovaške socialistične stranke in sindikalnih organizacijah izposlovala zagotovilo, da češki legionarji ne bodo ponovno poslani v Rusijo. V izjavi čeških socialistov je med drugim rečeno: »Zahvaljujemo se italijanski socialistični stranki, sindikatu italijanskih železničarjev in komisiji delavske zbornice Trsta za njihovo veliko zanimanje, ki ga izkazujejo ruskemu proletariatu, in za zaupanje, ki so ga pokazali do nas s tem, da so poslali k nam dva omenjena delegata. Italijanskemu proletariatu zagotavljamo, da smo popolnoma solidirani z ruskim proletariatom, in izjavljamo, da se češkoslovaške vojske, ki se vračajo v domovino iz Vladivostoka in drugih krajev, ne bodo nikdar in v nobenem primeru ... bile proti Sovjetski Rusiji«. To je zadostovalo, da je mešani odbor delavskih organizacij za bojkot, ki je deloval hkrati z odborom za pomoč žrtvam, dovolil prehod čeških vojakov skozi Trst. Še naprej pa je delavstvo bojkotiralo tranzite orožja in municije drugim državam, za Poljsko in Madžarsko pa je bojkot razširilo na vse vrste blaga.[21]

Naslednji množični manifestaciji sta bili še 29. avgusta in 14. oktobra po vsej Italiji. Tokrat so delavci zahtevali, da italijanska vlada prizna sovjetsko Rusijo. Na množičnem zborovanju v Trstu je socialistični poslanec Alessandri poudaril, da je »smešno zahtevati od delavstva, naj brani domovino, saj delavec te domovine nima. Ako je še treba kaj braniti, tedaj

je naša dolžnost, da branimo pridobitve socialne revolucije proti vsem domovinam, proti buržoaziji vseh narodov«. Delo pa je v poročilu o shodu dodalo, da italijanska vlada sedaj nima več izbire, upoštevati bo morala voljo ljudstva in začeti prijazno politiko do Rusije, sicer se ji bo silno maščevalo.[22]

Med uspešne akcije za usmerjanje italijanske zunanje politike spadajo zlasti tako imenovani ankonski dogodki. Vojaštvo v Anconi se je poleti 1920 uprlo odhodu v Albanijo in zasedlo vojašnice. Upor so podprli delavci s stavkami in kmečko okoliško prebivalstvo, zato je bila vlada prisiljena umakniti vojaške sile iz Albanije.

Še pred ankonskimi dogodki so se uprli vojaki v Julijski krajini, najprej v Červinjanu, 12. junija pa v Trstu. Skupina arditov in civilistov je ponoči demonstrirala po Trstu in se spopadla s policijo in fašisti. Padel je oficir, 15 vojakov pa je bilo ranjenih.[23] Civilni komisar je poročal, da demonstracija ni bila vnaprej pripravljena, vendar je le malo manjkalo, da ni prišlo do »hudih konfliktov«, ki bi lahko povzročili »nepredvidene posledice«.[24] Dne 26. julija se je uprlo 200 vojakov v Pulju. Potem ko so jih poveljniki prepričali, da ne gredo v Albanijo, temveč v Šibenik, so popustili in se vkrcali, prepevajoč Bandiera rossa. Demonstracija v Pulju se je ponovila 28. julija. Ti vojaški upori niso zavzeli večjega obsega, tudi posebnih posledic niso povzročili. Toda ker so bili uporniki pripadniki zasedbene vojske, je gibanje nosilo v sebi silne nevarnosti za razvoj dogodkov na zasedenem ozemlju. Generalni civilni komisar je ugotavljal, da je s tem padel ugled armade, saj sta se kompromitirala dva najbolj zvesta in patriotična korpusa: arditi in bersaljerji. Odslej, pravi komisar, sodijo ljudje, da armada ni nevarna, in jo imajo skoraj za zaveznico revolucije.[25] V poznejših spominih pa je zgroženo zapisal: »To so bili resnično žalostni dogodki, ker se je prevratni strup vtihotapil celo v vrste armade.«[26]

Vojaški upori so bili posledica splošnega revolucionarnega razpoloženja. Po ugotovitvah C. Silvestrija so jih spodbudili anarhisti, ki so širili propagando po vojašnicah, medtem ko sta se socialistična stranka in delavska zbornica ogradili od gibanja. Ko so arditi zaprosili tržaške socialiste, naj jim pomagajo preprečiti odhod v Valono, jim je tajnik delavske zbornice odgovoril, da stranka upora ne bo podpirala. Zbornica je tudi ustavila solidarnostno stavko kovinarjev, da se ne

bi razvila v splošno stavko, pač pa je pismeno protestirala zoper vladno politiko v Albaniji. Pri vojaškem uporu v Trstu je torej sodelovala le skupina mlajših, revolucionarno usmerjenih socialistov.[27]

Stališča socialističnih voditeljev jasno pričajo, da kljub gorečim pripravam na spremembo družbenega reda stranka ni bila pripravljena na konkretne revolucionarne akcije. Odpovedala je, tako kakor je odpovedala ob aprilski zasedbi tovarn v Turinu. Delavska zbornica kakor tudi generalna konfederacija dela sta bili v rokah reformistično usmerjenih socialistov. Teoretično so se sicer strinjali z revolucionarnim programom, toda v konkretnih primerih so revolucionarne akcije zavirali.

Sicer pa je vprašanje o vlogi vojaštva v političnem življenju zasedene Julijske krajine bolj zapleteno kot je mogoče razbrati iz virov, ki so nam na voljo. Čeprav so v vojski vladali naveličanost, domotožje pa tudi revolucionarne tendence je bila armada poglavitno orodje zasedbenih oblasti za vzdrževanje reda in za dušitev prevratnih poskusov. V septembru 1920 je nastopila pri zatrtju vstaje pri Sv. Jakobu, naslednje leto pa pri likvidaciji »Labinske republike« in proštanske kmečke vstaje. Znan pa je tudi delež vojaštva, zlasti poveljniškega kroga, pri krepitvi italijanskih nacionalističnih sil, fašizma in D'Annunziovih prostovoljcev. V posebnih udarnih oddelkih — arditi — so bile hkrati prisotne anarho-revolucionarne tendence, ki so pripeljale do omenjenih uporov in nacionalistične, protidelavske težnje. Že v aprilu 1920 je skupina arditov napadla socialistični kulturni krožek v Medeji, da bi preprečila prepevanje revolucionarnih pesmi. Napadla je še urednika časnika Il Lavoratore Passiglia, ker ni preprečil opisa tega dogodka. Tedaj je socialistična stranka v goriški Furlaniji zagrozila s splošno stavko, če oblasti ne bodo premestile arditov. Generalni civilni komisar Mosconi je v strahu, da bo stavka vplivala na mirovna pogajanja, ki so se aprila začela v San Remu, dosegel premestitev arditov, čemur so očitno sledili upori v Červinjanu in Trstu. Namesto udarnih oddelkov je prišla v Trst brigada Sassari. Že oktobra je poročal komisar, da so skoraj vsi vojaki iz te brigade vpisani v fašistični organizaciji.[28]

Opisane delavske akcije, ki so bile večinoma sočasne z akcijami organiziranega delavstva v Italiji, pa tudi v drugih evropskih deželah, je spremljala vrsta drugih dejanj, namenje-

nih uravnavanju notranje italijanske politike in lokalnih razmer v Julijski krajini.

Poleg izrazito sindikalnih zahtev po višjih mezdah, skrajšanem delavniku, kolektivnih pogodbah in notranjih komisijah za uravnavanje odnosov med delavci in delodajalci, ki so se pojavljale v obliki neprestanih stavk, je socialistična stranka posvečala skrb tudi splošnim zahtevam. Med političnimi zahtevami so bile najpomembnejše naslednje: odprava zasedbenega režima, vojaških in izrednih sodišč, cenzure in policijskega preganjanja, razveljavitev vojaških odlokov in obsodb za politične prekrške, izpustitev interniranih avstro-ogrskih vojakov in slovenskih izobražencev ter vzpostavitev splošnih svoboščin. Glede zakonodaje so socialisti vztrajali na stališču, da se ohranijo vsi tisti avstrijski zakoni in uredbe, ki so naprednejši od italijanskih. Le-ti so zadevali zlasti delavske socialne pravice in šolsko ureditev. Obenem so zahtevali, naj se uvedejo tisti italijanski zakoni, ki so boljši od avstrijskih, zlasti zakoni o brezposelnih in zadružništvu. Med glavne politične zahteve je spadala akcija za občinske volitve. Kraljeve komisarje, ki so po okupaciji upravljali večino občin v Julijski krajini, naj bi takoj zamenjala po proporcionalnem sistemu voljena občinska zastopstva, ki bi bila kos gospodarskim, političnim in narodnostnim vprašanjem v deželi. Ta zahteva je bila preračunana na zmago socialistov na občinskih volitvah, saj so bili socialisti na višku svoje moči. Hkrati so zahtevali tudi, naj Julijska krajina voli svoje zastopnike v italijanski parlament, da bi se prek vseh možnih oblik delovanja v obstoječih organih normaliziralo življenje v deželi. V deželnem in občinskem merilu so se borili za avtonomijo, prav tako tudi za avtonomijo šolske vzgoje in vseh delavskih socialnih ustanov, kot so bolniške blagajne, zavodi za nesreče in podobno. Med politične akcije je šteti še proteste zoper izgon tistih delavcev prek meje v Jugoslavijo, katerim oblasti niso priznavale pristojnosti v Julijski krajini.

Na gospodarsko-socialnem področju je bilo delovanje tudi mnogovrstno, v skladu s slabšanjem položaja v deželi. Sem spadajo zahteve po obnovi porušenih krajev, uvedbi prostega pristanišča v Trstu, ureditvi carinske politike in povezavi Trsta z zalednimi državami, po gradnji predilske železnice, ladjevju, ki ga je antanta nameravala odvzeti Trstu, saniranju brezposelnosti z javnimi deli, menjavi denarja in ureditvi va-

lute, socialnem zavarovanju, pokojninah in invalidninah avstro-ogrskih vojakov in podobno.

Za reševanje naštetih vprašanj sta se zavzemala tudi vodstvo italijanske socialistične stranke in generalna konfederacija dela. Že bolonjski kongres je oktobra 1919 z resolucijo obsodil vlado, ker vzdržuje v novih pokrajinah izredno stanje, ter imenoval komisijo za proučitev te problematike. Socialistični poslanci v italijanskem parlamentu so se vneto zavzemali za vprašanja Julijske krajine, med njimi zlasti Cosattini in Alessandri, ki sta na kraju samem proučevala razmere in jih razgrinjala v parlamentu.[29] Dne 5. oktobra se je v Trstu sestala skupina socialističnih poslancev, ki je v večdnevnih razgovorih s predstavniki delavskih organizacij proučevala splošen položaj.[30]

Probleme novih pokrajin so socialisti reševali tudi prek že omenjenega meddeželnega odbora proletarske akcije, ki so ga sestavljali delavski predstavniki iz dežel Julijske krajine, Tridentinske Benečije in Veneta. Odbor je začel delovati konec leta 1919. Na širših sejah predstavnikov vseh delavskih ustanov je reševal tisto problematiko, ki je bila vsem trem deželam skupna. Na seji 30. avgusta 1920 je poslanec Cosattini poročal, da je vlada že obljubila socialistični parlamentarni skupini, da bo v novo priključenih ozemljih normalizirala upravo, odpravila vojna sodišča, razveljavila vojaške in vojne odloke in razpisala splošno amnestijo.[31]

Kolikšno nevarnost za družbeni red je v resnici pomenilo delavsko gibanje v prvi polovici leta 1920? Poročila in ocene krajevnih oblasti iz te dobe so vseskozi zaskrbljujoče in črnoglede. V februarju je poročal kvestor Perilli, da je v delavski zbornici vpisano impozantno število 36.000 članov, med katerimi so tudi uradniki, ki pripadajo sloju drobne buržoazije. Uspehi, ki jih dosegajo delavci s stavkami in mezdnimi gibanji, dvigajo ugled socialistične stranke, ki se zaveda svoje resnične moči in sposobnosti, da osvoji v Trstu in drugih krajih Julijske krajine dober del občinskih in političnih zastopstev. Po drugi strani pa sta afirmacija boljševiškega režima v Rusiji in uspeh socialistov na parlamentarnih volitvah v Italiji rodila iluzijo o nepremagljivosti socializma in upanja na bližnjo uresničitev maksimalističnega programa, ki skuša uveljaviti sovjetske republike v Italiji. Delovne množice, nadaljuje poročevalec, se sicer bolj ogrevajo za akcije za takojš-

nje gospodarske izboljšave kakor za »ekstremistične politične spremembe«. Toda voditelji izkoriščajo vsakršno priložnost, da usmerjajo vodo na svoj mlin in širijo propagando za politične cilje. Vse organizacije, mladinski krožki, društva, strokovne zveze, se sestajajo vsak teden in neprestano ponavljajo zahteve: javne svoboščine in razpis parlamentarnih in občinskih volitev. Spričo tega svetuje kvestor, bi kazalo razpisati volitve, ker bi tak eksperiment utegnil dati duška »tolikšnim koncentriranim silam in akumuliranim energijam«. Obenem bi volilni boj speljal strankine sile na stranski tir, proč od revolucionarnih načrtov in priprav. Po kvestorjevem mnenju stavke niso posledica resničnih ekonomskih potreb, temveč prej posledica hujskanja socialističnih zaupnikov, ki se zavedajo potrebe po vzdrževanju mezdnih gibanj za ohranitev strankinega vpliva na množice. V podporo tej trditvi navaja, da je bilo na tajnem sestanku socialistične sekcije v Trstu rečeno, da je treba izkoristiti trenutek, ko so delovne množice zaradi dosežkov na gospodarskem področju naklonjene stranki, in prevzeti oblast. Temu vrhuncu namreč more slediti le še upad strankine moči. Tudi glede vpliva socialistične stranke na podeželju, zlasti v Furlaniji in v goriški okolici, so policijska poročila ugotavljala, da so kmečke množice prepričane o vsemogočnosti socialistov. V Furlaniji so praktično vsi prebivalci v socialistično-komunističnem taboru, je rečeno v promemoriji z dne 15. maja, nekateri iz prepričanja, drugi prisiljeni, tretji, ker ne dobe podpore pri drugih strankah. Pasivnost italijanskih oblasti jim utrjuje prepričanje, da je ustanovitev furlanske komunistične republike na pragu. Z internacionalističnim načelom po eni strani socialisti združujejo Slovence in Furlane v enotno fronto, po drugi jim vlivajo vero, da bodo tržaško komunistično republiko podprli avstrijski in jugoslovanski socialisti. Trst je popolnoma v rokah socialistov, beremo dalje v spomenici, Furlanija je tudi v celoti organizirana v delavski zbornici, le Istra nekoliko zaostaja. Gibanje na Goriškem so vodili Bassi, ki je bil v ta namen poslan iz Turina, Tuntar, Henrik Tuma in tajnik pokrajinske zveze poljedelcev Giovanni Tonetti. Med pomembne akcije na Goriškem je poročevalec štel kolonsko gibanje oziroma pripravo novih delovnih pogodb, ki so bile za veleposestnike skoraj nesprejemljive. Končna ugotovitev pa je takšna kakor v vseh drugih italijanskih

poročilih, da se namreč pod plaščem dejavnosti za vsakdanje ekonomske in socialne zahteve skrivajo politični nameni.[32]

Sodeč po italijanskih poročilih, je bilo revolucionarno razpoloženje izredno živo v Trstu in v nekaterih industrijskih mestih, kakor so bili Tržič, Milje in Pulj. Zajelo je še kolonski sloj v goriški Furlaniji in slovensko podeželje v neposredni okolici mest, zlasti južni del Krasa. Na goriškem podeželju je socialistično gibanje raslo počasneje, težko se je prebijalo zlasti v hribovske predele, zraven tega pa je bilo bolj umirjeno, manj revolucionarno in usmerjeno predvsem k propagandi in vzgoji množic za njihovo vključitev v kulturne in gospodarske organizacije.

Dne 28. marca 1920 so se v Gorici sestali zaupniki slovenskih socialističnih organizacij. Organizacije iz Bovca, Čezsoče, Čepovana in Trnovega so se prvič udeležile seje, manjkali pa so zastopniki iz Vipavske doline in iz postojnskega okraja. Udeleženci seje so ustanovili »Združenje slovenskih socialističnih organizacij v Julijski Benečiji« kot skupino v enotni italijanski socialistični stranki oziroma socialistični deželni zvezi. To ni bila posebna organizacija, bila je le ena izmed organizacijskih oblik, potrebna za koordinacijo dela po slovenskih krajih spričo njihovih izjemnih gospodarskih, kulturnih in jezikovnih razmer. V tem smislu so bili tudi sprejeti sklepi, ki so predvideli povezavo, širjenje Dela, vlogo sekcijskih tajnikov, organizacijo shodov in podobno.[33] V naslednjih mesecih ne najdemo več podatkov o delovanju združenja slovenskih organizacij. Očitno se je preimenovalo v »propagandni pas« ali »okrožje«, kar je pomenilo teritorialno osnovo, ne pa narodnostno.

Italijanska oblast je torej zaskrbljeno opazovala dogajanje v Julijski krajini; bila je prepričana, da je vstaja neizogibna. Za ta primer pa so bile, po mnenju komisariata, vojaške in policijske sile prešibke. Perilli je zahteval za Trst vsaj 2000 pešakov, 200 konjenikov ter po 250 kraljevih orožnikov in karabinjerjev. O 100 agentih, ki so ostali v službi iz časov prejšnjega režima, je poročal, da jih ne more in tudi ne želi preizkusiti v morebitnem političnem spopadu. Generalni civilni komisar je zahteval pri vladi, da dodeli rednim vojaškim enotam v Julijski krajini še po eno pešadijsko brigado za Trst in Istro, konjeniško enoto, oklopnik, 200 orožnikov, 800 karabinjerjev ter 200 tovornjakov za hitre prevoze čet. Samo s ta-

kojšnjim prihodom teh sil bo, kot pravi, lahko kos položaju.[34] Ne vemo, koliko je bilo vseh vojaških in policijskih sil v tem času v Julijski krajini. O razporedu, moči in vlogi vojske v dobi premirja, pred aneksijo, bi bila potrebna posebna študija. E. Apih navaja v citiranem delu, da je bilo konec 1919 poleg rednih posadk še 130.000 mož VIII. armade, ki ji je poveljeval general Caviglia, in da je bila ta vojska avtonomna sila s političnimi interesi. Na drugi strani, v vsej Jugoslaviji, pa je bilo v tem času — po podatkih italijanskega vrhovnega poveljstva — vsega 200.000 mož pod orožjem.[35]

Zahteve po pomnožitvi vojaških in policijskih sil pa niso bile samo posledica strahu pred delavsko vstajo, ampak tudi posledica prepričanja, da bo hkrati z boljševiško revolucijo prišlo do upora Slovencev in Hrvatov ter do udara iz Jugoslavije. Dejavnost slovensko-hrvaškega narodnega tabora je povzročala italijanskim oblastem prav toliko preglavic kakor revolucionarni nameni socialistične stranke. Še več, pod vplivom nacionalistične propagande je boj zoper revolucionarno gibanje postal hkrati boj za zaščito italijanskih nacionalnih interesov.

NARODNJAKI IN VPRAŠANJE RAZMEJITVE

Stališča, delovanje in težnje slovenskih narodnjakov na zasedenem ozemlju so bili v tesni zvezi z razvojem pogajanj o razmejitvi na mirovni konferenci. V drugi polovici leta 1919 in v začetku leta 1920 je jadransko vprašanje na mirovni konferenci postajalo čedalje bolj zapleteno. V tem času so se razprave in predlogi vrteli zlasti okrog vprašanja Reke in njenega zaledja, ki naj bi se konstituiralo v svobodno, tako imenovano tamponsko državo, medtem ko o pripadnosti ozemlja zahodno od Wilsonove črte ni bilo več dvomov, da bo priključeno Italiji. Wilsonova odsotnost, šibka odpornost Anglije in Francije, ki sta popuščali italijanskim zahtevam, so dajale Italiji možnost, da je začela groziti z uveljavitvijo londonske pogodbe. Zato sta dne 14. januarja 1920 Anglija in Francija dali Jugoslaviji ultimat: ali naj sprejme Wilsonovo mejo in svobodno mesto Reko v teritorialni zvezi z Italijo in brez nadzorstva Društva narodov ali pa bo uveljavljen londonski pakt.

Jugoslavija je ultimat zavrnila, pa tudi Wilson ga je obsodil, zato so bila v zgodnji pomladi 1920 pogajanja prepuščena prizadetima državama Italiji in Jugoslaviji, ki naj bi se neposredno sporazumeli o razmejitvi.

Sporočila dr. Rybářa Tržačanom o poteku konference so bila do spomladi 1920 dokaj optimistična.

V septembru 1919 je sporočal Vilfanu, da Amerikanci še vztrajajo na stališču, da »prek Triglava, Učke in Raše (Wilsonova črta) ne dopuščajo laške suverenitete ... Sploh je Wilson edina naša nada, kajti sami smo vsled naravnost škandaloznih razmer v Jugoslaviji tako slabi, da se nas nihče ne boji«. Intervencije jugoslovanske delegacije za zagotovitev varnosti in pravic za Slovence in Hrvate, ki bi pripadali Italiji, so bile po Rybářevih ocenah neuspešne, ker se je konferenca sklicevala na obljube, ki jih je dal predsednik italijanske vlade Nitti.[36]

V januarju 1920 je Rybář še vedno računal na ameriško pomoč, pisal je, da je vse v ameriških rokah, ker tako Francija kot Anglija ne želita spora z Ameriko in ker Amerika ni sodelovala pri podpisu londonske pogodbe.[37] V dneh, ko je bil izročen Jugoslaviji ultimat, je sporočal, da jih je ultimat sicer presenetil, ne pa prestrašil, ker se jugoslovanska delegacija dobro zaveda, da bi bila aplikacija londonske pogodbe manj ugodna za Italijo kakor za Jugoslavijo, zraven tega pa je ugotavljal, da so grožnje brez osnove, ker londonski pakt ni bil nikdar uradno objavljen in je zato uradno neznan. Franozi se ultimata sramujejo, nadaljuje Rybář, in valijo krivdo zanj na Lloyda Georgea.[38] Zavrnitev ultimata in demonstracije v Beogradu, nadaljuje 10. februarja, so antanto zmedle in impresionirale, zato iščejo drugačnega izhoda. Francija bi rada pomagala Jugoslaviji, toda veže jo londonska pogodba. Anglija pritiska na jugoslovansko delegacijo, naj sprejme kompromis, ker ne želi uveljavitve londonske pogodbe, s katero je prevzela neke obveznosti glede kolonij. Jugoslovanska delegacija dobiva namige, naj popušča pri vprašanju Reke, da bi ohranila Wilsonovo črto, ki jo Italija vztrajno poskuša popravljati v svojo korist.[39] Rybářevo upanje na uspeh jugoslovanske delegacije se je do spomladi 1920 čedalje bolj raz-

Rybářevo pismo Vilfanu o reševanju jadranskega vprašanja.
(MA Lj, zb. Vilfan)

Pariz, dne 15. 1. 20

179

DELEGATION DU ROYAUME
DES SERBES, CROATES ET SLOVÈNES
À LA CONFÉRENCE DE LA PAIX
4, RUE DE PRESBOURG. TEL. PASSY 55 47
PARIS

Pr. 18. 1. 20

Dragi prijatelj!

1. Jadransko vprašanje. Pošiljam Ti spomenico, ki ~~jo~~ je naša delegacija dne 8. t. m. izročila vrhovnemu svetu. Po prečitanju te spomenice je Nitti povabil Trumbić'a na pogovor, ki pa ni imel nikakega pozitivnega vspeha.

Sedanje stanje našega vprašanja razvidiš iz verjih za „Edinost" namenjenih dopisov. Clem. in Lloyd George zelo pritiskata in skusata Srbe in nas razdvojiti. Govorita o zaslugah Srbije, dočim da mno mi Cerstijo branili. Srbi pa da so spravljivi a mi ne. Za Srbe je namenjena kot vaba cesija severne

81

razkrinka to „codoljubno" svojat. V ljubl
žalibog misli vse le na „kšeft". Politika je
le priložnost za najsumljivejše kupčije. Po
sebno se odlikuje mladina, oz. mladin

3. Vesti o našem gibanju v zasedenih ok
vzbuja tukaj veliko zadoščenje. Vedno bolj
začnejo za nas zanimati (žalibog prekasno
in obljubljajo pomoč. Zagotavljajo, da sedaja
rešitev ne bo definitivna. — Vedremo!

4. V zadnjem času me Lahi večkrat obisk
jo. Vsi govorijo o potrebi sporazuma. Dokaz
jim krivičnost njihovih zahtev in podlost ej
vih pristašev v naših krajih. Posebno v zad
ozirn mi dajejo prav: gotovo so vže napravili
slaba iskustva. Tožijo o velikih bremenih,
jih nalaga okupacija. Nitti se je hudoval u
soldatesko. Vendar vsem skupaj se ne sme za
pati: hinavščina in šarlatanstvo sta njihovi glav
lastnosti.

Srčen pozdrav!

[signature]

blinjalo. Sporočal je, da na neprestane zahteve po plebiscitu delegacija ne dobiva več niti odgovorov in da je celo Wilson zavrnil predlog o plebiscitu. Zgroženo je ugotavljal: naše Primorje je bilo izgubljeno, še predno smo prišli v Pariz, ker nas je Jugoslovanski odbor, če že ne uradno, pa vsekakor povsem odkrito žrtvoval že leta 1917. S tem v zvezi je Rybář opozarjal na brošuro »Brevi note sulla questione jugoslava«, ki je odkrivala nove elemente v razvoju pogajanj za jadranska ozemlja. Brošuro sta napisala že avgusta 1917. leta italijanska diplomata demokratična levičarja G. A. Borgese in G. Paterno na osnovi pogovorov z jugoslovanskimi emigranti v Švici. Delo je bilo prepovedano in je smelo iziti šele 1919. leta. V njem je med drugim rečeno, da je samo ena hipoteza nemogoča, in sicer da bi ugasnila jugoslovanska ideja. Jugoslovanski odbor naj bi torej za uresničitev ideje o združenju južnih Slovanov v enotno državo odstopil (po Rybářu prodal) od ozemeljskih zahtev.[40]

Wilsonovo nasprotovanje ultimatu je spravilo konferenco v zadrego. Anglija in Francija bi po Rybářevem mnenju radi prezrli Wilsonovo mnenje, toda ne moreta, ker sta gospodarsko in denarno odvisni od Amerike. S tem v zvezi so se v Rybářu ponovno zbudili upi: »Prepričali smo se, da si nihče ne želi aplikacije Londonskega pakta in da nam torej v tem oziru ne preti posebna nevarnost.« Pač pa je ostajalo vprašanje zaščite Slovencev, ki bodo ostali v Italiji, še vedno neurejeno, ker je Nitti obljubljal avtonomijo samo Dalmaciji. Tudi glede tega sta bila po Rybářevem mnenju odločilni Alzacija, kjer so vse šole pofrancozene, in Irska. »Zelo se bojim, da ne dosežemo nič in da ostane le zadnji up — Društvo narodov ali pa vojna.«[41]

Značilno za Rybářeve ocene je, da je po eni strani računal na ameriško pomoč in v tem smislu spodbujal Tržačane, hkrati pa je izredno pesimistično ocenjeval možnosti Jugoslavije. V februarju se mu je tudi zaupanje v Wilsona zamajalo. Ugotavljal je, da mali narodi še nikdar niso bili tako zelo prepuščeni arbitraži velikih kakor v tem trenutku: »In naši naivneži so mislili, da se bo sedaj začela doba pravice in svobode. Wilson nam je s svojimi 14 točkami, v katere so Slovenci verjeli kakor v evangelij, skoraj bolj škodoval kakor Italijani s svojim simuliranjem,[42] ker je zbudil v našem narodu prepričanje, da nam ni potreben nikakršen napor, češ da bo on

sam vse uredil z največjo pravičnostjo.« Šele ultimat je po Rybářevem mnenju Slovence deloma zdramil.[43]

Sporočil iz Trsta v Pariz, žal, nimamo na voljo. Iz njih bi mogli razbrati, kako so vplivala sporočila iz Pariza, ki so bila čedalje bolj malodušna, na delovanje primorskih Slovencev in v kakšnem smislu so se pripravljali na bodočnost, ki ni bila kaj prida obetajoča. Rybář omenja v pismih, da je zadovoljen z aktivnostjo Primorcev: »Vesti o našem gibanju v zasedenih krajih vzbujajo tukaj veliko zadoščenje. Vedno bolj se začenjajo za nas zanimati (žalibog prekasno!) in obljubljajo pomoč. Zagotavljajo, da sedanja rešitev ne bo definitivna — Vedremo!«[44] Vesti iz primorskih krajev, pravi v drugem pismu, so vsekakor boljše kakor one iz »svobodne« (narekovaji v originalu) Jugoslavije. Večino jugoslovanskih politikov ocenjuje kot politične zločince, če ne še kaj hujšega, in zaključuje, da slovenski narod ni bil zrel za svobodo.[45]

Ne moremo trditi, da bi bile te ocene odločilne za usmeritev propagande prek tržaškega lista Edinost, prav gotovo pa so vplivale na določena stališča, ki jih je v tem času Edinost zagovarjala. Glede razmer v Jugoslaviji je bil časnik izredno kritičen. Obsojal je strankarsko razcepljenost in medsebojno obračunavanje, češ da slabi novo državo, in propagiral zaupanje v dinastijo Karađorđevičev, ki je po mnenju Primorcev edina garancija za utrditev Jugoslavije. Le močna jugoslovanska država bo po mnenju Edinosti zagotavljala podporo Primorski.

Vera v Združene države Amerike in v Wilsona, ki je bila tako značilna za prvo polovico leta 1919, se je v začetku leta 1920 tudi že močno zamajala. Tedaj je Edinost zapisala, da so se Wilsonova načela, v katera so Primorci tako zelo zaupali, podredila evropskim težnjam in težnjam ameriških finančnikov. Ugotavljala je, da se načelo samoodločbe uveljavi le toliko, kolikor ne zadene koristi drugih, zato bodo v mirovnih pogajanjih odstopili drugim 500.000 Slovencev in Hrvatov. Koliko je še slovenska dolžnost, se sprašuje pisec članka, da so hvaležni Wilsonu? Očitno v veri, da je londonski pakt neuresničljiv, nadaljuje, da so Ameriki in Wilsonu hvaležni, da sta jih obvarovala »še večje nesreče, še večjega ropa, ki bi ga lahko moralo pretrpeti naše narodno telo«. Sicer pa jim je jasno, nadaljuje, da so Wilsonove ideje, kakor hitro se je za las umaknil, postale »več ali manj brezpredmetne«. Ali naj bo

zveza narodov, ki se naslanja na nepravično ureditev sveta, regulator bodočega svetovnega političnega življenja? Za velike države, ki so si delile meso pri pojedini, morda, »ali manjšim narodom, ki so bili deležni le suhih obranih kosti, so ostale te kosti v grlu in jih bodo tiščale vse žive dni ... Zaradi teh bolečin v grlu smo lahko res hvaležni zavezniškim državnikom in tudi — Wilsonu!«[46] Pač pa je časnik spodbujal prebivalstvo, naj zaupa v »naše može v Parizu«, ki poskušajo zaščititi pravice za manjšino, ki bo priključena Italiji.[47]

V februarju je pri narodnjakih zbudilo rahlo upanje zanimanje sovjetske Rusije za vprašanja obmejnih Slovencev. Ruski zunanji minister Čičerin je namreč ob vzpostavljanju odnosov med Italijo in Rusijo v pismu italijanski vladi, ki ga je v parlamentu prebral Sonninov privrženec poslanec Colonna Di Cesarò, zapisal, da bi »ruskega naroda nič ne ločilo od italijanskega, posebno če bi se uredila vsa vprašanja, ki zadevajo Slovence«. Uredništvo Edinosti je tej notici dodalo optimistično oceno, da Leninova Rusija ni pozabila krvi, ki veže slovanske narode, in da razmere na zasedenem ozemlju odslej niso le notranja stvar Italije, saj o tem razpravljajo celo v Rusiji, ki je z mirovne konference izključena. Še več, odnosi med Italijo in Rusijo so tesno povezani z ureditvijo vprašanj, ki zadevajo Slovence.[48] Morda je ta dogodek vplival na uredništvo narodnjaške Edinosti, da je naslednji mesec objavila slavospev boljševiški revoluciji, ki smo ga omenili v poglavju o odnosih s socialisti.

Slovenci, ki so živeli pod italijansko okupacijo, so se prvič in zadnjič obrnili neposredno na mirovno konferenco v aprilu 1920, ko so se v San Remu sestali predstavniki zavezniških držav z italijanskim ministrskim predsednikom Nittijem. Na to pot pa jih je prisilila predvsem delegacija italijanskih meščanskih strank, ki je odšla v San Remo kot predstavnica vsega prebivalstva Julijske krajine, kar smo omenili že zgoraj. Slovenci so protestirali zoper odhod te delegacije, češ da niti vseh Italijanov v Julijski krajini ne more predstavljati, ker v njej niso zastopani najmočnejši, socialisti. Glede spomenice, ki so jo italijanski nacionalisti razglasili za plebiscit vsega prebivalstva zasedenega ozemlja, so ugotavljali, da je izmed 650 občin Julijske krajine spomenico podpisalo le 59 občin oziroma občinskih civilnih komisarjev, ki jih je vzpostavila okupacijska oblast. To naj bi bil plebiscit, je ogorčeno

spraševala Edinost, brez socialistov in Jugoslovanov?[49] Če pa je pripadnost tega ozemlja tako gotova, da ni o tem nobenega dvoma več, čemu hodijo v San Remo?[50] V protest proti odposlanstvu italijanskih strank je politično društvo Edinost poslalo v San Remo svoje odposlanstvo »kot edino upravičeno in pooblaščeno zastopstvo večine prebivalstva zasedenega ozemlja, ki je jugoslovansko«.[51]

V San Remo so odšli predsednik političnega društva Edinost Josip Vilfan, zastopnik goriških Slovencev Karel Podgornik in zastopnik istrskih Hrvatov Ulikse Stanger. Dne 26. aprila so izročili Nittiju pismo, medtem ko so posebno spomenico, namenjeno mirovni konferenci, zaradi odsotnosti jugoslovanske delegacije v San Remu poslali »po drugi poti«. V pismu italijanskemu vladnemu predsedniku, ki je predsedoval sanremskemu sestanku, je rečeno: »V trenutku, ko ima vrhovni svet odločiti o jadranskem vprašanju, so Jugoslovani zasedenih ozemelj ... čutili nujnost, da se sliši njihov glas, in so po političnem društvu Edinost v Trstu, ki jih zastopa, naročili podpisanim, da priobčijo slavnemu vrhovnemu svetu mirovne konference njihovo stališče v vprašanju, ki se tiče njihovih najvišjih koristi ... Podpisani smatrajo za dolžnost opozoriti Vašo Ekscelenco na to, da prizadetemu prebivalstvu doslej ni bila dana priložnost izraziti svoje volje in da se tako imenovana plebiscitarna manifestacija nekaterih političnih skupin tega ozemlja ne more smatrati za svobodni izraz volje vsega prebivalstva, a niti njegove večine.« Glede občin, ki so podpisale italijansko spomenico, so odposlanci posebej opozarjali, da te občine vodijo izredni komisarji, imenovani od italijanskih oblasti, »kateri niso poklicani, da tolmačijo čustva in voljo prebivalstva, ki ni bilo zaslišano v tem predmetu«. Spričo tega, je dalje rečeno v pismu, in zaradi vere v pravičnost »svoje stvari«, ki temelji na pravici do samoodločbe, zahtevajo Jugoslovani zasedenega ozemlja, »da naj se pozove vse prebivalstvo, da odloči o svoji politični usodi z rednim plebiscitom. V tem oziru bi se lahko, ko se sprejme načelo glasovanja, predložilo glasovalno vprašanje, ki bi z namenom, da se zagotovi mirno skupno življenje obeh plemen, moglo dobiti končno obliko poravnave med nasprotnima hotenjema«. Podpisniki pisma se nato sklicujejo na »modrost in čut pravičnosti *visokega zbora* (podčrtano v originalu) in upajo, da se ne odloči o usodi tega prebivalstva, ne da bi bilo prej zaslišano.«[52]

To je bil prvi in edini akt o mejnem vprašanju, ki so ga Slovenci in Hrvatje Julijske krajine izročili neposredno vrhovnemu svetu mirovne konference oziroma njegovemu trenutnemu predsedniku, italijanskemu ministrskemu predsedniku Nittiju. Vendar ta stik ni bil oseben, saj pravi Vilfan v poročilu o poti v San Remo, da so pismo oddali v vili Devachon, medtem ko je trojica zborovala.[53] Očitno delegati namenoma niso izkoristili priložnosti, da bi naredili konkretnejše korake. Niso se čutili poklicane, da samostojno zagovarjajo stališča prebivalstva Julijske krajine, zato tudi spomenice niso izročili vrhovnemu svetu v San Remu, ker ni bilo tam, kakor so pričakovali, jugoslovanske delegacije, s katero bi se najbrž bili morali predhodno pogovoriti. Rybář je v imenu jugoslovanske delegacije namreč odsvetoval primorskim političnim voditeljem udeležbo pri razgovorih o mejnih vprašanjih. V januarju, ko je bil Vilfan povabljen v Rim na razgovore, mu je pisal: »V tukajšnjih merodajnih krogih so mnenja, da ne bi smeli iti na pogajanja, ako bi se imela baviti z glavnim našim vprašanjem. To bi bilo nevarno, kakor nas izkušnja uči. Na sličen poziv so šli iz Zadra v večno mesto, a sedaj se to že izrablja pri zaveznikih.« Pogajanja, piše dalje Rybář, morajo voditi »kompetentni faktorji«.[54] O intervenciji v San Remu, ki je bila omejena le na izročitev pisma z zahtevo po plebiscitu, pa sta Vilfan in Stanger poročala Trumbiću, Rybářu in Žolgerju, s katerimi sta se sešla v Benetkah na poti domov, in »v svoje veliko zadoščenje ugotovila pri njih popolno umevanje našega koraka«.[55]

Pozneje, v septembru, so predstavniki Slovencev in Hrvatov šli prvič k predsedniku vlade v Rim, toda niso načenjali vprašanj v zvezi s pripadnostjo zasedenega ozemlja, temveč so zahtevali le pravičnost za narodno manjšino. Tudi tedaj se je pisarni za zasedeno ozemlje v Ljubljani zdelo potrebno zatrditi Trumbiću, da »deputacija ni ničesar storila, kar bi utegnilo našo stvar kakorkoli kompromitirati oziroma ustvariti kak prejudic«. Delegacija je izrecno poudarila le »svoje rezervirano stališče v vprašanju narodnih pravic ... ki je samoodločba naroda v zasedenem ozemlju«.[56] V tem času so se namreč že začele priprave za pogajanja v Rapallu, ki so za dolgo dobo opravile z vprašanjem pripadnosti Julijske krajine.

Iz povedanega sledi, da so bili Primorci, čeprav jih je vprašanje razmejitve neposredno zadevalo, že od vsega začet-

ka zgolj predmet obravnave ne samo za velesile, ki so imele v rokah usodo malih narodov, temveč tudi za svoje lastne predstavnike, za jugoslovansko mirovno delegacijo in vlado. Ta podrejenost »kompetentnim faktorjem«, ki je že v tej dobi zavirala vsakršno iniciativo, se je v poznejših letih, po aneksiji, kazala v izraziti navezanosti primorskega prebivalstva na »mater Jugoslavijo«, ki jim je pomenila edino rešitev.

STRAH ITALIJANSKIH OBLASTI PRED NARODNO VSTAJO

V zvezi z majhnim upanjem glede pripadnosti Primorske nas zanima, kako so narodno usmerjeni prebivalci sprejemali razvoj dogodkov v Parizu, na kaj so se zanašali, kakšne načrte in upanja so gojili ter ali so z lastno dejavnostjo poskušali vplivati na odločitve o pripadnosti njihovega ozemlja. Na ta vprašanja je težko dokončno odgovoriti. Gotovo pa je, da se niso omejevali zgolj na uradne proteste, spomenice in deklaracije, ki jih je javno sprejemalo politično društvo Edinost, tem bolj, ko je splahnelo upanje v uveljavitev Wilsonovih načel.

Dokumentacije, ki bi neposredno pričala o konkretni podtalni dejavnosti Slovencev in Hrvatov zoper italijansko okupacijo, nimamo na voljo. O tem govore le poročila in ocene italijanskih okupacijskih oblasti, ki pričajo, čeprav so pretirana in pisana z določenim opravičujočim ali hujskajočim namenom, da na zasedenem ozemlju v tem času vendarle ni vladala zgolj vdanost v usodo.

V januarju 1920 je kvestor pri generalnem civilnem komisariatu Perilli sporočal komisarju, da je zavlačevanje rešitve jadranskega vprašanja, ki je v Jugoslaviji zbudilo novo upanje, spodbudilo tržaške Slovane in slavofile, da spet dvigajo glave. Ponovno se poskušajo uveljavljati s propagandnimi akcijami in zaupnimi sestanki. Slovenski narodnjaki se po mnenju poročevalca zanašajo zlasti na akcije socialistične in boljševiške stranke. Spričo šibke obrambe demarkacijske meje in nezadostnega nadzorstva organov javne varnosti na mejnih prehodih prihajajo v Julijsko krajino »nezaželeni elementi sovražnih narodnosti«. Ob opisu revolucionarne nevarnosti, februarja 1920, je kvestor opozarjal na »nič manj nevarnega nasprotnika«, na Slovence in Hrvate, ki so v stalni pripravlje-

nosti, da ogroze italijanske interese. Nevarni so tem bolj, ker s simpatijo spremljajo gibanje socialistov in odkrito izražajo upanje, da jim bo boljševizem omogočil uresničitev njihovih imperialističnih namenov. Če bi prišlo do revolucionarnih neredov, bodo Slovenci po Perillijevem mnenju nedvomno na strani revolucije, tem bolj, ker so mnogi že pristopili k socialistični stranki.

Največ skrbi je okupacijskim oblastem povzročala Istra. Očitno so bili Hrvatje bolj nemirni od Slovencev, vsekakor pa so bile zasedbene sile bolj občutljive za narodno gibanje v Istri kakor na primer na Goriškem. Že januarja 1920 je sporočal civilni komisar za pazinski okraj, da nameravajo Hrvatje prirediti večjo nacionalistično demonstracijo, ob kateri utegne priti do pravih prevratnih akcij. Za labinske rudarje hrvaške narodnosti pravi, da se sestajajo s socialisti in propagirajo takojšnjo politično stavko, da bi bili pripravljeni na morebitno kolektivno »slovansko« manifestacijo. Komisar ugotavlja, da ga navidezna mirnost prebivalstva še posebej vznemirja, ker ne manjka znamenj, ki pričajo o nervozi in nezadovoljstvu. Prosi za močne vojaške oddelke, da bodo preprečili neprijetna presenečenja, ker je v Istri še mnogo skritega orožja in mnogo ljudi, pripravljenih, da to orožje uporabijo. Te alarmantne vesti so vznemirile tudi predsednika italijanske vlade Nittija, da je zahteval od generalnega civilnega komisarja v Trstu in generala Caviglie, naj za vsako ceno, z vojaškimi ukrepi, preprečita morebitne incidente v Istri, ki bi spričo trenutnega mednarodnega in notranjega položaja, utegnili zbuditi nemire v Italiji.[57]

Dne 6. julija je generalni civilni komisar Mosconi sporočal nadrejenim, da je slovansko prebivalstvo spričo revolucionarnih dogodkov sicer brezbrižno, vendar ne more docela skriti svojega zadovoljstva. O tem pričajo naslednje izjave: mi z revolucijo ne moremo ničesar izgubiti; nekdo bo že poskrbel za nas; naši bratje mislijo na nas. Take in podobne izjave pa stalno spremlja geslo: pripravimo se! O voditeljih je Mosconi ugotavljal, da je njihovo delovanje postalo skrivnostno in zaupno. Včasih so bile oblasti sproti obveščene o najbolj zaupnih zadevah, sedaj so obvestila o delu in namenih Slovencev okrnjena in nezanesljiva. Vse delovanje je namreč omejeno na strankine voditelje in najzanesljivejše zaupnike. Najbolj aktivni so Slovenci v okolici Trsta, na Krasu in Hr-

vatje v Istri. V splošnem, ugotavlja civilni komisar, je italijansko prebivalstvo demoralizirano, medtem ko se uveljavlja propaganda dveh sovražnih strank, slovanske in boljševiške, ki jo italijanske patriotične sile sploh ne pobijajo z neko zdravo in omikano protipropagando. Med glavne voditelje slovenske politične stranke je Mosconi štel: odvetnike Josipa Vilfana, Edvarda Slavika, Josipa Abrama, Hinka Okretiča, Fortunata Mikuletiča in Mateja Pretnarja, župnika Slavca in Čoka, Štefana Godino, Maksa Cotiča, Alojza Ferfoljo in učitelja Antona Grmeka.[58]

Na osnovi teh splošnih ugotovitev so poleti 1920 nadrejeni zahtevali od karabinjerskih postaj po deželi, da zbirajo podatke in poročajo o dejavnosti prebivalstva, kar naj bi potrdilo sum. Iz karabinjerskih poročil razberemo za posamezna območja naslednje: V Trstu in okolici je slovenska stranka v zadnjih mesecih širila močno iredentistično propagando, izkoriščajoč protinacionalno dejavnost socialistov, povojno gospodarsko bedo in svoboščine, ki jih dopuščajo italijanske oblasti; Slovenci so reorganizirali svojo stranko in obnovili društveno dejavnost, da bi bili sposobni izkoristiti morebitne revolucionarne dogodke. Največ uspeha imajo pri ohranjevanju narodne zavesti in zbujanju iredentizma med množicami, o čemer pričajo pogostni besedni spopadi z Italijani ter dotok Slovencev v Trst, kjer pod videzom trgovanja snujejo zarote proti okupaciji. Toda čeprav so policijske oblasti s tem gibanjem zanesljivo seznanjene, ne morejo odkriti nikakršne konkretne dejavnosti, ker Slovenci delujejo izredno previdno. Na Goriškem širijo tajno propagando duhovniki, učitelji in slovenski občinski tajniki. Toda tudi tu, kakor v Trstu, policija ne more ugotoviti konkretnih dejanj in odgovornosti posameznikov. Na Postojnskem izobraženci tudi propagirajo proti Italiji in se vesele spričo vojaških uporov v Libiji in v Albaniji, vendar posebnih uporniških namenov ni zaslediti. Zanašajo se na to, da bo italijanski narod sam poskrbel za uresničitev teženj slovenskega ljudstva, ko bo s subverzivno akcijo prav kmalu zrušil državo. S tem bo nehote speljal vodo na mlin slovenskega, srbskega in hrvaškega ljudstva. Postojnčani često odhajajo prek meje v Jugoslavijo; ob prihodu regenta Aleksandra v Ljubljano je odšla tjakaj delegacija v črnini, vendar se vračajo žalostni in razočarani, ko ugotavljajo, da se Srbi vedejo kot gospodarji in zatiralci.[59]

Za protiitalijansko propagando in podtalno gibanje so italijanske oblasti dolžile Jugoslavijo, češ da Slovenci in Hrvati na zasedenem ozemlju dobivajo navodila in ukaze z onstran meje.

V Ljubljani je v tem času deloval narodni svet za zasedeno ozemlje s pisarno, ki je še vedno vzdrževala stike s Primorsko. Spomladi 1920 se je tem ustanovam pridružila še Jugoslovanska matica z nalogo, da zastopa interese slovenskega prebivalstva na Primorskem in da organizira zanj materialno in moralno pomoč. Kot politično zastopstvo Slovencev in Hrvatov iz Julijske krajine je bil poleti 1920 ustanovljen v Zagrebu Jadranski zbor.[60] Ustanovitev Jugoslovanske matice so italijanske oblasti hitro zaznale, ko so ugotovile med Primorci silno navdušenje in pripravljenost, da se podrede njenim navodilom.[61] Obenem so ugotavljale, da je pisarna za zasedeno ozemlje organizirala »legijo prostovoljcev smrti«, ki naj bi imela posebne naloge ob morebitnem napadu Jugoslavije in uporu Primorcev. V legiji naj bi bili primorski študentje in emigranti.[62] Primorski emigranti, dijaki in študentje so bili v tem času resnično organizirani, toda ne v »legiji smrti«, le-ta je bila očitno izmišljotina poročevalcev. Organizacija, v kateri sta delovala tudi Srečko Kosovel in Ivo Grahor, je skrbela le za prenos literature na zasedeno ozemlje in za propagando.[63]

Tako se je v prvi polovici leta 1920 pri okupacijskih oblasteh čedalje bolj utrjevalo prepričanje, da se v Julijski krajini hkrati s pripravami na revolucionarni prevrat pripravlja vstaja slovenskega in hrvaškega prebivalstva, ki jo spodbujajo odposlanci, poslani v ta namen prek meje. Za ta trenutek pa se je po njihovem mnenju pripravljala tudi jugoslovanska država s koncentracijo vojaških sil ob demarkacijski črti. Karabinjerji na Tolminskem so izvedeli, da bodo izredne čete, podprte s srbsko vojsko, vsak čas napadle in zavzele Tolmin. Ob meji pri Cerknem so stražniki opazili nevsakdanji promet tovornjakov, naloženih z vojaštvom in vojnim blagom. Na Krasu in v drugih krajih vzhodno od Soče so kmetje po predvidevanju policije zato hranili orožje in municijo, da bi ga uporabili v primernem trenutku. Prek demarkacijske črte je tekel po poročilih karabinjerjev sila živahen ilegalen promet: kurirji so prenašali navodila za vstajo in propagandno literaturo, pri tem so jim pomagali češkoslovaški

vojaki, ki so potovali z vlaki Rdečega križa. Le karabinjerji v Postojni so zanikali, da bi prek meje tajno prihajali emisarji in da bi domačini gojili bojevne težnje.[64] Značilne za psihozo italijanskega vojaštva so ugotovitve nekega neznanega opazovalca. V privatnih pismih, odposlanih julija 1920 iz Krmina, je pisal, da v Julijski krajini in v Tridentinski Benečiji ni nikakršnega »italijanstva« v pravem pomenu besede. Pravih Italijanov je tako malo, da so skoraj izjema. Italijanske oblasti dopuščajo preveč svobode, zato se prebivalstvo, ki je navajeno na trdo roko, neprestano upira. Boljševiki so že popolnoma organizirani, oboroženi in povezani s Slovenci. Slovenci, ki jih vodijo bivši avstro-ogrski oficirji, so tudi dobro organizirani, tako da bodo ob prvem znaku v desetih minutah postrojeni na vaških trgih, kakor so bili v avstro-ogrski armadi. To ve zagotovo, trdi pisec, ker hodi vsak večer v slovenska Brda; dvomi, da bi italijanske sile ob meji zdržale med dvema ognjema, kajti če ne bodo imele zavarovanega hrbta, se bo slabo končalo. Sicer pa sta tudi med vojaštvo že prodrla boljševiška propaganda in podkupovanje.[65] Še septembra je generalni civilni komisar obveščal podrejene, da so »sumljive osebe« skrivaj prekoračile mejo in da je bil na enem izmed številnih sestankov Primorcev in Istranov v Ljubljani govor o tajnih društvih, ki delujejo v Gorici, Idriji in Postojni in ki so v zvezi z akcijskimi odbori v Ljubljani.[66]

Alarmantne vesti, ki so se širile po hierarhični lestvici od krajevnih karabinjerjev do generalnega komisariata in notranjega ministrstva ter v nasprotni smeri, so povzročale pravi preplah. Organi, razporejeni po deželi, ki so živeli v neposrednem stiku s prebivalstvom, so bili bolj stvarni kakor deželne oblasti. Zatrjevali so, da kljub nevarnim znamenjen ni pričakovati kakšne resne vstaje, ker večina prebivalstva ne naseda hujskanju propagandistov. Ne glede na resničnost obvestil in govoric pa se jim je zdelo potrebno temeljiteje nadzorovati Slovence, ker ni izključeno, da presenetijo s kakšno akcijo, čeprav samo z namenom, da zbude pozornost tistih, ki bodo sklepali pogodbo z Jugoslavijo. Tudi kvestor Perilli je sredi julija ugotavljal, da ni znamenj za kakšno resno vstajo, kljub

Del Badogliovega poročila o politično-vojaškem položaju v Julijski krajini.
(ACS, objavo je dovolil CSAS z nav. sklepom)

12

Stato Maggiore del R. Esercito

REPARTO OPERAZIONI
Ufficio I.

N. 3417/a di protocollo

Risposta al

OGGETTO: Situazione politico - militare nella Venezia Giulia.

Allegati N.

Roma addì 12 Luglio 1920

17 LUG 1920

PRESIDENZA DEL CONSIGLIO DEI MINISTRI
N. di Prot. 2542

V. 2

ALLA PRESIDENZA DEL CONSIGLIO DEI MINISTRI - Gabinetto
AL MINISTERO DELLA GUERRA - Divisione Stato Maggiore

Questo S.M. ha ripetutamente comunicato le notizie pervenute al dipendente Ufficio I. circa l' attività antitaliana degli slavi nella Venezia Giulia, rappresentando la gravità della situazione politico - militare che si è venuta creando in quella regione.- (1)

Ulteriori notizie, provenienti da varie fonti molto attendibili, confermano che la situazione interna nella Venezia Giulia è assai grave, tanto da destare serie preoccupazioni negli italiani, tra i quali è divenuto luogo comune dire che: " si sta maturando nella Venezia Giulia una seconda Albania" e da creare folli speranze sia nelle popolazioni slave a noi contrarie entro il confine, sia nei fuorusciti che si trovano in Jugoslavia, i quali affermano che la disgregazione compiuta tra i nostri soldati dai sovvertitori slavi

./.

e dai comunisti italiani è tale da dare garanzie di successo a ogni azione militare del vicino Stato S.H.S.=

In realtà tentativi di corruzione delle truppe sono segnalati da varie parti e i dolorosi fatti di Trieste e Cervignano dimostrano che qualche, sia pure piccolo, risultato è stato ottenuto.=

Continua inoltre l' opera di organizzazione e di eccitazione dei dirigenti la propaganda irredentistica slava, sicchè, se non pare probabile una vera sollevazione in massa, pure sono tutt' altro che da escludersi insurrezioni locali di gruppi di contadini e operai, che potrebbero facilmente rimanere padroni = almeno per qualche tempo = della piazza, per la impossibilità di avere in ogni punto truppe in numero sufficiente.=

Questo S.M. è pertanto d' avviso che sia necessario operare nel senso di rendere di nuovo normale la situazione della Venezia Giulia, in considerazione anche del corrispondente aggravarsi della situazione oltre confine, e dei pericoli militari che ne derivano.

Si ritiene che tale azione = favorita dalla legislazione di armistizio, ancora vigente=possa essere agevole, qualora si possano eliminare, almeno temporaneamente, i giornali, specie di lingua slava, che fanno opera di mobilitazione (quali l' "Edinost" e il giornale slavo di Pisino), mettere in condizioni di non nuocere caporioni ben noti del movimento antitaliano ed espellere gli stranieri senza professione che abbondano nella regione, e che per il loro atteggiamento, per il danaro largamente speso, sono da considerarsi senz' altro pericolosi.=

./././.

temu pa se mu je zdel trenutek zelo kočljiv, zato je priporočal vsestransko pripravljenost, ki bo kos tako socialistom kakor »nič manj nevarnim Slovanom«, in večjo strogost oblasti do vseh, ki delujejo v škodo Italije, da bo zdrav del italijanskega naroda znova dobil zaupanje.[67]

Na osnovi vseh mogočih obvestil in poročil o posameznih nevarnih pojavih v Julijski krajini, ki so se stekala v generalni štab, je general Badoglio sestavil nekakšno sintezo o razmerah na zasedenem ozemlju, ki jo je poslal vladi in vojnemu ministrstvu hkrati s predlogi generalnega štaba o ukrepih za vzpostavitev reda. V poročilu pravi Badoglio takole: V Julijski krajini je položaj izredno težaven. Pravi Italijani s skrbjo zasledujejo razvoj dogodkov in menijo, da dozoreva »druga Albanija«. Razdiralno delo slovanskih propagandistov in italijanskih komunistov med vojaštvom zbuja upanje Slovencev in Hrvatov v deželi in Jugoslaviji, da bo prišlo do notranjega razsula vojske, kar bo zagotavljalo vojaški uspeh Jugoslavije. Iredentistična propaganda napreduje. Do prave množične vstaje najbrž ne bo prišlo, niso pa izključene omejene krajevne vstaje kmetov in delavcev, ki bi, čeprav za kratek čas, z lahkoto postali gospodarji položaja. Spričo teh nevarnosti, meni generalni štab, je potrebno vzpostaviti red na osnovi še veljavnih okupacijskih odlokov. Ukrepi za odstranitev nevarnosti so toliko bolj nujni, ker se na oni strani meje tudi že pojavljajo bojni nameni. Nato predlaga, naj civilna oblast vsaj začasno prepreči izhajanje časopisov, zlasti slovenskih, naj onemogoči delovanje znanih voditeljev in naj izžene tujce. Le tako, končuje, bi bil ponovno vzpostavljen ugled italijanskih oblasti, kar bi najbrž odvzelo Jugoslovanom voljo do bojnih poizkusov.[68]

Poveljnik vojaških enot za Julijsko krajino general Caviglia je najbrž začutil, da so ocene o nevarnostih pretirane, tem bolj, ker je bil s temi skeptičnimi ocenami ogrožen njegov lastni »poveljniški« ugled, zato je v poročilu vladi in vojnemu ministrstvu spodbijal Badogliove trditve. Na osnovi seznama vseh obmejnih incidentov je ugotavljal, da v Kraljevini SHS najbrž resnično goje napadalne težnje spričo prepričanja, da je italijanska država v težavah po vojnih neuspehih v Albaniji in v Libiji. Vendar je menil, da Jugoslavija za napad ni sposobna, zato poskuša ustvarjati težave v Julijski krajini. Po požigu narodnih domov v Trstu, Pulju in v Pazinu in za-

radi odločnosti oblasti, da ubranijo suverenost države, se je po njegovem položaj v deželi vendarle razčistil. Tudi prihod novih brigad je pripomogel k pomiritvi Slovencev in Hrvatov in k previdnejšemu ravnanju onstran meje. Jugoslovani so po njegovem mnenju postali previdnejši tisti trenutek, ko jim je postalo jasno, da Italija ni na robu razsula. Zato je Caviglia menil, da so posebni ukrepi, ki jih je predlagal vrhovni štab, zlasti preventivna cenzura, nepotrebni in nepriporočljivi. Glede možnosti napada je sporočal, da Jugoslavija gotovo nima dovolj vojaških sil, da bi tvegala napad, saj je premaknila svoje čete s severa proti jugu. Italija torej naseda jugoslovanskemu tisku, je pisal Caviglia, kakor je nasedala lani, ko je držala na meji milijon mož, medtem ko je bila na drugi strani meja skoraj nezavarovana. Na osnovi teh ugotovitev so se zdele Caviglii vojaške okrepitve, za katere je prosil zlasti generalni civilni komisariat, nepotrebne, ker pa so enote že prihajale, jih je obdržal za rezervo.[69]

Nevarnosti jugoslovanskih provokacij, kaj šele napada, resnično ni bilo, čeprav so razen Caviglie skoraj vsi verjeli ali pa so hoteli verjeti nasprotno. Ne moremo se spuščati v opise vojaške moči v Kraljevini SHS, vendar nam zadostuje že podatek, da je še julija 1920 jugoslovanska delegacija na mirovni konferenci razpravljala o tem, da se ne sme »izzvati nobene akcije, ki bi mogla pripeljati do zapletljajev z Italijo, ker smo nesposobni se upreti tudi najmanjšemu napadu«.[70]

Spričo zgoraj opisane psihoze, ki je zajela skoraj vse vojaške in civilne organe na zasedenem ozemlju in v Rimu, si moramo zastaviti vrsto vprašanj. Na osnovi kakšnih dejstev so italijanske oblasti sklepale, da se Primorci pripravljajo na upor? V koliki meri so bile ocene posledica hujskanja italijanskih nacionalistov, ki so prek tiska načrtno iskali »jugoslovansko nevarnost«, da bi dosegli združitev svojih razpršenih sil? Morda so oblasti z napihovanjem vesti o nevarnosti želele predvsem opravičiti potrebo po zatiralnih ukrepih, ki so jih zahtevali domači nacionalisti?

Večji del obvestil o podtalnem gibanju so oblasti in varnostni organi dobivali od zaupnikov, le-ti pa iz splošnih govoric, konkretnih primerov pa niso odkrili. Pri preiskavah so le v redkih primerih našli orožje ali razstrelivo, ki so ga posamezniki obdržali iz časov razpada avstro-ogrske armade.

Gotovo so posamezniki razširjali med prebivalstvom propagando, nekateri so najbrž poskušali tudi izzivati, drugi naklepati izgrede. Slovenci so italijanske vojake večinoma gledali zviška, zanje so bili v primerjavi s prejšnjimi avstrijskimi vojaki strahopetci, zato ni bilo potrebno posebno junaštvo za besedne spopade in zmerjanja. Na meji je prihajalo do pogostnih incidentov zlasti ob ilegalnih prehodih kurirjev, ki so potovali na Primorsko najbrž tudi z določenimi akcijskimi nalogami. Na seji jugoslovanske delegacije v Parizu je Trumbić omenil, da bi bilo dobro »podžgati prebivalstvo okupirane cone, da bi začelo delati izgrede ... da bi se ustvarila napetost v teh krajih«, toda pri tem se Jugoslavija ne sme izpostavljati. Rybář se je s predlogom strinjal, toda ni verjel v to možnost, ker je bilo po njegovem prebivalstvo na Primorskem preveč mirno in poslušno; ob demarkacijski črti je celo trgovalo z Italijani.[71] Tudi krajevne oblasti so poročale o mirnosti prebivalstva. V logaškem okraju, je pisal civilni komisar, so ljudje večinoma zadovoljni z okupacijo, ker jim ponuja boljše gospodarske možnosti, kakor jih imajo sonarodnjaki onstran meje.[72] Iz postojnskega okraja je poročal karabinjerski poveljnik, da so ljudje mirni in da kljub hujskanju posameznikov ne kažejo namena za kakšna protestna gibanja.[73]

V nekem nepodpisanem poročilu, odposlanem decembra 1919. leta iz Istre v Jugoslavijo, je rečeno, da se ljudje zato ne upirajo, ker žive v prepričanju, da je njihova zemlja le začasno zasedena in da ne bo nikdar pripadala Italiji. V tej veri ne žive samo Hrvatje v Istri, temveč tudi domači Italijani. Jugoslovanski narodni voditelji se zavedajo, da ta zaslepljenost utegne povzročiti, zlasti v krajih, kjer je nasilje okupatorja najhujše, resne posledice, če že ne upora, pa vsaj nevarne incidente. Toda ne narodni voditelji ne postopanje oblasti, ki ima vse prej kot začasni značaj, ne morejo omajati te vere. Ljudje pa so mirni tudi zato, nadaljuje poročevalec, ker se boje preganjanja in nasilja in ker so popolnoma odrezani od sonarodnjakov onstran demarkacijske črte.[74]

Že na tem mestu kaže opozoriti, da je bila sodba poročevalca preroška. Medtem ko v dobi okupacije ni bilo resnejših spopadov med slovensko-hrvaškim ljudstvom in italijanskimi oblastnimi organi (izjema je bil incident v Prvačini), so po aneksiji spomladi 1921. leta prav v Istri, kjer je bilo nasilje najhujše, izbruhnili hudi nemiri. Uprlo se je kmečko prebival-

stvo v okolici Krnice (Proština), uprli so se labinski rudarji in ustanovili socialistično »republiko«, uprli so se kmetje v Marezigah. Ti upori so bili gotovo posledica revolucionarne propagande in priprav, ki so trajala vse leto 1920, toda niso bili usmerjeni zoper italijansko oblast, temveč predvsem zoper fašistično nasilje. Bili so izrazito obrambnega značaja, čeprav so vsebovali mnoge revolucionarne elemente.

Mirnost prebivalstva v mesecih pred aneksijo pa vendarle ni mogla biti odsev zadovoljstva in vdanosti. O tem pričajo spopadi, ki so se pripetili dne 5. julija 1920. leta v Prvačini. Ker je bil 5. julij praznik sv. Cirila in Metoda, simbol slovanstva, so nameravali Primorci na večer pred praznikom prižgati kresove in izobesiti jugoslovanske zastave. Italijanske oblasti so izobešanje zastav povsod preprečile — kresovi so goreli — le v Prvačini jim to ni uspelo. Karabinjerska posadka v Prvačini je predvidevala, da bo prišlo do »iredentistične« manifestacije, zato je zaprosila pomoč iz Dornberka. Ker so 5. julija po vzpetinah okrog Prvačine dejansko vihrale jugoslovanske zastave, so karabinjerji zahtevali od ljudi, da jih odstranijo. Le-ti niso ubogali, celo v procesiji so vpričo karabinjerjev razvili zastavo. Ko so karabinjerji nasilno hoteli odstraniti zastavo, so ljudje ogorčeno planili nanje. Italijansko poročilo trdi, da so iz sprevoda metali kamenje in tudi streljali, zato so karabinjerji streljali v množico. Vendar podatek, da so bili štirje domačini ranjeni, trije karabinjerji pa potolčeni, sam po sebi priča, da so streljali le karabinjerji, medtem ko je množica najbrž uporabila le pesti in kamenje. Kljub vsemu je bil dogodek v Prvačini za Italijane prava »ribellione«.[75] Prvaški incident je bil v tem času edini konkreten izraz »upornosti« primorskih Slovencev. To pa seveda ne izključuje dejstva, da so bili Slovenci in Hrvatje povsod enako nasprotni okupacijskim oblastem in da so se nekateri najbrž resnično pripravljali na resnejše akcije, predvsem v pričakovanju revolucije v Italiji. Težko je namreč verjeti, da bi bila italijanska poročila o nevarnosti docela izmišljena. Vsekakor je bolj ali manj skrivna propaganda zoper Italijo vedno obstajala; stopnjevala se je v sorazmerju z razočaranji nad mirovnimi pogajanji.

Mosconijeva zaupna navodila za zatiranje jugoslovanske dejavnosti.
(ACS, objavo je dovolil CSAS z nav. sklepom)

COMMISSARIATO GENERALE CIVILE PER LA VENEZIA GIULIA

-.-.-.-.-.-.-.-.-.-.-.-.-.-.-.-

SEGUITO DELLA CIRCOLARE RISERVATISSIMA PERSONALE N°2059/2962 DI PROT. SERV. CIV. IN DATA 10 GIUGNO 1930.

OGGETTO: Direttive per una eventuale attività da svolgersi al di quà della linea di armistizio.

.....
.....
.....

Ho esposto queste sommarie informazioni sull'impiego e per il quale co[mpi]mento delle truppe e forze armate, emano le seguenti altre disposizioni di [spe]ciale competenza dell'autorità politica:

A) COMPILAZIONE DEGLI ELENCHI DI PERSONE PERICOLOSE PER PROPAGANDA SLOVENA E JUGOSLAVA AI NOSTRI DANNI.

Gli Ufficiali dei CC.RR. delle varie sedi (d'accordo coi rispettivi Commissariati Civili Distrettuali e col concorso della Regia Questura di Trieste per quei paesi dove non ci sono CC.RR.) compileranno elenchi dei quali verranno segnati tutti gl'individui pericolosi di nazionalità jugoslava.

Sono da intendersi come pericolose quelle persone capaci di nuocere o fomentare agitazioni.

Gli elenchi elencati dovranno essere datati, in nota, le ragioni per le quali è ritenuto pericoloso per le quali è necessario il loro arresto o l'allontanamento in caso di grave perturbamento dell'ordine pubblico.

In modo speciale dovranno essere segnate le generalità (domicilio, compreso) degli istigatori.

Una copia di questi elenchi deve essere mandata al Commissario Civile Distrettuale il quale la trasmetterà i documenti ricevutigli, mandandone una volta una copia al Commissariato Generale Civile (Questura).

Gli elenchi devono essere sempre tenuti al corrente.

B) CONTROLLO SUGLI ARRIVI.

Verrà intensificato specialmente da parte dei CC.RR. e RR. Guardie Marittime.

Viene istituito il servizio speciale di controllo passeggeri sui treni come ad ogni [...] detto.

A tutte le persone che attraverseranno la linea d'armistizio si vorrà [...] rigorosamente controllati i documenti.

Le persone non residenti nella Venezia Giulia e che siano [...] fondati dubbi di azioni ai nostri danni verranno tenute altro avviate oltre la linea d'armistizio per ordine della R^ Questura e dei Commissari Civili Distrettuali, i quali dovranno informare subito il Commissariato Generale Civile (Questura).

C) EVENTUALE ORDINE DI ARRESTO PER GLI INDIVIDUI SEGNALATI

MEZZI OCCORRENTI

Come misura repressiva di avvenuti movimenti di rivolta, ristretti localizzati, l'ordine verrà dato direttamente dai Commissari Civili Distrettuali, che ne informeranno subito telegraficamente il Commissariato Generale Civile (Questura).

Come misura = preventiva o repressiva = da prendersi su vasta scala ordine verrà dato dai Commissari stessi, previa motivata richiesta telegrafica della necessaria autorizzazione da parte di questo Commissariato Generale Civile.

D) TRASPORTO ARRESTATI E CONCENTRAMENTO LORO.

Il trasporto verrà per ferrovie e per via ordinaria, per cura dei .RR. i quali all'uopo e = se del caso = chiederanno aiuti all'autorità militare.

Luogo di concentramento: Gradisca = ove mi consta che risiederà un adeguato presidio di truppa per la sorveglianza degli arrestati.

E) SORVEGLIANZA SULLA STAMPA.

L'Ufficio Stampa del Commissariato Generale Civile per l'Istria e Commissari Civili di Gorizia e Pisino per i giornali slavofili locali, svolgeranno (d'accordo con l'autorità giudiziaria locale), per l'immediato oggettive dei giornali suddetti, nel caso che pubblichino articoli o notizie che possano indurre a moti di rivolta o produrre perturbamenti di ordine pubblico.

IL COMMISSARIO GENERALE CIVILE
F.to. MOSCONI

V juliju je bila napetost na višku, zato sta generalni civilni komisariat in vojaško poveljstvo izdala v skladu z Badogliovimi predlogi navodila o preventivnih in represivnih ukrepih. Poveljnik armadnega korpusa general Ferrero je predložil civilnemu komisarju naslednji načrt: vse vojaške posadke s tržaško vred premestiti na mejo, da bodo preprečile prehod band in komandosov, ki bi utegnili dvigniti primorsko prebivalstvo k uporu; aretirati in odstraniti vse slovensko-hrvaške in socialistične voditelje ter zasesti vse delavske zbornice v deželi. Mosconi je ta predlog zavrnil, ker policijske sile po odhodu vojske ne bi mogle zatreti vstaje, obenem pa bi prav premestitev vojaštva opogumila prebivalstvo za začetek »neodgovornih dejanj«. Tudi zasedbo delavskih domov je odsvetoval, dokler se ne bi izkazalo, da socialisti dejansko podpirajo narodni upor. Strinjal pa se je z aretacijami slovenskih voditeljev, toda le tistih, ki so iz preteklosti znani kot nevarni. Dne 10. julija je civilni komisar v sporazumu z vojaškim poveljstvom poslal podrejenim zaupna »navodila za morebitno jugoslovansko aktivnost tostran demarkacijske črte«. V navodilih je rečeno, naj karabinjerski poveljniki v sporazumu z občinskimi civilnimi komisarji sestavijo sezname vseh nevarnih oseb jugoslovanske narodnosti. V pojem »nevarni« je treba uvrstiti vse tiste, ki so sposobni netiti ali voditi gibanje. Sezname je treba sproti dopolnjevati in jih držati v strogi tajnosti. Splošen nadzor nad ljudmi naj se poostri, na vlakih naj se uvede služba za kontrolo potnih dovoljenj, na meji naj se poostre pregledi prihajajočih. Okrajni komisariati morajo izgnati v Jugoslavijo vse osebe, ki niso pristojne v Julijsko krajino. Če pride do omejenih lokalnih uporniških gibanj, naj policija na ukaz okrajnega civilnega komisarja aretira vse osebe v določenem okolišu, ki bodo vpisane v seznamih. Aretacije v širšem obsegu v preventivne ali represivne namene bodo komisarji zaukazali le po predhodni odobritvi generalnega civilnega komisariata. Aretirance je treba poslati v Gradiško, kjer bo vojaška posadka še ostala na svojem mestu, da bo prevzela nad njimi nadzor. Urad za tisk pri generalnem komisariatu in civilni komisariati v Gorici in Pazinu bodo poskrbeli za takojšnjo zaplembo Edinosti in drugih slavofilskih listov, ki bi objavili članke ali notice, ki bi utegnile sprožiti uporniška dejanja ali vznemiriti javni red.[76]

Uresničitev načrtov deželnih oblasti, zlasti vojaških, je preprečila italijanska vlada. Generalna direkcija za javno varnost je namreč opozorila kabinet ministrskega predsedstva, da bi ponovne aretacije oziroma internacije Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini privedle do silnih tehničnih in političnih težav. S tehnične plati je obstajalo vprašanje, kam poslati internirance. Sardinija ni bila primerna, ker so tamkajšnji prebivalci že leta 1919 protestirali zoper pošiljanje »italijanskih nasprotnikov« na njihove domove. Razmestitev internirancev po raznih krajih v Italiji pa tudi ni bila primerna, ker bi bil otežen nadzor nad posamezniki. Sicer pa so po mnenju direkcije obstajala tudi finančna vprašanja. Zaradi zvišanja življenjskih stroškov bi namreč morala Italija vsakemu internirancu izplačevati po 15 lir na dan namesto 3 lir kakor v letu 1919. Zraven tega pa bi prav gotovo vsi interniranci »spričo pomanjkanja osebnega dostojanstva« zahtevali še posebne podpore, ki bi jo »spričo svoje prirojene predrznosti« gotovo dobili. S političnega vidika bi internacije škodovale, ker bi ponovno zbudile gonjo Italiji nasprotnega tiska.[77]

Ministrski predsednik Giolitti je dne 17. septembra sporočal Mosconiju, da se mu zdi načrt o seznamih in internacijah »spričo očitnih političnih razlogov« neuresničljiv. Poleg tehničnih težav, ki bi gotovo nastopile, je namreč sodil, da bodo internacije, ki jih je prevratniški tisk že med vojno obsojal, izzvale ostro kampanjo, ki bi se razširila tudi v inozemstvo. Italiji nasprotni inozemski tisk bi po njegovem mnenju izkoristil »bolestno občutljivost« širše italijanske javnosti, da bi prikazoval Italijo kot zatiralko in preganjalko slovenskega in hrvaškega naroda. To pa bi državi nedvomno močno škodovalo. Političnim oblastem v Julijski krajini je Giolitti priporočal, naj se omejijo na evidentiranje oseb, ki bi utegnile ogrožati javni red, in na nadzor nad njihovo dejavnostjo; ukrepajo naj samo v nujnih primerih, upoštevajoč težavne trenutke, ki jih preživlja Italija.[78]

Vedeti moramo, da je nova vlada s predsednikom Giolittijem, ki je bil nedvomno umirjen in razsoden demokrat, ter zunanjim ministrom Carlom Sforzo nameravala predvsem utr-

Giolittijeva brzojavka Mosconiju o neprimernih ponovnih internacijah Slovencev in Hrvatov.
(ACS, objavo je dovolil CSAS z nav. sklepom)

12

PRESIDENZA
DEL
Consiglio dei Ministri

N. 25881

RISPOSTA ALLA LETTERA
del 23 agosto 920
N. 2039/3309

OGGETTO

Internamento di elementi pericolosi slavi

Roma, li 17 Settembre 1920

Rub

riservata

A proposito degli accordi intervenuti fra l'Ecc. Vostra e l'autorità militare per l'eventualità che si dovesse far luogo, in determinate circostanze, all'internamento di elementi pericolosi sloveni e croati della Venezia Giulia in base a liste che si dovrebbero compilare, con determinate norme, debbo manifestarle che un tale provvedimento, per ovvie ragioni politiche non mi sembra attuabile.

Infatti, a parte le difficoltà di indole pratica, bisogna considerare che la grave misura dell'internamento, osteggiata dalla stampa sovversiva anche durante il periodo della guerra, provocherebbe un'aspra campagna che si ripercuoterebbe nella stampa estera avversa all'Italia, per sfruttare, a nostro danno, la morbosa sentimentalità del gran pubblico, dipingendoci quali oppressori e persecutori delle razze slave e croata.

S. Ecc. il Commissario Genle Civile per la Venezia Giulia
— e per conoscenza
— alla Direzione Genle della O.S.
— all'ufficio Centrale Nuove Provincie

Indirizzo

sembrano per tanto che non sia il caso di compilare un elenco speciale di internati comandato fra autorità civili e militari, salvo, beninteso, i poteri ordinari della Autorità politica — rispetto ad individui che col loro atteggiamento costituiscano un pericolo per l'ordine pubblico, e sempre che, naturalmente, che l'Autorità di P.S. possa e debba per proprio conto tenere nota di coloro che ritenga pericolosi, agli effetti di una più efficace sorveglianza e di tutte quelle altre misure che si rendano necessarie specie nel difficile momento che attraversiamo.

Il Presidente del Consiglio
dei Ministri

Segue

diti ugled države v svetu. V ta namen je morala urediti notranje zadeve in vzpostaviti avtoriteto vodilnega razreda. V sklop te politike sta spadala umik italijanske vojske iz Albanije in priznanje njenih meja iz leta 1913, k čemur je pripomogel tudi ankonski vojaški upor. Zoper revolucionarne delavske množice, ki so septembra 1920. leta zasedle tovarne, vlada ni uporabila sile, temveč je diplomatsko počakala, da se je zasedba sama onemogočila. Tudi preprečitev zaostritve okupacijskega sistema v Julijski krajini je torej ustrezala politiki notranje pomiritve in utrditve. S takimi ukrepi si je vlada ustvarila ugodna tla za bližajoča se pogajanja z Jugoslavijo glede razmejitve, pri katerih je dejansko dobila vso podporo Anglije in Francije.[79]

Do srede septembra 1920, ko je vlada zavrla nove poskuse nasilja in zatiranja na zasedenem ozemlju, so se v deželi že odigrali tisti pomembni dogodki, ki so dajali slutiti, da sta »slovanska« in »boljševiška« nevarnost odstranjeni. S požigom narodnih domov v Trstu in v Istri ter z neuspehom delavske splošne stavke so dobile moč tiste nacionalistične sile, ki so jih dotlej tako fašisti kakor oblasti zaman poskušali združiti in angažirati zoper revolucionarne poskuse in slovensko narodno gibanje. Odslej bo glavno vlogo na Primorskem igral fašizem, ki je s požigom Narodnega doma doživel svoj ognjeni krst.

POŽIG NARODNEGA DOMA V TRSTU

Ozračje, ki ga je ustvarilo širjenje vznemirljivih novic o nevarnosti slovanske narodne vstaje in jugoslovanskega napada, je privedlo do požiga slovenskega Narodnega doma v Trstu.

Razvoj dogodkov v dneh 12. in 13. julija je znan.[80] Dne 12. julija sta dva oficirja z italijanske ladje Puglia snela v Splitu jugoslovansko zastavo in jo kot trofejo odnesla na ladjo. Užaljeni Spličani so zato na kopnem napadli italijanske mornarje, ki jim je prišel na pomoč sam poveljnik ladje. Da bi preprečili spopade, so domači orožniki prepovedali pristanek čolna, nato so italijanski mornarji streljali na obalo in ubili enega demostranta. Orožniki so na strele odgovorili in ubili po-

veljnika ladje Gullija in strojnika Rossija. Incident, ki so ga zakrivili italijanski mornarji, kar je ugotovila tudi mednarodna komisija, je postal povod za pogrom v Trstu in drugih krajih Julijske krajine.

Naslednjega dne, 13. julija, so tržaški fašisti sklicali shod na trgu Unità, kjer so v protestnih govorih pozivali zborovalce, naj maščujejo splitski žrtvi. Že med zborovanjem so fašisti začeli lov na »nevarne« Jugoslovane in ubili nedolžnega gledalca, kuharja hotela Bonavija Giovannija Ninija, ki ne s fašizmom ne z Jugoslavijo ni imel nič opraviti. Tedaj je stopil na govorniški oder Randi, da je sporočil zborovalcem, bilo je nad tisoč oseb, da so Slovenci prav v tem trenutku umorili italijanskega državljana. Tudi namestnik civilnega komisarja Moncada je poročal v Rim, da so Slovenci zborovalce izzivali in spodbujali incidente.[81] To je bila iskra, pravijo fašistični viri, ki je podžgala množico, da je z Giunto na čelu planila na ulice z vzkliki »al Balcan, al Balcan!«. Hotel Bakan je bil obenem slovenski Narodni dom, kjer so bili še uradi organizacije Edinost, prosvetnih društev ter tržaške hranilnice in posojilnice; v njem sta bila slovenska čitalnica in stanovanje predsednika Edinosti Vilfana.

Na poti do Narodnega doma so fašisti s kamenjem napadli poslopje jugoslovanskega konzulata v via Mazzini. Narodni dom je bil ob prihodu fašistov zaprt, društveni prostori prazni. Hip pred prihodom demonstrantov pa sta bili iz tretjega nadstropja Balkana odvrženi ročni granati, izstreljeni so bili tudi puškini streli, ki so smrtno zadeli oficirja Luigija Cassano in ranili osem oseb. Narodni dom je namreč stražilo 410 mož, od tega 250 vojakov, pripravljenih v nasproti stoječi vojašnici, 100 kraljevih stražnikov in 60 karabinjerjev, ki jih je določil namestnik generalnega komisarja Moncada, vedoč, da utegnejo fašisti napasti. Toda zaradi strelov in ročnih granat so vojaki, določeni za zaščito Narodnega doma, obrnili strojnični ogenj v poslopje, čeprav je bil namenjen napadalcem. Ta akcija je spodbudila demonstrante, da so vdrli v poslopje, polili prostore z bencinom in jih zažgali. Prebivalci hotela so medtem zbežali, le v tretjem nadstropju je ogenj zaprl pot hotelskemu gostu Hugonu Robeku iz Radovljice in njegovi hčerki. Pri skoku skozi okno sta oba zgrešila rešilno platno, oče je obležal mrtev, hči pa je bila huje poškodovana. Narodni dom je naglo zgorel, gasilcem je uspelo zavarovati

le okoliške stavbe. Medtem so demonstranti odšli v napad na druge slovenske ustanove. Razdejali in oplenili so naslednje lokale: Jadransko banko, Hrvatsko banko, Ljubljansko banko, urade pravoslavne cerkve, pisarne odvetnikov Vilfana, Abrama, Agneletta in Okretiča, stanovanje jugoslovanskega konzula Markovića ter kavarno Commercio. V tiskarni časnika Edinost, ki so jo varovali karabinjerji, so poškodovali rotacijske stroje. Pogrom je trajal do dvajsete ure. Poleg treh žrtev, Ninija, Robleka in oficirja Cassanija, je bilo več oseb huje ranjenih. Generalni civilni komisar je ponoči izdal ukaz s prepovedjo zbiranja ljudi po ulicah in trgih.

Naslednjega dne, 14. julija, je po približno enakem postopku gorel Narodni dom v Pulju, v Pazinu so fašisti napadli tiskarno hrvatskega lista Pučki prijatelj, na Reki pa so D'Annunziovi legionarji razdejali hrvatske ustanove.

Požig Narodnega doma je vznemiril konzulate v Trstu. Angleški konzul je na pobudo češkoslovaškega in jugoslovanskega konzula zahteval pri svoji vladi, da pošlje v tržaško luko vojno ladjo, ki bi ščitila zavezniška predstavništva v mestu. Italijanske oblasti so hitro reagirale in preprečile tovrstno intervencijo. Poveljnik oboroženih enot v Julijski krajini general Caviglia se je sestal z angleškim vojaškim zastopnikom Duncanom in ga prepričal, da bi prihod angleške ladje zbudil ogorčenje italijanske javnosti ter ogrozil »tradicionalno prijateljstvo med Italijo in Anglijo«. Hkrati je minister za zunanje zadeve grof Sforza zagotavljal ambasadi Združenih držav Amerike v Rimu, da v Trstu ni nevarnosti. V tržaško pristanišče so namreč prihajale ameriške ladje, ki so prevažale češkoslovaške vojake, zato je ambasada v Rimu po požigu Narodnega doma, nameravala zavarovati transporte in zaprositi za ameriško vojno ladjo. Sforza je dopovedoval ambasadorju, da bi ta intervencija zbudila v Italiji, še bolj pa v Trstu, slab vtis, ki bi utegnil privesti do nezaželenih dogodkov.

Italijanske oblasti v Trstu so obsojale konzulate, zlasti francoskega, angleškega in ameriškega, češ da so poročali svojim vladam o tržaških nemirih po verziji, ki jo je objavil jugoslovanski tisk. S tem so očrnili italijansko oblast in italijansko javnost. Celo španski konzul, ki je bil v izredno prisrčnih odnosih z generalnim komisariatom, se je strinjal s protestno noto, ki so jo sestavili predstavniki zavezniških držav. Komisariat je ugotavljal dalje, da je češkoslovaški konzul Seba

odkrito podpiral slovenske in hrvaške narodnjake, da jim je posojal avto in izdajal ponarejene dokumente za olajšanje njihovega propagandnega dela. Ob požigu da je ameriški konzulat z jugoslovanskim, češkoslovaškim in angleškim konzulom na svojem sedežu razpravljal o dogodkih, iz česar je sklepal, da je pač prišel pod vpliv Italiji nasprotnih držav. Mosconi, ki je o teh zadevah poročal vladi, je le-to opozarjal, da sicer niso potrebne diplomatske intervencije pri zaveznikih zaradi njihovega nekorektnega obnašanja, pač pa da bo za Italijo koristno, če ve, kolikšno skrito podporo uživajo pri zaveznikih jugoslovanske tendence, o čemer pričajo prav gornji podatki. Sklepal je še, da postaja spričo teh odkritij položaj Italije delikaten in negotov.[82]

Časopisi so potek dogodkov v Trstu opisovali in razlagali vsak po svoje. Italijanski nacionalistični listi Era nuova, La Nazione in Il Piccolo so poudarjali, da so Ninija ubili Jugoslovani, da so bili demonstranti mirni, dokler nasprotniki niso vrgli iz hotela granat, in da so se med požarom slišale eksplozije municije, ki je bila spravljena v Narodnem domu, kar pomeni, da je bil Balkan zbirališče zarotnikov.[83] Izmed društev, ki so imela sedež v Narodnem domu, sta se jim zdela posebno nevarna študentska počitniška zveza Balkan, češ da je zatočišče odposlancev iz Jugoslavije, in klub Pipčarjev, ker je nosil v spoznavnem znaku nožiček — pipec in pipo. Prvi znak je za Italijane pomenil »nevarno orožje«, drugi simbol anarhizma. Po teh verzijah je torej šlo za samoobrambo Italijanov, ki naj bi jih ogrožali uporniški Slovenci in jugoslovanska država, kar je nacionalistični tisk že nekaj mesecev razglašal.

Generalni civilni komisar je poročal v Rim tako kakor italijanski časopisi. V preiskavi, ki jo je zahteval ministrski predsednik Giolitti, je na desetine očividcev potrdilo, da so iz Narodnega doma dejansko vrgli granate in streljali. Iz teh dokumentov, pravi Mosconi, je docela razvidno, da so požig Narodnega doma in napade na slovenske lokale izzvali fanatični Jugoslovani, ko so z bombami in streljanjem napadli neoborožene demonstrante. Demonstranti, trdi dalje Mosconi, niso bili nasilni ne do oseb ne do tuje imovine, čeprav jih je grozljiv uboj sonarodnjaka boleče prizadel. Za dogodke dne 13. julija niso krivi oficirji in fašisti, kakor trde sovražna poročila, poroča dalje Mosconi, pač pa gre iskati vzroke v »ne-

ukrotljivi reakciji vsega tržaškega italijanskega elementa na provokacije Slovencev, ki so postali prav v tem času ... nasilni in predrzni«. Oblast torej ni mogla zaustaviti tega upravičenega »ljudskega ogorčenja«. Kljub temu je, kot pravi komisar, zahtevala preiskavo fašističnega sedeža, in izrekla opomin fašističnim voditeljem, čeprav ni našla obremenilnih dokazov. Tri fašiste je policija aretirala, toda ne zaradi požiga Narodnega doma, temveč zato, ker so streljali v cerkvi sv. Antona.[84]

Slovenski tisk je zanikal obtožbe in tudi dejstvo, da so iz Narodnega doma metali granate in streljali. Dokazoval je, da ljudje, ki so bili med napadom v hotelu, bilo je le nekaj žena z otroki, niso mogli streljati. Obtoževal je vojsko, ki je bila poklicana, da zavaruje dom pred množico, pa je v resnici sodelovala pri napadu in streljala na poslopje, ter oblast, ker ni zagotovila reda in miru, za kar bi potrebovala le dve stotniji vojaštva.[85]

Do nedavnega so se italijanski zgodovinopisci držali uradne razlage dogodkov, slovenski pa razlage, povzete iz Edinosti. V razpravi »Fascisti e militari nell'incendio del Balcan« je tržaški zgodovinar Carlo Schiffrer najbrž dokončno raziskal resnico. Fašističnemu voditelju Giunti je bil potreben povod za napad, zato so njegovi možje poskrbeli za truplo mladega kuharja. Streli, zažigalna bomba in granata Sipe, vrženi iz tretjega nadstropja hotela, so bili provokacija, sicer se to ne bi bilo zgodilo že pred prihodom demonstrantov, kar je potrdil sam Giunta v poznejših spominih, in ne bi bil mrtev en sam človek. Provokator je namreč moral poskrbeti, da ne bi zadel prihajajoče množice, medtem ko bi bil Slovenec ravnal nasprotno. S to provokacijo je bila sprožena akcija vojaštva, ki mu je kvestor dal nalogo, da varuje poslopje. Vojska je s streljanjem v poslopje odprla pot fašistom, da so se lahko lotili požiga. Nekaj let pozneje, ko so se tovrstne fašistične akcije ocenjevale kot »heroizem«, se je eden izmed najbolj znanih voditeljev tržaškega fascia pobahal in povedal, da je on sam 13. julija zjutraj najel v hotelu sobo, da je tja prinesel posode z bencinom in drugim vnetljivim materialom in da je v sporazumu s somišljeniki vrgel bombi in streljal iz poslopja. Vse to govori v prid tezi, ugotavlja Schiffrer, da je bil napad na Narodni dom ali druge slovenske ustanove vnaprej predviden in za nacionaliste potreben. Vsa propaganda o organizi-

ranih jugoslovanskih bandah, o zarotah in pripravah na vstajo je bila v bistvu provokacija, namenjena mobilizaciji nacionalističnih sil, da bi stopile v akcijo. Ker se je tržaški kvestor tega dobro zavedal, ugotavlja Schiffrer, je v skladu z navodili vlade pravočasno zaukazal zavarovanje slovenskih ustanov. Toda ker ni razpolagal z zadostnimi policijskimi silami, je to nalogo dal vojski. Najugodnejši trenutek za akcijo je bil vsekakor čas, ko so se začele priprave za pogajanja v Rapallu.[86] Splitski incidenti so bili torej dobrodošli, kot bi bili naročeni. O tem priča tudi D'Annunziova izjava: »Končno je le nastopila nevarnost. Če ne bi bila, bi bil čas, da bi jo sami poiskali... A noi!... Tovariši, ostuden umazan Srb je še enkrat zahrbtno prelil plemenito latinsko kri.«[87] Značilno je še dejstvo, da so pri pogromu sodelovali fašisti, nacionalisti in vojaški krogi, ki so se že pred tem povezovali na osnovi skupne težnje po močni državi in uresničevanju italijanskih ozemeljskih zahtev. C. Silvestri gre še dlje, ko pravi: Ni izključeno, da so fašisti izbrali predmet napada v sporazumu s kakšno »desničarsko oblastno skupino«.[88] Vsak kompromis, ki bi ga v razmejitveni zadevi »zagrešila« italijanska vlada, jim je pomenil odstopanje in šibkost. Zato se jim je zdelo potrebno s konkretnimi dejanji sabotirati pogajanja, ki so se pripravljala. Že omenjeni levičar Salvemini je npr. v pismu Schiffrerju spraševal: Ali niso morda Giunta in njegovi ter vojaki namenoma zažgali Narodnega doma, da bi sabotirali pogajanja? Giolittijeva vlada namreč v tisti dobi še ni podpirala fašističnega gibanja, to se je zgodilo pozneje, takrat, ko je izkušnja pokazala, kaj vse je mogoče doseči s takimi sredstvi. Bolj ko premišlja, piše Salvemini, bolj je prepričan, da je bil napad na Balkan naročen z Reke z namenom, da se sabotirajo pogajanja med Italijo in Jugoslavijo.[89]

Nacionalisti in oblasti so dogodke v dneh 12. do 14. julija opravičevali, češ da so bili le samoobramba. Izmed italijanskih strank pa so jih obsojali republikanci in socialisti.

Glasilo republikancev La Libertà je pomirjevalno pisalo o splitskem incidentu: potočimo solzo in položimo cvetje na grobove splitskih žrtev; tragičen dogodek je razburil in razžalil čustva vseh Italijanov, toda dejanje »maloštevilnih zlobnežev« je gotovo obžalovalo tudi hrvaško prebivalstvo Splita, zato bi bilo krivično naprtiti krivdo vsemu hrvaškemu ljudstvu. Še bolj krivična pa je reakcija zoper naše someščane slo-

venske narodnosti. »Ponavljamo in bomo vedno ponavljali . . .: umiritev in pobratenje med Italijani in Slovenci v beneški Juliji je najvišja politična potreba,« zato je dolžnost domačih Italijanov, da prepričajo o tej potrebi tudi »brate iz kraljestva«. Kar se je zgodilo v Trstu in v Pulju, je sramota za kulturni narod. Ohranite treznost in mirno kri, da se obračunavanje vsaj na Goriško ne bo razširilo.[90]

Socialistična stranka v Trstu je požig in program tudi obsodila, vendar so bile njene izjave načelne in previdne. Delo je zapisalo, da so dogodki v Splitu in Trstu izraz »nacionalističnega fanatizma«. Vse to utegne privesti do vojne med Italijo in Jugoslavijo, zato se bodo socialisti postavili v bran miru. Taki dogodki se bodo ponavljali, dokler ne bodo narodi »zaprli sape svojim sedanjim krivim voditeljem in . . . začeli resnično sami odločati o svoji usodi«. Odveč je vsakršno zgražanje nad včerajšnjimi dogodki, nadaljuje Delo, kdor je bil navzoč, si lahko sam ustvari sodbo. »Odstrižimo kremplje obeh nacionalizmov, in med obema tu živečima narodoma pride nedvomno do sporazuma.« Če do sporazuma ne pride, je dolžnost delavstva, da se ravna po sklepih vodilnih organov.[91]

Prva skrb socialistične stranke pa je veljala zavarovanju lastnih ustanov. Napad na Narodni dom je bil očitno znamenje, da bodo za slovenskimi prišle na vrsto delavske ustanove. Tržaška sekcija socialistične stranke je zato 16. julija sprejela resolucijo s protestom »proti ponovnim provokacijam, nepremišljenim činom in nasilstvu nacionalistov, toliko italijanskih, kolikor slovenskih« in z obtožbo požigov, »ki so bili povzročeni z odkritim namenom, da se ustvari ono ozračje, iz katerega naj bi izšel spor, ki bi ga ne bilo več mogoče poravnati«. Delavske množice, je rečeno v resoluciji, »se bodo znale upreti z vsemi silami proti vsakemu kaljenju miru«. Sicer pa bosta le zmaga socializma in proletarski režim omogočila »izvrševati pravico samoodločbe«; le tedaj bodo vsi narodni spori dokončno rešeni.[92] Nekaj dni pozneje sta sekcija socialistične stranke in delavska zbornica v Trstu posebej poudarili potrebo po obrambi političnih in strokovnih pravic. »Ako bi se hotelo na kak način spraviti v nevarnost življenje teh naših organizmov, tedaj bo treba reagirati z vsemi sredstvi. Zob za zob, klin s klinom.« V boju zoper neodgovorne elemente ne bo mogoče računati na nikakršno pomoč, pa tudi ne na »objektiv-

nost oblasti«, zanesti se bo treba le na lastne sile, zato bodo delavci uporabili vsa razpoložljiva sredstva.[93]

To medlo in ohlapno stališče, omejeno na splošno obsodbo »vseh nacionalizmov«, s poudarkom na obrambi lastnih ustanov, je že tedaj doživelo kritiko z dveh strani, s starni levice in s strani desnice v sami stranki. Reformist Aldo Oberdorfer je očital časniku Il Lavoratore, da ni našel niti ene močne besede obžalovanja in obsodbe dogodka, ki je za dolga leta podrl mostove za vzpostavitev narodnega sporazuma. Krivi so levičarji, je pisal Oberdorfer, ker so polni revolucionarnih fraz, ne znajo pa upoštevati realnih razmer in možnosti.[94] Isti levičarji, ki jih je napadel Oberdorfer, so na strankinem deželnem kongresu tudi kritizirali list Il Lavoratore, češ da je vedno zastopal internacionalistična stališča, ob požigu Balkana pa ni našel dovolj jasnih in pogumnih besed. »Zdi se, da je tisti, ki obravnava narodna vprašanja, neprestano zaskrbljen, da bi bil videti premalo italijanski,« je naglasil komunist Tuntar.[95] Narodnjaška Edinost je Tuntarjevo izjavo pozdravila in ga razglasila za mirnega in lojalnega nasprotnika. Dodala je, da so njegove izjave v skladu z mnenjem narodnjakov, in da bi bile stvari precej drugačne in koristne tudi za socialiste, če bi bili ob požigu Balkana odkriteje in odločneje nastopili.[96] Ta ocena je bila očitno izrečena v zvezi s porazom delavskega tabora v splošni stavki, ki je odprl pot fašizmu. Narodnjaški časnik Edinost je izražal vtis, da imajo socialistični voditelji dve duši: internacionalno, ki vleče naprej v smeri uresničevanja načelnega programa, in nacionalno, ki se jim oglasi ob konkretnih primerih in jih potisne spet za korak nazaj. Po mnenju Edinosti se vodstvo strogo drži internacionalnih načel samo, kadar gre za Slovence, medtem ko očitno popušča, kadar nastopi vprašanje italijanskega nacionalizma.[97]

Dodajmo še izjavo načelstva Jugoslovanske socialnodemokratske stranke, sprejeto na seji 21. julija v Ljubljani. Podobno kakor italijanski socialisti so slovenski socialni demokratje obsodili »vsako nacionalistično hujskanje to in onstran demarkacijske črte, ki bi utegnilo povzročiti novo krvoprelitje med narodi. Slovenski razredno zavedni socialnodemokratski proletariat bo nastopil kakor en mož proti vojni, v zavesti, da je s tem edin s proletariatom celega sveta, posebno pa z italijanskim, ki bo dogodke v Dalmaciji in Primorju gotovo trez-

no preučil in našel, da je povzročilo te dogodke le zavlačevanje mejne ureditve med dvema sosednjima narodoma, in obenem uvidel, da omenjenih dogodkov niso izzvali Jugoslovani, ter se prepričal, da so vse domneve, kakor, da bi se iskalo od naše strani povodov za novo vojsko, brez vsake dejanske podlage in v očitnem nasprotju z dejstvi.«[98]

Slovenski narodnjaki so glede pogroma zoper svoje ustanove nastopili izredno pomirjevalno in strpno. Prek časnika Edinost so opozarjali slovensko javnost, da pošteni Italijani obsojajo napade, zato naj Slovenci ne vale krivde na vso italijansko skupnost, »da ne bomo tudi mi na škodo nedolžnih zagrešili, kar so oni drugi zagrešili na škodo nedolžnih na naši strani. Prva potreba v tem času je: mir, treznost, hladna kri, da bomo z jasnim očesom stali pred civiliziranim svetom, ko bo le-ta izrekal sodbo.« Nobena slaba beseda ne sme biti izrečena zoper italijanski narod, »saj želimo z njim le prijateljstva in dobrih odnošajev«. Edinjaši so bili strpni tudi do civilnega komisarja, češ da ne verujejo in tudi nočejo verjeti, »da bi prišel k nam z že napravljenim načrtom preganjanja in zatiranja narodnega življa«. Nasprotno, verjeti so hoteli, da si oblasti živo prizadevajo, da bi našle pravo rešitev. Krivdo za »primorsko nesrečo« so iskali v dejstvu, da nimajo oblasti »vse do danes niti najelementarnejšega pojma o bistvu pravega položaja primorskih dežel«. Zastopati bi namreč morale »splošno veljavno« politiko, ne glede na to, kateri državi bo pripadalo sporno ozemlje. V resnici pa se vnaprej postavljajo na stališče ene države in enačijo pojma »narod« in »država«, iz česar izvirajo vsi napačni sklepi, med njimi »najnesrečnejši«, »da so vsi pripadniki italijanskega kraljestva tudi Italijani«. Tu torej, ugotavlja Edinost, tiči krivda za »poboje in požige«; valiti krivdo na primorske Jugoslovane pomeni »imeti seme kretenstva v možganih«, saj ni potrebna posebna modrost za spoznanje, »da se primorski Jugoslovani nahajajo povsod v defenzivi«. Sicer pa so zadnji požigi »brez vsakega vpliva na nadaljnji razvoj našega življenja«, ker nobena sila na svetu ne more preprečiti ljudstvu, da bi branilo svoje šege in navade. Konec julija, ko se je prvo razburjenje poleglo, je Edinost zapisala: »Danes se zavedamo, da nas je požig Narodnega doma očistil vsakega omahovanja, vsakega obotavljanja, vseh dvomov in malodušja! V plamenih Narodnega doma se je naša moč postoterila, potisočerila!« Ta preizkušnja je bila

potrebna, »da smo dokazali svojo nepremagljivo moč, svoje življenje, ki se ne da zatreti, voljo do obstanka, ki se ne da zlomiti. Na razvalinah bo vstalo novo življenje, boljše od prejšnjega — v tem tiči naša moč.«[99]

Primorski Slovenci so bili v defenzivi že od prvega dne okupacije, kakor pravilno ugotavlja časnik Edinost. Podatki o zarotah in pripravah na vstajo so bili torej predvsem natolcevanje in hujskanje nacionalističnega tiska, kateremu sta nasedli najbrž zavestno tudi civilna in vojaška oblast.

Požig je močno prizadel že tako šibko politično društvo Edinost in njegove organizacije. Predsednik društva Vilfan je bil v tistih dneh, ko mu je ogenj uničil stanovanje in odvetniško pisarno, odsoten. Njegov namestnik Edvard Slavik mu je sporočal v Ljubljano, da je postalo življenje zelo žalostno. »Razkropljeni smo, brez shajališča. Shajamo se le ... za najvažnejše. Z Istro in Goriško nimamo nobenih stikov več.« Ljudje so preplašeni in si ne upajo več delati. Hkrati je ugotavljal, da ni kos »držati organizacije v rokah«, in rotil Vilfana, ki je nameraval ostati v Jugoslaviji, naj se vrne, ker nobena pomoč od zunaj ne more nadomestiti tistega, kar je izgubljeno znotraj organizacije. »Brez Tebe smo prešibki ..., poglej naše vrste in boš sam želel prevzeti vlogo tolmača našega protesta in naših zahtev.«[100]

Zaradi požiga Narodnega doma je društvo Edinost protestiralo pri civilnem komisarju, vendar jih je ta zavrnil, češ da so Slovenci pač sami krivi, ker so z bombnim napadom preprečili učinkovito obrambo oblasti.

Mosconi ni samo zagovarjal ravnanja oblasti, temveč je, kot sam pravi v poznejših spominih, tudi obsodil vse tiste, ki so bili odgovorni »za zlonamerno propagando, usmerjeno k zbujanju rasnega sovraštva in k žaljenju našega narodnega čustva«.[101]

Dne 21. septembra je društvo poslalo k predsedniku Giolittiju delegacijo (Slavik, Podgornik, Kurelić), ki jo je vodil Vilfan. Delegacija je izročila predsedniku vlade spomenice, ki so zadevale požig, izplačilo vojne škode, šolsko vprašanje in menjavo avstro–ogrskega denarja. V splošni, zbirni spomenici je rečeno, da Slovenci in Hrvatje zahtevajo spoštovanje in zaščito osnovnih pravic, ki se jih namerava, »kakor se zdi, naravnost onemogočiti in uničiti«, in opozarjajo predsednika vlade na položaj, ki »mora neizogibno ogroziti odnošaje med

dvema narodoma«. Niso Jugoslovani krivi za tako stanje, je zapisano v spomenici, marveč lokalni dejavniki in oblasti, ki »deloma niso znali a deloma niso hoteli razumeti čustvovanja in potreb, ne spoštovati ter ščititi pravic in koristi onega dela prebivalstva, ki je jugoslovansko«. Glede dogodkov dne 13. julija so narodnjaki zagotavljali »na našo vest in čast, da ni bilo nikakršnega izzivanja s strani naših jugoslovanskih sodeželanov«, vse tovrstne obtožbe so izmišljene.[102]

Predsednik vlade Giolitti je o tem pisal Mosconiju in mu priporočal, naj vendar pomirljivo vpliva na slovenske vodilne kroge, da bi se v tem trenutku, ki je izredno kočljiv tudi v mednarodnih odnosih, preprečili neredi in incidenti. Obenem je priporočal, naj komisariat prekliče ukrepe zoper slovenske voditelje, ki jih je razglasil za talce, in druge ukrepe, ki niso nujno potrebni in v skladu z veljavnimi predpisi.[103] Trem voditeljem slovenskega političnega društva Edinost, Edvardu Slaviku, Josipu Agnelettu in Josipu Abramu, je namreč kvestura neposredno po požigu Narodnega doma izrekla opomin. Obdolžila jih je, da so poslali na Kras zaupnike z nalogo, da dvignejo slovenske vasi k uporu, zato jih je razglasila za odgovorne in jim zapretila z aretacijo v primeru kakršnekoli upornosti slovenskega prebivalstva.[104] Ti ukrepi so bili posledica omenjenih Mosconijevih načrtov za zatrtje upornosti, najbrž pa so izhajali iz potrebe po podkrepitvi govoric o krivdi Slovencev, da bi bila oblast oprana krivde za pogrom.

Mosconi je Giolittiju odgovoril, da neprestano deluje pomirjevalno in pravično s slovenskim in hrvaškim prebivalstvom, zlasti po požigu Narodnega doma, ki je tako zelo razvnel nacionalne strasti. Opozarjal pa je Giolittija, da prav tiste osebe, ki jih je on sprejel, še naprej izzivajo in hujskajo mirno slovansko prebivalstvo. V zadnjih dneh da je moral dvakrat zapleniti njihov časnik Edinost. Opomine slovenskim voditeljem je opravičeval, češ da so v skladu z zakoni in da ne vsebujejo nikakršnih določil o talcih, pač pa zahtevo, da se opomnjeni vzdrže sistematične propagande, ki vodi k nasilju zoper italijansko deželo.[105]

Svoj odnos do Slovencev in Hrvatov je Mosconi takole opisal v poznejših spominih: Zame je bil problem drugorodcev najvažnejši in najtežji. Ravnal sem se po načelu, da je treba z njimi ravnati pošteno in pravično, toda hkrati zahtevati njihovo lojalnost in popolno spoštovanje države in naše

Praznovanje 1. maja 1920 v Gradiški

Delavsko zborovanje na trgu Donadoni v Trstu,
1. maja 1920

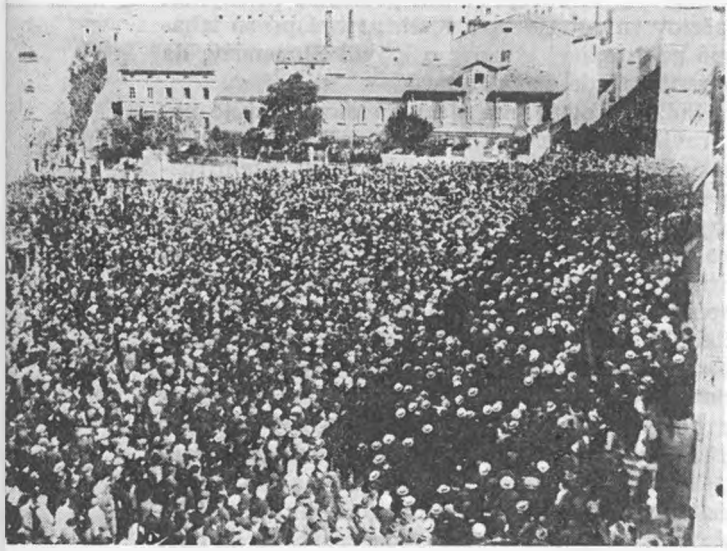

Slovenski Narodni dom v plamenih

Delegacija društva Edinost 22. septembra 1920 v Rimu, z leve: Karel Podgornik, Sima Kurelić, Josip Vilfan, Edvard Slavik (MA Lj, zb. Vilfan)

Francesco Salata

Barikada pri Sv. Jakobu

narodne zavesti. Vlada je po Mosconijevem mnenju, morala dokazati drugorodcem, da je močna in da zahteva preprosto, popolno in stalno upoštevanje svoje avtoritete. Dokazati je morala tudi, da ni tiranska, temveč da namerava doseči le odkrito in mirno sožitje na osnovi enakih pravic in enakih dolžnosti. Moči italijanske države, ki je slonela na etnični enotnosti, niso smele zasenčevati neznatne drugorodne manjšine; avstrijsko politiko »divide et impera« je bilo treba nadomestiti s politiko pomirjevanja in asimilacije. Požig Narodnega doma je bil sicer obžalovanja vreden, toda končni učinek v političnem življenju Trsta je dogodku odvzel pečat nasilnega dejanja, ker je rodil pomembne in dolgotrajne posledice: na eni strani so se z Narodnim domom zdrave sile naroda zavedle svoje moči, na drugi strani so sovražne sile spoznale, da v Trstu plamen patriotizma še ni ugasnil.[106]

Požig slovenskega Narodnega doma v Trstu je dejansko močno poslabšal politični položaj v deželi, saj je razvnel tisto narodno sovraštvo, ki so ga poskušale trezne sile med Slovenci in Italijani preprečiti. Tudi italijanske oblasti so želele pomiritve in soglasja, toda njihova stališča in ravnanje v zvezi s posameznimi dogodki in posebej v zvezi s požigom jasno pričajo, da je bila ta »želja« samo v besedah. Iz poslabšanja političnih razmer so kovali kapital fašisti, da so združevali razcepljene nacionalne sile in postali gospodar položaja.[107]

SPLOŠNA STAVKA

Dva meseca po požigu Narodnega doma, ki naj bi bil zatrl »slovansko nevarnost«, je reakcija usmerila svoje udarce na delavsko gibanje, da bi zatrla še »boljševiško nevarnost«.

Delavsko gibanje v Italiji je do septembra 1920 doseglo višek. V septembru so delavci po vsej Italiji v drugo zasedali obrate in prevzemali upravo. V Julijski krajini ni prišlo do zasedbe, pač pa do splošne stavke, največje in najpomembnejše v dveletnem povojnem revolucionarnem obdobju.

Splošna stavka je bila posledica neurejenih upravnih, političnih in gospodarskih razmer, ki so se od dne okupacije čedalje bolj slabšale, hkrati pa je bila zadnji odpor napredka željnih ljudskih množic zoper konservativne nosilce obstoje-

čega družbenega reda. Bila je zadnji resnejši poizkus uveljavitve delavskega gibanja nasproti naraščajočemu fašizmu in hkrati začetek konca revolucionarnih nastopov.

Z zamenjavo vojaškega guvernatora z izrednim civilnim komisariatom poleti 1919 se splošne razmere v deželi niso bistveno spremenile. V deželi je še vedno veljal izredni režim, ki je slonel na veljavnih avstrijskih zakonih, dopolnjenih z odloki, ki jih je bil izdal guverner. Med temi je bil zloglasen odlok z dne 29. novembra 1918, ki je za nedoločene prekrške, kakor na primer žalitev simbolov italijanskih interesov, določal visoke zaporne kazni.

Zoper ta izredni režim so bili usmerjeni protesti socialistov v deželi in v Italiji. Socialistični poslanec Cosattini je v parlamentu ostro napadal vlado, ker še ni odpravila določbe, po kateri je žalitev karabinjerja enakovredna žalitvi kraljeve visokosti. Ko je vprašal ministrskega predsednika, ali bi on podpisal tako uredbo, je Giolitti odkimal.[108]

Predsednik tržaške delavske zbornice Passigli je v poročilu socialistični poslanski skupini, ki je prišla oktobra v Trst, da prouči razmere, pojasnil, da je celo Avstrija odpravila izjemne uredbe v deželi, sedaj pa jih je Italija ponovno uvedla. »Odloki služijo skoro izključno v to, da se aretira in obsoja v mesece in leta težke ječe socialistične delavce ... in oproščajo one, ki uničujejo in požigajo našo deželo, ki sežigajo Delavske zbornice, Narodne domove, ... služijo za vse in vsemu, le ne pravici in dobri stvari ... Čemu se neki postopa na tak način z nami, ki se nas je prišlo ‚odrešit'? ... Nimamo avstrijskih, nimamo italijanskih zakonov ... nimamo nobenih zakonov in imamo vendarle najslabše avstrijske in vse slabe italijanske zakone. Kakor pride pač gospodi prav.«[109]

Tako neurejeno zakonodajo je lahko vsak karabinjer in vsak komisar v katerikoli vasi tolmačil po svoje. Odtod številne ovadbe in aretacije, obsodbe, zaplembe tiska, prepovedi zborovanj, organizacij in prireditev.

V upravnih zadevah je bilo najbolj občutljivo vprašanje občin, ki so jih od spomladi 1919 večinoma upravljali kraljevi civilni komisarji. Ker niso poznali razmer pa tudi ne slovenščine ali hrvaščine, saj so bili večinoma doma iz notranjosti Italije, je bilo njihovo delo pogosto pogubno za gospodarstvo ter za socialne, narodne in politične odnose. V časniku Edinost srečamo vrsto pritožb zoper ravnanje posameznih civilnih ko-

misarjev. V pritožbi dekanskih občanov je ob obseženem seznamu »grehov« civilnega komisarja rečeno: »Najmanj, kar zahtevamo pri imenovanju civilnega komisarja ... je to, da bo razumel naš materin jezik ter da bo imel poleg drugih zmožnosti tudi možat, tej resni službi odgovarjajoč nastop.«[110] V že omenjenem poročilu je Passigli tudi navajal, da so komisarji večinoma mladi ljudje, ki se ne spoznajo na gospodarstvo in »ne vedo nič drugega razen tega, da skupaj s karabinjerji in redarstveno oblastjo ... sklepajo zarote proti mirnemu domačemu prebivalstvu«.[111] Zato so socialisti zahtevali, da se razpišejo občinske volitve.

Tudi deželna oblast je bila često tarča napadov. Centralizirana uprava, ki je zamenjala prejšnjo deželno avtonomijo, je ovirala vzpostavitev normalnega gospodarskega in političnega življenja. Socialisti so ostro napadali civilnega komisarja, najprej Ciufellija, nato Mosconija, češ da nista nadaljevala tiste pomirjevalne in nepristranske politike, ki jo je zastavil guverner Petitti, ko »se je uprl energično ... pasjim željam italijanskega nacionalizma«. Prav v dneh, ko je Petittija zamenjal Ciufelli, so se namreč začela fašistična in nacionalistična nasilja, ki so se iz meseca v mesec množila. »Od tedaj sme fašizem uganjati svoje razbojniške orgije, svoje zločine pod prijateljstvom in očitnim nadzorstvom državnih oblasti, ki ne morejo in nočejo preprečiti zastrupljanja življenja v naši deželi. Danes se pri nas požiga,« je poročal Passigli, »se goji narodno sovraštvo, se vrše ... razbojniške osvete in se napada pred očmi generalnega civilnega komisarja ... Česar si ne upa narediti proti nam oblast, naloži tako delo fašistom.«[112]

O teh splošnih neurejenih razmerah in o posameznih pojavih brezpravnosti so socialistični poslanci neprestano opozarjali italijansko poslansko zbornico in vlado. Zahtevali so: vrniti deželi normalne razmere in odstraniti žaljiv »regime di conquista«; dati prebivalstvu svobodo in pravico, da se samo upravlja, razpisati parlamentarne in občinske volitve v Julijski krajini.[113]

Kljub vsem opozorilom in zahtevam se okoliščine v Julijski krajini niso izboljšale ali pa so se tako počasi spreminjale, včasih tudi poslabševale, da je zrevolucionirano delavstvo septembra 1920 upravičeno stopilo v splošno stavko z zahtevo, da se odpravi vojno stanje.

Potek dogodkov povzemamo po obsežnem poročilu generalnega komisarja in po tedanjih časopisnih poročilih.

Dne 27. avgusta so delavci v Tržiču sklicali zborovanje, da bi protestirali proti fašistom, ki so napadali delavske ustanove, in da bi preprečili ustanovitev fašističnega urada za zaposlovanje. Oblast je delavcem prepovedala zborovati na ulici, kjer so imeli fašisti svoj sedež, vendar so delavci po shodu odšli pred fašistične urade, čemur je sledil oborožen spopad. Naslednjega dne je delavska zbornica v Tržiču razglasila splošno stavko. Po Mosconijevem poročilu so stavkali samo gradbeni in ladjedelniški delavci, kar je kazalo, da stavka ne bo uspela. Zato so jo 31. avgusta podprli delavci goriške Furlanije z geslom: stavkati, dokler ne bo zagotovljena varnost za politični, sindikalni in kulturni razvoj delavskega razreda. Dne 2. septembra je deželni odbor socialistične stranke s predstavniki delavske zbornice sklenil razširiti stavko na vso deželo. Tako se je 3. septembra začela tretja faza stavkovnega gibanja, ki je zajelo vse predele Julijske krajine. Stavkale so tudi tiste strokovne zveze, ki so bile pod vplivom republikancev in anarhistov. Le Labin in Idrija sta se, po podatkih generalnega komisarja, pridružila šele 6. septembra. Čas stavke ni bil določen, deželni vodilni organi delavskih organizacij so sklenili: stavkati, dokler ne bo zagotovljena odprava izjemnega vojnega stanja v deželi, dokler ne bodo zagotovljeni ukinitev vojnih sodišč, osvoboditev političnih jetnikov in razpis občinskih volitev. Republikanska stranka je k tem splošnim zahtevam, ki so jih določili socialisti, dodala še svojo, in sicer: priključitev Julijske krajine k Italiji, ki je pogoj za odpravo izjemnega stanja. S tem je želela tudi pudariti razliko s socialisti in svojo patriotičnost.[114]

Med stavko je prišlo v Trstu do številnih spopadov med stavkajočimi in fašisti in do fašističnih napadov na delavske ustanove in voditelje. Medtem so voditelji socialistične stranke in poslanec Alessandri, ki je bil ta čas v Trstu, poskušali prepričati oblasti, naj ugode zahtevam delavstva. Dne 7. septembra je generalni komisar, ki je bil dotlej odsoten, sprejel delavsko delegacijo[115] in ji povedal, da so problemi, ki so sprožili stavko, »močno pri srcu« italijanski vladi in da so nekateri že rešeni, drugi pa da so v fazi proučevanja. Le glede občinskih volitev ni dal nikakršnih zagotovil, češ da je to vprašanje zvezano s pravnimi določili in političnimi težavami. Po-

vedal pa je, da vlada tudi to že proučuje. Po tem pogovoru je direktorij stavke še isti večer pozval delavstvo, naj se vrne na delo, ker je splošna stavka končana.

V Trstu pa je prišlo v naslednjih dneh do novih, hujših nemirov. Dne 8. septembra popoldne je okrog 3000 delavcev spremljalo na zadnjo pot med stavko ubitega delavca Vincenza Forgionija. V predmestju Sv. Jakob so pogrebce izzvali fašisti, nato je izbruhnil splošen spopad med delavci ter fašisti in policijo. Mosconi trdi, da so ta spopad izkoristili Slovenci, ki večinoma prebivajo pri Sv. Jakobu, da so sprostili svoje protiitalijansko sovraštvo in napadli rekreacijske prostore nacionalističnega društva Lega nazionale. V spopadih je bilo ranjenih 7 agentov javne varnosti in 20 civilistov, trije domačini in orožnik Giuffrida so bili ubiti.

Generalni komisar je spričo dogodkov pri Sv. Jakobu določil policijsko uro, delavska zbornica pa je razglasila ponovno 24-urno protestno stavko. Med protestno stavko, 9. septembra, so delavci zasedli predmestje Sv. Jakob in streljali na policijski tovornjak, ki je odvažal aretirance. Naslednjega dne so zavzeto predmestje zavarovali z zasilnimi barikadami, zgrajenimi iz prevrnjenih vozov in posod za smeti, na katerih so plapolale rdeče zastave in Leninova slika. Generalni komisar pravi, da so delavski voditelji zaman poskušali pomiriti prebivalstvo in ga pregovoriti, naj se izogne skrajnostim, zato je zaukazal vojaškim silam, naj obkolijo in zavzamejo predmestje. Iz časnika Delo pa zvemo, da so voditelji delavske zbornice Malatesta, Visnicher in republikanec Buffolini prepričali razgreto mladino, da je vsak odpor nesmiseln, nato je le-ta »s težkim srcem« zapustila barikade.

Brigada Sassari, okrepljena z enotami karabinjerjev, je na večer 10. septembra z dvema topovoma obstreljevala predmestje in barikade, ki jih nihče več ni branil, nato se je obstreljevanje po ulicah nadaljevalo tja do noči. V nekaj urah je bila »vstaja« pri Sv. Jakobu zatrta in predmestje je zasedlo vojaštvo. Dne 11. septembra je bila splošna stavka končana. Do oboroženih spopadov je v teh dneh prišlo tudi v Miljah.

Bilanca človeških žrtev osemdnevnih spopadov v Trstu bila žalostna. Ubitih je bilo 9 oseb (Delo navaja 12), med njimi

Mosconijeva brzojavka o uporu v tržaškem predmestju Sv. Jakob.
(ACS, objavo je dovolil CSAS z nav. sklepom)

UFFICIO CIFRA

N.17035 //////

C I F R A T O

Da Trieste li 10 Settembre 1920 ore 17-arr. ore 22.50

MINISTERO INTERNO
UFFICIO CENTRALE NUOVE PROVINCIE
DIREZIONE GENERALE DELLA P.S.

N.56/4827 stop Movimento Quartiere San Giacomo si va aggravando, assumendo carattere aperta rivolta antinazionale stop Stamane ripresa del lavoro est stata parziale, non essendo rientrati nei cantieri che gli operai in gran parte colà dimoranti stop Camera del Lavoro richiese esplicare opera persuasione et di pacificazione, anche perchè fossero tolte le barricate colà formatesi stop Credendo doverose esaurire ogni tentative diretto evitare spargimento di sangue, attesi prime ore pomeriggio, nel mentre operave concentramento forze stop Pero', essendo situazione aggiorata, addimostrando che le masse dei sovversivi, specialmente se slavi, sfuggono di mano ai dirigenti, ho ritenuto inevitabile agire energicamente, giusta piani fin da ieri concretati d'accordo con autorità militare stop Sto raccogliendo possibili rinforzi dalla regione, che non posso pero' troppo sguernire, ed ho chiesto un cacciatorpediniere da Pola stop Est pero' assolutamente necessario sia senz'altro sospeso ordine partenza di una brigata, dato dal Ministero della Guerra al Comando Generale Regie Truppe stop Prego inoltre siano qui concentrati d'urgenza dalle città vicine larghi nuclei di carabinieri e di regie guardie stop

COMMISSARIO GENERALE CIVILE

F° Mosconi

agent javne varnosti; ranjenih je bilo okrog 70 oseb (Delo 250), 550 oseb iz vrst stavkajočih pa je bilo aretiranih.[116] Podatki o padlih in ranjenih, navedeni v komisarjevih poročilih, se razlikujejo od podatkov v časopisih, kakor se razlikujejo tudi ocene o krivdi za spopade in o napadih ter podrobnosti o poteku dogodkov. Tako generalni komisar kot socialistično časopisje sta imela razloge, da sta opravičevala ravnanje svojega tabora in metala krivdo drug na drugega.

Bolj kot kronika dogodkov so zanimivi resnični vzroki stavke in vstaje pri Sv. Jakobu, namen, pomen in posledice tega gibanja.

O objektivnih razlogih, ki so privedli do stavke, smo že govorili. Zahteve stavkajočih po odpravi izrednega režima pa so bile vendarle bolj formalnega značaja kakor izraz resnične potrebe po teh spremembah. Spremembe so bile sicer nujne, toda ob koncu leta 1920 je bilo že dokaj jasno, da bo okupacijski režim vsak čas odpravljen, saj je bila pred vrati aneksija. Čudno je tudi, da delavstvo v dveh letih ni poskušalo z maksimalnim naporom, kakršen je splošna stavka, doseči odprave tega režima. Vzroki za gibanje so bili torej globlji. Gotovo je med odločilne razloge spadala potreba po preprečitvi fašističnega nasilja. Do septembra so namreč socialisti že začutili, da imajo v fašistih nevarnega nasprotnika. Po požigu slovenskega Narodnega doma je bilo vsem jasno, da so sedaj na vrsti socialistične ustanove. O tem priča tudi resolucija o obrambi delavskih ustanov, ki jo je tedaj sprejela socialistična stranka. Napredujočemu fašističnemu gibanju, ki se je z napadom na Narodni dom močno okrepilo, saj mu je uspelo mobilizirati nacionalistične sile in hkrati pridobiti podporo oblasti, se je bilo treba postaviti po robu. Generalni civilni komisar v svojih poročilih trdi, da je pravi vzrok stavke sovraštvo socialistične stranke do fašistov, ki ustanavljajo po Trstu in drugih krajih svoje organizacije in delavske ustanove. Napetost da je tolikšna, da je pričakovati spopada ob prvi priložnosti.[117] Fašisti so poleg političnih in napadalnih organizacij poleti 1920 ustanovili v Trstu tudi svojo delavsko zbornico — Camera del lavoro italiana, prek katere naj bi znotraj sindikatov razbijali moč socialistov. Člani zbornice so postajali nekvalificirani delavci, zlasti priseljenci iz notranjosti Italije. Zbornica jim je v sporazumu s podjetniki priskrbela delovna mesta prav v podjetjih, kjer so bili socialistični sindikati naj-

močnejši.[118] Med stavkami so ti delavci igrali vlogo stavkokazov.[119] Tudi dejstvo, da so tržiški delavci hoteli preprečiti ustanovitev fašističnega urada za zaposlovanje v Tržiču, iz česar se je razvila stavka, govori v prid domnevi, da so bile fašistične delavske ustanove eden izmed glavnih razlogov za spopad.

Gotovo pa je k izbruhu nemirov pripomogla tudi tista želja po spremembi družbenega reda, ki jo je levica v socialistični stranki in sindikatih vztrajno gojila od spomladi dalje in zaman pričakovala njene uresničitve. Spomladi 1920 je bilo revolucionarno razpoloženje na višku, toda stranka ga ni znala izkoristiti, omejila se je le na načrte o sovjetih, zato so delovne množice, ki so gojile revolucionarno perspektivo, začele popuščati. Komunistična struja v socialistični stranki je torej prav gotovo vedela, da odbijajo revolucionarnim možnostim zadnje ure. Ta domneva je tem bolj upravičena, če upoštevamo, da so prav v tem času kovinarji po vsej Italiji zasedali tovarne in uveljavljali načrt o prevzemu uprave. Morda je to dejstvo utrjevalo vero v vrstah najbolj revolucionarno razpoloženih socialistov, da je napočil pravi, ali bolje rečeno zadnji trenutek za prevrat. Današnje raziskave so sicer že dognale, da v Italiji ni bilo objektivnih možnosti za nasilno spremembo družbenega reda, bilo je le revolucionarno razpoloženje. Tudi če bi bila revolucija izbruhnila, bi bila v državi zmagovalki, ki je imela v vojski zanesljivo braniteljico reda, hitro zadušena. Toda tega dejstva takratni revolucionarji niso videli.

Na sestanku deželnega vodstva stranke in sindikatov, 2. septembra, ko se je bilo treba odločiti, ali razširiti stavko iz Furlanije na vso Julijsko krajino ali jo končati, so levičarji s Tuntarjem preglasovali reformistično strujo, ki se je upirala razširitvi stavke. Nasprotniki stavke so svoje stališče zagovarjali z utemeljitvijo, da položaj niti najmanj ni ugoden za tako gibanje in da je treba iskati rešitve na drug način in raje končati stavko, ki je že zajela Furlanijo.[120] Regent pravi v svojih spominih, da so za stavko glasovali vsi, reformisti, maksimalisti in komunisti. »Le majhno je bilo število sodrugov, ki smo razumeli, da je treba ob napovedi politične stavke ... biti drugače pripravljen, kot pa smo bili pripravljeni mi.«[121]

Levičarska struja je morda gojila načrte o spremembi stavke v vstajo. O dogodkih pri Sv. Jakobu je Mosconi poročal, da opremljenost delavcev s puškami, municijo, bombami in nosili za ranjence govori v prid domnevi, da je bila vstaja

pripravljena. Policija je v preiskavah sedeža mladinskega krožka v ulici Pondares, v delavski zbornici in pri posameznikih našla dve brzostrelki, šest pušk, 20 revolverjev, 10 bomb, štiri zaboje streliva, nad 3000 nabojev in nekaj bodal. Zaradi nezakonite posesti orožja je aretirala mladinskega voditelja Antonia Jurago, in tajnika delavske zbornice Maria Malatesto. Pri nekem aretiranem delavcu je vojaška policija našla, konec septembra, navodila o vlogi in delovanju nekakšnega tajnega odbora, ki naj bi v Julijski krajini organiziral revolucionarna gibanja. V navodilih je med drugim rečeno, da je spričo zadnjih dogodkov v Italiji treba jemati reformiste kot izdajalce in da člani tajne organizacije ne smejo sodelovati v nobenem vodilnem delavskem organu. Odbor je imel nalogo sestavljati posebne oborožene enote iz najbolj zaupnih in pogumnih tovarišev ter proučevati možnosti za upor delavcev, kmetov in vojakov. V ta namen je predvideval nadzor nad voditelji delovnih množic, seznanjanje s političnimi okoliščinami, zbiranje podatkov o moči in sestavu vojaških in policijskih enot, sestavljanje načrtov o skladiščih orožja, telefonskih napravah, vojašnicah, železnicah, mostovih in podobno. Za izdajalca so navodila predvidevala smrtno kazen.[122] Po mnenju oblasti je odbor ustanovila mladinska organizacija v Trstu, vendar razen navedene okrožnice ni na voljo podatkov, ki bi dokazovali njegov dejanski obstoj. Pač pa je bila pozneje, septembra 1921, odkrita v Trstu Miljah in Izoli skupina triinpetdesetih mladincev, organiziranih v znanih enotah »arditi rossi«, s precejšnjo količino orožja in razstreliva, ki je napadala sedeže fašističnih organizacij.

Gornji podatki gotovo pričajo o pripravljenosti posameznikov na trenutek, ko bo treba z orožjem izbojevati oblast. Toda pričajo tudi, da so bile tovrstne priprave skrajno omejene, naivne in pomanjkljive. Generalni civilni komisar je gotovo imel razloge, da je prikazoval nevarnost večjo, kakor je bila v resnici, in obenem pomirjal vlado, češ da gre le za poskuse nekaterih skrajnežev, zakaj vodstvo delavskega gibanja in javnost nasprotujeta prevratnim akcijam. Po eni strani je bilo v njegovem interesu odvrniti pozornost osrednjih oblasti od neurejenih razmer, za katere je bil sam odgovoren, po drugi strani pa je moral tudi opravičiti napad oblasti, policije in vojske na delavske množice, ker tak napad ni bil docela v skladu s politiko Giolittijeve vlade.

V opravičilo za ta nastop, ki je podprl nacionalistične in fašistične akcije, je navajal še drugi pomembnejši razlog, in sicer, da so glavno vlogo pri stavki in posebej pri šentjakobskih dogodkih odigrali Slovenci. V Rim je sporočal, da Slovenci iz dneva v dan pomnožujejo socialistične vrste, ne toliko iz politične zavesti kolikor zaradi potrebe po organizaciji, za katero jim je dobrodošla celo socialistična zastava. S tem da žele okrepiti subverzivno stranko in njeno razdejalno dejavnost, kar utegne samo koristiti njihovim nacionalnim aspiracijam. Po Mosconijevem mnenju je bila zahteva po svobodnem kulturnem razvoju delavstva, ki so jo stavkajoči v Furlaniji vključili v stavkovna gesla, dokaz, da so Slovenci že od vsega začetka vplivali na usmeritev stavke z željo, da bi imelo gibanje poseben značaj. Boljševiška manjšina v stranki in Slovenci so pretentali deželno vodstvo, sporoča Mosconi, da je stavko razširilo iz Furlanije na vso deželo in ji dalo revolucionarni in protiitalijanski značaj. Zato okrog 8000 sindikalno organiziranih delavcev ni stavkalo. Stavke so se vzdržale zveza brivskih delavcev, tržaška sekcija gostinskih delavcev, zveza uradnikov in trgovskih pomočnikov Julijske krajine, zveza bančnih uslužbencev in sindikat uradnikov zavarovalnih družb. Te sindikalne organizacije so bile 17. septembra izključene iz delavske zbornice. Dogodki pri Sv. Jakobu, beremo v nekem drugem poročilu, ponovno pričajo o »čustvih« Slovencev, zlasti tržaških, do Italije. Delavci slovenske narodnosti, ki so večinoma vpisani v socialistični stranki, se pod krinko internacionalistične ideologije bore za svoje nacionalistične cilje.[123]

Te teze so bile plod nacionalistične in fašistične propagande, ki je dva nasprotnika, Jugoslovane in komuniste, tlačila v en koš, kar naj bi boj zoper boljševizem še posebej opravičevalo. »Za italijansko buržoazijo je bila ta stavka *jugoslovanska*« (podčrtano v originalu), je poročal tržaški dopisnik Rdečega prapora. Nacionalistični Bolettino dello sciopero je stavko opisoval v članku pod naslovom »Lo sciopero degli Schiavi«, medtem ko je fašistični voditelj Giunta javno razglašal na zborovanju, da je bila naročena iz Jugoslavije in da je komunističnega voditelja Tuntarja podkupil regent Aleksander.[124] Da je taka propaganda vplivala na oblasti, nam poleg omenjenih ocen posebej dokazujejo naslednji podatki: izmed 550 med stavko aretiranih delavcev je bilo 9 tujih držav-

ljanov (najbrž Jugoslovanov), 35 rojenih onstran meje, sicer pa pristojnih v Julijsko krajino, od ostalih 500 pa jih je bilo nad 2/3 slovenske narodnosti.[125]

Deželna italijanska oblast je torej že v tem zgodnjem času brez pomislekov sprejela fašistična stališča in jih uresničevala. Enačenje jugoslovanskega narodnega gibanja s komunističnim in obsojanje komunizma, da je sredstvo za zadostitev jugoslovanskih nacionalnih aspiracij, sta sloneli tudi na predvojni miselnosti o nevarnem panslavizmu. V čustveni navezanosti ogroženih primorskih Slovencev in Hrvatov na veliko Rusijo so italijanski nacionalisti pa tudi dobronamerni demokratično usmerjeni iredentisti že tedaj videli nevarnost za italijanske interese na narodnostno mešanem ozemlju. Logično je torej, da se je prejšnji panslavizem po vojni avtomatično spremenil v »slavo-bolscevismo« ali »slavo-comunismo«. Ta pojem pa je vseboval še poseben prizvok dvojne nevarnosti: nevarnost za italijanske nacionalne interese in hkrati nevarnost za obstoječi družbeni red. Pozneje, ko je zavladal Italiji fašizem, je izraz »slavo-comunisti« postal sinonim za uporne Slovence in Hrvate v Julijski krajini, ki se je uporabljal domala celih dvajset let.

Socialistični Lavoratore je seveda vztrajno odbijal obtožbe in dokazoval, da se slovenski in hrvaški delavci s stavkami bore tudi proti jugoslovanskemu nacionalizmu in da le socialisti zmorejo iztrgati slovansko delavstvo iz nacionalističnega tabora ter ga pridobiti za pobratenje z italijanskim narodom, kar pomeni, da se redčijo vrste italijanskih sovražnikov.[126] Narodnjaška Edinost pa je ob stavki in šentjakobskih dogodkih zapisala: socialisti so se oglasili šele sedaj, ko jim stopajo na prste, kar se z narodnjaki že od vsega začetka dogaja, pa so zaman protestirali. Svoj čas se je hujskalo le proti Slovencem, ko pa so socialisti mimogrede omenjali tudi krivice, ki se njim gode, se hujska tudi proti njim, »toda zopet zaradi nas, izključno le zaradi nas ... Naša naloga bi ne bila sedaj ne da mirimo, ne da hujskamo, ker boj, ki se sedaj bije, se ne bije v našem imenu.«[127] Glede krvavih spopadov pri Sv. Jakobu je ugotavljala, da je delavstvo ravnalo po svoje zato, ker ni ne italijansko ne jugoslovansko, temveč »julijsko«, in ker ne želi priključitve k nobeni od dveh držav, temveč nekaj tretjega.[128] V poročilu Justa Pertota, enega izmed voditeljev slovenskega narodnega gibanja, poslanem v Jugoslavijo, pa beremo, da so

slovenski narodnjaki zato nevtralni, »da zaštite socijaliste od prigovora da rade za Jugoslaviju, jer su ti socijalisti i dosta slabi i dosta neozbiljni ... koji stoje pod dojmom općega razpoloženja, paze samo na momentane interese i ne može se na njih mnogo računati za kakove veće akcije«.[129]

Dodajmo še sodbo krščansko-socialno pobarvanega časnika Goriška straža: »Morda pa ne bo zgrešena misel, če pravimo, da so socialisti to splošno stavko uprizorili zato, da bi preskušali vrste svojih sodrugov in spoznali, ali bi bila naša dežela že godna in zrela za sovjetsko rudečo republiko. Tedaj se je ta poskušnja pokazala zelo bridka, ker je naše ljudstvo daleč od tega njihovega cilja in ker naše ljudstvo po ogromni večini noče iti za to barvo in za temi voditelji.« Sicer pa so se Goričani, kakor pravi Goriška straža, popolnoma strinjali z zahtevami, ki so jih izrazili delavci in zaradi katerih so stopili v splošno stavko.[130]

Generalna stavka v Julijski krajini, ki je trajala pet dni, v Trstu pa se je ponovila in se sprevrgla v pravi oboroženi spopad, je bila docela neuspešna. Socialistična stranka v deželi za tako obsežno politično akcijo ni bila dovolj pripravljena, zato stavki, ki je začela od spodaj, med delavstvom v Tržiču, ni znala najti prave vsebine in cilja. Po Mosconijevem mnenju se je vodstvo delavskih organizacij samo zato oklenilo gesla o odpravi izrednega režima, ker druge možnosti ni imelo. S parolo »vztrajati za nedoločen čas« pa je zašlo v slepo ulico, ker je zavlačevanje stavke povzročalo med množicami naveličanost in neodpornost. Voditelji so morali stranko izvleči iz »nevzdržnega položaja«, ki jo je postavljal v slabo luč pred samim proletariatom, zato so izsilili pri vladi in deželnih oblasteh obljube, da bo zadoščeno zahtevam stavkajočih.[131]

Še neprimerno slabše je bila stranka pripravljena na morebiten prevrat, kar so si očitno obetali revolucionarno razpoloženi levičarji. Incidenti in spopadi niso bili po volji voditeljem delavske zbornice, pravi Mosconi v svojih poročilih, vendar so jih le-ti opravičevali, da ne bi izgubili še zadnjega ugleda in da ne bi dali levici še novega orožja za obtožbe o zaviranju revolucionarnosti, ki so bile že dlje časa na dnevnem redu.[132] Iz tega pa lahko sklepamo, da šentjakobski dogodki niso bili organizirani, pač pa spontan izraz odpora zoper fašistično nasilje, ki so ga morda nekateri resnično poskušali umeriti v vstajo. O tem pričajo barikade, ki so bile po mnenju

današnjih zgodovinarjev bolj simbolične kot resnična sredstva za obrambo, in seveda hiter konec vojaških operacij in popolno razsulo odporne moči delavstva. Neodpornost pa je bila posledica nepripravljenosti in pomanjkljive vere v uspeh. Republikanski list L'Emancipazione je že 9. septembra zgroženo zapisal: Popolna dezorganizacija revolucionarne mladine in popolna nepripravljenost delavskih množic na žrtve nas silita v grenko in resno razmišljanje. Delavsko gibanje ima dve usodni hibi: pomanjkljivo pripravljenost in pomanjkljivo vzgojo. Kaj pomaga imeti številčno močne množice, kaj pomaga računati s tisoči privržencev, če je ta masa fluidna in razvodeni ob prvem stiku s trdo in nasilno resničnostjo?[133]

Stavka in poskusi vstaje niso bili samo neuspešni, temveč tudi dokaz revolucionarne nesposobnosti socialistične stranke. Še več, bili so dokaz o upadu delavske sile in vloge socialistične stranke. To se je pokazalo tako v Julijski krajini kakor v notranjosti Italije, kjer je pomenila zasedba tovarn konec tako imenovane »rdeče dveletke — biennio rosso«.

Akcija za zasedbo tovarn se je končala z navideznim uspehom, čeprav polovičnim. Generalna konfederacija dela, ki so jo vodili reformisti, je v pogajanjih z vlado dosegla obljubo o ustanovitvi paritetne komisije med zastopniki delavcev in delodajalcev, ki naj bi pripravila zakonski osnutek o pravici delavcev do nadzorovanja proizvodnje. Na temelju tega sporazuma se je zasedba končala. Do ustanovitve komisije in do zakonskega osnutka sicer nikdar ni prišlo, vendar Giolittijeva vlada vsaj ni ovirala zasedbenega gibanja, računajoč, da bodo ekonomske silnice same od sebe potisnile gibanje na slepi tir, kar se je tudi v resnici zgodilo in pripeljalo do kompromisnih pogajanj. K temu pa je pripomogel tudi oportunizem voditeljev delavske konfederacije in nekaterih članov vodstva socialistične stranke, ki nikakor niso podpirali revolucionarnih tendenc.

Za gibanje v Julijski krajini pa so bile posledice mnogo hujše kakor za zasedbeno gibanje v Italiji. Deželna oblast gibanju ni samo nasprotovala, temveč je v nasprotju z osrednjo vlado proti njemu tudi aktivno nastopila in s tem podprla fašiste. Razloge za to usmeritev pa je mogoče najti v različnih dejstvih. Fašizem je bil v Trstu očitno močnejši kakor v drugih italijanskih pokrajinah; videli smo, kako je postajal pobudnik akcije nacionalističnih in nacionalnih sil. To je torej

kazalo na možnost, da bo v spopadu prevladal. Generalni komisar Mosconi je bil izrazit konservativec in odločen simpatizer fašizma, kar smo razbrali iz njegovih pozitivnih ocen vloge fašizma v Julijski krajini. Še bliže fašizmu je bil njegov namestnik Crispo Moncada, ki je v prvih dneh stavke nadomeščal Mosconija, ki je bil, najbrž ne slučajno, na dopustu v Cortini D'Ampezzo.[134] Moncada je postal prvi tržaški prefekt, potem ko je leta 1922 fašizem prevzel oblast v Italiji. Glavni razlog za odkrito in konkretno povezovanje oblastnih organov s fašističnim gibanjem pa gotovo tiči v dejstvu, da so bile tudi italijanske meščanske struje orientirane bolj desničarsko in so bile bliže fašizmu kakor drugje po Italiji. Ta usmeritev je bila pogojena s specifičnimi razmerami v Julijski krajini, ki so slonele na desetletnem narodnostnem nasprotstvu. Za generalnega civilnega komisarja in njegovega namestnika je bilo torej najbrž logično, da prevzameta njihovo miselnost in da podpreta tisto silo — fašizem, ki je obetala, pa tudi dokazovala, da bo kos z nasiljem rešiti kompleksna vprašanja narodnostne in revolucionarne narave, tem bolj, ker sama nista bila kos tej nalogi.

Če izvzamemo dejstvo, da so bili delavski revolucionarni poskusi v kali zatrti zaradi enotnega nasprotnega sunka oblasti, vojske in fašistov, ki je bil tem bolj zagrizen, ker je nameraval pobiti dva nasprotnika naenkrat, ostane vprašanje, zakaj ni bilo ugodeno delavskim zahtevam po odpravi vojnega stanja, kar je ministrski predsednik Giolitti obljubil.

Odgovor na to vprašanje najdemo v obsežni spomenici, ki jo je šef osrednjega urada F. Salata v dneh stavke poslal Giolittiju. Takole je pisal: Čeprav so obvestila, ki prihajajo iz tržaškega komisariata, pomirjujoča in skušajo zmanjšati pomen stavke, je potrebno, da predsednik vlade spozna dejansko stanje, da bo mogel odgovarjati na poslanska vprašanja, zlasti pa, da ne bo prevzemal obveznosti. Vojno stanje je namreč mogoče odpraviti šele tisti trenutek, ko bo z mednarodnimi dogovori dokončno odločena pripadnost Julijske krajine. Dokler so veljala določila premirja, je bilo z vidika mednarodnega prava nedovoljeno spreminjati upravo. Sicer pa se Salati taka

Del Salatove spomenice z zavrnitvijo zahtev stavkajočih v Julijski krajini.
(ACS, objavo je dovolil CSAS z nav. sklepom)

PRESIDENZA DEL CONSIGLIO DEI MINISTRI

UFFICIO CENTRALE PER LE NUOVE PROVINCIE

-6 SET 1920

Copiato

A 3495 Gab

PROMEMORIA

PER S. E. IL SOTTOSEGRETARIO DI STATO PER LA PRESIDENZA (circa sit. p. Ven. Giulia)

Nella Venezia Giulia dopo alcuni giorni di agitazioni operaie ~~ristrette~~ limitate al distretto politico di Monfalcone e ~~provocate~~ coonestate da pretese violenze delle Autorità politiche locali contro i lavoratori che sarebbero stati sottoposti ad un regime di eccessivo ~~controllo~~ rigore di polizia, è stato proclamato lo sciopero generale di carattere politico ~~a cura dei~~ dai rappresentanti delle organizzazioni socialiste.

Nell'ordine del giorno ~~col quale è stato~~ di proclamato lo sciopero i socialisti della Venezia Giulia domandano: - la soppressione dei Tribunali di guerra, la libertà ai condannati politici, la libertà di riunione e di manifestazioni e le elezioni amministrative immediate.

e l'abrogazione dei bandi militari;

Sulle origini e sullo svolgimento dello sciopero si riferisce alle

~~Per quanto~~ le notizie ~~che pervengono~~ telegrafiche del Commissariato Generale Civile di Trieste ~~siano~~ che sono nel loro complesso tranquillanti e limitano la portata e l'importanza dello sciopero che è solamente parziale e ha un andamento piuttosto fiacco, si fonda anzi presso che unanime ripresa ~~e con tendenza al ristabilimento della normalità, credo opportuno di dare qualche chiarimento circa le richieste fatte dai rappresentanti delle organizzazioni socialiste, per dimostra~~ dell'opinione pubblica.

Non essendo escluso che da parte di deputati socialisti o di rappresentanze centrali di organizzazioni socialiste l'E. V. possa essere interessato ad eliminare con dichiarazioni ed impegni di Governo quelle che si afferma

opera esplicata a fine di ottenere il ristabilimento delle amministrazioni civili nelle nuove Provincie e per far cessare il regime cosiddetto militare:

I - Stato di guerra - Con l'adesione del Ministero della Guerra, fu tolto per la Venezia Tridentina con R. Decreto 15 aprile 1920 n. 497, prima ancora, cioè, che entrasse in applicazione il trattato di S. Germano, mediante il quale erano del tutto definite le questioni territoriali con l'Austria per il fatto della ratifica del Trattato tanto da parte dell'Italia che dell'Austria tedesca.

Nessun dubbio che uguale provvedimento sia adottato anche per la Venezia Giulia non appena ne sia definita la sistemazione internazionale, non consente, né è opportuna l'adozione di un siffatto provvedimento, per evidenti considerazioni attinenti agli interessi della difesa militare in zone tuttora contestate e per gravi ragioni di opportunità politica che sconsigliano nel modo più assoluto un provvedimento che indebolimento delle forze militari di un'importante azione, anche semplicemente dimostrativa, di fronte a forti nuclei di minoranze nazionali a noi avverse e che potrebbero tentare qualche dimostrazione o affermazione ostile.

Del resto anche a prescindere da tali necessità, è inevitabile nei riguardi internazionali che finchè dura lo stato di occupazione in sede di armistizio permanga nella Venezia Giulia lo stato di guerra.

sprememba nikakor ni zdela primerna, tudi zato ne, ker je bilo v interesu Italije, da vzdržuje vojaške sile na spornem ozemlju za morebitne obrambne potrebe. Bal se je, da bi odprava vojnega režima zbudila mnenje, da so okupacijske sile šibke. To mnenje pa bi utegnilo spodbuditi močno slovensko-hrvaško narodno skupnost za protiitalijansko dejavnost in za gibanja, ki naj bi svetu pokazala njeno navzočnost na spornem ozemlju. Opozarjajoč na te vojaško-politične vidike, je torej odločno odsvetoval vladi, da bi popustila socialističnim zahtevam. Še več, priporočal je, naj okupacijske sile za vsako ceno še naprej opravljajo svojo funkcijo, čeprav samo navidezno, da bi se vnaprej preprečili vsakršni poskusi ogrožanja italijanskih nacionalnih interesov. Sicer pa se je vlada po Salatovem mnenju formalno in dejansko trudila zabrisati vojaški značaj uprave v novih provincah, saj je zamenjala vojaški guvernatorat s civilnim komisariatom in prenesla pristojnosti osrednje oblasti z vrhovnega poveljstva na predsedništvo ministrskega sveta, čemur je sledila vrsta ukrepov, usmerjenih k demilitarizaciji uprave, kakor npr. odstranitev oficirjev iz deželnih in občinskih upravnih organov.

Glede omejenih političnih svoboščin, ki so bile predmet očitkov socialističnih poslancev, je Salata opozarjal, da pred aneksijo ni mogoče razširiti v nove pokrajine italijanskih temeljnih zakonov (ustave, zakonov o tisku, javni varnosti itd.), ki so bolj liberalni od zakonov bivšega režima. Najprej je treba ozemlje priključiti k Italiji, da bodo prebivalci postali italijanski državljani, potem bo mogoče zamenjati zakonodajo. Iz tega sledi, da je treba čimprej anektirati nove province. Sicer pa očitki socialistov glede zatiranja svobode po Salatovem mnenju niso povsem utemeljeni, ker je vlada naročila krajevnim oblastem, naj se sicer ravnajo po avstrijskih zakonih, vendar ustrezno z liberalnim duhom, ki ga vsebuje italijanska zakonodaja. Ta liberalna usmeritev naj bi se kazala v kriterijih glede tiska in javnega mnenja, ki po Salatovi sodbi niso bili ostrejši od kriterijev, veljavnih v drugih italijanskih pokrajinah. To pa je največ, kar sme in more vlada storiti v tem trenutku. Italijanska država se namreč ne more odreči svojim okupacijskim pravicam spričo aktivnosti in »zločinskega obnašanja« strank in narodnih manjšin, ki je usmerjeno v ogrožanje italijanskih interesov.

Medtem ko so tržaški socialisti trdili, da jim je predsednik vlade obljubil takojšen razpis občinskih volitev, je bil Salata obveščen, da se je predsednik omejil le na obljubo o čimbolj natančni proučitvi tega vprašanja, ne da bi se bil obvezal glede roka in načina volitev. Zato je ponovil, da bi vsakršne volitve pred aneksijo, zlasti v spornih krajih, pomenile resno nevarnost, ki bi jo povzročile prav politične stranke. Po aneksiji pa bo treba najprej razpisati parlamentarne volitve, nato bo treba s poslanci iz novih dežel proučiti vprašanje teritorialne in upravne ureditve in šele nato preiti na občinske volitve. Če pa ta edini logični načrt, ki ne vsebuje »nevarnosti za narodno stvar«, ni izvedljiv v bližnji bodočnosti, bi morala vlada pred volitvami pripraviti določene pravne akte. Med te akte je uvrstil volilni zakon in določbe o pravici za pridobitev italijanskega državljanstva. Za volilni zakon je predlagal kombinacijo sistema avstrijskih kurij in splošne volilne pravice, kar bi oteževalo njegovo naglo aplikacijo. Za določbe o državljanstvu pa je predvidel, da morajo biti sestavljene tako, da bodo zlasti v spornih krajih vnaprej izločene »cele skupine prebivalstva«. Tretji ukrep pa naj bi veljal novi razmejitvi občinskega ozemlja, kar se mu je zdelo potrebno zlasti za Istro. Razmejitev bi morala upoštevati narodnostno sestavo prebivalstva tako, da bi bila vnaprej izločena vsaka nevarnost ljudskega plebiscita, čeprav posrednega, ki bi utegnil ogroziti celo tiste kraje, ki so bili praktično že prisojeni Italiji.

Že bežno naštevanje teh vprašanj, končuje Salata, zadostuje za zavrnitev socialističnih predlogov in konceptov. Če pa se upošteva, da socialisti celo po Italiji nameravajo osvojiti občinske uprave z namenom, da jih razbijejo in zrušijo, je vprašanje občinskih volitev v Julijski krajini tem bolj kočljivo, ker vlada še prek sedanje uprave s težavo obnavlja krajevne institucije, ki sta jih petletna vojna in bivši režim spravila v tak položaj, da ne vzdrži primerjave z nobeno drugo občino v Italiji.[135]

Navedli smo bistvo Salatove spomenice, ker zgovorno priča, da tudi če je vlada nameravala ali želela urediti razmere v Julijski krajini, tega ni mogla storiti. Osrednji urad, ali bolje njegov načelnik, ki je bil pristojen svetovalec, je skrbel predvsem za vsestransko zavarovanje italijanskih interesov na spornem ozemlju. Salatov šovinistični odnos do Slo-

vencev in Hrvatov je navzoč v vseh njegovih analizah, pismih in spomenicah, odposlanih bodisi vladi, bodisi civilnemu komisariatu v Trst.

Septembrsko gibanje je bilo torej že vnaprej obsojeno na neuspeh. Ministrskemu predsedniku Giolittiju najbrž ni bilo težko dajati obljub, saj mu tudi ni bilo težko popustiti zasedbenemu gibanju v Italiji. Vedel je, da raste nova sila, ki bo pomagala premagati revolucionarne težave. Komaj nekaj mesecev po teh dogodkih je namreč pri parlamentarnih volitvah to silo — fašizem — izkoristil in s tem zagotovil utrditev obstoječega družbenega reda.

Ne glede na to, koliko so bila gesla stavkajočih upravičena in uresničljiva, in ne glede na fašizem, ki se je dotlej že toliko okrepil, da je lahko prešel v nasprotni napad, je bil poraz septembrskega gibanja tako v Italiji kakor v Julijski krajini tudi posledica razkroja v samem delavskem gibanju, ki ga je povzročal boj med strujami v socialistični stranki. »Ni fašizem premagal revolucije,« je zapisal A. Tasca, »marveč je neizvedena revolucija porodila fašizem«.[136]

X

RAZCEPITEV DELAVSKEGA TABORA

STRUJE V SOCIALISTIČNI STRANKI

V Italiji so v letu 1919 in v prvi polovici leta 1920 obstajale revolucionarne možnosti, toda socialistična stranka ni bila pripravljena, da bi jih bila izkoristila. Maksimalizem je leta 1919 prevladal, vendar je v stranki še ostalo reformistično krilo, ki je zaviralo revolucionarne nastope. Maksimalizem je bil sad trenutnih objektivno revolucionarnih razmer, prizadeval si je za najvišji cilj, spremembo družbenega reda. Za uresničenje prevrata pa stranka ni storila nič, odlagala je sprožitev upora na najugodnejši trenutek v upanju, da bo razsulo buržoaznega reda samo po sebi pripeljalo proletariat na oblast. V aprilu 1920, ko je torinsko delavstvo prek svojih tovarniških svetov prvič prevzemalo upravljanje tovarn, je vodstvo italijanske stranke razpravljalo o načrtih za ustanovitev delavsko-kmečko-vojaških sovjetov, namesto da bi bilo podprlo torinsko akcijo. Načrt o sovjetih ne v Trstu ne drugje po Italiji ni bil uresničen, ostal je na papirju tako kot »vojaško-tehnične priprave« na revolucijo. V opoziciji do reformizma in neodločnega maksimalizma so se v stranki porajale skupine komunistov, ki so težile po disciplinirani revolucionarni stranki, ki bo sposobna izpeljati revolucijo. Dokončni spopad med temi strujami je sprožila komunistična internacionala, ko je poleti 1920 zahtevala od svojih članic upoštevanje pogojev, določenih v 21 točkah. Italijansko socialistično stranko sta zadevali predvsem 7. in 17. točka, in sicer zahteva po izključitvi vseh reformistov iz stranke in preimenovanje stranke v komunistično.

V jeseni 1920 so se v italijanski socialistični stranki uradno konstituirale struje in določile svoje programe glede na zahteve III. internacionale. Na konferenci dne 10. in 11. oktobra v Reggio Emilii je *reformistična struja* pod imenom »so-

cialistična koncentracija« takole določila svoja stališča: čas za revolucijo še ni dozorel, treba je nadaljevati s pripravami zanjo in z vzgojo; socialistična stranka se mora prilagajati razmeram v Italiji, zato mora ohraniti avtonomijo. Dne 15. oktobra se je v Milanu ustanovila *komunistična struja,* v katero so se vključile naslednje dotedanje skupine: astenzionisti z Bordigo, ordinovisti (imenujejo se po torinskem časniku Ordine Nuovo) z Gramscijem in levo krilo maksimalistov z Marbinijem. Komunistična struja je na konferenci v Imoli 28. in 29. novembra sprejela moskovske teze brez pridržkov in zahtevala izključitev reformistične struje iz stranke in takojšnje priprave za revolucijo. Dne 20. novembra 1920 se je v Firencah sestala *»unitarna socialistično-komunistična« frakcija,* ki je združevala večino dotedanjih maksimalistov. Njen glavni predstavnik je bil Giacinto Menotti Serrati. Privolila je v pogoje tretje internacionale s pridržkom, da ostane stranka enotna in da sme prilagajati programske točke italijanskim razmeram. Zavrnila je zahtevo po preimenovanju stranke v komunistično in privolila kvečjemu v ime »komunistično-socialistična«, ker se socializem v Italiji med vojno ni kompromitiral kakor po drugih evropskih državah.[1]

V enotni socialistični organizaciji v Julijski krajini je v začetku leta 1920 že obstajala struja komunistov »astenzionistov«, ki je pozivala socialiste, ki se strinjajo s »čistim komunizmom« brez reformističnih in socialnodemokratičnih elementov, naj se konstituirajo v skupine znotraj socialističnih sekcij. Take skupine so februarja delovale v Trstu (47 članov), Gradiški (9 članov), Sv. Križu (18 članov) in drugih krajih.[2] Deželni izvršni odbor je marca 1920 prepovedal ustanavljanje komunističnih skupin z utemeljitvijo, da je italijanska socialistična stranka komunistična, ker je vključena v tretji internacionali.[3] To pojmovanje je prevladovalo zlasti med slovenskimi člani socialistične stranke, ki so kar od začetka sami sebe imenovali komuniste. Zanje je bilo samo po sebi umevno, da gre za komunistično organizacijo, od trenutka, ko se je stranka vključila v komunistično internacionalo.[4]

Odločilno vlogo pri usmerjanju slovenskih socialističnih sekcij v komunističnem duhu je imel časnik Delo, ki je posvečal posebno pozornost dogajanju v sovjetski Rusiji, tezam tretje internacionale in komunističnih skupin v italijanski socialistični stranki. V prvi številki Dela z dne 20. februarja 1920

so objavljene teze astenzionistične skupine v italijanski stranki, ki jih je med Slovenci razširjal zlasti Drago Godina.

V dneh 25. in 26. septembra 1920 je bil v Trstu kongres socialistične zveze Julijske krajine, na katerem so delegati razpravljali o usmeritvi organizacije spričo zahtev komunistične internacionale.

Struja maksimalistov, pozneje imenovana unitarna, je poskušala obdržati enotno stranko, ki ji je zaradi moskovskih tez grozil razkol. V ta namen je njen predstavnik G. Passigli predlagal kongresu, naj ustanovi poseben svet iz zastopnikov politične stranke, delavske zbornice, gospodarskih zadrug in mladinske organizacije. Ta svet naj bi kot posvetovalni organ koordiniral delovanje vseh delavskih institucij in usklajal različna stališča, ki groze razbiti enotnost delavskega gibanja. Proti predlogu je nastopila levičarska struja s Tuntarjem in Jurago, češ da bi bil tak svet koalicija, v kateri bi utegnila prevladati reformistična struja, ki bi svet spremenila iz posvetovalnega v izvršni organ. To pa bi pomenilo smrtni udarec za revolucijo. Levičarji so nato zahtevali: najprej izključitev reformistov, kakor zahteva tretja internacionala, in šele nato nadaljnje sklepanje. I. Regent, ki je tudi pripadal levici, pa je predlog o svetu podprl in razložil, da bi svet lahko bil nadomestilo za tiste sovjete, ki so bili spomladi v načrtu, pa se zaradi nezrelosti proletariata niso ustanovili. Toda, je dodal, nujno je, da v svetu prevlada duh komunizma, kar je odvisno od politične stranke in seveda tistih organizacij, ki bodo svet sestavljale. Podobnega mnenja je bil predstavnik direkcije italijanske socialistične stranke Egidio Gennari, ki je priznal potrebo po svetu, vendar samo pod pogojem, da ostane zgolj posvetovalni organ deželnega izvršnega odbora. Ker so bila mnenja deljena in nasprotujoča, je kongres to vprašanje prepustil v odločitev izvršnemu odboru. Glede organizacijske rasti stranke v deželi pa je ugotovil, da se je število sekcij dvignilo v enem letu od 34 na 73, število članov pa od 5000 na 9000. Sprejel je tudi sklep, da začne izhajati delavski časnik v hrvaškem jeziku, vendar sklep ni bil uresničen. V deželni izvršni odbor so bili izvoljeni: Furlan (Milje), Granc (Volosko), Inwinkel, Malatesta, Oliva, Visnicher (Trst), Poduje (Pulj), Štolfa, Tuma, Tuntar (Gorica), Tonet (Tržič). Za ravnatelja Dela je bil potrjen Ivan Regent, za ravnatelja časnika Il Lavoratore pa Giuseppe Passigli.[5]

V naslednjih mesecih, od oktobra 1920 do januarja 1921, se je tudi v Julijski krajini bil tako imenovani boj za tendence, ki ga je sprožila ustanovitev treh struj v italijanski socialistični stranki. V tej kampanji so se morali člani stranke opredeliti za posamezno strujo oziroma za nadaljnji razvoj socializma v Italiji, kar naj bi dokončno odločil izredni državni kongres.

Dne 13. oktobra je tržaška sekcija predlagala, naj se začne razprava v časopisju, tako da bodo člani najprej seznanjeni z različnimi stališči. Nato naj se prenese na sestanke krajevnih sekcij, kjer bi se člani z glasovanjem opredeljevali za struje. Tuntar je že na tem sestanku poudaril, da ne gre samo za čistko v stranki, temveč za pravi razkol. Z izključitvijo posameznikov, najbolj vidnih zagovornikov reformizma, bi po njegovem storili stranki slabo uslugo, ker bi v njej ostali vsi omahljivci, neiskreni in neopredeljeni elementi, kateri so za revolucijo najmanj zanesljivi. Zato je predlagal, naj se člani opredeljuejo za revolucijo ali za reakcijo.[6]

V začetku novembra so se v socialistični zvezi Julijske krajine uradno ustanovile struje in začele s propagando za nabiranje glasov.

Strujo unitarcev so zastopali Giuseppe Passigli, ravnatelj časnika Il Lavoratore, ki je bil tudi član centralnega odbora te struje, tajnik deželnega izvršnega odbora Benetti, tajnik strokovnih zvez Malatesta in tajnik delavske zbornice Salvadori.[7] V razglasu te struje[8] je rečeno:

»Hočemo, da se ohrani enotno proletarsko gibanje, posebno pa v Julijski Benečiji, kjer poleg razredne borbe divja nacionalni boj ... razkol naših organizmov (bi povzročil) usodno oslabitev naših proletarskih vrst ... Mi ne izključujemo nobenega borbenega sredstva: priznavamo potrebo poulične akcije, umestnost parlamentarnega delovanja in neizogibnost uporabljanja nasilja kot najuspešnejšega orožja proletariata proti buržoaziji ... Parlament, občina, provincija, sindikat, zadruga, vse institucije ... nam morajo služiti kot sredstva za pripravljanje revolucije ... Z ene strani hočemo ostati v tretji internacionali ... z druge strani hočemo, da se prizna vsaki pokrajini ... tista avtonomija, ki izvira iz vladajočih okoliščin in iz specifičnega položaja ... Naša pokrajina postaja trdnjava sovražnikov. Naš proletariat se mora strniti še bolj kompaktno okoli svoje slavne, neoskrunjene zastave ... ne smemo izpo-

stavljati svojih sil v nepremišljenih osamljenih gibanjih, ki morejo dati sovražniku povod, da jih zahrbtno napade... Za komunizem, sodrugi, in proti reformizmu! Za jasnost in proti zmešnjavi! Za enotnost stranke!«[9]

Frakcija se je strinjala z izključitvijo posameznih reformistov, tistih, ki so težili k sodelovanju z buržoazijo, tako da bi bila stranka očiščena, vendar ne zdesetkana. Glede revolucije so unitarci predvidevali vsa sredstva za boj proti kapitalističnemu redu, tudi revolucionarni prevrat, če bo za to primeren trenutek. Od stališč osrednjega odbora frakcije v Italiji se je struja v Julijski krajini razlikovala v tem, da ni uporabljala imena socialisti, temveč komunisti. Podpisovala se je »Unitarno komunistični odbor za Julijsko krajino — Comitato comunista unitario della Venezia Giulia«. Unitarni komunisti so se imenovali zato, da bi se razlikovali od »čistih komunistov«, katerim so pravili tudi secesionisti ali razkolniki. Komunisti pa so za to strujo najpogosteje uporabljali imena socialisti-komunisti, centristi ali unitarci.

Drugo strujo, komunistično, je vodil Giuseppe Tuntar. Ker je bil v času boja za tendence odsoten, so strujo zastopali Ivan Regent, Josip Poduje, Giovanni Gasivoda in Drago Godina.[10]

Strujo komunistov sta sestavljali dve skupini: skrajno levi astenzionisti, ki so delovali kot skupina že v začetku 1920, in zmernejši elekcionisti ali levo krilo maksimalistov. Dne 3. oktobra se je skupina astenzionistov, ki je bila spomladi razpuščena, ponovno ustanovila in sklenila, da ostane v socialistični stranki kot frakcija in da bo v stranki podpirala politiko tistega dela stranke, ki si prizadeva za odstranitev vseh reformističnih in oportunističnih elementov, ker je to edina možnost, da se stranka spremeni formalno in dejansko v pravo komunistično stranko.[11]

V tržaški sekciji, ki je bila številčno najmočnejša v deželi, sta se 18. novembra združili astenzionistična in elekcionistična skupina v enotno komunistično strujo. Izvolili sta izvršni odbor in delegata za konferenco v Imoli ter ponovno izdali poziv vsem članom, ki se strinjajo s komunističnim programom Bordiga-Bombacci, da ustanove komunistične skupine v posameznih sekcijah.[12] Tri dni pozneje, 21. novembra, je bil v sporazumu med skupino v Miljah in tisto v Trstu sestavljen začasni deželni odbor komunistične frakcije.[13]

Na državnem sestanku komunistične frakcije v Imoli je predstavnik iz Julijske krajine[14] vztrajal pri naslednjih stališčih: sprejeti vseh 21 pogojev, ki jih je določil II. kongres kominterne, začenši s preimenovanjem stranke v komunistično, sprejeti brezpogojno komunistični program glede taktike, da se pospeši revolucija v Italiji, in uresniči diktatura proletariata, izključi vse, ki kakorkoli ali iz kateregakoli vzroka nasprotujejo maksimalnemu internacionalističnemu programu, in izvajati dosledno politiko nepopustljivosti do vseh drugih strank ali institucij. V komunistični struji so bili po kvestorjevih poročilih skoraj vsi socialisti »di razza slava« in skoraj vsi mladi socialisti iz Julijske krajine. Le-ti so bili avantgarda revolucionarne vojske. Zaupani so jim bili propaganda v vojski, sestava udarnih oddelkov »arditi rossi«, ustanavljanje uradov za zvezo, organiziranje zaupnikov v posadkah in ustanavljanje vojaških svetov. Dalje je kvestor sporočal, da so ti ekstremisti krivi za septembrsko stavko, incidente, revolucionarne poskuse in žrtve, ki so tedaj padle; da so na njihovi strani tudi tržaški anarhisti, del republikancev iz Circolo Vidali pa da sodeluje v njihovih akcijah. Nameni komunistov naj bi bili razvidni iz velike količine orožja, streliva in eksploziva zaplenjenega ob različnih priložnostih v Trstu in Pulju. Nujnost takojšnje revolucije naj bi tržaški komunisti takole utemeljevali: z revolucijo je treba začeti preden bo buržoazija utrdila svoje vrste in oborožila belo gardo za zaščito obstoječega družbenega reda. Razvoj gre namreč v to smer, ker se že ustanavljajo po vsej Italiji sindikati in zveze belih ter rumenih, poleg nevarnih fašistov, ki so pripravljeni nastopiti z enakim orožjem kot revolucionarji. Z akcijo naj začne Julijska krajina, ker je najbolje organizirana. Revolucija v Italiji bi sprožila revolucijo v večjih evropskih državah, zlasti v Franciji in Angliji, kar bo zagotavljalo zmago proletariata, medsebojno podporo, Italiji pa oskrbo s surovinami. Glavno jamstvo za uspeh pa so tržaški komunisti videli v zmagoviti ruski revoluciji. Dalje je kvestor omenjal, da računajo komunisti s podporo vojske, ali bolje s podporo oboroženega proletariata v armadi, zato posvečajo posebno pozornost širjenju propagande in časnika Ardito Rosso po vojašnicah. V Miljah vodijo komunistično strujo Benvenuto Mauri, Luigi Frausin in Luigi Lovisato, štela naj bi okrog 2000 privržencev.[15]

Tretja struja, reformistična, je bila v Julijski krajini slabo zastopana. Omejena je bila na peščico tržaških intelektualcev pod vodstvom Alda Oberdorferja. Program te skupine je bil v skladu s programom centralnega odbora, sprejetim v Reggio Emilii, vendar prilagojen deželnim razmeram. Od splošnega reformističnega programa so tržaški reformisti odstopali toliko, da so odklanjali sodelovanje z meščanskimi ustanovami. Oberdorfer je v pismu Malatesti, zastopniku unitarne struje, takole obrazložil stališče reformistov: Razkol je za stranko kvaren, v primeru izključevanja pa tudi ne bi nič pridobili, ker bi odpadli iskreni in trdni elementi, ostali pa bi oportunisti. Iz tega sledi, da mora biti strankina politika tako čvrsta in jasna, da bo prišlo do prostovoljnih izstopov; stranka mora dopustiti svobodo mnenj, v aktivnosti pa zahtevati najstrožjo disciplino. Internacionalo je treba razlikovati od ruske revolucije, zato naj članice internacionale dosežejo popolno avtonomijo, da obdrže svoje specifičnosti. Preprečiti je treba, da bi ruski proletariat diktiral proletariatu vsega sveta. Reformistično stališče o nadzoru nad upravljanjem države ni mišljeno v smislu sodelovanja z buržoazijo, temveč si prizadeva po tistem delovanju v podjetjih, parlamentu in občinah, ki vodi h konstruktivnemu napredku. Oberdorfer je v svojih zapiskih ugotavljal, da je med komunisti in reformisti prevelika vsebinska razlika, da bi lahko ostali skupaj v stranki. Sredino, unitarno strujo, ki želi ti dve duši obdržati v enem telesu, pa je ocenjeval za številčno sicer najmočnejšo, toda idejno najmanj dosledno. Njen program da je v besedah, njena politika pa do tolike mere nedodelana, da se ne more priključiti niti levici niti desnici. In prav ta heterogena in najmanj trdna masa bo, po njegovem, žal odločala o zmagi leve ali desne struje, potem se bo v tisti struji, ki bo zmagala, ponovno pojavilo strujarstvo, ki bo razbijalo enotnost.[16] Kljub temu pa tržaški reformisti niso predstavili javnosti svojega programa, temveč so se pridružili unitarni struji z obrazložitvijo, da so si zelo blizu. Ker so bili številčno šibki, njihove ideje pa nepopularne, jim najbrž ni kazalo samostojno nastopiti v boju za tendence. Policijski viri trde, da so bili reformisti po nazorih bliže republikancem in radikalcem zbranim okrog časnika Era nuova, kakor pa delavskim razrednim strujam. Te sile pa po mnenju kvestorja teže bolj k strankam reda, kakor k revolucionarjem, zato državnim oblastem ne povzročajo skrbi.[17]

Tako imamo v Julijski krajini v nasprotju z drugimi italijanskimi pokrajinami opraviti le z dvema strujama: z unitarno in komunistično. Ti struji pa se nista toliko razlikovali v programskih načelih kolikor glede taktike, ki jo je treba ubrati za uresničitev istega hotenja. Prvi so nameravali to doseči s kakršnimikoli sredstvi, od dosežkov v okviru buržoaznega družbenega reda in postopnih reform do oborožene revolucije, drugi pa zgolj s temeljito pripravljenim prevratom. Obe struji, pa tudi reformisti, sta bili enotnega mnenja le glede odnosa do fašizma: fašističnemu nasilju je treba odgovoriti z nasiljem.[18]

Člani socialistične stranke v Trstu, Italijani in Slovenci, so se zadnjič skupno sestali v dneh od 7. do 9. decembra 1920. Unitarna in komunistična struja sta predložili svoji resoluciji, medtem ko je Oberdorfer izjavil, da reformisti ne predlagajo svoje resolucije, temveč vabijo somišljenike, naj glasujejo za unitarce. V prid komunističnim tendencam je govoril voditelj skrajne levice — astenzionistov — Amadeo Bordiga. Za unitarno resolucijo je glasovalo 224 članov, za komunistično pa 223 tržaških socialistov.[19] Slovenski časnik Delo, ki je dosledno zastopal komunistična stališča, je tedaj zapisal, da se je v Trstu že uresničila združitev unitarcev in reformistov »en miniature«.[20] Za delegate za državni kongres so bili izvoljeni trije zastopniki unitarcev, Passigli, Benetti in Sussich, in trije zastopniki komunistov, Gasivoda, Poduje in Godina.[21]

V tržiški organizaciji je za unitarno strujo glasovalo 68 članov, za komunistično pa samo sedem. Sicer pa se je sestanka, ki je razpravljal o tendencah, udeležilo le 43 odstotkov članov izmed 185 vpisanih.[22]

Značilno za tržaško sekcijo je še dejstvo, da je kljub fuziji astenzionistov in elekcionistov v enotno komunistično frakcijo in kljub enotnemu deželnemu odboru frakcije še vedno delovala astenzionistična skupina ločeno in propagirala svoje teze. Še po sestanku, ki je dal en glas večine socialistom, je ta skupina 19. decembra sprejela posebno resolucijo o »revolucionarnem parlamentarizmu«, ki je bila usmerjena proti zmernejšim elementom v komunistični frakciji, ki so še vedno računali na čiščenje socialistične stranke, ne pa tudi na razcep in ustanovitev nove komunistične stranke. Astenzionisti so poudarjali, da se bodo združili samo s tistimi skupinami, ki se bodo odcepile ne samo od reformistov, ampak tudi od unitarcev, in ki

bodo sprejele tezo o revolucionarnem parlamentarizmu. Te teze so izključevale udeležbo proletariata v buržoaznih parlamentih, češ da to pomeni trošenje proletarskih energij, tem bolj, ker bo nova komunistična stranka morala vložiti vse sile za preobrazbo socialnodemokratske mentalitete, za vzgojo delovnih množic v komunističnem duhu ter za tehnično in psihološko pripravo sovjetov in revolucije. Ko bo vse to dosegla, je rečeno v resoluciji, se bo komunistična stranka lahko posvetila postranskim stvarem, kot je parlamentarizem. Če pa bi večina v komunistični stranki kljub temu izglasovala udeležbo na volitvah, so astenzionisti izjavljali, da so pripravljeni pokoriti se disciplini, toda samo pod pogojem, da volilni boj ne bo lov na glasove, ampak mobilizacija množic. Delo, ki je objavilo resolucijo, je pripisalo: »Resolucija vsebuje kvintesenco komunistične taktike ne samo v volilnem in parlamentarnem boju, ampak v delovanju in preseganju komunistov na političnem polju sploh ... Resolucija pride še v vse one sekcije, ki so sprejele imolski program. Upamo, da bo ... sprejeta z odobravanjem in da si jo naši sodrugi osvojijo z njenim duhom vred, ki mora pronikniti v vsako njih politično misel in akcijo.«[23]

Resolucijo je predlagal Dragotin Godina. Godina je že na konferenci v Imoli, z redkimi somišljeniki vztrajal, naj se opusti misel o enotni komunistični struji in naj sama astenzionistična frakcija ustanovi komunistično stranko. Ta predlog, ki se odraža tudi v navedeni resoluciji, je izviral iz dejstva, da je Bordiga v Imoli, spričo močnega odpora drugih komunističnih skupin zoper prevlado astenzionizma v komunistični struji, zagrozil z razkolom v sami komunistični struji. To grožnjo je, po pričevanju udeleženca tedanjih dogodkov Giuseppeja Bertija, prav Godina vzel najbolj resno, vendar je nesmiselni poiskus »tistih redkih sektašev« propadel še preden se je utegnil izoblikovati.[23a]

Iz povedanega sledi, da je bilo Bordigovo sektaško stališče o bojkotiranju volitev in popolni intransigenci močno zakoreninjeno v Trstu pa tudi med komunisti slovenske narodnosti. V najnovejši razpravi o italijanski komunistični stranki je P. Spriano ugotovil, da so spadali voditelji tržaške mladinske organizacije med najbolj goreče privržence Bordigove skrajne levice v Italiji. Glede glavnih predstavnikov primorskih komunistov I. Regenta in G. Tuntarja, ki sta bila člana vodstva italijanske socialistične stranke, pa pravi, da sta pripadala levi

maksimalistični skupini okrog Gennarija in Marabinija, ne pa Bordigovi skrajni levici ali Gramscijevim ordinovistom.[24] Vse te skupine so sestavljale komunistično frakcijo v italijanski stranki.

STALIŠČA SLOVENSKIH SOCIALISTOV

Na slovenskem podeželju, v krajih, naseljenih z izključno slovenskim prebivalstvom, je delavsko gibanje v letu 1920 silovito naraščalo. V novembru je Delo poročalo, da prihaja s terena čedalje več prošenj za ustanovitev sekcij socialistične stranke, strokovnih zvez, konzumnih in kmetijskih zadrug ter kulturno-prosvetnih društev. Člani vodilnih organov niso zmogli sproti opraviti vsega dela, ki ga je zahtevala ustanovitev novih organizacij, zato so v okrožnicah prosili pobudnike po vaseh, naj potrpe, da bodo prišli na vrsto, in jih opozarjali, »naj (jih) ne silijo, da bi ustanavljali organizacije in društva v krajih, kjer ni ljudi, da bi potem te organizacije vodili«. Sodrugi naj se zavedajo, je zapisano v Delu, »da poleg veselja po ustanovitvi naših institucij, se mora imeti tudi veselje in sposobnost te institucije voditi«.[25]

Na septembrskem deželnem kongresu je Ivan Regent zagotavljal, da se slovenski in hrvaški proletariat ne pridružuje socialističnemu gibanju zato, da bi se pod njegovim varstvom upiral italijanskemu imperializmu, in da ne gre za zakrinkani nacionalizem. Med slovenskim proletariatom da vlada predkomunistično razpoloženje, saj se slovenski tovariši imenujejo komuniste, še preden se povežejo v organizacijo. Kongres je dal vse priznanje slovenskemu časniku Delo, ker je zastopal pravilna internacionalistična stališča, kar priča o preusmeritvi slovenskih delavcev iz »nacionalizma v komunizem«.[26]

Do jeseni 1920 je bilo med Slovenci razdeljenih 2943 članskih izkaznic, vendar jih je bilo plačanih le 1690.[27] Podrobnih podatkov o socialističnih sekcijah po slovenskih vaseh nimamo na voljo. Rasle so, če povzamemo po narodnjaškem časniku, »kot gobe po dežju«. Štele so po več desetin članov: v Bovcu 150, v Kobaridu 300, v Podgori 120, v Črnučah 80, v Cerknem 60, v Čepovanu 150[28] in podobno tudi drugje.

Hkrati z ustanavljanjem novih organizacij pa sta se na zimo pokazala ponekod tudi omahovanje in morda celo osip

članstva. O tem priča neuspeh sestanka z dne 12. decembra, ki je bil sklican z namenom, da bi se Slovenci iz tržaške okolice združili v okrožno organizacijo ali propagandni pas in ustanovili okrožni odbor, kakor je sklenil deželni kongres. Sestanka v Kontovelju se je udeležilo premajhno število delegatov, zato okrožna organizacija ni bila vzpostavljena. »Zlasti so manjkali zastopniki krajev, ki so nam bili do včeraj vzgled in ki bi morali danes še vedno navduševati svoje mlade tovariše,« je zapisano v sporočilu o sestanku.[29] Gotovo je krivda za neudeležbo tičala v dejstvu, da je v tistih tednih divjal boj za tendence, ki je bil zlasti na Tržaškem oster. Do omahovanja med starejšimi člani stranke je prišlo najbrž zaradi razočaranj in nejasnosti, ki jih je povzročalo razcepljanje stranke v struje, morda tudi zaradi upadanja uspehov delavskih akcij, zaradi narodnjaške propagande in aktivnosti ali zaradi fašističnega terorja.

Na Goriškem je bila dne 31. oktobra ustanovljena okrožna organizacija, ki je očitno zamenjala prejšnje »Združenje slovenskih socialističnih organizacij«, ustanovljeno marca 1920. leta. Na konferenci je okrog sto delegatov zastopalo okrog 30 strankinih sekcij s Krasa, iz Vipavske, Soške in Idrijske doline, iz Brd in goriške okolice. Zastopani so bili naslednji kraji: Ajdovščina, Bilje, Bovec, Cerkno, Col, Čepovan, Črniče, Dolenje, Grgar, Idrija, Komen, Kojsko, Kromberk, Lokve, Medana, Miren, Opatje selo, Ozeljan, Pevma, Podgora, Renče, Ročinj, Solkan, Sovodnje, Šempas, Štandrež, Števerjan, Trnovo pri Gorici, Vipava, Vogersko in Vrtojba. Izvolili so okrožni odbor »komunistične organizacije«, v katerem so bili Štolfa, Tuma, Kosič, Srebrnič in Simoneti. Poročevalca Henrik Tuma in Alojz Štolfa sta poudarjala, da slone slovenske organizacije na strogih komunističnih načelih, da so že od začetka vzgojene v komunističnem duhu in so zato dejansko komunistične. Slovenske organizacije torej »odklanjajo vsak oportunizem pa tudi pretirani radikalizem«; ker pa v Julijski krajini vladajo posebne razmere, se je treba izogibati vsakršnemu »problematičnemu manevriranju«, tem bolj, ker so objektivne okoliščine za uspešen revolucionaren nastop vse prej kot ugodne. Tuma, glavni organizator stranke na Goriškem, je opozarjal, da je treba najprej utrditi politične, strokovne in gospodarske organizacije, razširiti nauke komunizma in ustanoviti v vsaki občini komunistično skupino, sicer je nesmiselno razpravljati

o velikih načrtih bližnje ali daljne bodočnosti. Organizirani delavci se morajo posvetiti vključevanju vseh delavcev v strokovne organizacije in vseh kmetov v gospodarske ustanove, nato se bosta delavski in kmečki sloj tesno povezala prek konzumnih in gospodarskih zadrug. Ko bodo delovne množice v celoti pripadale taboru komunizma, ki mora sloneti na gospodarskih temeljih, bo kapitalistični red sam po sebi razpadel, potem bo delavski razred, ki bo pripravljen na ta trenutek, prevzel oblast.[30]

V naslednjih tednih pa je kljub miselnosti, da slovenski socialisti docela pripadajo komunistični struji, prišlo do ostrejših spopadov med zagovorniki različnih tendenc. Spopadli pa so se le duhovi v vršičku, ki so prek časnika Delo poskušali pojasniti članom svoja stališča.

Henrik Tuma ni zagovarjal reformizma pa tudi ne unitarnega socializma. S komunistično strujo pa se je tudi razhajal, ker po njegovem čas ni bil več goden za revolucijo. Želel je enotnost delavskega gibanja, ker je predvideval, da bo cepitev sil v dobi upadanja revolucionarnosti odprla fažizmu vrata za dokončen obračun z delavskim gibanjem. Po njegovem so bile v Julijski krajini najmanj ustrezne razmere za političen prevrat, ker se Slovenci in Furlani že po značanju ne nagibajo k upornosti in tega upornega duha jim tudi delovanje v poslednjih mesecih ni vcepilo. »Niso se naši sodrugi učili organiziranega dejanskega upora, ker ni dan za to položaj in ni dana možnost uspeha,« je zapisal v članku »Naš položaj in razkol v stranki« in ugotavljal, da med Slovenci ni reformizma in razkola, cepijo se le doktorji in profesorji. »Slovenski proletarci ekstremizma, maksimalizma in boljševizma ne poznajo, ravno ker so komunisti na podlagi Karla Marxa. Naš proletariat je prav iskreno komunističen. Kdor deželo in ljudstvo pozna, sme trditi, da je slovenski proletariat bolj komunistično vzgojen nego laški v Italiji ... Komunizem naš je že na sebi enoten, ni treba posebnega unitarijanstva.« Naj torej iz italijanske socialistične stranke izstopijo reformisti in ustanove svojo stranko v skladu s svojimi načeli, pa tudi morebiten izstop ekstremistov bi bil le v korist enotnemu delavskemu gibanju.[31]

Na sestanku izvršnega odbora za goriško okrožje je svoje stališče preciziral takole: »Stopil sem v stranko kot marksist na osnovi svojih študij ... Stal sem vedno na levem krilu

socializma in... uveljavljal stroge Marxove nauke. Priznavam med drugim tudi njegov izrek, da meščanstvo nikdar ne bo zlepa izpustilo iz rok svoje oblasti in da brez popolne oblasti proletariata ne bo mogoče izvesti... marksizma in kolektivnega gospodarstva. Ni pa pripisovati tolike važnosti taktičnemu vprašanju kakor vprašnju vzgoje in gospodarske organizacije delavstva na osnovi marksističnih naukov in načel. Ako se italijanska socialistična stranka ni odločila za revolucijo takrat, ko je bil čas zanjo, je zamudila ugodno priliko. Zato taktično ni umestno, da bi se stranka sedaj postavljala na revolucionarno stališče, ki ga ne more v praksi izvajati... z razkolom stranke (mora) priti fašizem... do veljave in bosta obe stranki, socialistična in komunistična, razkol plačali z razsulom.«[32]

V odločilnem trenutku, ko je bilo nujno korenito preusmeriti delavsko gibanje, ne pa samo korigirati dotedanja desetletja trajajoča stališča, je Henrik Tuma, najavtoritativnejši levosocialistični ideolog, odpovedal. V njem so prevladale vedno prisotne tendence opozicionalca, ne pa revolucionarja, ki so se izkazale v oceni tedanjih objektivnih okoliščin kot »konservativno gledanje na socialistično gibanje«, je že pred leti ugotavljal Dušan Kermavner.[33]

Ivan Regent, urednik Dela in ena izmed odločilnih osebnosti pri usmerjanju slovenskih množic, se je zavzemal za čisti komunizem, vendar ni vnaprej težil po razkolu, temveč le po izčiščenju stranke. Pritrjeval je Tumi, da je med Slovenci razcep nesmiseln, ker so slovenski socialisti vzgojeni enotno v komunističnem duhu, vendar se ni strinjal s tezo o posebnih okoliščinah v Julijski krajini, ki naj bi narekovale drugačen razvoj gibanja kot v Italiji. Julijska krajina je sestavni del Italije, slovenski socialisti so člani italijanske stranke, zato je vsakršno izoliranje od splošnih pojavov nevarno in kvarno. Tumi je zlasti zameril, da je Delu očital ponavljanje ekstremističnih idej po šabloni »italijanskih skrajnežev«. V članku »Ekstremisti ali komunisti« je dokazoval, da je komunizem »kot bojna metoda, sistem sam zase«, ne pa skrajno levo krilo socialistične bojne metode. Zato se po njegovem mnenju nekateri, »ki so igrali v Drugi internacionali vlogo skrajnih levičarjev, ne morejo sprijazniti s taktiko Komunistične internacionale«.[34]

Skrajno levico in tezo o popolnem prelomu ne samo z reformisti, temveč tudi z unitarci je v Delu zagovarjal Drago Godina. Tumi je očital neresnost, nelogičnost, konfuznost in končno reformizem, ker gospodarska revolucija, kakor si jo predstavlja Tuma, ni možna brez predhodnega političnega prevrata. Tega pa lahko izpelje samo nova, komunistična stranka.

Unitarne tendence in reformizem je zagovarjal Josip Petejan, ko je npr. trdil, da komunisti po krivici dolžijo reformiste, da sabotirajo revolucijo. Komunistom je očital, da hočejo pridobiti Slovence za odcepitev od stranke, zato razširjajo lažne vesti, da je ves proletariat v Italiji na strani komunistične struje. Razkol pa je po Petejanovem mnenju škodljiv zlasti zato, ker bi omogočil buržoaziji, da se združi in udari po oslabljenih delavskih vrstah.[35] Ob ustanovitvi deželnega odbora unitarne struje, januarja 1921. leta, je Petejan postal njegov član.

V teh okvirih se je med Slovenci razvijala razprava o tendencah. Na sestankih posameznih slovenskih sekcij pa do ostrejših spopadov, kakršni so bili značilni za italijanske sekcije, sploh ni prišlo. Pojmi o strujah in razlike v stališčih so bili večinoma nejasni.

Kako nejasne so bile teze treh struj slovenskim socialistom na deželi, je razvidno iz kratke analize, objavljene v Delu. Tu je rečeno, da so nekatere sekcije na sestankih, sklicanih z namenom, da se člani opredele, izvolile delegate za državni kongres, ne da bi jim bile naročile, za katero strujo naj glasujejo. Nekateri tovariši, ugotavlja Delo, vidijo v komunistični struji samo težnjo po razkolu, drugi so toliko nepoučeni, da žele za vsako ceno vse vključiti v komunistično stranko, ker se ne zavedajo, da je zanjo potrebna predvsem trdna zavest, ne pa številčna moč, tretji ne znajo ločiti sredstev od namena, četrti krčijo komunizem na stvar poguma.[36]

Medtem ko so se sekcije v italijanskih ali narodnostno mešanih krajih cepile v socialiste in komuniste, medtem ko je zlasti po furlanskih krajih prevladovala unitarna struja, so slovenske sekcije večinoma soglasno sprejemale komunistični program.[37]

Zanj so se člani opredeljevali nekako instinktivno, na osnovi prepričanja, da so že od vstopa v stranko komunisti. Opredelitev posameznih sekcij pa je bila odvisna tudi od prepričljivosti govornikov in krajevnih političnih delavcev, ki so

večinoma zastopali komunistične teze. Regent pravi, da so v slovenskem delu dežele »imeli to veliko srečo, da je stopil v komunistično partijo ves... socialistični srednji kader; tisti..., ki je močno prispeval k razmahu socialistične misli in socialistične organizacije«.[38] Prav redki starejši člani socialistične stranke so pripadali unitarni struji[39], če pa so nekateri med njimi gojili tudi reformistične nazore, jih niso javno izpovedovali, kvečjemu posredno, po ovinkih, ker ta smer ni uživala nikakršnih simpatij med delavstvom, najmanj pa med Slovenci. V goriškem okrožnem odboru so trije člani glasovali za komunistično, dva pa za unitarno strujo. Henrik Tuma se je zaradi takšnega izida glasovanja, ki je kazalo na razcep socialistične stranke, za vedno umaknil iz političnega življenja.[40]

Spričo dejstva, da se je komunistična struja v italijanski socialistični stranki formirala iz treh skupin, nas zanima, h kateri izmed teh so se nagibali slovenski komunisti. V enem izmed spominskih sestavkov pravi Regent, da so bili Slovenci in Hrvati nekakšna posebna skupina, ki se je naslonila na turinsko, Gramscijevo skupino.[41] Z gotovostjo lahko trdimo, da Gramscijeva miselnost v tem času še ni mogla vplivati na primorske Slovence. Gramsci je bil tedaj popularen le v Turinu, kjer je širil svoje ideje prek časopisa Ordine Nuovo. V vodstvu italijanske komunistične stranke in med članstvom so njegove ideje prevladale šele po letu 1923, po trdem boju z Bordigovimi sektaškimi stališči. Regent sam pravi, da se je z njim srečal le enkrat v Turinu, kjer sta izmenjala »nekaj misli, zadevajočih predvsem gibanja med Slovenci in Italijani v Julijski krajini«.[42] Sicer pa se je Regent družil s predstavniki maksimalistov, zlasti s Serratijem in Gennarijem. V vodstvu stranke je pripadal skupini levih maksimalistov z Gennarijem in Marabinijem. Na zborovanjih socialistov v Julijski krajini tudi ne najdemo nobenega predstavnika turinske skupine, pač pa leve maksimaliste ali elekcioniste, zlasti Gennarija in Bombaccija.

Sodeč po časniku Delo, ki je pogostoma objavljal teze Bordigove skrajne levice in priporočal, kakor smo videli, resolucijo astenzionistične skupine, je utegnila vplivati na Slovence tudi Bordigova miselnost. Bordiga, ki je postal prvi sekretar komunistične stranke, je bil tudi navzoč na ustanovnem kongresu komunistične zveze za Julijsko krajino. O vplivu Bordigovega astenzionizma priča zlasti dejstvo, da je ob par-

lamentarnih volitvah, maja 1921, komunistična sekcija v Idriji edina v Italiji bojkotirala volitve. V Idriji je tedaj prevladal vpliv Draga Godine, ki je bil goreč zagovornik astenzionizma.

Sicer pa moramo upoštevati, da so bile razlike med posameznimi skupinami v komunistični struji množici članov stranke najbrž še manj jasne kakor razlike med posameznimi strujami. Navduševali so se za radikalne spremembe, zato so glasovali za komuniste. Na njihovo revolucionarnost pa je nedvomno vplivalo dejstvo, da niso pripadali samo izkoriščanim slojem, marveč obenem tudi ogroženi narodni skupnosti. Bili so torej pod dvojnim pritiskom, socialnim in politično-nacionalnim. Tudi Ivan Regent v svojih sestavkih poudarja nacionalni moment, vendar opozarja, da bi bilo napačno misliti, da je bil ta moment odločilen. Slovenski komunisti gotovo niso gojili nacionalističnih tendenc, kakor so jim očitali italijanski nacionalisti in oblasti, toda od prevrata in socialistične družbene ureditve so pričakovali rešitev tudi tega občutljivega vprašanja. Marij Simoneti, tedanji član okrožnega odbora socialistične stranke za Goriško, pa zatrjuje, da je bila njihova odločitev za komunistične tendence zgolj posledica proletarske zavesti in da nacionalni moment sploh ni bil pomemben. Komunistom da je bilo vseeno, h kateri državi bodo pripadali, saj jim je šlo za revolucijo, ki naj bi docela spremenila obstoječe stanje.[43]

USTANOVITEV KOMUNISTIČNE PARTIJE ITALIJE

Do konca decembra je bil boj za tendence končan. Dne 1. januarja 1921 so se sestali v Trstu zastopniki komunistične struje iz vse dežele, navzoči so bili tudi zastopniki mladinske organizacije, ki je v celoti pristopila h komunističnemu krilu, ter delegati številnih strokovnih in kulturnih ustanov. Osrednje vodstvo komunistične frakcije je zastopal Bombacci, soavtor komunističnega programa. Tuntar je v obrazložitvi komunističnih tez odločno opozoril na potrebo po ustanovitvi nove, komunistične stranke, ki bo delovala v popolnem soglasju s komunistično internacionalo. Obsodil je italijansko socialistično stranko, ki se zaradi nekomunističnih elementov v svojih vrstah nagiba k izdaji proletariata. Obenem je zanikal, da bi

bili komunisti razkolniki, za razkolnike je razglasil socialiste, češ da se ne podrejajo niti sklepom internacionale niti sklepom osrednjega vodstva italijanske stranke, ki je po večini komunistično usmerjeno. Komunistom ni do večine, je zagotavljal, zadostuje jim dejstvo, da bo samo tretja internacionala priznala njihovo frakcijo. Poročevalec Gasivoda je ugotavljal, da je v Istri glasovanje izšlo v prid komunistom, v Furlaniji pa unitarcem, vendar je v deželi zagotovljena zmaga komunistične frakcije, ker je zanjo glasovala velika večina slovenskih tovarišev. Zborovalci so v razpravi obsodili časnik Il Lavoratore, češ da daje prednost propagandi za unitarno strujo in da se odmika od strogih internacionalističnih načel. Obsodili so tudi propagandiste unitarne struje, ker so po nekaterih sekcijah z nelojalnimi sredstvi pridobivali večino. Po ponovni analizi komunističnih stališč je bil izvoljen deželni izvršni odbor frakcije, ki je vodil dejavnost do ustanovnega kongresa komunistične zveze za Julijsko krajino, aprila 1921. V njem sta bila izmed Slovencev Jože Srebrnič in Kocijančič ter Rigonatti, Mauri, Tuntar, Poduje, Gasivoda, Pascottini in Vidali.[44]

Nekaj dni pozneje je Delo objavilo poziv mladini (podpisan Matko Lovko), naj pri podružnicah Ljudskega odra ustanovi »udruženja komunistične mladine«, kakršna že obstajajo pri italijanskih kulturnih krožkih. Udruženja naj se ravnajo po navodilih pripravljalnega odbora zveze komunistične mladine. Z ustanavljanjem teh organizacij, je rečeno v pozivu, »se nikakor ne krši kompaktnost že obstoječih kulturnih društev ... Nasprotno, hočemo, da se z delom vseh mladih energij povzdigne v delavski masi hrepenenje in ljubezen do izobrazbe.« Mladina ima predvsem nalogo, da poulične akcije dopolni s komunistično vzgojo. »Eno upanje imamo pri tem, ... da bodo ulice in trgi Trsta preplavljeni s falango revolucionarne mladine.«[45]

Dne 6. januarja je zborovala unitarna struja. Iz seznama sekcij, zastopanih na konferenci, je razvidno, da je frakcija imela večino članov v narodnostno mešanih krajih v Piranu, Kopru, Miljah, Vrsarju, Novigradu, Pulju, Višnjanu in Opatiji, na Goriškem pa samo v furlanskih krajih. V Trstu je dobila dobro polovico glasov, manjšino glasov pa je dobila v Izoli, Rovinju in Labinu ter v 4 furlanskih sekcijah, na slovenskem ozemlju pa samo v Nabrežini. Poročevalec Mario Malatesta je ugotavljal, da so v Istri komunisti in socialisti dobili enako šte-

vilo glasov, v Furlaniji pa so socialisti zmagali s 500 glasovi večine. »V slovenskih sekcijah so lahko prevladali komunisti,« je poudaril Malatesta, »saj tam mi unitarci nismo širili naše ideje, ker nam je tov. Regent rekel, da se bodo te sekcije vzdržale boja za tendence, ker so komaj ustanovljene. Ko pa smo ugotovili, da so čisti komunisti odšli v slovanske sekcije z namenom, da bi dobili glasove za odcepitev od stranke, je bilo za nas že prepozno.« Sicer pa bodo po njegovem mnenju slovenski tovariši v bodočnosti pristopali k socialistični stranki, ko bodo ugotovili, da se bori za komunizem. »Prav tako kot premnogi drugi zaslužimo, da pripadamo k tretji internacionali in da uživamo popolno zaupanje slovanskega delavskega razreda... Potek zborovanj naših sekcij, šibka udeležba članov v razpravah nam jasno priča, da večina ne odobrava ločitve od stranke, da ta razkol ni tako zaželen, kot bi nekateri radi dokazali, posebno pa ne v naši deželi, kjer smo se vedno borili za najkrepkejšo enotnost.« Stališča unitarcev je razložil Passigli. Unitarci sodijo, da je komunizem lažje dosegljiv z enotnim delovanjem, z enotno fronto vseh delavskih organizmov, ki so enotni že po izvoru, zato se morajo truditi, da čimbolj omeje število tovarišev, ki se nameravajo odcepiti, je poudaril med drugim. Glede slovenskih socialistov je omenil, da nihče nima pravice dvomiti o njihovem dobrem namenu, saj so glasovali za komuniste v veri, da koristijo komunizmu, ne vedoč, da so v zmoti, ker odcepitev ne bo koristna »niti njihovi stvari niti stvari komunizma.« V razpravi so delegati obsojali komuniste, tako kot komunisti unitarce, češ da so se borili nelojalno, da so namenoma pustili Slovence v nevednosti, nato so se le-ti avtomatično opredeljevali za komunistično frakcijo. Očitali so jim tudi, da so razpihovali mržnjo in boj preusmerjali iz načelnega v osebna obračunavanja. V deželni odbor frakcije so bili poleg sedemnajstih članov italijanske narodnosti izvoljeni Slovenci Josip Petejan, Fran Milost, Alojz Štofla in Marica. Poleg odbora je bil predviden tudi deželni svet, ki naj bi ga sestavljali zaupniki iz posameznih sekcij.[46]

V dneh od 15. do 21. januarja 1921 je bil v Livornu izredni kongres italijanske socialistične stranke. Resolucija unitarne struje je dobila 98.028 glasov, resolucija komunistov 58.783, reformistična pa 14.695 glasov. Zastopniki iz Julijske krajine so oddali 4462 glasov komunistom, 3286 unitarcem in 30 glasov reformistom.[47] Ker večinska struja, unitarna, ni hotela iz-

ključiti reformistov, so komunisti dne 21. januarja zapustili kongres in ustanovili komunistično stranko Italije. Unitarci in reformisti so ostali do 1922. leta združeni v socialistični stranki, potem so se tudi oni razšli.

Julijska krajina je bila edina dežela v Italiji, ki je dala večino glasov komunistični struji. Dne 24. aprila 1921 je bil v Trstu ustanovni kongres komunistične zveze za Julijsko krajino, ki so se ga udeležili predstavniki petdesetih sekcij, osemnajstih krožkov komunistične mladine, treh pokrajinskih mladinskih zvez (Trst, Istra, Goriška), devetih sindikalnih skupin, enajstih kulturnih krožkov in krožka komunističnih dijakov. Osrednje strankino vodstvo je zastopal predsednik Amadeo Bordiga.

Tuntar je v govoru na kongresu poudaril, da je odslej boj usmerjen predvsem zoper socialno demokracijo in da bi bili morali komunisti že v času, ko je bil proletariat v ofenzivi — do oktobra 1920. leta — z njo pretrgati stike. Sklenil je, da je v Julijski krajini internacionalizem »meso našega mesa in kri naše krvi... Borili se bomo dotlej, dokler ne bo na mejnih vrhovih, ki ločijo Italijo in Jugoslavijo, zavihrala rdeča zastava jugoslovanskega-italijanskega revolucionarnega proletariata!«

Bordiga je svoj govor posvetil zlasti analizi sindikalnega in zadružnega gibanja, ker je ugotavljal, da imajo komunisti premajhen vpliv na množične organizacije. Naročal je, naj komunisti znotraj teh organizmov ustvarjajo tla za uveljavljanje komunističnih načel, katerih smoter je prevzem oblasti, ne pa vsakdanje drobne socialne pridobitve.

Slovenskim komunistom je Delo, izhajajoč iz kongresne razprave, naložilo štiri osnovne naloge: odločno in neizprosno čiščenje organizacij vseh nezanesljivih elementov; prodiranje z »moralno silo« v strokovne organizacije, zveze, delavske zbornice, zadruge in kulturna društva, »toda samo z namenom, da razpršijo tam socialno-reformistične iluzije proletariata in njegovih voditeljev«; pridobivanje organiziranih množic za »stvar proletarske revolucije« in organiziranje društev komunistične mladine v vsaki sekciji komunistične stranke.[48]

Komunistična stranka, ki je sestavljala jedro proletarske sile in predstražo bodočega spopada z buržoaznim razredom, si je morala šele ustvarjati »vojsko«, da bi jo popeljala v napad. Iztrgati je morala sindikalno organizirane delavske množice iz rok reformistov in jih podrediti strankini politiki. Te

naloge tudi v naslednjih letih ni mogla zadovoljivo opraviti, bodisi zaradi svojega sektaškega stališča, bodisi zato, ker je spričo fašističnega režima morala prav kmalu v ilegalo.

Na kongresu splošne konfederacije dela, 3. marca 1921 v Livornu, so predstavniki sindikalnih organizacij oddali le 432.564 glasov komunistični resoluciji, medtem ko je socialistična resolucija dobila 1,435.789 glasov. V Trstu je bilo razmerje sil drugačno. Za komunistično resolucijo, predloženo delavski zbornici, je bilo oddano 5976 glasov, resolucija, ki so jo predložili socialisti in republikanci skupaj, pa je dobila 4176 glasov.[49] Sicer pa je bilo značilno dejstvo, da se je od okrog 30.000 vpisanih članov delavske zbornice udeležila glasovanja le tretjina.

Prvi resnejši spopad med komunisti in socialisti je izbruhnil hitro po livornskem kongresu, zadnje dni januarja 1921. leta.

Ker je sporazum med strujami predvideval, da pripadajo strankini časopisi tisti stranki, ki bo imela v določeni deželi premoč, bi bila morala lista Delo in Il Lavoratore avtomatično postati glasili nove komunistične stranke. Delo je to tudi postalo, tiskarno in imovino italijanskega lista Il Lavoratore pa so morali komunisti s silo zavzeti, ker jim ga socialisti niso hoteli izročiti. Spopad s socialisti, ki je naraščal vso dobo agitacije za struje, se je ob tem primeru silovito zaostril. In spet je vzniknilo vprašanje o vlogi Slovencev in Hrvatov v delavskem gibanju v deželi, ki so ga italijanski nacionalisti neprestano podtikali: Slovenci in Hrvatje so krivi, da je socializem v Julijski krajini zajadral v komunistične vode, ker hočejo z revolucijo zadostiti svojim zakrinkanim nacionalističnim težnjam. Sedaj so to tezo sprejemali tudi socialisti, ki so se čutili opeharjene.

V posebni izdaji lista Il Lavoratore, ki so ga socialisti dan po zasedbi tiskarne, 27. januarja, natisnili v drugi tiskarni, so očitali komunistom, da je njihova večina ponarejena, o čemer je razpravljal tudi državni kongres, vendar je komisija za verifikacijo mandatov to spregledala.[50] »Sicer pa,« piše Oberdorfer, »poglejmo nekoliko od bliže to vašo večino: Iz česa izvira? Kdo vam jo je dal? Dobro veste, da so vam jo dali vaši ‚slavi', ne tisti preizkušeni in zvesti tovariši ... temveč tisti novi komunisti, ki so pristopili v zadnjem trenutku ... Ti novaki komunizma ne smejo pritiskati na usodo našega ča-

sopisa. Socializem je nastal brez njih in brez njih je postal Lavoratore močan, zato mora biti usoda lista tudi odločena brez njih.«[51] Ti očitki, čeprav izrečeni v odločilnih trenutkih, ko je šlo za obstanek socialistične organizacije, pa so bili za same socialiste nevarni. Oberdorfer je o svojem tekstu takole menil: Nevarno je za socialiste postavljati tezo o slovanski večini v komunistični stranki v Julijski krajini, prvič zato, ker »bi nas nasprotniki lahko obdolžili, da smo doslej mi sami prisluhnili tistim Slovanom, za katere danes obtožujemo komuniste, da so jih sprejeli v svoje vrste; drugič zato, ker če ne bomo prisodili njim in sebi pravice nepristransko organizirati Italijane in neitalijane pod zastavo internacionale, nas bodo komunisti obtožili mlačnega internacionalizma.« Nekoliko pa je teza neprimerna tudi zato, ker bi žalila narodna čustva tistih Slovanov, ki so ostali v naših vrstah. In sedaj lahko italijanski nacionalisti upravičeno očitajo socialistom, da so jih pravočasno opozarjali. Komunisti pa, ki bolje od njih vedo, kolik slovenskih nacionalistov se je vpisalo v stranko, lahko očitajo, da bi tedaj morali socialisti vse to upoštevati. Zadeva s tiskarno bi po Oberdorferjevem mnenju spadala pred sodišče, vendar se te možnosti vsi izogibajo, celo tisti, ki so ob zasedbi tiskarne klicali policijo na pomoč. Strah jih je namreč, da bi socialisti izgubili še zadnje simpatije delovnih množic.[52] Socialisti so se dejansko zatekli po pomoč k policiji, vendar policija ni izpraznila tiskarne, ki so jo zasedali komunisti, le poslopje je zavarovala, da bi preprečila spopade.

Sicer pa je teza tržaških unitarcev dobila odmev celo v osrednjem glasilu italijanske socialistične stranke Avanti!, ki je v članku »I primi frutti« objavil, da so v Julijski krajini glasovali za komuniste tisti člani socialistične stranke, ki so »navdahnjeni z narodnim boljševizmom«, in ki so postali komunisti zgolj iz jeze na novi režim, kateremu se upirajo zaradi nacionalnih aspiracij ne pa iz želje po komunizmu.

V časopisu Delo je Ivan Regent ogorčeno ugovarjal nevarnim očitkom. Spraševal se je, če je bilo vredno, da so socialisti ob neznatnem vprašanju imetja »vrgli v ta naš ideološki spor nacionalistični element, ki ni igral včeraj in ne bo igral, kar se nas tiče, niti v bodoče nobene vloge« in ali je bilo vredno, »da so žrtvovali ... trideset let prosljavljano idejo o mednarodni enakopravnosti proletariata in da so dali buržoaziji in nacionalizmu obeh narodnosti orožje v roke ... ki ga

bosta ... izkoriščali za to, da bi delali razdor v vrstah proletariata?« Prizadeto je ugotavljal, da so postali slovenski in hrvaški komunisti, ki so dali »dušo in kri in vse kar (so) imeli, mednarodni in komunistični agitaciji«, ki uče in bodo učili, »da najidealnejša izprememba buržoaznih meja ni vredna kosti enega samega vojaka«, in ki so se vedno borili proti vsakršnemu iredentizmu, tudi jugoslovanskemu, »kar čez noč nacionalni boljševiki in (so) bili izdani italijanski oblasti ne kot komunisti, temveč kot jugoslovanski iredentisti.«[53]

Glede imovine prejšnje socialistične zveze sta se stranki pozneje sicer sporazumeli, komunisti so dobili tiskarno, socialisti pa upravne prostore, toda spor, ki je prestopil meje obračunov na ideološki ravni, je gotovo olajšal fašistično akcijo, ki je v naslednjih tednih in mesecih preplavila vso deželo. Krajevne oblasti so poročale, da fašisti pozorno in s posebnim nemirom spremljajo razkol ter živahno vrenje med množicami pripadajočih eni ali drugi delavski stranki. Spor med strankama, zaradi časopisja in tiskarne, je namreč sprožil vrsto stavk, bodisi v podporo eni ali drugi tendenci. Iz tega je kvestor sklepal, da se bo tudi v bodoče razširjal spopad na vse delavske ustanove in če se bodo vmešali fašisti bo prišlo do resnih nemirov.[54]

Ti nemiri so se dejansko začeli v noči med 9. in 10. februarjem, ko so fašisti do tal požgali tiskarno delavskih glasil v ulici Zudecche. Komunistična lista Il Lavoratore in Delo sta tja do jeseni 1921 prenehala izhajati. Sledili so znani napadi konec februarja na delavske zbornice, na sedeže komunističnih organizacij in na voditelje, ki so zlasti v Istri, marca in aprila, pripeljali do krvavih medsebojnih obračunov.

Tako se je delavski tabor v Italiji in na Primorskem prav v dneh, ko je bila Julijska krajina priključena k Italiji, razcepil na dvoje, na socialiste in komuniste. Na Primorskem je socialistična stranka za vselej izgubila množično osnovo, zlasti med Slovenci in Hrvati. V naslednjih mesecih se je boj razvijal med dvema delavskima strankama, medtem ko je fašizem združeval nacionalistične sile in prešel v dokončen obračun z delavskim razredom.

Sprejem socialističnih poslancev 5. oktobra 1920 v Trstu

Goriški železničarji med stavko 1920. leta

Giuseppe Tuntar

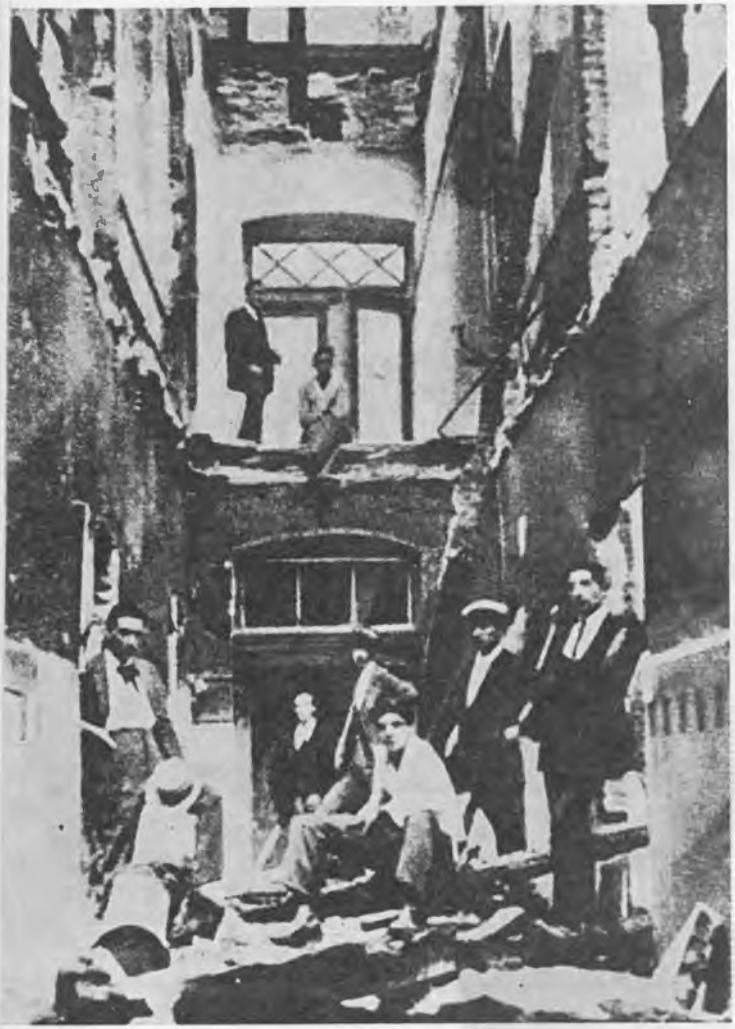

Tiskarna delavskih časopisov v Trstu po požigu
10. februarja 1920

XI

ANEKSIJA

RAPALSKA POGODBA

Prvi neposredni razgovori o razmejitvi med Italijo in Kraljevino SHS, ki so se začeli spomladi 1920 med zunanjima ministroma Scialojo in Trumbićem, niso privedli do sprememb v stališčih obeh držav. Italijanski zunanji minister je odbijal vse predloge jugoslovanske delegacije; dopuščal je le minimalne koncesije glede obsega neodvisne reške države. Ker sta medtem, maja 1920, druga za drugo padli Nittijeva vlada v Italiji in Protićeva vlada v Jugoslaviji, so bili razgovori odloženi za nedoločen čas. V Jugoslaviji je novo vlado sestavil Vesnić, ki je še naprej obdržal Trumbića za zunanjega ministra, v Italiji pa je 13. junija sestavil vlado znan in sposoben državnik Giolitti, zunanje ministrstvo pa je zaupal grofu Sforzi. Glede jadranskega vprašanja sta Giolitti in Sforza postavljala enake zahteve kakor njuna predhodnika: na severu mejo po londonski pogodbi do Snežnika, da bosta zavarovana Trst in Istra, ozemeljsko kontinuiteto z neodvisno reško državo, nad katero ni bilo dopuščeno nadzorstvo Lige narodov, otoke Cres, Lošinj, Palagruža in Lastovo ter suvereniteto nad Zadrom. Za to ozemlje je bila Italija pripravljena prepustiti Jugoslaviji srednjo Dalmacijo, ki naj bi po londonski pogodbi pripadala Italiji.

Jugoslovanska vlada je zahtevala mejo po Wilsonovi črti, nasprotovala je teritorialni zvezi reške države z Italijo in predvidevala samostojnost za mesto Zadar. Za zaščito italijanskega ozemlja je ponujala demilitarizacijo pasu na obeh straneh Wilsonove meje in demilitarizacijo otokov.

Pri teh zahtevah sta vztrajali delegaciji Italije in Jugoslavije, ko sta se 8. novembra 1920 sestali na pogajanjih v S. Margherita Ligure pri Rapallu.

Medtem ko je bila Jugoslavija osamljena, njen glavni zaščitnik predsednik Združenih držav Amerike se je umaknil s prizorišča, je imela Italija nekatere odločilne prednosti, ki so ji olajševale uresničitev njenih zahtev. S tem, da je umaknila svoje čete iz Valone in priznala Albaniji status iz leta 1913, je pridobila ugled v mednarodni javnosti in si utrdila podporo Francije in Anglije. Zraven tega je bilo zahtevano ozemlje že dve leti zasedeno z italijanskimi četami, kar je v določenem smislu pomenilo izvršeno dejanje. Italijanski zunanji minister Sforza je bil nepopustljiv. Zahteval je mejo na Snežniku, čeprav je na tem predelu presegala črto londonske pogodbe, izgovarjajoč se na pritisk italijanskih nacionalistov. Če se Jugoslovani s to mejo ne bi strinjali, je grozil z aplikacijo londonske pogodbe. Potem ko sta se Anglija in Francija uradno postavili na stran italijanskih zahtev in pritiskali na beograjsko vlado, naj popusti, obenem pa je v Ameriki prav v teh dneh Wilson propadel na volitvah, je dne 10. novembra jugoslovanska delegacija popustila.[1] Predsednik jugoslovanske vlade Vesnić, ki je vodil delegacijo, je takole poročal v Beograd: »Pošto nema nikakvog izgleda dobiti povoljnije pogodbe, a smatramo sporazum neophodnim, kako s obzirom na spoljne tako i na unutrašnje prilike, odlučili smo jednoglasno i u punoj solidarnosti naše odgovornosti, primiti posle duge borbe (ono) što nismo mogli izmeniti.«[2]

Dne 12. novembra je bila podpisana pogodba, s katero je Italija dobila vse, kar je zahtevala. Za Jugoslavijo so pogodbo podpisali Mil. R. Vesnić, Ante Trumbić in Kosta Stojanović, za Italijo pa Giovanni Giolitti, Carlo Sforza in Ivanoe Bonomi. V prvem členu je pogodba določala naslednjo mejo med Italijo in Jugoslavijo: Peč—Jalovec—Triglav—Možic—Porezen—Blegoš—Črni vrh nad Novaki—Bevki—Hotedršica—Planina—Javornik nad Cerknico—Biška gora—Grič—Snežnik—Kastav—vzhodno od Matulj—morje. Italija je dobila še mesto Zadar in zahtevane otoke, Reki je bila zagotovljena neodvisnost, Jugoslavija pa je dobila srednjo Dalmacijo, ki jo je dotlej zasedala italijanska vojska. Medtem ko so bile s členom VII zagotovljene široke pravice italijanski manjšini v Dalmaciji, poleg gospodarskih in jezikovnih tudi pravica opcije za italijansko državljanstvo, ne da bi bila obvezna izselitev, ni pogodba vsebovala nikakršnih podobnih jamstev za slovensko in hrvaško prebivalstvo, ki je bilo prisojeno Italiji.[3] Tudi ta zadnja mi-

Beljak
Celovec
Drava
Trbiž
Škrlatica
Jesenice
Kanin
Bovec
Triglav
Tržič
Storžič
Grintovec
Kranj
Kamnik
Tolmin
Škofja Loka
Čedad
Videm
Idrica
Čepovan
Žiri
Idrija
LJUBLJANA
Vrhnika
Ljubljanica
Gorica
Gradišče
Logatec
Vipava
Tržič
Nanos
Postojna
Cerknica
Devin
Nabrežina
Sežana
Gradež
TRST
Reka
Ilirska Bistrica
V. Snežnik
Koper
Piran
Risnjak
Kastav
Mirna
Volosko
RIJEKA
Sušak
Učka
Poreč
Pazin
Labin
Rovinj
Pula
LEGENDA:
AVSTRIJSKO-ITALIJANSKA MEJA DO 1918
ITALIJANSKO-JUGOSLOVANSKA MEJA
POKRAJINSKA MEJA
OKRAJNA MEJA
ETNIČNA MEJA

rovna pogodba, kakor vse druge pred njo, je obvezovala le državo naslednico Avstro-Ogrske, da spoštuje pravice narodnih manjših, ne pa tudi zmagovalko Italijo.

Rapalska pogodba je bila ratificirana v Italiji 27. novembra 1920, v Jugoslaviji pa 2. februarja 1921. V italijanskem parlamentu je zanjo glasovalo 253 poslancev, 14 jih je bilo proti, 50 pa se jih je vzdržalo glasovanja. Zoper pogodbo so bili skrajni nacionalisti in fašisti, ker ni prisodila Italiji Dalmacije in Reke, medtem ko so se socialisti glasovanja vzdržali, ker pogodba ni vsebovala jamstev za slovensko-hrvaško manjšino v Italiji, tako kakor jih je uzakonila za prebivalstvo italijanske narodnosti v Jugoslaviji.

Italija je prisojeno ozemlje uradno priključila 5. januarja 1921. leta. Tedaj je italijanska vojska spraznila del logaškega okraja (občine Zgornji in Spodnji Logatec, Planina, Rakek in dele občin Rovte in Hotedršica), ker ga je rapalska meja prepuščala Jugoslaviji. Po površini je to izpraznjeno ozemlje obsegalo skoraj dve tertjini logaškega okraja, toda ker je bilo redko naseljeno, je pripadla Jugoslaviji le četrtina njegovega prebivalstva — 5500 oseb izmed 20.000. Okrajni civilni komisariat je bil premeščen iz Logatca v Idrijo.[4]

Spričo določila o svobodni in neodvisni državi Reki je italijanska vlada morala izgnati z Reke D'Annunziove legionarje. D'Annunzio je ultimat italijanske vlade zavrnil, zato je redna italijanska vojska dne 25. decembra na Giolittijev ukaz obkolila Reko in v kratkotrajnih, toda ostrih spopadih premagala legionarje. Italijanska vojska je nato zasedla Reko, da bi ji bila zagotovljena neodvisnost. Tri leta pozneje, 27. januarja 1924, je bila v Rimu podpisana druga pogodba med Italijo in Jugoslavijo, po kateri je tudi Reka pripadla italijanski državi.

Ozemlje na severu, ki ga je Italija priključila na osnovi rapalske pogodbe (brez Zadra in otokov na srednjem Jadranu), in del ozemlja Koroške, ki ga je pridobila na osnovi senžermenske pogodbe, so Italijani imenovali Venezia Giulia, Slovenci in Hrvatje pa Julijska krajina.

Po aneksiji je dežela Julijska krajina obdržala enako upravno razdelitev, kot jo je imela pod Avstro-Ogrsko. Obsegala je naslednje pokrajine nekdanje habsburške monarhije:

1. Goriško-Gradiščansko, razdeljeno v pet političnih okrajev — goriškega, gradiščanskega, sežanskega, tolminskega in tržiškega, s 148 občinami in 253.670 prebivalci;

2. Istro s šestimi političnimi okraji — koprskim, lošinjskim, pazinskim, poreškim, puljskim in volosko-opatijskim, s 47 občinami in 343.401 prebivalcem; od nekdanje mejne grofije Istra sta pripadala Jugoslaviji otok Krk in večji del kastavske občine;

3. Trst, mesto z okolico, ki je imel pod Avstrijo status dežele, sicer pa eno samo občino z 238.655 prebivalci;

4. od vojvodine Kranjske politični okraj Postojno, sodni okraj Idrijo brez občine Žiri, toda z nekaterimi deli občin Grčarevec, Planina in Logatec, s 47 občinami in 57.414 prebivalci;

5. od vojvodine Koroške sodni okraj Trbiž, ki je vključeval tudi občino Belo peč iz radovljiškega okraja, s 7 občinami in 8224 prebivalci.

Dežela Julijska krajina je ob aneksiji obsegala 908.835 ha ozemlja, naseljenega z 901.364 prebivalci.[5] Upravno je bila razdeljena na 15 okrajev in 250 občin.

Glede narodnostne sestave prebivalstva se je mogoče opreti na dvoje uradnih statistik, na zadnje ljudsko štetje pod Avstrijo, leta 1910, ter na prvo štetje pod Italijo, decembra 1921. Pri obeh štetjih je bil upoštevan pogovorni jezik prebivalcev, ne pa materin jezik oziroma narodnost. Zato niti štetje iz leta 1910 ni moglo prikazati pravilne narodnostne sestave, na štetje leta 1921 pa so še posebej vplivale posledice dveletnega italijanskega okupacijskega režima.

Po štetju iz leta 1910 je na ozemlju Julijske krajine govorilo slovenski ali hrvaški jezik 466.730 ali 50,2 odst. prebivalcev. Enajst let pozneje so našteli 349.206 ali 38,7 odst. Jugoslovanov, od tega 259.044 slovensko in 90.262 hrvaško govorečih prebivalcev. Število celotnega prebivalstva se je od leta 1910 do 1921 znižalo za 26.682 oseb, kar je bila posledica vojne in emigracije, število jugoslovanskega prebivalstva pa je padlo za 117.429 oseb ali za 11,5 odst. Hkrati so leta 1921 našteli 467.308 ali 51,8 odst. italijansko govorečih, medtem ko jih je štetje leta 1910 ugotovilo 354.908 ali 38,2 odst. Razlike so deloma bile res posledica premikov, priseljevanja Italijanov iz notranjosti države, izseljevanja v Jugoslavijo in vojnih žrtev, vendar je bilo pri tem nedvomno odločilno neobjektivno štetje, predvsem v Trstu in Istri. O tem priča tudi skrb načelnika

osrednjega urada za nove pokrajine F. Salate, da ne bi popis izkazal previsokega števila neitalijanov. V obrazcu z vprašanji o narodni oziroma državljanski pripadnosti je postavil na prvo mesto vprašanje o rabi italijanščine, na zadnje pa o drugih jezikih. To potezo je ministrstvu za delo in javno skrbstvo utemeljil takole: Raziskava o uporabi neitalijanskega jezika v novih pokrajinah bi utegnila privesti do neprijetnih ugotovitev; če bi postavili v ospredje jezik ali narečje, ki ni italijanski, kar mislimo, da je vendarle izjema, bi bilo videti, da se pripisuje temu vprašanju poseben pomen. To pa bi utegnilo vplivati na štetje v nezaželenem smislu.[6]

Poleg slovensko, hrvaško in italijansko govorečih so leta 1921 našteli še 50.589 ali 5,6 odst. prebivalcev s furlanskim jezikom na območju goriško-gradiščanske pokrajine, 4185 ali 0,5 odst. z nemškim ter 1644 ali 0,2 odst. z romunskim jezikom. Drugih 28.432 prebivalcev je imelo tuje državljanstvo, od tega je bilo okrog 17.000 Jugoslovanov.

Lavo Čermelj ocenjuje, da je po prvi svetovni vojni prišlo pod Italijo vsaj za petino več Slovanov, kot jih je navedla statistika za leto 1921. Celotno število Slovencev in Hrvatov, vštevši del priključene Dalmacije in Beneško Slovenijo, ki je pripadala Italiji že od leta 1866, naj bi znašalo okrog 600.000.[7] C. Schiffrer se je v razpravi »Sguardo storico sui rapporti fra italiani e slavi nella Venezia Giulia« posebej posvečal temu vprašanju. Opozoril je, da so bili tako rezultati štetja 1910. leta kakor rezultati 1921. leta odvisni od tega, katera stranka je bila v določeni občini na oblasti. Le-ta je namreč odločilno vplivala na izid. Po njegovi sodbi so Slovenci in Hrvatje v štetju leta 1910 dosegli maksimalno številko. Medtem ko je bila v Trstu revizija štetja opravljena v njihovo korist, ni bilo enake revizije tudi v notranjosti Istre, kjer je bilo naštetih manj prebivalcev italijanske narodnosti, kakor jih je bilo v resnici. Za štetje iz 1921. leta je ugotovil na osnovi primerjave z volilnimi rezultati, da je bilo nezanesljivo v dvanajstih občinah in v mestih Trstu in Pulju. Sklepal je, da je leta 1921 dejansko prebivalo v Julijski krajini 428.000 ali 43 odstotkov Slovencev in Hrvatov (uradno je bilo naštetih 349.206 ali 38 odst.) ter 493.000 ali 52 odst. Italijanov (uradno 517.897 ali 58 odst. — sešteti so Italijani in Furlani).[8]

Po aneksiji je bila postopoma vpeljana v deželo italijanska zakonodaja, ki je nadomestila avstrijske zakone in uredbe

okupacijske uprave. Generalni civilni komisar za Julijsko krajino je ostal na svojem mestu do oktobra 1922, ko ga je zamenjal prefekt. Leta 1923 je bila dežela tudi upravno reorganizirana, razdeljena je bila na province s prefekti, v skladu z ureditvijo v Italiji.

ITALIJANSKE STRANKE V ANEKSIJI

Italijansko prebivalstvo Julijske krajine je rapalsko pogodbo sprejelo z navdušenjem. Tudi za socialiste, ki so v tistih tednih imeli opravka z notranjimi boji, je aneksija pomenila olajšanje. Njihov list Il Lavoratore je zapisal, da so Tržačani brez izjeme, s Slovenci vred, z olajšanjem sprejeli pogodbo in takoj razumeli, kolikšno vrednoto pomeni sporazum med Italijo in Jugoslavijo že sam po sebi. Le fašistična mladina, »mamini sinčki — figli di papà«, kakor jo imenuje Lavoratore, pogodbo odklanja, stavka in demonstrira z gesli »Dalmazia o morte!«.[9]

Voditelj fašističnega gibanja Mussolini je priznal, da je pogodba za Italijo ugodna, čeprav ji je prisojal le začasen pomen. Želel se je dokončno oddaljiti od D'Annunzia in se približati Giolittijevi vladi, da bi si zagotovil neoviran razmah gibanja. Tržaški fašisti pa niso mogli docela slediti svojemu voditelju, ker so se bili preveč izpostavili v reški avanturi in ker je velika večina privržencev fašizma še vedno gojila danuncijevske mite. Obsodili so pogodbo, ker je z žrtvovanjem Dalmacije pomenila izdajo in potrdila geslo »vittoria mutilata«.[10] Fašistična in nacionalistična mladina v Trstu je po podpisu pogodbe demonstrirala po ulicah in izjavljala, da se je pripravljena, če bo potrebno, podrediti D'Annunziovim ukazom in pristopiti v njegove vrste za obrambo »della santa causa della Dalmazia«. Voditelj tržaških fašistov Giunta je sicer podpiral Mussolinijeva stališča o odtegnitvi fašističnega gibanja izpod D'Annunziovega vpliva, vendar je na pritisk množic demagoško obljubljal pomoč Reki, ki ji je grozil spopad z redno italijansko vojsko. Obenem je izražal lojalnost poveljniku te vojske generalu Cavigli, ker se je predobro zavedal, da bi akcije tržaških fašistov brez zaščite vojaških poveljstev slabo uspevale. V decembru je sam Mussolini v tretje prišel v Trst.

da bi prepričal razgrete glave o škodi, ki bi jo pretrpelo gibanje, če bi se v spopadu postavilo na D'Annunziovo stran. V dneh napada na Reko, v tako imenovanem »Natale di sangue«, ko so vsi pričakovali, da bodo fašisti skočili v hrbet napadajoči vojski, generalni komisar je odredil celo obsedno stanje, se le-ti niso zganili. Voditelji so se izognili obljubi o pomoči tako, da so se pustili aretirati. »Vsi herojski načrti tržaškega fašizma so se končali s to tragikomično farso,« ugotavlja Silvestri v navedeni zgodovini tržaškega fašizma. Prodannunzijevske demonstracije osamljenih fašističnih in nacionalističnih skupin so dajale dogodkom še posebno smešen prizvok spričo dejstva, da so vse druge italijanske nacionalne struje z olajšanjem sprejele likvidacijo reškega vprašanja.[11]

V dneh aneksije je na moč kazalo, da se bodo politične razmere v deželi uredile in da se bodo strankarske strasti pomirile. Fašistično gibanje je bilo osamljeno in notranje razdvojeno, delavsko gibanje pa so pretresali krči, ki jih je povzročal razkol. Liberalno nacionalne struje in konservativni posestniški krogi so se poskušali oddaljiti od fašizma tisti trenutek, ko je minila »rdeča nevarnost«. Ta korak jim je bil tem lažji, ker so podprli rapalsko pogodbo, medtem ko so jo fašisti obsodili. Sicer so pa imeli vso podporo lokalnih in osrednih oblasti. S pogodbo je tem krogom dobro kazalo za gospodarsko prosperiteto, saj je bilo videti, da bo Trst postal glavno torišče za italijansko ekonomsko ekspanzijo na vzhod. Zavzemali so se za avtonomijo novo priključene dežele, kar naj bi jim ponovno pridobilo simpatije množic. Avtonomijo pa je zagovarjal tudi načelnik osrednjega urada F. Salata, ki je bil tesno povezan z liberalnimi nacionalci v Trstu.[12]

Možnosti, da bodo liberalni nacionalci ponovno prevzeli odločilno vlogo v političnem življenju dežele, so narekovale potrebo, da se reorganizirajo in osamosvojijo. Namesto dotedanje docela nepopularne stranke Rinnovamento so ustanovili dve novi stranki: Partito Nazionale Riformatore in Partito di Ricostruzione Nazionale. Naslova strank naj bi sama po sebi pričala, da gre za novo politiko reform in obnove političnega življenja. Stranki sta bili tem bolj potrebni, ker so bile po aneksiji napovedane parlamentarne volitve, s katerimi so se nameravali liberalni nacionalci uveljaviti. Vendar sta bili muhi enodnevnici, že ob majskih volitvah 1921 sta se združili s fašizmom v nacionalni bok. Pozneje je iz obeh strank nastala

nova, demokratična stranka — Partito Democratico, ki je spričo porasta fašizma imela še manjše možnosti za razvoj kakor njene predhodnice.[13]

Fašistično gibanje se je iz decembrske krize hitro izvleklo. Po enoletnih uspešnih bojih zoper delavske in slovenske narodne ustanove je bilo namreč že toliko utrjeno in razširjeno, da ga notranji pretresi niso kaj prida prizadeli. S sindikalnimi organizacijami je imelo vpliv tudi na del delavstva, česar nobena druga italijanska meščanska stranka ni zmogla. V januarju se je 31 fašističnih organizacij iz vse Julijske krajine sestalo na prvem deželnem kongresu, da so se povezale v deželno organizacijo. Kongresa se je udeležil tudi Mussolini z referatom »Fašizem in zunanja politika«. To je bil prvi deželni kongres fašističnega gibanja v Italiji.[14] Vzkliki: »Živel D'Annunzio, predsednik italijanske republike!« so bili v tem času že redkejši in mlačni. Giunta je v svojem govoru sicer še vedno obsojal rapalsko pogodbo, toda brez posebne ostrine. Namigoval je na mirno penetracijo v jadranske pokrajine, po morju in po kopnem, ki bo rodila tiste učinke, ki jih italijanska diplomacija ni znala ustvariti. S temi stališči se je približeval tendencam italijanskega liberalnega vodilnega razreda. Mussolini je na kongresu razlagal, da je fašizem plod političnih potreb in aspiracij italijanskega prebivalstva, zato bo podpiral kakršnokoli državno obliko, naj bo to monarhija, macinijanska republika ali nekaj tretjega, če bo le ustrezala napredku, blaginji in krepitvi italijanske države.[15]

V naslednjih tednih so fašisti prešli v splošno ofenzivo, ki je dosegla višek maja, ob parlamentarnih volitvah. Goreli so delavski ter slovenski in hrvaški narodni domovi, sedeži mladinskih krožkov, napadena je bila tiskarna časnika Edinost, do tal je bila požgana tiskarna komunističnih časopisov Delo in Il Lavoratore. Na dnevnem redu so bili uličnі spopadi in kazenske ekspedicije na slovenske in hrvaške vasi. Po notranjih bojih razrvan in razcepljen delavski tabor ni imel več zadostne moči, da bi organiziral temeljit odpor zoper nasilje. Prešel je v samoobrambo, bodisi s protestnimi stavkami, ki so bile docela nezadostne, bodisi z omejenimi in nepovezanimi posameznimi upori ali maščevalnimi akcijami. Delavci so zažgali prostore ladjedelnice sv. Marka v Trstu, v jugovzhodni Istri — na Proštini — so se uprli kmetje, podobno v Marezigah, medtem ko so labinski rudarji odpor proti fašističnemu

nasilju razvili v ustanovitev delavske »Labinske republike«, ki so jo oblasti po dobrem mesecu obstoja udušile z vojaško intervencijo.[16]

V vsej Italiji je ta čas fašizem prešel v ofenzivo zoper delavsko gibanje, vendar je imela ofenziva v Julijski krajini svojevrsten značaj. Usmerjena je bila tako zoper delavske ustanove kakor zoper ustanove slovensko-hrvaškega meščanskega narodnega tabora. Boj zoper revolucionarno gibanje je nosil pečat boja zoper slovensko-hrvaško narodno skupnost. Liberalni nacionalci seveda niso mogli obsoditi boja zoper komunizem, če so si hoteli zagotoviti glasove volilcev. Zato so avtomatično izgubili možnost neodvisnega delovanja. Ob volitvah so se združile vse italijanske nacionalne struje razen republikancev (v Istri in na Goriškem tudi klerikalcev) v enoten nacionalni blok, v katerem je fašizem kot najbolj učinkovita in aktivna organizacija docela prevladal. Tržaški klerikalci so bili edini v vsej Italiji, ki so se pridružili fašističnemu bloku. Tako so fašisti v Julijski krajini že spomladi 1921 dosegli tisto, kar je Mussolini zahteval: fašizem mora biti tiste vrste gibanje, ki vleče, ne da bi se pustilo vleči, ki daje svojo barvo, pa ne sprejema barvo drugih.[17] »Pod pritiskom priseljencev iz starih pokrajin (mišljeni so fašistični voditelji) so se morali domačini (italijanski liberalni nacionalci) skriti in potuhniti,« je zapisala Edinost, »a mesto stare tržaške stranke je nastopil ... tako imenovani ‚blocco', kateremu so se morali laški domačini pod pritiskom nasilnega fašizma brezpogojno pokoriti. Domači Lahi so to ponižanje požrli, toda težko jim je vendarle moralo biti, ko so videli, da elementi, ki so prišli od daleč iz Italije, sistematično izpodrivajo domače ‚preizkušene iredentiste' iz vseh polj političnega delovanja.«[18]

SLOVENCI IN ANEKSIJA

Slovensko in hrvaško prebivalstvo Julijske krajine je rapalska pogodba razočarala, čeprav je bilo vnaprej znano, da bo večji del zasedenega ozemlja ostal Italiji.

Slovenski narodnjaki so po podpisu pogodbe v prvem trenutku izgubili razsodnost, zato so vso pozornost obračali k iskanju krivca za »tragedijo primorskega ljudstva«. Postopo-

ma so se prilagodili realnosti in začeli iskati primerne metode boja za ohranitev slovenskih narodnih pravic.

Dne 12. novembra, ko je bila v S. Margheriti podpisana pogodba, je časnik Edinost obsodil jugoslovansko vlado, ker je docela popustila italijanskim zahtevam. »Upravičeno se sprašujemo, čemu so se gospodje jugoslovanske delegacije prav za prav potrudili v Sv. Margherito Ligursko? ... Ostali bi bili lahko doma s svojimi gospami soprogami vred, saj bi bili lahko sporočili iz Belgrada v Rim, da sprejemajo vse.« Sicer pa je priznavala, da tragedije ni kriva samo vlada v Beogradu, temveč tudi slovenska in hrvaška javnost, ker ni dajala delegaciji podpore. Namesto da bi bil ves narod »ena falanga, iste duše, iste misli, iste volje, se trgajo in koljejo med seboj«.[19]

V naslednjih dneh je politično društvo Edinost čedalje bolj opravičevalo državno vodstvo v Beogradu in obsojalo slovensko in hrvaško politiko v Jugoslaviji. Jugoslovanska delegacija ni izdala Primorcev in Istranov, temveč jih je žrtvovala, da reši Jugoslavijo, beremo v Edinosti 17. novembra. Trumbić je eden izmed redkih Jugoslovanov, ki se je boril za jugoslovansko idejo; v Rapallu je rešil, kar se je rešiti dalo, doma v Jugoslaviji pa mu niso dali podpore. Slovenci hočejo v Beogradu komandirati, namesto da bi se od Srbov učili, je pisal neki duhovnik v Edinosti. »Prokleti kranjski spor! ... Hudičevo strankarstvo Kranjske ... žrtvujejo Gorotan (Koroška) ... Adrijo ... Idrijo ... samo, da se morejo obdržati pri koriti ... Kratkovidneži ... Čisto naravno je vendar, da je smatrala Srbija Slovenijo kot svojo novo provinco, ki jo mora šele zrediti in naučiti po jugoslovansko ... Ko bi se Slovenija in Hrvaška pokorili srbski disciplini, bi bil Gorotan naš, Idrija, Postojna, Vipava ... in še marsikaj drugega naše! ... Politične in družbene korupcije na Hrvaškem in Slovenskem ne bi bilo več. Tako smo pa v posmeh vsej Evropi.«[20] Zavest, da je samo enotna in močna Jugoslavija lahko opora Jugoslovanom v drugi državi, je bila tako ukoreninjena v srcih narodno ogroženih Slovencev, da so temu cilju podrejali vse druge aspiracije.

Zaupniki političnega društva Edinost, ki so se sestali neposredno po podpisu pogodbe, so v zvezi z jugoslovansko politiko sprejeli naslednje sklepe: »Protestirati odločno pri vladi v Beogradu proti temu, da so nas izročili krutim rokam; ... zahtevati, da se ta kupčija ne odobri, ... prašati točna pojasnila o neobjavljenih dogovorih, posebno o garancijah za nas

revne žrtve; ... zahtevati, da se v nadaljnjih dogovorih skrbi po bratski za nas; ... vprašati, s čim nam hočejo to hudo žrtev kolikor mogoče olajšati; ... zahtevati podporo.«[21]

Bivši deželni poslanci Goriške so v začetku decembra izročili komisarju za avtonomne zadeve Pettarinu spomenico, s katero so tudi protestirali zoper kupčijo, ki se je sklepala »o nas — brez nas«. Med drugim so takole ugotavljali: »Prebivalci te dežele in dežela sama smo bili blago, za katero sta kupca barantala. Enega so mikali naši rudniki in gozdovi, oviti v plašče strategičnih mej; drugi je modroval, da telesu je bližnja srajca nego suknja; in dogovorila sta se v bratskem objemu o nas in naši bodočnosti — brez nas ... Med pogajanji nismo govorili, ker nismo smeli in nismo mogli govoriti ... zato naj se naš molk ne smatra kot pritrjevanje temu, kar se je zgodilo glede nas — brez nas. Ni v naši moči premakniti dogovore ... ker nas je malo in smo šibki ... ali molče požreti takega postopanja ... tudi ne moremo, marveč smo siljeni, da protestiramo proti njemu z vso odločnostjo.«[22]

To so bili glasovi vpijočega v puščavi, kriki obupa in besa, ki niso mogli roditi nikakršnega učinka. Tega se je zavedalo tudi vodstvo narodnega gibanja v Trstu, ki je po prvem razburjenju poskušalo trezno presojati okoliščine in reševati, kar se bo rešiti dalo. Bistveno vprašanje, kateremu je bilo treba posvetiti vso skrb, je tičalo v dejstvu, da pogodba ni vsebovala nikakršnih zagotovil o pravicah slovenskega in hrvaškega prebivalstva v Italiji. Okrog pol milijona Slovencev in Hrvatov se je moralo zadovoljiti z visoko donečimi izjavami in obljubami italijanskih državnikov. Že ob podpisu senžermenske pogodbe, ko je bila k Italiji priključena Tridentinska Benečija in z njo z nemškim prebivalstvom naseljena Južna Tirolska, sta take obljube dajala zunanji minister Tittoni in sam kralj Viktor Emanuel III.: Italija je spričo svoje liberalne tradicije vezana, da upošteva obveznosti za varstvo narodnih manjšin, čeprav ji teh obveznosti ne nalaga nobena mednarodna pogodba. Prebivalci drugih narodnosti morajo vedeti, da je Italiji vsaka misel o zatiranju in raznarodovanju tuja, »da bomo spoštovali njihov jezik in njihove kulturne ustanove ter da bodo uživali vse pravice naše liberalne in demokratične zakonodaje ... Naša liberalna tradicija nam bo pokazala pot do rešitve, ki bo čimbolj varovala avtonomne institucije in lokalne običaje.«[23]

V razpravi o rapalski pogodbi v italijanski poslanski zbornici so socialistični poslanci obsojali vlado, ker ni s pogodbo zagotovila varnost jugoslovanski manjšini v Italiji, kakor jo je zagotovila italijanski manjšini v Jugoslaviji. Tvorec rapalske pogodbe zunanji minister Sforza je socialistom ugovarjal, da je Italija, če si je hotela zagotoviti strateške meje, morala sprejeti v državo nekaj stotisočev Jugoslovanov. Zagotavljal je, da je temu prebivalstvu zajamčena najširša svoboda uporabe lastnega jezika in kulturnega razvoja, ker gre pri tem za vprašanje italijanske časti in politične modrosti. »Zaradi tega smo prepričani,« je zagotavljal Sforza, »da bodo ti naši novi državljani v tem pogledu zadovoljni, saj pripadajo veliki državi, ki bo s svojo edinstveno civilizacijo ljubosumno varovala njihovo lokalno življenje«. Predsednik ministrskega sveta Giolitti pa je povedal, da jugoslovanski predstavniki pri pogajanjih niso terjali nikakršnih jamstev za narodno manjšino, ker so vedeli, »da Italija, ki je vedno tako radodarno priznavala tujcem pravice, ne bo mogla drugače, nego vestno spoštovati pravice in svobodo lastnih sodržavljanov, naj bodo kakršnekoli narodnosti«.[24]

Nacionalisti so vladi očitali, da je slabo presodila mednarodni položaj, ki je bil ugoden za uresničitev italijanskih aspiracij, in da je zato premalo zahtevala. Sforza jih je zavrnil, češ da je vlada prav dobro poznala mednarodne okolnosti, toda tudi če bi bile te okolnosti še stokrat bolj naklonjene Italiji, ne bi bila zahtevala večjih koncesij, ker se je zavedala, da bi to pomenilo izdajo bodočnosti italijanske države. Glede določb za Reko, ki so nacionaliste najbolj prizadele, je zagotavljal, da ima Italija v rokah vse instrumente za zagotovitev zadovoljive bodočnosti tega mesta.[25]

Po dveletnih izkušnjah pod okupacijskim režimom so Slovenci in Hrvatje v Julijski krajini dobro vedeli, koliko so vredne obljube, izrečene v Rimu. Tudi če so državniki iskreno mislili, je bilo docela jasno, da bodo dejanja, na katera so imeli neposredni vpliv domači nacionalisti in fašisti, v popolnem nasprotju z zagotovili. V že omenjenem pismu deželnih poslancev je rečeno: »Če nas način, kakor so postopali državniki z nami v tem prevažnem vprašanju, sili do protesta, napolnjuje nas pogled v prihodnost z največjo skrbjo, kajti ako bo vlada one države, kateri smo prisojeni, postopala z nami, ko jej bomo priklopljeni, tako kakor postopa zdaj, ko smo za-

sedeno ozemlje, bati se nam je najhujšega, tako, da bomo obupno zdihovali, da se nam je godilo boljše, ko se nam je ‚slabo' godilo.« Prošnji, naj komisar Pettarin, ki dobro pozna okoliščine, v katerih žive Slovenci že dve leti, vpliva na vlado, da se bo zavzela zanje, je sledila zahteva po avtonomiji dežele, »ker to vendar ne gre, da bi tudi nova država odločevala o nas — brez nas«.[26]

Politično društvo Edinost je prek svojega glasila spodbujalo Slovence, naj sprejmejo aneksijo mirno in dostojno, naj ne obupajo, naj se ne izseljujejo, naj strnejo svoje vrste v enotno fronto, da se bodo sposobni boriti za svoje pravice. »Zvesti svojemu narodu, a pokorni državnim zakonom, boste bratje in sestre, zahtevali od Italije spoštovanje, zaščito, gojitev svoje narodnosti!«, je zapisano v razglasu ob aneksiji. »Vztrajali (boste) pri tem, da se vam da svoboda narodnega, političnega, kulturnega in gospodarskega razvoja in namesto lepih besed in praznih obljub naposled nastopi odkrito, pošteno ravnanje z našim trpečim ljudstvom ... Zvesto in vztrajno (se boste) bojevali proti nasilnim raznarodovalcem in potuhnjenim asimilantom za svoje: za svoj jezik, za čistost svoje krvi, za poštenje svojega doma, za svojo jugoslovansko narodnost in kulturo ... V tem boju naj vas vodi geslo: ‚V edinosti je moč!' Združite vse sile v složni in disciplinirani organizaciji, brez strankarstva, brez razlike stanu in poklica ... Ne klonite! Ne udajte se! Kvišku srca! Na delo!«[27]

Klic k enotnosti, ki naj bi zagotavljala uspešen odpor asimilacijskim težnjam italijanskih nacionalistov, pa je bil usmerjen zlasti zoper komuniste, ki so s tezami o spremembi družbenega reda kot edini rešitvi za vsa vprašanja uživali simpatije slovenskega prebivalstva. Takole je razmišljal »dopisnik z dežele« v Edinosti: Pustimo ob strani očitke o krivdi za Rapallo, pustimo ob strani jugoslovansko strankarstvo in ne hujskajmo s tem našega ljudstva, ki mora ostati enotno. Razmišljajmo raje, kako bomo ravnali, da preprečimo internacionalo in porast komunističnega gibanja. Le-to pridobiva privržence prav s propagando, da je Jugoslavija zakrivila rapalsko pogodbo. Sestavimo dober gospodarski in socialni program in položimo temelj za bodoče delo. Dve leti smo bili prisiljeni stati v ozadju, sedaj lahko stopimo na plan, sicer se nam bo velik del naroda izneveril.[28]

Za slovenske socialiste, ki so v času pogajanj že prešli na komunistične pozicije, je imela pogodba postranski pomen, tako kakor za komuniste italijanske narodnosti. Obsojali so jo, kolikor je bila sad dogovora med vladajočim razredom dveh držav in ne posledica samoodločbe in sporazuma med narodi. Sicer pa so se socialisti prav v dneh pogajanj in aneksije ubadali z notranjimi strankarskimi vprašanji, z razkolom in s propagando za revolucijo, kar jih je ne glede na nazore tudi odtegovalo od razmišljanja o mejnih vprašanjih. Zanje ni bilo pomembno, ali bodo živeli v Italiji ali v Jugoslaviji. Zlasti prepričani, razredno zavedni voditelji so bili do tega precej indiferentni, saj so se odločili za internacionalizem in za spremembo družbenega reda, kar naj bi samo po sebi rešilo sporna vprašanja. Izid mejnih pogajanj jih ni presenetil, pogodba jih ni ne »užalostila« ne »razveselila«, kakor je zapisalo Delo dne 15. novembra 1920.

Ob začetku pogajanj v S. Margheriti je Ivan Regent v uvodniku v Delu zapisal, da »rešitev jadranskega vprašanja, ki bo izšla kot sad pogajanj med zastopniki italijanske in jugoslovanske vlade, (ne) bo v nobenem pogledu socialistična rešitev«. Toda socialisti bodo veseli, »ako bodo gospodje rešili vprašanje vsaj na način, ki naj bi ustvaril pogoje za mirne prijateljske odnose med Italijo in Jugoslavijo, in ki naj bi zagotovil mirno življenje in splošen svoboden razvoj tistim narodnim manjšinam, ki bodo eventuelno priključene eni ali drugi prizadeti državi ali obema«.[29] Še prej pa je ugotavljal, da »proletariat dobro ve, da od pogajanj in pogodb ... nima ničesar pričakovati, niti jamstva za mir ... ve, da je edina rešitev možna le na podlagi sporazuma proletarskega ljudstva, na podlagi proletarske solidarnosti«.[30]

Komunistična stališča do razmejitvenih vprašanj je preciziral Dragotin Gustinčič v odgovoru na članek »Socializem in Narodnost«, ki ga je objavil časnik Edinost. Gustinčič je povedal, da komunisti zahtevajo samoodločbo narodov »za vso državo, za ves svet«, ne samo za Slovence v Julijski krajini. Zahtevajo jo tudi za Koroško, Štajersko, Banat, Makedonijo, Črno Goro, Albanijo in tako dalje. »Čemu pretakate tu krokodilove solze za svoje okupirane kraje,« je očital slovenskim narodnjakom, »medtem ko simpatizirate in slavite do neba isti sistem onstran demarkacijske črte.« Priključitev Primorske k Jugoslaviji po Gustinčičevi sodbi ne bi pomenila narodne osvo-

boditve, saj bi tam Slovenci in Hrvatje prav tako trpeli, kakor trpe v Italiji, njihovo politično trpljenje pa bi prešlo na njihovega sotrpina, na italijanskega delavca in italijanskega kmeta. »Naša rešitev se mora izvršiti torej samo na ta način, da se rešimo sistema, ki nas danes vlada in izkorišča. Narodne osvoboditve ni brez gospodarske osvoboditve.«[31]

V ITALIJANSKI DRŽAVI

S priključitvijo Julijske krajine k Italiji je bilo zaključeno šestindvajsetmesečno okupacijsko obdobje.

Slovensko-hrvaški narodni tabor, ki je v tej prehodni dobi pričakoval, da na mednarodnem torišču doseže razmejitev, ustrezno etničnim načelom, medtem ko se je v okviru dežele boril za ohranitev osnovnih narodnostnih pravic, je odslej moral prilagajati svojo dejavnost in svoj razvoj strukturi italijanske države.

Predsednik političnega društva Edinost Josip Vilfan je na zborovanju Jadranskega zbora dne 6. januarja 1921 v Zagrebu razložil, da je sicer jadranski spor z razmejitvijo rešen, ni pa rešen jadranski problem, ki ga gre presojati toliko s stališča ideala »našega popolnega narodnega zedinjenja, kolikor s stališča jadranske orientacije naše države«. Za uresničitev zedinjenja je potrebno, »da se naš narod, ki je ostal zunaj državnih mej ... ohrani in torej tudi primerno razvija, in ... da se znotraj in zunaj države, v našem narodu in pri tujcih ustvarijo vsi pogoji za uresničenje našega zedinjenja ... Slika naše nacionalne države v tistem obsegu, kakršnega bi po popolnem zedinjenju morala imeti, je treba, da se v določenih, četudi ne z mejniki označenih mejnih črtah zariše tako, da bo vsaj duševnemu očesu vsakogar, povsod in vsikdar vidna. Kako se končno faktične meje naše nacionalne meje spravijo v sklad s to sliko, je vprašanje bodočnosti. Naša želja je in mora ostati in nam, ki bomo v kratkem italijanski državljani, je ta želja tudi v dolžnost, da se to doseže potom sporazuma s sosedi in posebno tudi z italijansko državo.« Že v uvodu je opozoril, da hotenja primorskih Slovencev »niso sovražna Italiji in ne zahtevajo brezpogojno takšnih metod, ki bi nas kot italijanske državljane spravljala v navzkrižje z italijanskimi za-

koni«. Take metode so namreč predvidevali nekateri udeleženci zborovanja. »Za svojo osebo bom smatral za svojo življenjsko nalogo prepričati zlepa sodržavljane italijanske narodnosti o potrebi, da se popravi usodepolna napaka storjena v Rapallu,« je poudaril Vilfan.[32]

Prizadevanja slovenskih narodnjakov za ohranitev slovenske in hrvaške narodne skupnosti v mejah italijanske države so se po aneksiji razširila iz lokalnih, deželnih okvirov na ves državni prostor. Ta možnost se je odprla zlasti potem, ko so maja 1921. leta Slovenci in Hrvatje dobili svoje zastopnike v italijanski poslanski zbornici.

Volilni rezultati z dne 15. maja so bili že odsev tiste politične spremembe, ki se je začela v drugi polovici 1920. leta. Zmagale so tiste nacionalne sile, ki so se spričo »rdeče« in »slovanske« nevarnosti združile in se podredile fašističnim nasilnim metodam. Po številu glasov sta si bila italijanski nacionalni in slovensko-hrvaški narodni tabor sicer enaka, dobila sta vsak po 34 odst. veljavnih glasov — prvi 48.888, drugi pa 48.785 glasov — vendar ker je bila dežela Julijska krajina razdeljena na tri volilna okrožja, je italijanski nacionalni blok dobil več poslanskih mest kakor jugoslovanska narodna stranka. Na tretjem mestu po številu glasov je bila komunistična stranka z 20.474 ali 14,3 odst. glasov, kar je bil najvišji odstotek v državi, četrto mesto je pripadlo socialistom — 12.143 ali 8,4 odst., sledili so republikanci z 8.526 ali 5,9 odst. in ljudska stranka (samostojno je nastopila le v goriškem in istrskem volilnem okrožju) s 4.648 ali 3,2 odst. glasov.

Italijanski nacionalni blok je dobil osem poslanskih mest, tri v tržaškem volilnem okrožju, pet pa v istrskem. V Trstu so bili izvoljeni Francesco Giunta, Giovanni Banelli in Fulvio Suvich, v Istri pa Luigi Bilucaglia (voditelj fašistov), Luigi Albanese, Antonio De Berti, Giovanni Pesante in Antonio Pogaschnig.

Jugoslovanska narodna stranka je odločno zmagala v goriškem volilnem okrožju, dobila je štiri poslanska mesta izmed petih, Josip Vilfan, Virgilij Ščck, Karel Podgornik in Josip Lavrenčič, v Trstu ni dosegla nobenega mandata, pač pa je bil v Istri izvoljen Josip Vilfan, ki je to poslansko mesto odstopil Uliksu Stangerju.

Komunistična stranka je dobila po en mandat na Goriškem in v Trstu, izvoljena sta bila Nicola Bombacci in Giusep-

pe Tuntar. Socialisti, republikanci in klerikalci niso bili izvoljeni v nobenem izmed treh volilnih okrožij.[33]

Jugoslovanski poslanci so z vstopom v parlament prvič dobili priložnost javno razložiti stališča in zahteve slovenske in hrvaške narodne manjšine v mejah italijanske države.

Josip Vilfan je v nastopnem govoru v italijanskem parlamentu najprej zahteval za slovanske poslance pravico, da govore v svojem jeziku. Nato je nadaljeval v italijanščini: Zavedamo se, da smo postali državljani kraljevine Italije, toda državljanske dolžnosti v političnem smislu besede in narodna čustva v etničnem smislu so si v nasprotju, zato bomo poskušali najti izhod iz tega konflikta. Nacionalisti smo toliko, kolikor postavljamo ljudstvo in narod nad državo, nikakor pa nismo nacionalisti z imperialističnimi težnjami, kakor nam očitajo nekateri naši sodeželani. Nasprotujemo italijanski državi, kolikor nas je priključila zoper našo voljo in zoper naše aspiracije, toda ne gojimo nasprotstva do italijanskega ljudstva. Zagotavljam, da Slovenci in Hrvatje italijanskega naroda ne sovražijo. Zato sem prepričan, da samo neposreden, odkrit in iskren pogovor s predstavniki italijanskega ljudstva tu, v parlamentu, utegne privesti ne do ljubezni, temveč do medsebojnega spoštovanja. Vilfan je nato razložil, v kakšnih okoliščinah živi slovensko in hrvaško prebivalstvo po dveletni okupacijski upravi, ki je že od vsega začetka zatirala narodno svobodo, kar so mu desničarski poslanci in predsednik vlade Giolitti hudo zamerili. Slišali smo lepe besede, je končal Vilfan, sedaj pričakujemo dejanj, pričakujemo globoko spoštovanje naših narodnih čustev, kakor nam je bilo obljubljeno.

Izjava, ki so jo predložili rimski zbornici predstavniki slovenskega in hrvaškega prebivalstva Julijske krajine, je vsebovala zagotovilo o lojalnih odnosih tega prebivalstva do italijanske države. V njej je rečeno, da se novi italijanski državljani slovanske narodnosti docela zavedajo posebnih okoliščin, v katerih bodo morali odslej živeti. Zavedajo se, da pripadajo slovenskemu, hrvaškemu in srbskemu narodu, znanim pod skupnim imenom Jugoslovani, s katerimi imajo naravne vezi plemenske, jezikovne, čustvene, kulturne in tradicionalne narave, in da so obenem združeni z italijanskim narodom v mogočni državni zvezi. Spričo tega spoznanja so pripravljeni in odločeni sprejeti vse posledice, ki izvirajo iz navedenih posebnih okoliščin. Kakor imajo pravico zahtevati zase najvestnejšo

skrb in najgloblje spoštovanje do vsega, kar zadeva njihovo narodno zavest, tako prevzemajo tudi vse dolžnosti, ne samo tistih, ki jih predpisuje zakon, temveč tudi tiste, ki izvirajo iz samega dejstva, da žive v tej državi. Zato bodo po svojih močeh in v mejah svojega posebnega položaja sodelovali pri uresničenju skupnih človeških in kulturnih idealov ter nravnega in gospodarskega napredka. Ta orientacija slovenskega in hrvaškega ljudstva torej narekuje njegovim zastopnikom povsem določeno ravnanje, bodisi pri zavzemanju stališč v splošnih vprašanjih, bodisi v prizadevanjih za zavarovanje in pospeševanje tistih posebnih interesov, ki jim jih je ljudstvo zaupalo. Zato si bodo slovanski poslanci prizadevali, da se z iskrenim in lojalnim, čeprav skromnim sodelovanjem v zbornici izkažejo vredni zaupanja svojih volilcev, pa tudi vredni tovariške naklonjenosti, ki jo bodo, kakor upajo, našli v poslanskih klopeh in ki so jo pripravljeni vračati z vsem srcem.[34]

Nekatere Vilfanove izjave v zvezi z obsodbo okupacijskega režima so fašistični poslanci iz Trsta in iz Istre pa tudi predsednik vlade Giolitti ostro napadli. Morda je zaradi tega poslanec Šček s svojo intervencijo poskušal popraviti vtis? Njegove izjave o vlogi Jugoslovanov v Italiji pri zbliževanju dveh sosednjih držav so bile deležne splošnega odobravanja. Pozival je vlado in poslance italijanskega naroda na »stalno, ljubečo in omikano dejavnost, usmerjeno k pomiritvi in človeški solidarnosti«. Ne vemo, kakšna bo prihodnost, je sklenil, vendar je že sedaj potrebno, da si sosednji državi ustvarita možnosti za mirno in plodno sožitje. Italijanski državljani slovenske in hrvaške narodnosti »žele in morajo postati most za popolno spravo med Jugoslavijo in Italijo, postati utegnejo duhovno gonilo, ki bo na tej zemlji oživilo čut višje človeške vzajemnosti«.[35]

Različen nastop dveh slovenskih poslancev je bil že izraz spora med strujama v političnem društvu Edinost, ki je naslednje leto privedel do razcepa slovenskega narodnega tabora. Goriška krščansko-socialna struja se je ločila od tržaških liberalcev in ustanovila lastno društvo Edinost. Razkol pa je bil predvsem posledica osebnih sporov in različnih programskih konceptov v organizaciji, medtem ko so se nastopi nasproti Italijanom razlikovali le v radikalnosti.

Kako neuresničljivi so bili nameni slovenskih narodnih voditeljev glede odnosa do italijanske države in glede dosež-

kov na področju narodnostnih zahtev, je pokazala že prva razprava v novo izvoljeni poslanski zbornici. V naslednjih mesecih in letih se je boj nadaljeval tako na poslanskih klopeh kakor po slovenskih mestih in vaseh. Toda v tem boju so slovenski narodnjaki izgubljali ped za pedjo, prav tako tudi komunisti, socialisti, republikanci in drugi napredni ter dobro misleči politiki.

V dneh, ko je bila Julijska krajina na osnovi rapalske pogodbe priključena k Italiji, so bile politične sile v deželi že razporejene na tistih izhodiščih, ki so jasno pričala o njihovi usodi v naslednjih dvajsetih letih. Delavski tabor, ki je v mesecih po okupaciji vsestransko napredoval, je bil dokončno potisnjen v defenzivo, čemur je med drugim botroval tudi njegov notranji razcep. Slovenski meščanski narodni tabor, ki so ga zadeli fašistični udarci, še preden si je utegnil začrtati svojo narodno politiko, se je po aneksiji poskušal prilagoditi novim razmeram, računajoč, da bodo demokratične tradicije italijanske države zagotavljale ohranitev narodnih pravic. V naslednjih letih so se njegova prizadevanja pokazala neučinkovita, zato mu je preostal, tako kakor komunistom in socialistom, le podtalni odpor zoper fašistični režim. Italijanske meščanske stranke, ki so bile dve leti po zasedbi nepomembne, nepopularne in nesposobne za vsak resnejši nastop, so se zatekle pod zastavo nacionalizma ter se z redkimi izjemami utopile v fašizmu. Fašizem, ki je šele v mesecih po okupaciji zagledal luč sveta, si je do aneksije že utrl pot do oblasti, v Julijski krajini je dejansko postal gospodar političnega položaja še pred formalnim prevzemom oblasti.

ORIS VIROV IN LITERATURE

Arhivsko gradivo

Dosedanje raziskave o zgodovinskem razvoju Slovencev pod Italijo slone pretežno na časopisnih virih in redkih zbirkah objavljenih dokumentov, medtem ko je bilo doslej dostopno arhivsko gradivo docela fragmentarno. Razlogi za pomanjkanje dokumentarnih virov tiče v dejstvu, da sta središči bivše goriške in tržaške pokrajine ostali pod Italijo in z njima arhivski fondi italijanske provenience, ki so nedostopni tudi za italijanske raziskovalce. Tostran meje so ohranjeni le maloštevilni in okrnjeni arhivi občin ter registraturi puljske in reške prefekture, ki sta vključevali manjši del ozemlja, naseljenega s prebivalstvom slovenske narodnosti.

To vrzel v arhivski dokumentaciji je dandanes mogoče izpolniti z uporabo gradiva, shranjenega v *Archivio Centrale dello Stato* v Rimu. Tu so dragoceni dokumenti, ki so nastali pri osrednjih oblastnih organih v Rimu, oziroma so jih tjakaj pošiljali organi deželne oblasti iz Julijske krajine. Gradivo za dobo po letu 1918 je po italijanskih zakonskih predpisih zaupnega značaja, zato ga je mogoče uporabljati le s posebnim dovoljenjem Consiglio Superiore degli Archivi pri notranjem ministrstvu, vendar ne v celoti, ker je državni arhiv dolžan zavarovati zaupnost posameznih dokumentov ali zbirk, katerih uporaba bi utegnila škodovati ugledu živečih osebnosti.

Za pričujočo raziskavo sem uporabila gradivo treh pomembnejših arhivskih fondov, shranjenih v rimskem arhivu:

1. Arhiv *Comando Supremo*, fond *Segretariato Generale per gli Affari Civili*, 1915—1919, vsebuje vire, ki zadevajo prvo obdobje italijanske zasedbe Julijske krajine, od srede 1918. leta do srede 1919. leta. Segretariato Generale per gli Affari Civili je bil v času vojne osrednji upravni organ za operacijska območja in za ozemlje, ki ga je zasedla italijanska vojska. Arhivski fond vsebuje poleg dokumentov, izdanih v zvezi s civilno upravo zasedenega ozemlja, tudi vire za spoznavanje splošnih razmer v Julijski krajini v času zasedbe. Dragocen vir so okrožnice in navodila generalnega sekretariata guvernerstvu in vojaškim poveljstvom, zlasti glede postopanja s prebivalstvom slovenske in hrvatske narodnosti, ter poročila deželnih in krajevnih vojaških oblasti o načinu zasedbe, o odnosih prebivalstva do okupacijskih sil, o splošnih razmerah ter

političnih in upravnih ukrepih. Med poročili so zlasti zanimiva zaupna obvestila Notiziario politico militare, ki jih je vsak dan sestavljal Ufficio informazioni pri 3. armadi na osnovi podatkov, zbranih pri zaupnikih, in zbirna poročila o splošnem položaju na zasedenem ozemlju, ki vsebujejo nekatere zanimive podatke o slovenskih vaseh. Žal so zbirke teh obvestil in poročil nepopolne, včasih manjkajo poročila za tedne in mesece. Omenim naj še gradivo, ki zadeva internacijo Slovencev in Hrvatov, ki vsebuje poleg navodil in ukazov tudi sezname interniranih in obremenilno gradivo. Poročila vojaških poveljstev sicer ne morejo dati objektivne podobe razmer, ki so vladale med Slovenci v prvih mesecih zasedbe, pričajo pa o mišljenju, stališčih in odnosih zasedbenih oblasti do prebivalstva slovenske narodnosti.

2. Arhiv *Presidenza del Consiglio dei Ministri* vsebuje več fondov, med njimi Atti del Consiglio, Verbali in za nas najbolj uporabna fonda Gabinetto ter Ufficio Centrale per le Nuove Provincie.

a) Fond *Gabinetto* je razdeljen na dve seriji: Atti amministrativi, ki je urejena po problemih, ter Provvedimenti legislativi, ki je urejena po ministrstvih. Za čas vojne obstaja še posebna serija *Prima guerra mondiale*, ki vsebuje vire za Julijsko krajino v obdobju pred priključitvijo k Italiji in deloma do leta 1922, ko je bila uprava dežele docela prilagojena upravni ureditvi italijanske države. To gradivo dopolnjuje gradivo fonda Segretariato Generale per gli Affari Civili, od avgusta 1919 pa gradivo fonda Ufficio Centrale per le Nuove Provincie. Vsebuje dragocene dokumente o urejevanju zakonodaje na zasedenem ozemlju, o upravnih spremembah, o političnih in gospodarskih ukrepih ter o šolskih in jezikovnih vprašanjih. Kabinet je sprejemal tudi prošnje in pritožbe organizacij, društev ali posameznikov, ki jih je reševal prek osrednjega urada za nove pokrajine. Dragocena je zaupna korespondenca med predsednikom vlade, vrhovnim vojaškim poveljstvom, guvernerjem, načelnikom osrednjega urada ter generalnim civilnim komisarjem za Julijsko krajino. Serija *Atti amministrativi* vsebuje vire, ki zadevajo mirnodobna vprašanja, zato je v tej zbirki za Julijsko krajino v času zasedbe le malo podatkov.

Zbirki Prima guerra mondiale in Atti amministrativi sta urejeni po problemih, seznami pa opremljeni s kratkimi regestami. Uporabljala sem zlasti gradivo, navedeno pod gesli: Austria, Gorizia, Jugoslavia, Nuove Provincie, Trieste, Venezia Giulia, irredentismo, irredenti, terre occupate, Slavi, propaganda antiitaliana in podobno. Regeste posameznih aktov sicer veliko obetajo, vendar je ohranjeno gradivo večinoma fragmentarno, včasih omejeno na končne rezultate in v redkih primerih povezano z nastankom in razvojem posameznega vprašanja, pač v skladu z značajem organa, ki je bil poklican, da obravnava določena vprašanja na najvišji stopnji. Zraven tega pa so bili premnogi dokumenti, včasih najvažnejši, »per ordine superiore« iztrgani iz fondov in preloženi neznano kam. Le za nekatere izmed teh dokumentov najdemo nadomestila v fondu Ufficio Centrale. Ni izključeno, da je fašistična vlada v letih, ko je Primorsko preplavil odpor zoper fašizem, izločila gradivo o vprašanju slovensko-hrvaške manjšine. Možno pa je tudi, da mi arhivarji nekaterih dokumentov niso izročili spričo

določila o strogo zaupnem gradivu. Omenimo nekatere regeste, ki so zabeležene v seznamih, pa jih v fasciklih ni: Trieste-vescovo, movimento clericale e socialista jugoslavo, autonomia scolastica, direttive politiche a Petitti, questione del confini politici e interessi economici, condizioni politiche Venezia Giulia, elementi sloveni e croati pericolosi in podobno.

b) Poseben fond, ki je v sestavi arhiva predsedstva, je *Ufficio Centrale per le Nuove Provincie*. Ta fond je za nas najbolj pomemben, ker vsebuje največ gradiva za zgodovino Primorske v letih 1919 do 1922.

V avgustu 1919 je bila vojaška uprava v Julijski krajini in Tridentinski Benečiji zamenjana s civilno. Segretariato Generale per gli Affari Civili, ki je dotlej upravljal zasedeno ozemlje, je bil odpravljen, osrednjo oblast, ki jo je dotlej opravljalo vrhovno vojaško poveljstvo, je prevzel sam predsednik ministrskega sveta. Kot izvrševalni organ je bil ustanovljen Ufficio Centrale per le Nuove Provincie, ki mu je načeloval senator Francesco Salata, po rodu s Cresa. Pri osrednjem uradu je torej nastal arhiv z dokumenti o vseh pomembnejših vprašanjih na političnem, gospodarskem, socialnem, zakonodajnem, upravnem, kulturnem in cerkvenem področju, vsebuje pa tudi dokumente v zvezi z javno varnostjo in vojaškimi ter obrambnimi vprašanji. Zlasti je dragocena korespondenca med predsednikom vlade, načelnikom urada, generalnim civilnim komisariatom in pristojnimi ministrstvi glede posameznih vprašanj, čeprav je večkrat fragmentarna. Fond vsebuje tudi elaborate, pritožbe in poslanska vprašanja z odgovori. Ker je bil načelnik urada prvi in glavni svetovalec predsednika ministrskega sveta v zadevah novih pokrajin, so dragoceni nekateri njegovi spisi, ki pričajo o stališčih do slovenskega in hrvaškega prebivalstva.

Arhiv Ufficio Centrale je razdeljen na več serij, vendar niso vse dostopne za raziskavo. Uporabljala sem serijo A, ki vsebuje naslednjo problematiko: Affari generali e complessivi, Governatorati e Commissariati generali civili, Giunte provinciali, Amministrazioni comunali, provvedimenti legislativi, politica — ordine pubblico, scioperi, associazioni, partiti, interrogazioni parlamentari, deputati in affari giustizia-culto. Bolj kot za razvoj političnih strank in gibanj je gradivo uporabno za raziskavo upravne in zakonske problematike, druge serije pa za gospodarska, kulturna, socialna in šolska vprašanja. Gradivo osrednjega urada je bilo prvič uporabljeno za pričujočo raziskavo. Ker je neurejeno in nepopisano, je njegova uporaba dokaj težavna.

3. V arhivu *Ministero dell'Interno* je najpomembnejši fond *Direzione Generale di Pubblica Sicurezza*, ki je razdeljen v oddelke, izmed katerih sem uporabljala zlasti *Sezione Affari Generali e Riservati*.

Glavni del arhiva te sekcije je urejen kronološko, vsako leto pa po problemih — kategorijah in po provincah. Naslovi kategorij že sami po sebi pričajo, kaj arhiv vsebuje: estero, irredentismo, propaganda jugoslava, ordine pubblico, movimento sovversivo, movimento fascista, partito comunista, partito repubblicano, partito popolare, movimento anarchico in druga vprašanja, kot so zavaro-

vanje državnikov, železnice, volitve itd. Poleg navedenih kategorij sem pregledala posebne kategorije: associazioni, stampa in agitazione pro Fiume e Dalmazia. Iz oddelka *Atti speciali*, ki prav gotovo vsebuje dragoceno gradivo za obravnavana vprašanja, sem smela uporabiti le nekatere dokumente, ker je fond strogo zaupen.

V generalno direkcijo javne varnosti so se stekale brzojavke o drobnih vsakdanjih dogodkih in incidentih, o poteku stavk in gibanj, o strankarskih sejah, kongresih, sklepih in stališčih, o političnih osumljencih, policijskih operacijah, aretacijah, prekrških in podobno. Najbolj uporabna in dragocena so zbirna poročila za posamezno obdobje ali o posameznem pomembnejšem dogodku, ki vsebujejo poleg konkretnih podatkov tudi ocene, mnenja in predloge generalnega civilnega komisarja, kvestorja ali okrajnih oblastvenih organov. Teh poročil je za obravnavano obdobje sorazmerno malo, nanašajo se predvsem na razmere v Trstu in v Istri, medtem ko o slovenskem podeželju tu ne najdemo podatkov.

Deli registrature *tržaške in goriške prefekture in kvesture* so shranjeni v arhivu *Inštituta za zgodovino delavskega gibanja* v Ljubljani in v *arhivu centralnega komiteja ZKS*. To gradivo je fragmentarno in za obravnavano obdobje ne vsebuje važnejših virov. Arhivski fond *sežanske podprefekture* je shranjen v Arhivu Slovenije, toda med delom še ni bil urejen in dostopen za raziskavo.

Podatki in ocene, ki jih vsebujejo dokumenti italijanskih oblastnih in policijskih organov, niso vedno zanesljivi in objektivni. Poročevalci so sporočali nadrejenim pač tisto, kar so utegnili odkriti; njihove ocene kažejo težnje po opravičevanju lastnih ukrepov, njihovi predlogi so izraz osebnih stališč in odnosov, ki so jih večinoma narekovali nacionalni vzgibi. Za popolno rekonstrukcijo političnega razvoja bi bilo torej treba primerjati te vire z arhivi strank, toda le-ti niso ohranjeni, najbrž so bili uničeni v času fašističnega režima, le tu pa tam je mogoče najti kakšen drobec.

V *Istituto Antonio Gramsci* v Rimu je ohranjen del arhiva *Partito Comunista Italiano*. Gre večinoma za fotokopije, ki jih je inštitut dobil iz arhiva kominterne v Moskvi, kamor so se stekala poročila posameznih komunističnih strank. Arhiv vsebuje predvsem vire za obdobje ilegalnega delovanja, to je za dobo po letu 1923, medtem ko je za predhodno obdobje ohranjenih malo dokumentov, v katerih ni pomembnejših podatkov za Julijsko krajino.

Posamezne dokumente o protifašističnem gibanju zbira in hrani *Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli e Venezia Giulia* v Trstu. Za obravnavano obdobje so uporabni le poročilo o političnih strankah iz leta 1918 in odlomki iz dokumentov o političnem društvu Edinost, ki jih je zbral C. Schiffrer.

Arhivsko gradivo, ki je nastalo pri slovenskih ustanovah in je shranjeno v Sloveniji, je fragmentarno. Za spoznavanje okoliščin v Julijski krajini v prvih povojnih mesecih je uporaben arhivski fond *Pisarna za zasedeno ozemlje v Ljubljani*. Del tega fonda hrani *Arhiv Slovenije*, del pa *Inštitut za narodnostna vprašanja* v Ljubljani. Fond obsega le nekaj fasciklov dokumentov, ki se večinoma nanašajo na prve mesece zasedbe. Poleg administrativnih aktov pisarne in nekaterih zapisnikov sej Jadranskega zbora vse-

buje razne elaborate o jezikovnih, kulturnih in gospodarskih vprašanjih, poročila posameznikov, ki so živeli na zasedenem ozemlju, ter zbirna poročila, ki jih je sestavljala pisarna, da bi obvestila mednarodno javnost o razmerah na Primorskem. Poročila zaupnikov in emigrantov, ki so se zatekli v Jugoslavijo, vsebujejo opis okoliščin in dogodkov na zasedenem ozemlju, ukrepe okupacijskih oblasti ter vtise in razpoloženje prebivalstva v prvih dneh zasedbe. Primerjava teh virov s poročili italijanskih vojaških poveljstev daje precejšnje možnosti za rekonstrukcijo prave podobe tistega časa. Nekaj podatkov za prve mesece zasedbe je mogoče najti tudi v fondu *Narodni svet v Ljubljani*, 1918—1919, ki ga hrani Arhiv Slovenije.

Zapuščino glavnega zastopnika primorskih Slovencev *dr. Josipa Vilfana* hrani *Mestni arhiv Ljubljane*, sicer pa je last Inštituta za narodnostna vprašanja. Poleg osebnih dokumentov in izredno bogate korespondence vsebuje zbirka tudi nekatere akte političnega duštva Edinost, nekaj zapiskov, resolucij, spomenic in elaboratov, sestavljenih v zvezi z zahtevami Slovencev pod Italijo. Večji del gradiva je nastal v dobi po aneksiji, medtem ko je za obravnavano obdobje gradivo boj fargmentarno. Zanimiva je korespondenca dr. Otokarja Rybařa.

Mestni arhiv hrani tudi manjšo zbirko aktov *Krajevnega narodnega sveta v Trstu*, ki je bila, sodeč po ožganih robovih, rešena iz gorečega Narodnega doma v Trstu.

O arhivu političnega društva Edinost, ki je do srede leta 1920 imelo sedež v Narodnem domu, ni mogoče ugotoviti, ali je ohranjen in kje je. Ob napadu na Narodni dom sta bila rešena pred požarom dva zaboja arhivalij, ki ju je prevzel jugoslovanski konzul v Trstu. O tem je poročal v Rim generalni civilni komisar in zahteval, da se smeta odpreti le v prisotnosti sodnih oblasti. Ne vemo, kaj sta zaboja vsebovala, morda arhiv društva Edinost ali drugih organizacij, ki so imele sedež v Narodnem domu, morda arhiv odvetniške pisarne dr. Vilfana, ki je tudi zgorela v Narodnem domu, ne vemo pa tudi za njuno nadaljnjo usodo.

Zapuščino istrskega zastopnika v italijanskem parlamentu *Ulikse Stangerja* hrani *Sjeverojadranski institut — JAZU* na Reki. Za našo raziskavo je prišel le deloma vpoštev, ker vsebuje vire za čas po aneksiji in seveda, predvsem za Istro.

Nekaj drobcev o okupaciji v Julijski krajini najdemo tudi v fondu *Dravske divizijske oblasti* v *Vojno istorijskem institutu* v Beogradu.

V drugih ustanovah, v občinskih arhivih in muzejih v Novi Gorici, Kopru, Postojni, v Idriji in Tolminu, so shranjeni le drobci občinskega ali krajevnega značaja, ki zadevajo večinoma upravna in gospodarska vprašanja.

Objavljeni viri

Zbirke virov o Julijski krajini med dvema vojnama so za tematiko, ki jo obravnavamo, le deloma uporabne, ker se večinoma nanašajo na dobo fašističnega raznarodovanja, ali pa so okvirnega

značaja, ker obravnavajo jadransko vprašanje ali splošen razvoj v Italiji.

Za čas razpada habsburške monarhije in za prvi mesec italijanske zasedbe sem s pridom uporabila zbirko dokumentov Trieste, Ottobre-Novembre 1918, Raccolta di documenti del tempo a cura di Salvatore Francesco Romano, I, II, III, Milano 1968. Zbirka je razdeljena v tri dele: Gli ultimi giorni della dominazione austriaca, L'amministrazione provvisoria del Comitato di Salute Pubblica in Gli inizi del Governo Militare Italiano. Vsebuje dokumente, zbrane v vseh dostopnih arhivih v Italiji in Jugoslaviji ter v časopisju, o različnih vprašanjih, o mednarodnih odnosih, notranji in zunanji politiki, o civilni in vojaški upravi, o političnih strujah, o verskih in gospodarskih vprašanjih, zlasti dragoceni so zapisniki sej in akti odbora za javno blaginjo. Objavljeno gradivo se žal nanaša samo na mesto Trst, o Gorici in drugih primorskih krajih ne najdemo podatkov. Za Goriško je objavljenih nekaj virov v reviji Goriška srečanja. V letniku 1968, št. 15—16 so Dokumenti iz »prevratnih dni« na Goriškem, ki jih je zbral in predstavil B. Marušič. Gre za pozive, oglase in okrožnice pokrajinskega odseka narodnega sveta v Gorici, izdane v dneh od 31. oktobra do 8. novembra 1918.

O italijanski zasedbi ter o mednarodnih vprašanjih v zvezi z zasedbo Julijske krajine najdemo nekaj podatkov v obsežni zbirki I Documenti diplomatici italiani, ki izhaja v Rimu. Peta in šesta serija vsebujeta dokumente za dobo od avgusta 1914 do oktobra 1922. Nekaj podatkov o stališčih tržaških Slovencev glede vstopa Italije v vojno vsebuje dnevnik C. Gallija, Diari e lettere, Firenze 1951, o pripravah goriških Italijanov na razpad Avstro-Ogrske pa dnevnik C. L. Bozzi, Gorizia nel 1918, Testimonianze e documenti dell'epoca ed un »diario giovanile«, priloga IX k Studi Goriziani, Gorica 1968. O prihodu italijanske vojske v Trst najdemo zanimive podatke v R. Alessi, Dall'Isonzo al Piave, Lettere clandestine di un corrispondente di guerra, Verona 1966.

V obsežni zbirki Atti parlamentari, serija Discussioni, ki jih je izdajala italijanska poslanska zbornica, so objavljeni zapisniki sej italijanskega parlamenta, interpelacije in poslanska vprašanja ter odgovori. Poleg razprav o jadranskem vprašanju in mirovnih pogodbah so v tej zbirki zlasti zanimive interpelacije socialističnih poslancev glede upravnih, političnih in gospodarskih vprašanj zasedenega ozemlja in glede ravnanja oblasti s prebivalstvom slovenske in hrvatske narodnosti.

Največ objavljenih virov se nanaša na delavsko gibanje in na socialistično stranko. V zapisnikih državnih kongresov, Resoconto stenografico del XVI Congresso Nazionale del Partito Socialista Italiano, Roma 1920 ter Resoconto stenografico del XVII Congresso Nazionale del Partito Socialista Italiano, Livorno 1921, najdemo načelna stališča stranke do narodnega vprašanja. Zbirka spisov tržaškega socialista Alda Oberdorferja II socialismo del dopoguerra a Trieste, Firenze 1922, je dragocena zlasti za razumevanje notranje krize v socialistični stranki ter za spoznavanje odnosov desnih italijanskih socialistov do Slovencev. Zbirka Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije, tom V, Sociali-

stično gibanje v Sloveniji 1869—1920, Beograd 1951, vsebuje nekaj podatkov o kongresih slovenskih socialistov Julijske krajine 1919. leta ter nekaj člankov, objavljenih v tedanjem časopisju zlasti v zvezi z razkolom stranke. V delih I. Regent, Poglavja iz boja za socializem, I, II, III, Ljubljana 1958, 1960 in 1961, so ponatisnjeni članki in spominski sestavki, ki jih je Regent objavljal v raznih časopisih in revijah. Obravnavajo vprašanja notranje in zunanje politike, razvoj delavskega gibanja na Primorskem, odnos socialistov do posameznih vprašanj in za nas zlasti zanimiv odnos socialistov do slovenskega narodnega gibanja. Za ideološka vprašanja, vendar s skromnimi podatki za Julijsko krajino, je zanimiva zbirka spisov Ermanna Bartellinija La rivoluzione in atto e altri scritti, Firenze 1967. Deli Giuseppeja Piemonteseja Il movimento operaio a Trieste, Dalle origini alla prima guerra mondiale, Udine 1961, ter Tiberio, Il fascismo a Trieste negli anni 1919—1923, Documenti e reminiscenze, Udine, tudi vsebujeta nekaj dokumentov, zlasti pa spominskih podatkov o delavskem gibanju v zadnjih mesecih vojne ter o spopadih med socialisti in fašisti. V Zborniku fotografij iz delavskega gibanja in dejavnosti komunistične partije na Slovenskem, 1867—1941, I/1, Ljubljana 1964, so objavljene fotografije, ki pričajo o razvoju delavskega gibanja ter o fašističnem terorju zoper delavske in slovenske narodne ustanove.

Spisi in članki tržaškega fašističnega voditelja so zbrani v F. Giunta, Essenza dello squadrismo, Roma 1931.

Posamezne dokumente o Julijski krajini v dobi zasedbe najdemo v raznih revijah, zbornikih in razpravah. Poleg že omenjenih Goriških srečanj je treba omeniti Jadranski koledar, ki izhaja v Trstu, ter revije: Trieste, rivista politica giuliana, Iniziativa isontina, ki izhaja v Gorici, in La Porta orientale, rivista giuliana di storia politica ed arte, ki izhaja v Trstu. Več dokumentov je objavljenih za Istro, zlasti v Vijesniku istorijskog arhiva u Rijeci, Jadranskem zborniku in periodičnem tisku. O Hrvatih pod Italijo so objavljali dokumente V. Bratulić, med drugim je pomembna zbirka Dokumenti o obrani i istrebljanju hrvatskih škola u Istri pod Italijom, Zagreb 1955, D. Klen, Neki dokumenti o svećenstvu u Istri između dva rata, Zagreb 1955 ter B. Krizman, Građa o talijanskoj okupaciji Rijeke, Istre i Hrvatskog Primorja 1918 godine v Jadranskem zborniku, l. I, 1956. Zbirke dokumentov, ki so bile izdane v zvezi z razmejitvijo po drugi svetovni vojni, kakor Documents sur la denationalisation des Yugoslaves de la Marche Julienne, Beograd 1946, vsebujejo zlasti vire o fašistični raznarodovalni politiki, za obravnavano obdobje pa le nekaj dokumentov o Istri.

Za upravnopolitična in gospodarska vprašanja so poleg uradnih listov uporabne zbirke, ki so jih izdali uradni organi: Sette mesi di assistenza nazionale nella Venezia Giulia, izd. generalni komisariat za civilno skrbstvo in propagando; Nella Venezia Giulia a due anni di Vittorio Veneto, Trieste 1920, izd. Ufficio tecnico di propaganda nazionale, odsek v Trstu, in L'Italia nella Venezia Giulia nel primo biennio della liberazione (1918-XI. 1920), Trieste 1921. Spisi načelnika osrednjega urada za nove pokrajine so v delu F. Salate, Per le Nuove provincie e per l'Italia, Discorsi

e scritti con note e documenti, Roma 1922, govori in razglasi generalnega civilnega komisarja za Julijsko krajino pa v spominih A. Mosconija I primi anni di governo italiano nella Venezia Giulia, Trieste 1919—1922, Bologna 1924. O šolstvu je objavljeno poročilo šolskemu ministru za dobo 1915—1921 v G. Feretti, Le scuole nelle Terre redente, Firenze 1923.

Največ objavljenih virov se nanaša na mednarodno reševanje jadranskega vprašanja in na diplomatski boj za meje, vendar ima to gradivo za proučevanje razvoja v Julijski krajini le stranski pomen. Uporabno je za razumevanje širših okoliščin, ki so vplivale na razvoj v sami deželi. Med zbirke, ki sem jih deloma uporabljala, spadajo: Dokumenti o jadranskem vprašanju (angleška bela knjiga), Ljubljana 1920; F. Šišić, Jadransko pitanje na konferenci mira u Parizu, Zagreb 1920; G. Salvemini, Dal patto di Londra alla pace di Roma, Documenti della politica che non fu fatta, Torino 1925; B. Krizman-B. Hrabak, Zapisnici sa sednica Delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenci u Parizu 1919 do 1920, Beograd 1960; Rapalski ugovor, Sporazum i konvencija između Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Italije, Beograd 1923 in V. M. Jovanović, Rapallski ugovor 12. novembra 1920, Zbirka dokumenata, Zagreb 1950.

Prav tako okvirnega značaja so zbirke virov o nastanku jugoslovanske države, kakor F. Šišić, Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1914—1919, Zagreb 1920, ter objavljeni viri o notranjih razmerah v italijanski državi: A. Monticone, Nitti e la grande guerra, Milano 1961; N. Valeri, La lotta politica in Italia dall'unità al 1925, Idee e documenti, Firenze 1958; R. De Felice, Sindacalismo rivoluzionario e fiumanesimo nel carteggio De Ambris-D'Annunzio (1919—1922), Brescia 1966; P. Nenni, Vent'anni di fascismo, Milano 1965; G. Giolitti, Discorsi extraparlamentari, Torino 1952; Dalle carte di G. Giolitti, Quaranta anni di politica Italiana, Milano 1963 in drugi spisi ali posamezni dokumenti, objavljeni v raznih razpravah.

Časopisje

Politični časopisi, dnevniki, tedniki in revije, so dragocen vir za spoznavanje organizacijskega razvoja posameznih strank, njihove politike, stališč in odnosov do vprašanj, ki zadevajo Slovence na zasedenem ozemlju. Bibliografski opis in seznam časopisov, ki so izhajali v Julijski krajini, je sestavil Cesare Pagnini, I Giornali di Trieste dalle origini al 1959, Milano 1960. Za Trst obstaja še bibliografija Giornali e periodici di Trieste 1781—1946, Trieste 1946, za Goriško pa bibliografija Jolanda Pisani, La Stampa a Gorizia dal 1800 ai giorni nostri, v Studi Goriziani, l. 1956, št. 19. Miša Šalamun je obdelala Slovensko primorsko časopisje v zbirki Študijska knjižnica v Kopru 1951—1961, Koper 1961, Narodna in študijska knjižnica v Trstu pa je izdala Bibliografijo slovenskega tiska v Italiji med dvema vojnama, Trst 1966.

Za pričujočo raziskavo sem s pridom uporabljala zlasti časopise, ki so jih izdajali Slovenci: dnevnik Edinost, glasilo sloven-

skega političnega društva Edinost, ki je izhajalo v Trstu od 1876. do 1928. leta; tednik Goriška straža, leta 1918 je izšlo 10 številk, nato je redno izhajal od oktobra 1919 do leta 1928, in Delo, glasilo socialistične zveze v Julijski Benečiji, pozneje glasilo Komunistične stranke Italije, ki je enkrat, nekaj časa trikrat na teden izhajalo v Trstu od februarja 1920 do avgusta 1926. Italofilski list Goriški Slovenec (1919—1921) priča o poskusih pridobivanja Slovencev za Italijo. Iz revialnega tiska sem uporabljala zlasti kulturni vestnik Njiva, ki ga je izdajal višji kulturni svet za slovenski proletariat. Izhajal je v Trstu od januarja do avgusta 1919, najprej je bil tednik, nato mesečnik.

Nekaj podatkov sem zajemala tudi iz časopisov, ki so izhajali v Ljubljani, zlasti iz socialnodemokratskega dnevnika Naprej in iz glasila komunistične stranke Jugoslavije Rdeči prapor.

Italijanski časopisi so v nasprotju s slovenskimi, ki jih večinoma hrani Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, težje dostopni. Le nekatere nepopolne zbirke so shranjene v študijski knjižnici v Kopru, medtem ko je ves tisk zbran v Biblioteca civica v Trstu.

Italijanska socialistična stranka je izdajala dnevnik Il Lavoratore (1894—1921), ki sta se mu 1919. leta pridružila večernik Il Lavoratore della Sera in mladinski list La Riscossa. Po razkolu januarja 1921 je Il Lavoratore postal glasilo komunistične stranke Italije, medtem ko so socialisti izdajali Il Lavoratore socialista, ki je pomemben zlasti za leto 1921, ko komunistično glasilo zaradi požgane tiskarne ni izhajalo. Leta 1918 je desni socialist Edmondo Puecher izdajal politično revijo La Lega delle Nazioni, v kateri je zastopal priključitev Primorske in Istre k Italiji in polemiziral z uradnimi stališči stranke, zlasti s Tumo.

Liberalno nacionalna struja je 1. novembra 1918 začela izdajati dnevnik La Nazione, ki je izhajal do 1922. leta. Leta 1919 je po prekinitvi v letih vojne ponovno začel izhajati dnevnik Il Piccolo z večerno izdajo Il Piccolo della Sera, ki naj bi bil skupno z La Nazione protiutež popularnemu socialističnemu listu Il Lavoratore. Struja socialnih demokratov in reformistov je leta 1918 za kratko dobo izdajala Il Grido della libertà, ki ga je že leta 1919 zamenjala desničarsko in nacionalistično usmerjena L'Era Nuova; v Pulju pa je izdajala dnevnik L'Azione. V opoziciji do nacionalistične Ere je republikanska stranka od leta 1920 izdajala tednik L'Emancipazione, Organo repubblicano della Venezia Giulia, medtem ko je fašistična stranka jeseni 1920 začela izdajati svoj dnevnik Il Popolo di Trieste, ki se je edini poleg Piccola obdržal ves čas fašistične vladavine.

Za raziskavo uradne in zakonodajne politike so uporabne zbirke uradnih aktov, in sicer zbirka italijanskih zakonov in uredb Leggi e Decreti; slovenska izdaja Bollettino ufficiale, Uradni vestnik, ki ga je v letih 1919—1921 izdajal generalni civilni komisariat v Trstu, ter Bollettino atti ufficiali e foglio annunzi legali. Seznam vseh zakonov in uredb za Julijsko krajino je v Indice alfabetico e cronologico delle leggi e decreti emanati per le Nuove Provincie del Regno, 1919—1921, Roma 1922.

O problemih Julijske krajine in Trsta je objavljenih mnogo knjig, razprav, študij in člankov tako jugoslovanskih avtorjev kakor italijanskih raziskovalcev in piscev drugih narodnosti. Pregled in oceno literature, ki je izšla po letu 1942, dobimo v F. Zwittra Bibliografiji o problemu Julijske krajine in Trsta 1942—1947, ZČ, II—III/1948—1949. Za naslednje obdobje so dela o Julijski krajini vključena v splošni bibliografiji slovenske zgodovine, ki jo je sestavil V. Melik s sodelavci in objavljal v Zgodovinskem časopisu. Iz obsežne literature je za dobo in tematiko, ki ju obravnavamo v pričujoči razpravi, neposredno uporaben le manjši del publikacij.

Za boljši pregled uporabljene literature je potrebna njena razvrstitev na naslednje skupine: spomini, splošna dela o Julijski krajini, dela o posameznih vprašanjih ter splošna dela o zgodovinskem razvoju v Italiji, v Jugoslaviji ter o jadranskem vprašanju.

1. *Spomini* oseb, ki so doživljale obravnavano obdobje, so dragocen vir za spoznavanje in razumevanje okoliščin in posameznih dogodkov. O političnem življenju na Primorskem po prvi svetovni vojni, zlasti pa o delavskem gibanju, najdemo podatke in ocene v knjigi I. Regenta Spomini, Lj. 1967 in drugih spominskih sestavkih istega avtorja, kakor Odlomek spominov o ustanovitvi Komunistične partije v Julijski krajini in Istri, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, l. 1960, št. 2, Ob štirideseti obletnici Dela, Delo 1960, št. 49, Ob spominu na dr. Tumo, PDk, april 1966 in drugi članki. Delo H. Tume Iz mojega življenja, Spomini, misli in izpovedi, Lj. 1937, vsebuje zlasti ocene splošnih političnih okoliščin. Za dogodke ob razpadu avstro-ogrske monarhije sem uporabljala tudi R. Golouha Pol stoletja spominov, Lj. 1966 in polspominske spise A. Prepeluha Pripombe k naši prevratni dobi, Lj. 1938. V spominskem sestavku E. Besednjaka Buditelju in voditelju naroda Virgilu Ščeku v spomin, Novi list (Gorica), l. VII—IX, najdemo le nekaj podatkov o slovenskem narodnem gibanju v dobi italijanske okupacije, ker večji del teksta obravnava fašistično nasilje zoper Slovence. Deli L. Čermelja Spomini na moja tržaška leta, Lj. 1969 in P. Hočevarjeve Pot se vije, Trst 1969, vsebujeta med drugim opis okoliščin, v katerih so živeli primorski Slovenci v prvih letih po vojni, in njihovo dejavnost na kulturnem in prosvetnem področju, političnih vprašanj pa se le bežno dotikata. Podobno opisuje G. Stuparich v delu Trieste nei miei ricordi, Garzanti, 1948, vtise in doživetja demokratično usmerjenega tržaškega Italijana.

Precej podatkov o upravnih, političnih, narodnostnih in gospodarskih vprašanjih najdemo v spominih nekdanjega generalnega civilnega komisarja za Julijsko krajino A. Mosconija I primi anni di governo italiano nella Venezia Giulia, Trieste 1919—1922, Bologna 1924; zlasti so zanimiva njegova stališča do političnih gibanj in posebej do Slovencev, ker pričajo o raznarodovalnih namenih oblasti že v predfašistični dobi. Oris italijanskih političnih osebnosti najdemo v spominih R. Alessija Trieste viva, Fatti — uomini — pensieri Roma 1954. Okvirno so uporabni spomini zunanjega mi-

nistra grofa. C. Sforze. L'Italia dal 1914 al 1944, quale io la vidi, Roma 1944, v manjši meri pa spomini predsednikov italijanske vlade: V. E. Orlando, Memorie, 1915—1919, Milano 1960, F. S. Nitti, Rivelazioni, Dramatis Personae, Napoli 1948 ter G. Giolitti, Memorie della mia vita, Ed. Garzanti 1945.

Spričo dejstva, da arhivski viri političnih strank niso ohranjeni, sem poskušala zapolniti to vrzel s pričevanji tedanjih političnih delavcev. Vendar se njihovi podatki zaradi odmaknjenosti dobe pa tudi zaradi stranske vloge, ki so jo imeli v politiki (glavni voditelji so mrtvi), nezanesljivi. V Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja in v arhivu centralnega komiteja ZKS v Ljubljani je zbrano precejšnje število spominskih sestavkov, zapisnikov zasliševanj in izjav o političnem delovanju posameznikov med dvema vojnama, toda večina podatkov v tem gradivu se nanaša na dobo ilegalnega delovanja. Za našo raziskavo so uporabni zlasti spomini Z. Jelinčiča in nekatere izjave članov socialistične in komunistične stranke.

2. *Splošna dela* o *Julijski krajini* vsebujejo preglede zgodovinskega razvoja ali določenega vprašanja od naselitve do današnjih dni, zato so uporabna predvsem za razumevanje predzgodovine obravnavane problematike ter splošnih okoliščin v dobi med vojnama. Med pomembna dela, ki so izšla v Jugoslaviji, spadata zbornika razprav Istra i Slovensko Primorje, Borba za slobodu kroz vijekove, Beograd 1952 in Oko Trsta, Beograd 1945. V delu L. Čermelja Slovenci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama, Ljubljana 1965, je temeljito obdelana raznarodovalna politika italijanske države do slovensko-hrvaške manjšine, ne pa tudi reakcija Slovencev na to politiko. V drugih Čermeljevih razpravah: Jugoslovani u Italiji, Glasnik jugoslovanskog profesorskog društva, XVIII, zv. 8, 1933, Bilanca našega naroda za mejami, Ljubljana 1939 in Politično-upravna razdelitev Julijske krajine v razvojnem pregledu do 31. maja 1927, Luč, l. I, 1927, najdemo predvsem demografske podatke. Podobno tematiko vsebuje knjiga V. Rapotca Praksa Italije s Slovenci in Hrvati (1918—1940), Koper 1952, medtem ko se delo A. Gabrščka, Goriški Slovenci, II, 1903—1923, Ljubljana 1934, le v zaključnih poglavjih dotika dobe italijanske okupacije. Nekaj podatkov za to dobo najdemo tudi v spisu J. Lovrenčiča (Chronista Sontiacus) Slovenci v Italiji, Slovenci v desetletju 1918—1928, Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine, Ljubljana 1928. Odličen, čeprav sumaren pregled o razvoju primorskega vprašanja dobimo v sestavku F. Zwittra Primorsko vprašanje v luči zgodovinskih dejstev, Srečanja IV/1969, št. 9.

Izmed del italijanskih, ali bolje tržaških avtorjev je najbolj temeljito delo E. Apiha Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia (1918—1943), Bari 1966. Avtor poskuša objektivno obravnavati vprašanje slovenske in hrvaške manjšine v nasprotju s predvojno italijansko historiografijo, ki je zasnovana na šovinističnih konceptih. Podobno objektivno, vendar bolj sumarno je delo M. Pacor, Confine orientale, Questione nazionale e Resistenza nel Friuli-Venezia Giulia, Milano 1964 in delo, omejeno na krajšo dobo in na mesto Trst, C. Silvestri, Dalla Redenzione al Fascismo, Trieste 1919—1922, Udine 1966. Deli C. Schiffrerja Sguardo storico sui rap-

porti fra Italiani e Slavi nella Venezia Giulia, Trieste 1946 in La Venezia Giulia, Saggio di una carta dei limiti nazionali italo-jugoslavi, Roma 1946, vsebujeta za našo raziskavo manj podatkov, sta pa pomembni, ker kljub nekaterim spornim tezam pomenita začetne poskuse objektivnega in poglobljenega obravnavanja vprašanj pri italijanskih historikih, ki jih dandanes uspešno nadaljuje mlajša generacija tržaških raziskovalcev. Za splošno problematiko Julijske krajine je uporabna tudi knjiga E. Sestana Venezia Giulia, Lineamenti di una storia etnica e culturale, Roma 1947, čeprav je to delo bolj plod avtorjevih idej kakor temeljitejših raziskav. Glavna pomanjkljivost vseh del italijanskih avtorjev je v tem, da posvečajo vso pozornost ozemlju, naseljenemu z italijanskim prebivalstvom, medtem ko le obrobno obravnavajo vprašanje Slovencev in še to večinoma na osnovi italijanskih virov, zlasti časopisov, ker je zanje slovenska publicistika spričo neznanja jezika težko uporabna. Za nacionalna in gospodarska vprašanja Trsta pred prvo svetovno vojno je še dandanes najbolj celovito delo A. Vivanteja Irredentismo adriatico, ki je prvič izšlo 1912. leta v Firencah, potem je bilo po dvajsetletni prepovedi l. 1954 ponovno natisnjeno.

3. *O posameznih vprašanjih* Julijske krajine po prvi svetovni vojni je napisanih več razprav o prevratni dobi in o delavskem gibanju. Mnogo slabše pa so osvetljeni problemi iz dobe italijanske okupacije. Za vprašanja, ki so nastala ob propadu Avstro-Ogrske, sem uporabljala zlasti naslednje razprave: D. Šepić, Tržaški Slovenci v dneh razpada Avstro-Ogrske, PDk, 22. XII. 1968 in Austro-Ugarska i Trst, Jadranski zbornik, l. II, 1957; C. Schiffrer, La soluzione per la Venezia Giulia del diplomatico italiano Carlo Galli, Trieste, l. XV, št. 84; G. Gaeta, Trieste durante la guerra mondiale, Oppinione pubblica e giornalismo a Trieste dal 1914 al 1918, Trieste 1938; S. Benco, Gli ultimi anni della dominazione austriaca a Trieste, III, Milano 1919; B. Marušič, Na Goriškem v drugi polovici leta 1918, PDk, 1964, št. 38—45 in Deset številk »Goriške straže« leta 1918, PDk, 1964, št. 34—35; B. Krizman, Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu i talijanska okupacija na Jadranu 1918. godine, Anali Jadranskog instituta, zv. 1; ter članke D. Kermavnerja: Ko je pretilo razkosanje Slovenije, Sodobnost, 1965, št. 4; Še o pripomoči k italijanski zasedbi Trsta jeseni 1918, Sodobnost, 1967, št. 4; Še enkrat o italijanski okupaciji Trsta, Delo, 28. VII. 1969.

O delavskem gibanju in socialistični stranki so pisali G. Piemontese, Il movimento operaio a Trieste, Dalle origini alla prima guerra mondiale, Udine 1961; C. Schiffrer, La crisi del socialismo triestino nella prima guerra mondiale, v zborniku razprav Il movimento nazionale a Trieste nella prima guerra mondiale, Udine 1968; E. Maserati, Il socialismo triestino durante la grande guerra, Trieste, Rivista politica Giuliana, l. XII, 1965, št. 67; C. Silvestri, Il socialismo a Trieste dopo la prima guerra mondiale, Trieste, l. IV, 1957, št. 21; A. Oberdorfer, Qualche perchè della debacle socialista nella Venezia Giulia, Critica sociale l. 1921; D. Šepić, Nacionalno pitanje u odnosima između jugoslovenskog i talijanskog radničkog pokreta, Putevi revolucije, l. 1964, št. 3—4; I. Regent, O socialističnem in komunističnem gibanju v Julijski krajini in

Istri, v delu Progresivna Slovenija, Trst in Koroška, Murska Sobota 1964; V. Bratulić, Elementi revolucionarnosti u radničkom pokretu u Puli 1928 godine, Jadranski zbornik, l. I, 1956 in Odjeci oktobarske revolucije u Istri, Jadranski zbornik, l. II, 1957. Delavsko gibanje na Primorskem je deloma obravnavano tudi v razpravi D. Kermavnerja Oktobrska revolucija in Slovenci, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, l. 1967, št. 1—2, podatke o časniku Delo pa dobimo v J. Munde Slovenski komunistični list Delo, Knjižnica, glasilo društva bibliotekarjev Slovenije, l. 1965.

Za proučevanje razvoja italijanskih meščanskih strank sem poleg navedene splošne literature s pridom uporabila razprave in članke tržaških zgodovinarjev, objavljene zlasti v reviji Trieste. Nacionalistične in meščanske demokratične organizacije v zadnjih mesecih vojne je podrobno obdelal S. F. Romano, Liberalnazionali e democratici sociali di fronte al problema delle nazionalità a Trieste nel 1918, v zborniku Il Movimento nazionale a Trieste nella prima guerra mondiale, Udine 1968; C. Silvestri je objavil razprave o italijanskih strankah: Tramonto liberal-nazionale, Trieste, l. IV, št. 22; La tradizione republicana, Trieste, l. IV, št. 22 in La conquista fascista del »blocco nazionale«, Trieste, l. XIII, št. 76.

O ljudski stranki obstaja le kratek zapis D. Rinaldinija Il Partito Popolare Italiano a Trieste, Trieste, l. VI, št. 30, zanimive podatke pa vsebujeta razpravi I. Juvančiča, Idejna smer italijanskega katoliškega gibanja z ozirom na deželo Furlanija-Julijska krajina (1848—1943) in Primorska duhovščina pod Italijo, rokopisa v Inštitutu za narodnostna vprašanja.

O D'Annunziovi ekspediciji so poleg splošnih del italijanskih avtorjev uporabni spisi, ki osvetljujejo vlogo tržaških strank pri pohodu na Reko, in sicer: B. Coceani, 1919, L'Opera della »Trento-Trieste« nelle terre adriatiche e la spedizione di Fiume, Trieste 1933 in C. Silvestri, D'Annunzianesimo e fascismo a Trieste, Trieste, l. IV, št. 20.

Fašistično gibanje je v primerjavi z drugimi meščanskimi strujami najbolje obdelano. Na osnovi arhivskih virov je C. Silvestri napisal Storia del fascio di Trieste dalle origini alla conquista del potere (1919—1922), ki je izšla v zborniku razprav Fascismo — Guerra — Resistenza, Lotte politiche e sociali nel Friuli-Venezia Giulia 1918—1945, Trieste 1969. Druge razprave o fašizmu so zasnovane predvsem na časopisnih virih: C. Silvestri, La fase sindicalrivoluzionaria del primo fascio triestino, Trieste, l. XIII, št. 76; E. Apih, Avvento del fascismo a Trieste v Italia del Risorgimento in Il fascismo a Trieste, Trieste, l. II, št. 7; Tiberio (Giuseppe Piemontese), Il fascismo a Trieste negli anni 1919—1923, Udine. Nekaj podatkov o začetkih fašizma dobimo tudi v panegiričnem delu M. Risolo, Il fascismo nella Venezia Giulia, Dalle origini alla marcia su Roma, Trieste 1932; vlogo fašizma pri požigu Narodnega doma pa je kritično obdelal C. Schiffrer v razpravi Fascisti e militari nell'incendio del Balcan, Trieste, l. X, št. 55.

Že iz naslovov del italijanskih avtorjev je razvidno, da so raziskave o posameznih problemih omejene predvsem na mesto Trst, ki je dajal pečat vsemu političnemu življenju v Julijski krajini, medtem ko se razvoja italijanskih strank v Gorici in v istrskih

mestih skoraj ne dotikajo. Sicer pa je treba priznati, da sedanja generacija tržaških raziskovalcev s kritično presojo gradiva uspešno razbija mite o vlogi iredentizma in nacionalizma, ki so dolga desetletja obvladovali domala vso italijansko historiografijo o Trstu.

V primerjavi z italijanskimi meščanskimi strankami, ki jih sistematično proučujejo italijanski raziskovalci, pa so slovenske meščanske stranke v dobi italijanske okupacije docela neproučene. Nikakršnih resnejših opisov njihovega razvoja in dejavnosti ne najdemo ne v spominskih sestavkih ne v razpravah ali člankih o Primorski pod Italijo. Razprava M. Kacin-Wohinz, Parlamentarne volitve in politične razmere v Julijski krajini, 1921—1924, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, l. 1965, št. 1—2, obravnava predvsem poznejše razdobje. Nekoliko bolje je orisana društvena, kulturna in prosvetna dejavnost Slovencev med dvema vojnama; nekaj podatkov dobimo v člankih v poljudno-znanstvenem zborniku Luč, ki je izhajal v Trstu v letih 1927—1938, v najnovejšem Prosvetnem zborniku 1868—1968, Trst 1970 ter v nekaterih člankih izpod peresa L. Čermelja in Z. Jelinčiča, objavljenih v periodičnih publikacijah.

4. *Literatura* o *splošnih vprašanjih*, ki je za našo raziskavo sicer okvirnega značaja, pa jo je bilo vendarle treba temeljito proučiti za razumevanje časa in okolja, je preobsežna, da bi jo kazalo tukaj navesti. Neposredno sem uporabljala predvsem novejša dela, ki vsebujejo glavne izsledke predhodnih raziskav. Za zgodovinski razvoj v italijanski državi je najboljše delo R. Vivarellija Il dopoguerra in Italia e l'avvento del fascismo (1918—1922), I, Dalla fine della guerra all'impresa di Fiume, Napoli 1967, ki daje na arhivskih virih zgrajeno celotno sliko političnih razmer v Italiji v tem času. Uporabljala sem tudi deli Salvatorelli-Mira, Storia dell'Italia nel periodo fascista, Torino 1956, in G. Salvemini, Dalla guerra mondiale alla dittatura, Milano 1964.

Med posameznimi vprašanji in gibanji v Italiji so zlasti številne raziskave o fašizmu in o delavskem gibanju. Za razumevanje fašističnega gibanja sem uporabljala: P. Alatri, Le origini del fascismo, Ed. Riuniti 1945; A. Tasca, Nascita e avvento del fascismo, Firenze 1950; R. De Felice, Mussolini, I, Il rivoluzionario, (1883 do 1920), Torino 1965; E. Santarelli, Origini del fascismo (1911—1919), Studi storici, Milano 1963; G. Salvemini, Le origini del fascismo in Italia, Milano 1966 in Scritti sul fascismo, I, Milano 1966 ter I. Silone, Fašizam, Zagreb 1935. Panegirično delo C. A. Chiurca Storia della rivoluzione fascista, Firenze 1929, vsebuje tudi podatke za Julijsko krajino spričo dejstva, da je avtor po rodu iz Istre.

Razvoj delavskega gibanja in socialistične stranke v prvih letih po vojni je na osnovi dokumentarnega gradiva temeljito obdelal P. Spriano, Storia del Partito comunista italiano, I, Da Bordiga a Gramsci, Torino 1967, pred njim pa G. Galli, Storia del Partito Comunista Italiano, Milano 1958, ter G. Arfè, Storia del socialismo italiano (1892—1926), Torino 1965. Za spoznavanje drugih političnih strank v Italiji sem uporabljala zlasti naslednja dela: C. Morandi, I Partiti politici nella storia d'Italia, 1945; F. Catalano, Storia dei partiti politici italiani, Torino 1965; M. Vinciguerra, I

Partiti italiani, Roma 1955, in S. Jacini, Storia del Partito popolare italiano, Garzanti 1951.

Za zgodovinski razvoj na Slovenskem pred vojno in med njo sem uporabljala tale dela: F. Gestrin-V. Melik, Slovenska zgodovina 1792—1918, Ljubljana 1966; D. Lončar, Politično življenje Slovencev, Ljubljana 1921; F. Zwitter, Nacionalni problemi v Habsburški monarhiji, Ljubljana 1962; E. Kardelj, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana 1957; D. Kermavner, Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918, Ljubljana 1969 in J. Pleterski, Trializem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje, ZČ, XXII/1968 ter Slovenci v politiki dunajske vlade in dvora med prvo svetovno vojno, ZČ, XXIV/1970 in L. Ude, Deklaracijsko gibanje pri Slovencih, ZČ, XXIV/1970. Za razvoj na Slovenskem po prvi svetovni vojni sem s pridom uporabil delo M. Mikuža Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji, 1917—1941, Ljubljana 1965, zlasti poglavja o reševanju jadranskega vprašanja.

O jadranskem vprašanju so objavljena mnoga dela, razprave in študije, izmed katerih sem za razumevanje in oris okvirnih okoliščin uporabljala zlasti novejša dela. Na prvem mestu gre omeniti knjigo D. Šepića Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje, 1914 do 1918, Zagreb 1970, za naslednje obdobje pa I. J. Lederer, La Jugoslavija dalla Conferenza della pace al Trattato di Rapallo, 1919 do 1920, Milano 1966. Uporabljala pa sem tudi dela o posameznih problemih, med drugim: M. Marjanović, Londonski ugovor iz godine 1915, Prilozi novoj jugoslovanskoj historiji, Zagreb 1960; B. Krizman, Predigra konferenciji u Rapallu, Zadarska revija, 1. VII, marec 1958; D. Šepić, Slovenci i jadransko pitanje u prvom svjetskom ratu, ZČ, 1. XXIII, 1969, št. 3—4; J. Jeri, Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni, Ljubljana 1961 (uvodno poglavje) in P. Alatri, Nitti, D'Annunzio e la questione adriatica, Milano 1959.

Poleg navedene literature sem za proučevanje dobe upoštevala še vrsto drugih piscev, zlasti dela italijanskih zgodovinarjev, kolikor dajejo širši okvir, potreben za razumevanje dobe, ali se vsaj deloma dotikajo obravnavane tematike.

OPOMBE

I

(str. 18—22)

[1] C. Schiffrer, La crisi del socialismo triestino nella prima guerra mondiale, Il movimento nazionale a Trieste nella prima guerra mondiale, Del Bianco, Udine 1968, str. 179.

[2] J. Pleterski, Slovenci v politiki dunajske vlade in dvora med prvo svetovno vojno, ZČ, XXIV / 1970, št. 3—4, str. 184 in 186.

[3] Za razvoj italijanske politike in diplomatske odnose prim. R. Vivarelli, Il dopoguerra in Italia e l'avvento del fascismo (1918—1922), I, Dalla fine della guerra all'impresa di Fiume, Napoli 1967, I. in II. poglavje; D. Šepić, Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje, 1914—1918, Zagreb 1970; L. Valiani, La dissoluzione dell'Austria Ungheria, Il Saggiatore, Milano 1966. Za splošno slovenska vprašanja: F. Gestrin-V. Melik, Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918, Ljubljana 1966, poglavje V; M. Mikuž, Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917—1941, Ljubljana 1965, I. poglavje; D. Kermavner, Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918, CZ, Ljubljana 1969; J. Pleterski, Slovenci v politiki dunajske vlade, cit. delo ter Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Ljubljana 1971; L. Ude, Deklaracijsko gibanje pri Slovencih, ZČ, XXIV/1970, št. 3—4, str. 191—207. Za notranji razvoj na Primorskem: F. Zwitter, Primorsko vprašanje v luči zgodovinskih dejstev, Srečanja, IV/1969, št. 19, str. 51—56; C. Schiffrer, Sguardo storico sui rapporti fra Italiani e Slavi nella Venezia Giulia, Milano 1964; Istra i Slovensko Primorje, Rad, Beograd 1952; Oko Trsta, Beograd 1945.

[4] B. Marušič, Na Goriškem v drugi polovici leta 1918, Primorski dnevnik, 14. II. 1964; A. Gabrščck, Goriški Slovenci, narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice, II, Ljubljana 1934, str. 541. Predsednik županske zveze je bil Ivan Saunig, podpredsednik Ivan Stepančič, odborniki Josip Vran, Viktor Adamič, Anton Mikuž, Fran Miklavič in Ivan Caharija.

[5] Prim. D. Šepić, Slovenci i jadransko pitanje u prvom svijetskom ratu, ZČ, XXIII/1969, št. 3—4, str. 268.

[6] Chronista Sontiacus (Jože Lovrenčič), Slovenci v Italiji, Slovenci v desetletju 1918—1928, Ljubljana 1928, str. 64.

[7] B. Marušič, Na Goriškem, cit. delo, PDk, 14. in 15. II. 1964. SLS so zastopali: Anton Brecelj, Ivo Novak, Ciril Metod Vuga, Svetoslav Premrou; JDS: Fran Gabršček, Fran Dominko, Anton Kozman in Karel Podgornik; agrarno stranko: Alojz Franko, Peter Medveščck, Anton Štrekelj in Ivan Mermolja. Konec oktobra se je sestava spremenila. Brecelj je postal član narodne vlade v Ljub-

ljani, zato je podnačelnik sveta postal Ivan Berbuč. Iz sveta sta odpadla Kozman in Mermolja, na novo so postali člani Ignacij Križman, Matija Rutar, Anton Vuk in Alojz Štolfa. Prim. A. Gabršček, Goriški Slovenci, cit. delo, str. 560

[8] ACS, Pres. Cons., UC, fasc. 17; A. Gabršček, Goriški Slovenci, cit. delo, str. 560.

[9] B. Marušič, Na Goriškem, cit. delo, PDk, 18. II. 1964.

[10] INV, Pisarna za zasedeno ozemlje, fasc. 35.

[11] D. Šepić, Italija, saveznici, cit. delo, str. 28.

[12] Prim. J. Pleterski, Trializem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje, ZČ, XXII/1968, str. 179 in 180.

[13] D. Kermavner, Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918, CZ, Lj. 1969, str. 16, 17 in 248.

[14] Edinost, 22. II. 1918; o razpoloženju tržaških Slovencev med prvo svetovno vojno prim. P. Hočevar, Pot se vije, Spomini, Založništvo tržaškega tiska 1969, str. 94—103.

[15] Edinost, 22.—24. IV. 1918.

[16] Dr. Josip Vilfan se je v dobi, ki jo obravnavamo, pisal z nemško začetnico Wilfan, vendar bomo pisali njegov priimek na željo in priporočilo potomcev s slovensko začetnico. Dr. Vilfan je namreč že v Avstro-Ogrski nameraval zamenjati nemško pisavo s slovensko, vendar ga je prehitela italijanska okupacija. Tedaj pa bi bila ta sprememba utegnila pomeniti koncesijo Italijanom, zato je namenoma obdržal nemško začetnico do leta 1941, ko se je iz protesta zoper nemško okupacijo Jugoslavije dokončno preimenoval. Te podatke, ki izhajajo iz osebne korespondence pok. Vilfana, je vljudno posredoval njegov sin dr. Joža Vilfan.

[17] Edinost, 31. V. 1918; prim. D. Kermavner, Ivan Cankar, cit. delo, str. 249; D. Šepić, Tržaški Slovenci v dneh razpada Avstro-Ogrske, PDk, 22. XII. 1968.

[18] C. Schiffrer, La crisi, cit. delo, str. 179, 180.

[19] Schiffrer ugotavlja, da ne gre za prevode iz slovenščine in da je vse članke napisal isti avtor, morda Giacomo Giacomelli, urednik Osservatore triestino, La crisi, cit. delo, str. 192, op. 13.

[20] Prim. Edinost, 5. VI.—5. XI. 1918.

[21] C. Schiffrer, La crisi, cit. delo, str. 180.

[22] D. Kermavner, Ivan Cankar, cit. delo, str. 251.

[23] Edinost, 4. VIII. 1918.

[24] Edinost, 30. IX. 1918. Društvo Edinost so zastopali: Rybár, Vilfan, Čok, Slavik in Miklavec.

[25] Prim. D. Šepić, Austro-Ugarska i Trst, Jadranski zbornik, II/1957, str. 175.

[26] D. Kermavner, Ivan Cankar, cit. delo, str. 251.

[27] Prim. I. Regent, Spomini, CZ, Ljubljana 1967, str. 98.

[28] Prim. D. Kermavner, Ivan Cankar, cit. delo, str. 240.

[29] H. Tuma, Iz mojega življenja, Ljubljana 1937, str. 379, in Urednikove dopolnitve, prav tam, str. 467.

[30] I. Regent, Spomini, cit. delo, str. 99—100.

[31] G. Piemontese, Il movimento operaio a Trieste, Dalle origini alla fine della prima guerra mondiale, Del Bianco, Udine 1961, str. 342.

[32] La Lega delle Nazioni, Trst, l. I, št. 4, 24. XII. 1918.
[33] Prim. C. Schiffrer, La crisi, cit. delo, str. 171 in sl.
[34] Zgodovinski arhiv KPJ, tom V, Socialistično gibanje v Sloveniji 1869—1920, str. 355—356.
[35] AS, NS Lj., fasc. 2.
[36] M. Mikuž, Oris, cit. delo, str. 38.
[37] Zgod. arhiv KPJ, tom V, cit. delo, str. 368.
[38] D. Šepić, Tržaški Slovenci, cit. delo in Slovenci i jadransko pitanje, cit. delo, str. 271.
[39] G. Piemontese, Il movimento operaio, cit. delo, str. 332—335.
[40] Prim. E. Maserati, Il socialismo triestino durante la grande guerra, Trieste, št. 67, str. 9.
[41] D. Kermavner, Ivan Cankar, cit. delo, str. 253.
[42] Edinost, 20. X. 1918.
[43] Edinost, 24. X. 1918.
[44] MA Lj., dep., Kr. NS, Trst.
[45] Edinost, 23. X. 1918.
[46] R. Alessi, Trieste viva, Fatti-uomini-pensieri, Roma 1954, str. 5 in 8.
[47] La Lega delle Nazioni, št. 3, 26. X. 1918, str. 180. O italijanskih socialistih v Trstu med vojno, glej C. Schiffrer, La crisi, cit. delo.
[48] Zgod. arhiv KPJ, tom V, cit. delo, str. 368.
[49] V Italiji si je ime Democrazia sociale nadela najbolj leva meščanska stranka, zato ta pojem ni istoveten s socialno demokracijo, kakršno poznamo v Avstriji in pozneje v Jugoslaviji. Tudi v Trstu se je italijanska delavska stranka že pred vojno imenovala socialistična, da se je razlikovala od meščanske socialne demokracije. Da se izognemo dvoumju in morebitnemu enačenju te struje z delavsko stranko, jo bomo imenovali leva demokracija.
[50] Prim. S. F. Romano, Liberalnazionali e democratici sociali di fronte al problema delle nazionalità a Trieste nel 1918, Il movimento nazionale a Trieste nella prima guerra mondiale, Del Bianco, Udine 1968, str. 193—239.
[51] E. Sestan, Venezia Giulia, Lineamenti di una storia etnica e culturale, Bari 1965, str. 110. Takole je Pitacco zapisal: »Si vuole indurre anche in Italia, dove su quaranta milioni di italiani due o trecentomila slavi parlanti quasi tutti già la nostra lingua un'assimilazione sarebbe facilissima e sollecita, una specie di paragrafo 19 come è in vigore in Austria, con garanzie scolastiche e linguistiche a favore di alcuni nuclei i quali, per le lotte sostenute fino ad oggi, approfitterebbero di queste concessioni per pretendere riconoscimenti di diritti in odio alla nazione. Non va dimenticato che concedere di diritto un solo asilo d'infanzia, vuol dire riconoscere il diritto all'università, il concedere una singola prefettura significherebbe arrivare in breve tempo fino alla suprema corte e non solo per i nuclei dei nuovi territori, ma anche per quelli slavi che abitano intorno a Cividale e che non ebbero mai scuole in altra lingua che non fosse l'italiana.«
[52] Trieste, Ottobre-Novembre 1918, Raccolta di documenti del tempo a cura di S. F. Romano, Trieste 1968, I, dok. št. 10/A.
[53] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1919, fasc. 18B.

(str. 39—46)

[54] C. Galli v delu Diari e lettere, Firenze 1951, str. 249 trdi, da so bili tržaški slovenski liberalci naklonjeni vstopu Italije v vojno, kar naj bi pomagalo razbiti Avstro-Ogrsko in uresničiti jugoslovanske narodne težnje. Da bi dosegli končni cilj, so bili pripravljeni odstopiti od svojega programa »di affermazione locale« in žrtvovati del ozemlja, če bodo Slovencem pod Italijo zagotovljene narodne pravice. Prim. še C. Schiffrer, La soluzione per la Venezia Giulia del diplomatico italiano Carlo Galli, Trieste, XV, 1968, št. 84, str. 10—11. D. Šepić piše v navedenem delu, Slovenci i jugoslavensko pitanje, str. 261, da so Tržačani dali Galliju »evanzivne odgovore«, nato je Trumbić zahteval, da ne smejo privoliti v ozemeljske koncesije, temveč morajo javno pokazati, da nasprotujejo italijanskim težnjam. Tržačani so nato pooblastili Trumbića in Supila, da zastopata misel o nerazdružljivosti Primorja in Trsta z drugimi slovenskimi in hrvaškimi kraji.

[55] S. F. Romano, Liberalnazionali, cit. delo, str. 247.

[56] Prav tam, str. 251.

[57] ACS, Min. Int., Dir. gen. PS, AGR, 1919, fasc. 18B.

[58] S. F. Romano, Liberalnazionali, cit. delo, str. 274.

[59] Prim. G. Piemontese, Il Movimento operaio, cit. delo, stran 344.

[60] B. Marušič, Na Goriškem, cit. delo, PDk, 19. II. 1964.

[61] Trieste, cit. delo, I, dok. št. 43. Med vidnejšimi ustanovitelji fascia so bili poleg Valeria še podžupan Costantino Doria, poslanec Edoardo Gasser, republikanec Silvio Benco, zgodovinar Pietro Sticcotti in Marco Samaja.

II

[1] B. Marušič, Dokumenti iz prevratnih dni na Goriškem, Ob petdesetletnici, Goriška srečanja, III/1968, št. 15—16, str. 69.

[2] Prav tam, str. 70.

[3] B. Marušič, Na Goriškem, cit. delo, PDk, 20. II. 1964.

[4] Prav tam, PDk, 21. II. 1964.

[5] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19. 20. 17/1.

[6] INV, Pisarna, fasc. 35.

[7] B. Marušič, Na Goriškem, cit. delo, PDk, 21. II. 1964.

[8] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19. 20. 17/1.

[9] B. Marušič, Na Goriškem, cit. delo, PDk, 21. II. 1964.

[10] INV, Pisarna, fasc. 35 ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19. 20. 17/I.

[11] Z izrazom »nacionalci« je tedanji tisk označeval pripadnike tistih italijanskih struj, pozneje strank, ki so bile ne glede na nazorske razlike nacionalno usmerjene. Uporabila sem ta izraz, čeprav ne ustreza docela današnji rabi, tudi iz potrebe po razlikovanju med narodno zavednimi, patriotičnimi Italijani (macinijanci, republikanci, tudi klerikalci) in agresivnimi, šovinistično in imperialistično usmerjenimi nacionalisti. Ustrezno tujki »nacionalci« uporabljam za pripadnike slovenskih meščanskih strank izraz »narod-

njaki«. S tem odpade vsakokratno pojasnjevanje o narodnostni pripadnosti enih in drugih.

[12] Edinost, 30. X. 1918.

[13] Edinost, 31. X. 1918.

[14] Edinost, 1. XI. 1918.

[15] Trieste, cit. delo, II, dok. št. 53/A.

[16] Giuliano Gaeta v delu Trieste durante la guerra mondiale, Opinione pubblica e giornalismo a Trieste dal 1914 al 1918, Trst 1938, str. 159, pravi: »Parità questa concessa per amor di pace, non pericolosa tuttavia, che fra i socialisti c'erano l'avvocato Puecher ed alcuni suoi amici i quali notoriamente parteggiavano per l'anessione — cui più tardi, sempre per evitare disordini, furono aggiunti, ma solo con funzioni amministrative, quattro membri sloveni.« Med vidnejšimi socialisti so bili v odboru poleg Puecherja še: Giuseppe Passigli, Enrico Visintini, Ezio Chiussi, Alfredo Callini in levičarsko usmerjeni Giuseppe Tuntar. Valentino Pittoni je bil tudi član, toda odsoten.

[17] Trieste, cit. delo, I, dok. št. 48 in 46. V zapisniku je rečeno: »Premesso che dichiarino di sottoporre al Congresso della pace la parte degli slavi.« V časopisu La Nazione: »Premesso che l'aggregazione non implichi dubbi o divergenze sulla questione di Trieste italiana.«

[18] Prav tam, II, dok. št. 86/A.

[19] Edinost, 31. X. 1918.

[20] Trieste, cit. delo, II, dok. št. 109/A.

[21] MA Lj., dep., Kr. NS Trst. Sporočilo so podpisali: Josip Pertot, Anton Bremic, Ferdinand Ferluga, Josip Katalan, Miha Požar in Franc Ferfolja.

[22] Trieste, cit. delo, II, dok. št. 102.

[23] R. Golouh, Pol stoletja spominov. Panorama političnih bojev slovenskega naroda, Lj. 1966, str. 102.

[24] MA Lj., dep. kr. NS Trst.

[25] AS, NS, Lj., fasc. 1.

[26] Le v nekaterih dopisih se je podpisoval Centralni odbor za javno blaginjo; člani odbora so bili razen enega Rečana — Gigante, ki je bil naknadno kooptiran — sami Tržačani.

[27] Trieste, cit. delo, II, dok. št. 93 in sl.

[28] Trieste, cit. delo, II, dok. št. 133.

[29] Prav tam, dok. št. 63.

[30] P. Hočevar, Pot se vije, cit. delo, str. 102.

[31] Trieste, cit. delo, II, dok. št. 57.

[32] Prim. Trieste, cit. delo, II, dok. št. 81, 104 in 128.

[33] Edinost, 3. XI. 1918.

[34] I. Regent, Poglavja iz boja za socializem, II, Ljubljana 1960, str. 19.

[35] Trieste, cit. delo, II, dok. št. 57.

[36] Prav tam, dok. št. 60.

[37] Edinost, 1. XI. 1918; Trieste, cit. delo, II, dok. št. 60.

[38] Prim. E. Apih, Italia, Fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia 1918—1943, Laterza, Bari 1966, str. 30.

[39] Edinost, 1. XI. 1918.

[40] P. Hočevar, Pot se vije, cit. delo, str. 102.

(str. 54—59)

[41] MA Lj., dep. Kr. NS Trst, zapisnik poročila, sestavljenega na torpedovki ob povratku iz Benetk; prim. še Edinost, 4. in 5. XI. 1918.

[42] Trieste, cit. delo, II, dok. št. 83 in 86.

[43] Prav tam, dok. št. 61.

[44] Edinost, 4. XI. 1918.

[45] Prim. Trieste, cit. delo, II, dok. št. 85, 86/A, B, C, 141; Edinost, 4. in 5. XI. 1918.

[46] Prim. med drugim: A. Gabršček, Kako so Italijani zasedli Trst?, Istra 2. IV. 1934; R. Golouh, Pol stoletja spominov, cit. delo, str. 120 in sl.; L. Čermelj, Spomini na moja tržaška leta, Lj. 1969, str. 94 in sl.

[47] H. Tuma, Iz mojega življenja, cit. delo, str. 381.

[48] Prim. D. Kermavner, Ko je pretilo razkosanje Slovenije, Sodobnost 1965, str. 315—328; Še o pripomoči k italijanski zasedbi Trsta jeseni 1918, Sodobnost 1967, str. 413—424; Še enkrat o italijanski okupaciji Trsta, Delo, 28. VII. 1969; Ivan Cankar, cit. delo, Dodatek.

[49] E. Kardelj, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Lj. 1957, str. 334.

[50] Povzeto iz Notiziario politico e militare, št. 25, 15. XII. 1918, ACS, Com. Sup., Seg. Gen. AC, fasc. 683 in 767.

[51] Trieste, cit. delo, II, dok. št. 86/A.

[52] Prim. Trieste, cit. delo, II, dok. št. 88 in sl.

[53] R. Alessi, Dall'Isonzo al Piave, Lettere clandestine di un corrispondente di guerra, Mondadori, Verona 1966, str. 283—285. Alessi tudi trdi, str. 286, da je Frausin prinesel v Benetke zemljevid o minskih poljih v tržaškem zalivu, medtem ko drugi viri, med njimi Samaja, pripovedujejo, da so italijanski vojski pokazali »varno« pot Jugoslovani, Ferfolja in posadka torpedovke.

[54] Trieste, cit. delo, II, dok. št. 86/A in 86/B.

[55] R. Golouh, Pol stoletja spominov, cit. delo, str. 121.

[56] Trieste, cit. delo, II, dok. št. 81.

[57] Arhiv OZE pri NŠK v Trstu, zapiski izjav dr. Josipa Ferfolje.

[58] I. Regent, Spomini, cit. delo. str. 286—287.

[59] Prim. D. Kermavner, Legenda o Henriku Tumi, Sodobnost, Neodvisna slovenska revija, VII/1939, str. 544.

[60] Il Lavoratore, 26. XI. 1918; Trieste, cit. delo, II, dok. št. 86/B.

[61] P. Hočevarjeva je v cit. spominih, str. 102, takole izrazila občutke tržaških Slovencev: »Torpedovka Jugoslovanskega narodnega sveta je pod slovensko zastavo odplula proti Benetkam. Spremljala so jo čustva vseh prebivalcev, pozdravljala jo z gorečimi željami, s svetlimi upi... Kaj se je tisti dan dogajalo v naših dušah! Samo ena misel je živela v nas: jugoslovanska torpedovka vozi tržaške predstavnike k zaveznikom! Med njimi je tudi Slovenec, dr. Ferfolja!«

[62] R. Alessi, Dall'Isonzo al Piave, cit. delo, str. 297—303; o sprejemu v Trstu prim. še I. Regent, Spomini, cit. delo. str. 287, in H. Tuma, Iz mojega življenja, cit. delo, str. 382.

[63] Trieste, cit. delo, II, dok. št. 113, zapisnik seje OJB z dne 2. XI. 1918.

[64] C. Silvestri, Dalla redenzione al fascismo, Trieste 1918—1922, Del Bianco, Udine 1966, str. 16.

[65] A. Oberdorfer, Il socialismo del dopoguerra a Trieste, Firenze 1922, str. 34; Il Lavoratore, 3. XI. 1918.

[66] G. Piemontese, Il movimento, cit. delo, str. 350; I. Regent, Poglavja, cit. delo, II, str. 21.

[67] P. Hočevar, Pot se vije, cit. delo, str. 103.

[68] AS, NS, Lj., telefonski razgovori, knj. 1; Trieste, cit. delo, III, dok. št. 134.

[69] MA Lj., dep., zb. Vilfan, fasc. 16.

[70] Trieste, cit. delo, II, dok. št. 140.

[71] Edinost, 5. XI. 1918.

[72] MA Lj., dep., Kr. NS, Trst; ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19. 20.17/1.

[73] Prim. B. Krizman, »Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba« u Zagrebu i talijanska okupacija na Jadranu 1918 godine, Anali Jadranskog instituta, Zagreb 1956, zv. 1, str. 90.

[74] B. Marušič, Dokumenti, Goriška srečanja 1968, št. 15—16, str. 70.

[75] AS, NS Lj., telefonski razgovori, knj. 1; Trieste, cit. delo, III, dok. št. 155.

[76] Edinost, 9. XI. 1918.

III

[1] I. J. Lederer, La Jugoslavia dalla Conferenza della pace al Trattato di Rapallo, Il Saggiatore, 1966, str. 71—72.

[2] Trieste, cit. delo, II, dok. št. 143.

[3] Prim. F. Milone, Il confine orientale, Napoli 1945, str. 25 do 33; B. Grafenauer, Slovenska Koroška v diplomatski igri leta 1919, Koroški plebiscit, Razprave in članki, SM, Ljubljana 1970, str. 305.

[4] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19.20.17/1.

[5] M. Mikuž, Oris, cit. delo, str. 69. V italijanskih dokumentih ni podatkov o tem incidentu.

[6] I. J. Lederer, La Jugoslavia, cit. delo, str. 79—80.

[7] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19.20.17/1. Takole je zapisal Orlando: »Io non discuto se la ragione sia dalla nostra parte, cosa di cui sono convinto, ma ne traggo solo la conseguenza della necessità di usare quella maggiore prudenza, la quale, mentre sia compatibile con la difesa dei nostri diritti e della nostra dignità, eviti di dare pretesto a malevole interpretazione.«

[8] Prim. Z. Jelinčič, Spomini, rokopis v arhivu IZDG.

[9] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19.20.17/1.

[10] Prav tam, poročilo poveljnika 9. armade, generalporočnika Morroneja vrhovnemu poveljstvu, dne 27. XI. 1918.

[11] Prav tam.

[12] Prav tam.

[13] Prav tam, Orlandov dopis z dne 20. XI. 1918 nekemu ambasadorju.

[14] Trieste, cit. delo, II, dok. št. 143.

[15] Med predlogi so navedena imena vodilnih osebnosti liberalno nacionalnega tabora: Camillo Ara, med vojno je delal pri italijanskem vrhovnem poveljstvu, Attilio Hortis, Francesco Salata, poznejši šef osrednjega urada za nove pokrajine, tržaški župan Alfonso Valerio, lastnik časopisa Il Piccolo Teodoro Mayer in bivši poslanec v dunajskem državnem zboru Giorgio Pitacco. O dejavnosti omenjenih oseb glej R. Alessi, Trieste viva, cit. delo.

[16] Trieste, cit. delo, I, dok. št. 23; C. Galli, Diari e lettere, Firenze 1951, str. 307—312.

[17] ACS, Com. Sup., Seg. Gen. AC, fasc. 766. Orlando je med drugim takole zapisal: »Bisogna dare istruzioni severe perchè si concili la giusta fermezza di una amministrazione militare con tutto il rispetto possibile verso gli slavi. Ho ragione di credere che si cercherebbe di inscenare qualche conflitto per dipingerci dinanzi al mondo come oppressori di popoli. Sono convinto che il periodo di occupazione sarà pieno di difficoltà di ordine pubblico ... e bisogna affidare uffici direttivi a persone di grande intelligenza e tatto politico. D'altra parte mentre che bisogna largamente servirsi dei nostri italiani redenti e facilitarne in ogni modo l'opera, bisogna pure stare in guardia verso il loro *sentimento tradizionale di odio contro gli slavi. Sentimento il quale, giustificato,* (podčrtala M. K. W.) potrebbe in questo momento crearci pericoli. Bisogna fare da parte nostra tutto quello che onestamente è possibile per far comprendere che amiamo (sic) da liberatori e non da opressori.«

[18] Trieste, cit. delo, III, dok. št. 197.

[19] Prav tam, dok. št. 238.

[20] Prav tam, dok. št. 239.

[21] Prav tam, dok. št. 240. Navodila, ki sta jih izdala 19. novembra 1918 ministrski predsednik Orlando in poveljnik armade general Diaz.

[22] Prav tam.

[23] ACS, Com. sup., Seg. gen. AC, fasc. 766.

[24] Trieste, cit. delo, III, dok. št. 273.

[25] Edinost, 15. XI. 1918.

[26] Razglas je objavljen v Zborniku fotografskih dokumentov o boju KPS, Ljubljana 1964, I/1, str. 409.

[27] AS, NS Lj., fasc. 1.

[28] MA Lj., dep. Kr. NS Trst.

[29] F. Šišić, Dokumenti o postanku kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Zagreb 1920, str. 231—232; B. Krizman, Narodno vijeće, cit. delo, str. 97—98.

[30] INV, Pisarna, fasc. 35.

[31] Prav tam.

[32] MA Lj., Kr. NS Trst.

[33] Prav tam, poročilo Frana Brnčiča o misiji v Zagrebu v dneh 14.—16. novembra 1918.

[34] Trieste, cit. delo, III, dok. št. 152.

[35] MA Lj., dep., Kr. NS Trst.

[36] Edinost, 6., 7. in 10. novembra 1918.
[37] B. Marušič, Na Goriškem, cit. delo, PDk, 21. II. 1964.
[38] Trieste, cit. delo, III, dok. št. 157.
[39] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19.20.17/1.
[40] Prav tam.
[41] Trieste, cit. delo, III, dok. št. 232.
[42] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19.20.17/1, poročilo predsednika nadzorne komisije majorja Romera 10. XI. 1918 poveljstvu 8. armade.
[43] Prav tam.
[44] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19. 20.17/1, poročilo poveljnika XI. armadnega korpusa Giuseppeja Paolinija z dne 24. XI. 1918 poveljstvu 9. armade: — »la popolazione slava del contado... pur ora soggetta più alla forza dei bisogni materiali che delle competizioni politiche. Alla distribuzione di viveri... si è mostrata commossa, entusiastica, benedicente. E ha dato impressione che il fattore economico apra la via più diritta per la conquista morale ed Italiana di queste popolazioni di razza e coltura ancora rozza (nelle compagne) ed involuta.«
[45] Prav tam, poročilo z dne 24. XI. 1918, poveljstvu 9. armade.
[46] ACS, Com. Sup., Seg. Gen. AC, fasc. 638 in 767, Notiziario politico-militare ter Condizioni delle terre liberate o redente. Gre za obvestila, ki jih je izdajal obveščevalni urad pri 3. armadi na osnovi zaupnih virov, za čas od 26. novembra do 26. decembra 1918.
[47] Trieste, cit. delo, III, dok. št. 172.
[48] Prav tam, dok. št. 181.
[49] Pisarno je vodil do decembra dr. Žolger, član narodne vlade, po njegovem odhodu na mirovno konferenco pa dr. Slavko Fornazarič. Njeni sodelavci so bili večinoma primorski emigranti, med njimi dr. Dinko Puc, dr. Josip Puntar, Avgust Kozman in Vekoslav Vatovec. Prim. INV, Pisarna, fasc. 35.
[50] MA Lj., dep., zb. Vilfan, fasc. 16.
[51] INV, Pisarna, fasc. 35.
[52] VII, Štab dravske divizijske oblasti.
[53] MA Lj, dep., zb. Vilfan, fasc. 16; INV, Pisarna, fasc. 35, pismo sežanskega okrajnega glavarja 28. XI. 1918 narodni vladi v Ljubljani.
[54] M. Mikuž, Oris, cit. delo, str. 73.
[55] Edinost, 4. XII. 1918.
[56] MA Lj., dep., Kr. NS Trst.
[57] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19.20.17/1, poročilo z dne 24. XI. 1918, poveljstvu 9. armade.
[58] MA Lj., dep., zb. Vilfan, fasc. 16, pisma K. Podgornika dne 15. in 17. XI. 1918 predsedstvu narodne vlade v Ljubljani. Za zastopnike so bili predlagani: K. Podgornik, A. Brecelj, F. Gabršček, I. Novak, A. Gradnik in socialist A. Štolfa.
[59] MA Lj., dep., Kr. NS Trst.
[60] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19.20.17/1, poročilo poveljstva 9. armade dne 27. XI. 1918.
[61] MA Lj., dep., Kr. NS Trst.
[62] Trieste, cit. delo, III, dok. št. 259.

(str. 93—112)

[63] B. Marušič, Na Goriškem, cit. delo, PDk, št. 41; AS, Pisarna, fasc. 2, elaborat o Goriški z dne 30. XII. 1918.

[64] ACS, Com. sup., Seg. Gen. AC, fasc. 767.

[65] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19.28.1, iz zapisnika tajne seje deželne vlade v Ljubljani z dne 29. IV. 1919.

[66] MA Lj., dep., fasc. Kr. NS Trst, Vilfanovo poročilo z dne 7. novembra 1918 in nepodpisano poročilo iz Trsta z dne 12. XI. 1918.

[67] B. Krizman, Narodno vijeće, cit. delo, str. 101—102.

[68] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19.20.17/1, pismo Orlanda 18. XI. 1918 generalu Diazu; prim. I. J. Lederer, La Jugoslavia, cit. delo, str. 80.

[69] I Documenti diplomatici italiani, Sesta serie, vol. I, dok. št. 267, Orlandovo pismo 21. XI. 1918 načelniku generalnega štaba Badogliu.

[70] Prim. I. J. Lederer, La Jugoslavia, cit. delo, str. 82.

[71] Prim. I. J. Lederer, La Jugoslavia, cit. delo, str. 82—86; M. Mikuž, Oris, cit. delo, str. 78.

[72] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19.20.17/I, dopisi med Orlandom in Boninom dne 17.—21. novembra 1918.

[73] I. J. Lederer, La Jugoslavia, cit. delo, str. 81.

[74] I. J. Lederer v cit. delu, str. 87 meni, da je sam Sonnino naložil Badogliu to delo.

[75] I. J. Lederer, La Jugoslavia, cit. delo, str. 87—90.

[76] Trieste, cit. delo, III, dok. št. 179.

[77] Prav tam, dok. št. 271/A. V Barzinijevem pismu beremo: »Fra noi, vittoriosi, con un grande esercito, e i jugoslavi, chi ha una autorità, chi ha una forma di governo, chi arresta, chi espelle, sono i jugoslavi.« O guvernerstvu pa pravi: »Quel buon uomo di Petitti dice: Ci vuol tatto! e quel cretino del suo capo di stato maggiore Paleologo dice: Ma credete che questa gente sia proprio italiana? — alludendo ai triestini che egli avvicina per la prima volta. Nei manifesti che portano la firma ‚Paleologo' i triestini aggiungono la parola ‚Mona'. Se ne sono accorti subito, loro, che è un idiota, e non se n'è accorta l'Italia!«

[78] Prav tam, dok. št. 270, 271 in 275.

[79] ACS, Com. sup., Seg. Gen. AC., fasc. 766.

[80] Trieste, cit. delo, III, dok. št. 280.

[81] H. Tuma, Iz mojega življenja, cit. delo, str. 392—395.

[82] INV, Pisarna, fasc. 35; zapisnik z dne 28. XII. 1918.

[83] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19.15.1.

[84] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1919, fasc. 18B.

[85] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19.19.3.

[86] Resoconto stenografico del XVI Congresso Nazionale del Partito Socialista Italiano, Roma 1920, str. 332. Resolucijo so predlagali: Flor, Tonello, Galeno, Panebianco, Guerra, Morelli in Inwinkel.

[87] ACS, Com. Sup., Seg. Gen. AC, fasc. 726.

[88] Prav tam.

[89] Prav tam, fasc. 727.

[90] I. J. Lederer, La Jugoslavia, cit. delo, str. 213; prim. še L. Čermelj, Slovenci in Hrvatje pod Italijo, Ljubljana 1965, str. 191—192.
[91] ACS, Com. Sup., Seg. Gen. AC, fasc. 726, brzojavka Notranjega ministrstva z dne 3. VI. 1919.
[92] L. Čermelj, Slovenci in Hrvatje, cit. delo, str. 279.
[93] Edinost, 17. VIII. in 9. XI. 1919.
[94] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1920, fasc. 16.
[95] Prav tam, Ciufellijevi dopisi od 29. avgusta do 14. novembra 1919.
[96] Prav tam.
[97] L. Čermelj, Slovenci in Hrvatje, cit. delo, str. 190 in 179. V Zborniku svečenikov sv. Pavla je navedenih 77 imen interniranih slovenskih in hrvaških duhovnikov. Od tega 6 iz poreško-puljske škofije, 8 iz dela ljubljanske škofije (iz trnovske in postojnske dekanije), 27 iz tržaške in 28 iz krške škofije. Osem duhovnikov iz Goriške pa je bilo interniranih že med vojno, po prodoru italijanske vojske na to ozemlje. Prim. Goriška straža, 11. XI. 1920.
[98] AS, Pisarna, fasc. 1.
[99] Edinost, 3. in 17. XII. 1919.

IV

[1] Ta črta se je skladala z mejo, ki jo je zagovarjala italijanska demokratična struja intervencionistov s Salveminijem in Bissolatijem.
[2] Prim. R. Vivarelli, Il dopoguerra in Italia, cit. delo.
[3] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19.15.4/7.
[4] Prav tam, Nittijeva okrožnica z dne 26. VII. 1919 ministrstvom, gen. civilnima komisarjema in poveljnikoma vojske in mornarice.
[5] ACS, Pres. Cons., UC, fasc. 52; zaupno poročilo notranjega ministrstva z dne 27. julija 1919 osrednjemu uradu za nove province.
[6] C. Silvestri, Dalla redenzione, cit. delo, str. 43.
[7] E. Apih, Italia, cit. delo, str. 45—46.
[8] Il Lavoratore, 2. VIII. 1919.
[9] Prim. E. Sestan, Venezia Giulia, cit. delo, str. 106.
[10] E. Apih, Italia, cit. delo, str. 38—39.
[11] E. Sestan, Venezia Giulia, cit. delo, str. 106.
[12] E. Apih, Italia, cit. delo, str. 39—40.
[13] M. Kacin-Wohinz, Parlamentarne volitve in politične razmere v Julijski krajini, 1921—1924, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, l. 1965, št. 1—2, str. 19.
[14] E. Sestan, Venezia Giulia, cit. delo, str. 116.
[15] C. Schiffrer, Sguardo storico, cit. delo, str. 28—31.
[16] AS, Pisarna, fasc. 2, elaborat Goriška, v rokopisu.
[17] Il porto di Trieste, Roma 1945.
[18] E. Apih, Italia, cit. delo, str. 44 in 70.
[19] Prav tam, str. 69—75.
[20] Prav tam, str. 42—43.

V

[1] Trieste, cit. delo, III, dok. št. 170 in 245/A.
[2] Prav tam, dok. št. 245.
[3] Prav tam, dok. št. 263.
[4] Il Lavoratore, 29. XI. 1918.
[5] ACS, Com. Sup., Seg. Gen. AC, fasc. 767.
[6] Prim. C. Silvestri, Storia del fascio di Trieste dalle origini alla conquista del potere (1919—1922), Fascismo-guerra-resistenza, Lotte politiche e sociali nel Friuli — Venezia Giulia 1918—1945, Trieste 1969, str. 17.
[7] O liberalnih nacionalcih prim. C. Silvestri, Dalla redenzione, cit. delo, str. 35, in Il tramonto liberal-nazionale a Trieste v Trieste, Rivista politica giuliana, l. IV., št. 22, str. 39 in sl.; A. Oberdorfer, Il socialismo del dopoguerra, cit. delo, članka Le condizioni e i problemi della Venezia Giulia in la Tragedia del nazionalismo triestino.
[8] L'Emancipazione, 8. V. 1920.
[9] F. Franchi, Il dibattito sulle autonomie locali nel goriziano (1918—1922), tesi di laurea, rokopis na filozofski fakulteti univerze v Trstu, str. 4—5.
[10] ACS, Com. Sup., Seg. Gen. AC, fasc. 767; pismo društva Pro Trento e Trieste-Patria z dne 9. XI. 1918 generalnemu sekretarju za civilne zadeve pri vrhovnem poveljstvu D'Adamu.
[11] Prav tam.
[12] E. Apih, Italia, cit. delo, str. 89.
[13] Prav tam, str. 90 in 92. Med voditelji nacionalistične oborožene enote so bili: Arturo Ziffer, major Piola Caselli, kapetan Bruno Coceancig, Riccaboni Alberto, Carlo Banelli in Segrè Quinto; prim. ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1919, fasc. 58.
[14] Prav tam, str. 93; C. Silvestri, Dalla redenzione, cit. delo, str. 41.
[15] E. Apih, Italia, cit. delo, str. 91.
[16] Prav tam, str. 93.
[17] Prim. L'Emancipazione, 17. IV. 1920.
[18] Ta proces se je začel, kakor smo videli, že v emigrantskem društvu Associazione politica.
[19] Prim. E. Apih, Italia, cit. delo, str. 69—99.
[20] M. Risolo, Il fascismo nella Venezia Giulia dalle origini alla marcia su Roma, Trieste 1932, str. 2.
[21] Trieste, cit. delo, III, dok. št. 266.
[22] E. Apih, Italia, cit. delo, str. 60.
[23] Edinost, 17. VIII. 1919.
[24] Prim. R. Vivarelli, cit. delo.
[25] La Nazione, 3. IV. 1919.
[26] C. Silvestri, La fase sindicale-rivoluzionaria del primo fascio triestino, Trieste, 1. XIII., št. 74, str. 11.
[27] Prim. C. Silvestri, Storia del fascio, cit. delo, str. 26.
[28] Po Silvestriju, La fase, cit. delo, se je zborovanja udeležilo okrog 50, po Apihu, Italia, cit. delo, str. 113, pa okrog 200 oseb.
[29] C. Silvestri, La fase, cit. delo, str. 11—12.

[30] V podkrepitev te ocene začetnega fascia, ki jo je utemeljil C. Silvestri, omenimo življenjsko pot ustanovitelja fašizma v Trstu poročnika Piera Jacchie. Ker se je Jacchia bolj nagibal k sindikalno-revolucionarnim tendencam kakor k nacionalizmu, je po uvedbi fašistične diktature prestopil v protifašistično gibanje, nato se je udeležil španske državljanske vojne na strani republikancev in je leta 1937 padel pri Madridu.

[31] Prim. C. Silvestri, La fase, cit. delo, str. 11—12 in Storia del fascio, cit. delo, str. 26.

[32] Prim. M. Pacor, Confine orientale, Questione nazionale e resistenza nel Friuli e Venezia Giulia, Feltrinelli, Milano 1964, str. 69.

[33] E. Apih, Italia, cit. delo, str. 113—114.

[34] La Voce dell'Isonzo, 24. XI. 1920; M. Risolo, Il fascismo, cit. delo, str. 182 in sl.

[35] M. Risolo, Il Fascismo, cit. delo, str. 4—5.

[36] ACS, Com. Sup., Seg. Gen. AC, fasc. 767, Notiziario, 6. XII. 1918.

[37] C. Silvestri, La tradizione repubblicana, Trieste, V/1958, št. 23, str. 39.

[38] C. Silvestri, Storia del fascio, cit. delo, str. 20.

[39] C. Silvestri, La conquista fascista del blocco nazionale, Trieste, XIII/1966, št. 76, str. 9.

[40] L'Emancipazione, 5. VI. 1920.

[41] F. Franchi, Il dibattito, cit. delo, str. 13.

[42] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1919, fasc. 58.

[43] Il Lavoratore, 13. II. 1919.

[44] Prim. C. Silvestri, Dalla redenzione, cit. delo, str. 36.

[45] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1919, fasc. 58.

[46] Prav tam, 1920, fasc. 81.

[47] Prav tam, 1919, fasc. 58.

[48] C. Silvestri, La tradizione, cit. delo, str. 40.

[49] Edinost, 17. VIII. 1919.

[50] L'Emancipazione, 3. IV. 1920.

[51] D. Rinaldini, Il Partito Popolare Italiano a Trieste, Trieste, VI/1959, št. 30, str. 30.

[52] Prim. I. Juvančič, Idejna smer italijanskega katoliškega gibanja z ozirom na deželo Furlanija — Julijska krajina (1848—1943), rokopis v INV, str. 43.

[53] Prim. Franco Catalano, Storia dei partiti politici italiani, Torino 1965, str. 307 in sl., ter I. Juvančič, Idejna smer, cit. delo.

[54] Prim. M. Kacin-Wohinz, Parlamentarne volitve, cit. delo, str. 15 in sl. Socialisti so na volitvah dobili 32 % glasov in 156 mandatov, klerikalci 20 % glasov in 100 mandatov, ostalih 252 poslanskih mest je bilo razdeljenih med deset desničarsko ali demokratično usmerjenih strank.

[55] ACS, Com. Sup., Seg. Gen. AC, fasc. 638.

[56] L'Azione, 13. IV. 1921. Govorimo o prebivalcih italijanske narodnosti, s Slovenci in Hrvati na deželi se bomo srečali pozneje.

[57] ACS, Pres. Cons, fasc. 44, Promemoria circa la situazione politica nel Friuli z dne 15. V. 1920.

[58] Prav tam, Mosconijevo pismo z dne 10. I. 1920.

[59] Prim. M. Kacin-Wohinz, Iz dokumentov o preganjanju goriškega nadškofa mons. Frančiška Borgie Sedeja, Idrijski razgledi, XV/1971, št. 3, str. 135—145.
[60] ACS, Pres. Cons., UC, fasc. 44.
[61] Goriška straža, 22. IV. 1920.
[62] Delo, 5. VII. 1920.
[63] ACS, Pres. Cons., UC, fasc. 44.
[64] Edinost, 21. V. 1920.
[65] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19. 15. 12.
[66] Prim. R. De Felice, Sindacalismo rivoluzionario e fiumanesimo nel carteggio De Ambris-D'Annunzio, Morcelliana, 1966, str. 63—64; R. Vivarelli, Il dopoguerra, cit. delo, str. 503 in sl.
[67] E. Apih, Italia, cit. delo, str. 99.
[68] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, 1919, fasc. 58.
[69] C. Silvestri, Dalla redenzione, cit. delo, str. 46; E. Apih, Italia, cit. delo, str. 105.
[70] Prim. C. Silvestri, Storia del fascio, cit. delo, str. 29 in sl.
[71] C. Silvestri, Dalla redenzione, cit. delo, str. 55. Prim. še C. Silvestri, Dannuzianesimo e fascismo a Trieste, Trieste, l. IV, št. 20; E. Apih, Italia, cit. delo, str. 104—111. Takole je zapisal Foschiatti: »Quello che rivolta le budella è l'azione del fascismo... questa gente conduce il Paese alla rovina... Se la Patria sta di casa presso il signor Giunta, abasso la Patria!«
[72] C. Silvestri, La conquista fascista del »blocco nazionale«, Trieste, l. XIII, št. 76, str. 10.
[73] Prav tam, str. 11.
[74] Prim. M. Pacor, Confine orientale, cit. delo, str. 70, in E. Apih, Italia, cit. delo, str. 138.
[75] C. Silvestri, Della redenzione, cit. delo, str. 54. Silvestri citira obtožbo, ki jo je Gaetano Salvemini izrekel v italijanskem parlamentu 7. VIII. 1920: »Dalla sottoscrizione per Fiume furono sotratte 480.000 lire da Musssolini per spese elettorali.«
[76] Prim. A. Tasca, Nascita e avvento del fascismo, Firenze 1950, in P. Alatri, Nitti, D'Annunzio e la questione adriatica, Milano 1958.
[77] C. Silvestri, Dalla redenzione, cit. delo, str. 54.
[78] ACS, Pres. cons., UC, fasc. 44.
[79] A. Mosconi, I primi anni di governo italiano nella Venezia Giulia, Trieste 1919—1922, Bologna 1924, str. 15.
[80] ACS, Pred. Cons., guerra, fasc. 19.15.12.

VI

[1] E. Apih, Italia, cit. delo, str. 48.
[2] Trieste, cit. delo, III, dok. št. 236.
[3] I. Regent, Poglavja, cit. delo, I, str. 143; Zgod. arhiv KPJ, cit. delo, tom V, str. 373.
[4] Trieste, cit. delo, III, dok. št. 244. V resoluciji je rečeno: »L'assemblea del Partito, intesa la relazione del comp. Pittoni, si ripromette ed attende, che in corrispondenza ai voti ripetutamente

espressi sul diritto di autodecisione, diritto di cui l'Assemblea riafferma il principio, tutti gli organi e i rappresentanti del Partito cercheranno di influire, acchè nella confermazione dell'assetto politico-nazionale delle nostre regioni sia — nei limiti del possibile — applicato il principio dell'omogeneità e continuità etnica.«

[5] La Lega delle Nazioni, l. I, št. IV, 24. XII. 1918, str. 194 in 207.

[6] Trieste, cit. delo, III, dok. št. 224.

[7] Il Lavoratore, 27. I. 1919.

[8] Il Lavoratore, 24. II. 1919.

[9] Il Lavoratore, 4.—7. IV. 1919.

[10] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1919, fasc. 58.

[11] Il Lavoratore, 15. IV. 1919.

[12] IZDG, Zapiski in izjave, podatki F. Ferjančiča in R. Berceta.

[13] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1919, fasc. 58.

[14] Prav tam.

[15] Il Lavoratore, 13. XII. 1918; Edinost, 12. VII. 1919.

[16] Il Lavoratore, 22. I. 1919.

[17] Il Lavoratore, 23. II. 1919.

[18] Prav tam.

[19] Il Lavoratore, 1. III. 1919.

[20] Il Lavoratore, 30. VI. 1919.

[21] Trieste, cit. delo, III, dok. št. 264. V izjavi je rečeno: »Il ripristinamento del Consiglio e della Giunta si acetta come una misura provvisoria presa dall'occupante in conformità ai suoi obblighi scaturienti dal diritto internazionale, di stabilire cioè la vita e quindi anche l'amministrazione pubblica. Sotto queste riserve daremo qui cooperazione come nel comitato di pubblica salute, impregiudicate le nostre aspirazioni e lasciata la regolazione definitiva soltanto al congresso della pace. Non vogliamo un conflitto ma preghiamo che ci sia resa possibile una cooperazione.«

[22] Edinost, 12. VII. 1919.

[23] Il Lavoratore, 14. X. 1919.

[24] Trieste, cit. delo, III, dok. št. 278.

[25] Il Lavoratore, 12. III. 1919.

[26] Il Lavoratore, 1. V. 1919.

[27] Il Lavoratore, 17. IV. 1919.

[28] E. Apih, Italija, cit. delo, str. 79.

[29] Il Lavoratore, 21. in 24. februarja 1919.

[30] Il Lavoratore, 2. VIII. 1919.

[31] Il Lavoratore, 2. II. in 6. III. 1919.

[32] Il Lavoratore, 17. in 18. VII. 1919.

[33] Il Lavoratore, 12. XI. 1919.

[34] Il Lavoratore, 27. VII. 1919.

[35] Prim. Il Lavoratore, 2. II. do 23. VI. 1919, in Edinost, februar 1919.

[36] Il Lavoratore, 8. IV. 1919.

[37] Prim. Edinost, I.—IV. 1919.

[38] Zgod. arhiv KPJ, tom V, cit. delo, str. 370.

[39] I. Regent, I. Kreft, J. Pleterski, Progresivna Slovenija, Trst in Koroška, Murska Sobota 1964, str. 42 in 45.

(str. 196—205)

[40] Prim. terminologijo v časopisih Njiva, Edinost in Naprej.

[41] Tudi po spominih Ivana Regenta, ki je bil med vodilnimi slovenskimi socialisti v tej dobi, se podatki o ustanovitvi neodvisne stranke razlikujejo. V spominskih sestavkih, objavljenih v letih 1960—1961: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1960, št. 2, str. 312, Poglavja iz boja za socializem, III, str. 57, Primorski dnevnik 1961, št. 19, pravi, da se je taka stranka ustanovila na deželni konferenci 6. aprila 1919. V poznejših publikacijah, v že omenjeni Progresivni Sloveniji, pa prestavlja datum ustanovitve na november 1918. V zadnjem delu, Spomini, pa opušča besedo »neodvisna« in govori le o »Socialistični stranki Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini.«

[42] Imenovali jih bomo tako, kakor so imenovali sami sebe.

[43] Il Lavoratore, 8. IV. 1919.

[44] Zgod. arhiv KPJ, tom V, cit. delo, str. 378; Il Lavoratore, 8. IV. 1919.

[45] Il Lavoratore, 8. IV. 1919.

[46] Zgod. arhiv KPJ, tom V, cit. delo, str. 378.

[47] Prav tam, str. 370; H. Tuma, Iz mojega življenja, cit. delo, str. 469.

[48] D. Kermavner, O odmevu oktobrske revolucije pri Slovencih v letih 1917—1921, Nova obzorja, X/1957, št. 10—11.

[49] Prim. E. Apih, Italia, cit. delo, str. 52; C. Silvestri, Dalla redenzione, cit. delo. Drugače ugotavlja M. Pacor v Confine orientale, cit. delo, str. 66, ko pravi, da je bil pri Slovencih internacionalistični čut močnejši kakor pri Italijanih.

[50] A. Mosconi, I primi anni, cit. delo, str. 7—8.

[51] A. Oberdorfer, Il socialismo del dopoguerra, cit. delo, str. 35 do 38.

[52] Il Lavoratore, 12. III. 1919.

[53] I. Regent, Spomini, cit. delo, str. 114.

[54] Zgod. arhiv KPJ, tom V, cit. delo, str. 225 in 271—273.

[55] H. Tuma, Iz mojega življenja, cit. delo, Urednikove dopolnitve (Kermavner), str. 437.

[56] Prav tam, str. 413.

[57] Njiva, l. I, št. 14, str. 319; I. Regent, Spomini, cit. delo, str. 115.

[58] Prim. Regent, Spomini, cit. delo, str. 15.

[59] Prim. Progresivna Slovenija, cit. delo, str. 52.

[60] Ni mogoče ugotoviti, ali gre za znanega slovenskega socialista Vincenca Kermolja ali za koga drugega.

[61] Il Lavoratore, 27. I. 1919.

[62] Il Lavoratore, 27. I. 1919.

[63] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1919, fasc. 58.

[64] Il Lavoratore, 6. III. 1919.

[65] Njiva, l. I, št. 1, str. 13.

[66] I. Regent, Spomini, cit. delo, str. 116.

[67] Levi, Oberdorfer, Passigli, Cerniutz.

[68] ACS, Pres. Cons., UC, fasc. 44; Osnovna načela, izražena pod točko 1 do 5, niso bila objavljena v tisku; črtala jih je cenzura »dato il carattere violento«.

[69] Prav tam; Il Lavoratore, 15. IX. 1919.
[70] ACS, Pres. Cons., UC, fasc. 44.
[71] H. Tuma, Iz mojega življenja, cit. delo, str. 396.
[72] Njiva, l. I, št. 17, 10. X. 1919, str. 311.
[73] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1919, fasc. 58.
[74] Njiva, l. I, št. 17, str. 311.
[75] Prim. cit. Regentova dela.
[76] H. Tuma, Iz mojega življenja, cit. delo, Urednikove dopolnitve, str. 473.
[77] I. Regent, Spomini, cit. delo, str. 129.
[78] Njiva, l. I, št. 17; Zgod. arhiv KPJ, tom V, cit. delo, str. 393 do 394.
[79] Resoconto del XVI Congresso, cit. delo, str. 18—19. Passigli je pripadal desničarski struji, vendar se je v tem času docela podrejal politiki večinske levice. Ob razkolu socialistične stranke je zastopal unitarne tendence, pozneje je pristopil k fašistom.
[80] Prim. Zgod. arhiv KPJ, tom V, cit. delo, str. 394.
[81] Ist. Gramsci, APC, fasc. 10/143.
[82] Il Lavoratore, 3. XII. 1919.

VII

[1] H. Tuma, Iz mojega življenja, cit. delo, str. 386.
[2] MA Lj., dep., zb. Vilfan, fasc. 16, pismi z dne 3. marca in 13. aprila 1919.
[3] MA Lj., dep., zb. Vilfan, fasc. 16, pismo z dne 26. IV. 1919.
[4] MA Lj., dep., zb. Vilfan, fasc. 16, pismo z dne 31. V. 1919.
[5] Prav tam, fasc. 10, pismo z dne 24. VII. 1919.
[6] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1920, fasc. 15.
[7] AS, Pisarna fasc. 1; nepodpisano poročilo z dne 22. XII. 1922.
[8] INV, Pisarna, fasc. 36.
[9] Prav tam.
[10] ACS, Com. Sup., Seg. Gen. AC, fasc. 766.
[11] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1919, fasc. 18A in 18B.
[12] H. Tuma, Iz mojega življenja, cit. delo, str. 397.
[13] Edinost, 23. VIII. in 20. IX. 1919.
[14] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19.28/1; iz zaplenjenega pisma z dne 7. VI. 1919.
[15] INV, Pisarna, fasc. 36.
[16] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1920, fasc. 15.
[17] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19.28/1.
[18] Prav tam.
[19] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AC, fasc. 88B.
[20] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19.28/2.
[21] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1920, fasc. 15.
[22] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19.28/1.
[23] Prav tam. Takole je zapisal poreški civilni komisar: »Lo slavo sarà sempre infido fino a tanto che non si agirà con meno scrupolo... ha bisogno di vedere tagliati i piedi... ai coporioni.«

[24] Prav tam, fasc. 19.14/6.
[25] Edinost, 6. XI. 1920.
[26] A. Gabršček, Goriški Slovenci, cit. delo, str. 563.
[27] INV, Pisarna, fasc. 35.
[28] Dr. I. Juvančiču je predsednik pisarne dr. Fornazarič pripovedoval o nepisanih, ustnih navodilih.
[29] INV, Pisarna, fasc. 36.
[30] Prav tam.
[31] VII, Štab dravske divizijske oblasti, zaupno poročilo z dne 28. XII. 1918.
[32] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19.28/1. Pismo Drinkovića, junija 1919 v Dalmacijo.
[33] Prav tam; brzojavka generalnega sekretariata za civilne zadeve z dne 19. marca 1919 ministrskemu predsedstvu, zunanjemu in notranjemu ministrstvu in delegaciji v Pariz.
[34] MA Lj., dep., zb. Vilfan, fasc. 26.
[35] MA Lj., dep., zb. Vilfan, fasc. 10, Rybaševi pismi z dne 24. VII. in 13. VIII. 1919.
[36] Prav tam, fasc. 16.
[37] Edinost, 4. VIII. 1919. Trst so zastopali tile odborniki: Silvester Godina, posestnik iz Škednja, Alojz Gorjup, posestnik iz Proseka, Ivan Kjuder, delavec iz Trsta, Franjo Lentić, trgovec iz Trsta, Janko Pogorelec, uradnik iz Barkovelj, dr. Edvard Slavik, odvetnik iz Trsta, Štefan Vovk, posestnik iz Rocola, in Andrej Zink, dekan na Opčinah. Goriško so zastopali: Fran Černic, posestnik iz Šempetra, dr. Ignac Kobal, katehet iz Gorice, Ignac Križman, nadučitelj iz Dornberka, dr. Ivo Novak, odvetnik iz Gorice, Ivan Stepančič, posestnik iz Renč, in Josip Vran, posestnik iz Tomaja. Istro so zastopali: Ivan Banovac, živinozdravnik, in Ante Belanić, uradnik iz Pazina, Edvard Bubnić, posestnik iz Slivja, in Matej Škerbec, dekan v Krkavcih.
[38] Edinost, 4. VIII. 1919.
[39] Edinost, 24. XI. 1919.
[40] ACS, Pres. Cons., UC, fasc. 73.
[41] Edinost, 19. III. 1920.
[42] AS, Pisarna, fasc. 1, poročilo o društvu Edinost z dne 22. XII. 1922.
[43] Edinost, 20. I. 1920.
[44] L. Čermelj, Spomini, cit. delo, str. 102—103.
[45] Edinost, 20. I. 1920.
[46] L. Čermelj, Spomini, cit. delo, str. 105.
[47] Njiva, l. I, št. 16, str. 255; I. Regent, Spomini, cit. delo, str. 110—111.
[48] Edinost, 17. VIII. 1919.
[49] Edinost, 4. X. 1919.
[50] Edinost, 20. I. 1920.
[51] Edinost, 1. in 3. VI. 1920.
[52] Edinost, 11. IX. 1920.
[53] Edinost, 15. IX. 1920.
[54] Edinost, 22. IV. 1920.
[55] AS, Pisarna, fasc. 1.

[56] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1920, fasc. 8.
[57] A. Gabršček, cit. delo, str. 563.
[58] Edinost, 11. I. 1920.
[59] Edinost, 20.—21. III. 1920.
[60] Trieste, cit. delo, III, dok. št. 223, brzojavka z dne 15. XI. 1918.
[61] Trieste, cit. delo, III, dok. št. 224 in 224/A.
[62] L. Čermelj, Slovenci in Hrvatje, cit. delo, str. 191.
[63] Edinost, 14. I. 1920.
[64] MA Lj., dep. zb. Vilfan, fasc. 19, Škerbčevo pismo z dne 6. I. 1920.
[65] Edinost, 13. I. 1920.
[66] Edinost, 13. VII. in 3. VIII. 1920.
[67] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1920, fasc. 80.
[68] Prim. I. Juvančič, Primorska duhovščina pod Italijo, rokopis v INV.
[69] Prim. M. Kacin-Wohinz, Iz dokumentov o preganjanju goriškega nadškofa, cit. delo.
[70] MA Lj., dep. zb. Vilfan, fasc. 16.
[71] E. Besednjak, Buditelju in voditelju naroda Virgilu Ščeku v spomin, Novi list (Gorica), l. VIII, št. 237.
[72] Prim. M. Pacor, Confine orientale, cit. delo, str. 81, in E. Apih, L'avvento del fascismo a Trieste v Italia ed Europa danubiano-balcanica nel Risorgimento, Udine 1959.
[73] Edinost, 19. X. 1919.
[74] A. Oberdorfer, Il socialismo, cit. delo, str. 20—23; Njiva, l. I, št. 10, str. 158—159.
[75] MA Lj., dep. zb. Vilfan, fasc. 16; pismo Vilfanu z dne 19. VIII. 1919.

VIII

[1] Edinost, 1. V. 1919.
[2] Njiva, l. I, št. 12, 24. VII. 1919.
[3] Prim. A. Prepeluh, Pripombe k naši prevratni dobi, Ljubljana 1938, str. 235—236.
[4] Njiva, l. I, št. 1.
[5] Edinost, 4. V. 1919.
[6] Med avtorji leposlovnih prispevkov so bili Ivo Šorli, Marija Kmetova, Josip Ribičič, Igo Gruden, France Bevk, Alojz Gradnik in Narte Velikonja. Prispevke s socialnimi vprašanji so pisali zlasti Pavla Hočevarjeva in M. Čokova. O kulturnih vprašanjih so pisali Vasilij Mirk, Milan Skrbinšek, Ferdo Kleinmayr, Alojzij Res, razprave prirodoznanstvenega značaja pa Lavo Čermelj in Henrik Tuma. O gospodarskih vprašanjih je objavljal največ člankov Josip Agneletto, voditelj slovenskih narodnih zadružnih organizacij.
[7] Edinost, 29. VIII. 1919.
[8] Njiva, l. I, št. 17, str. 301.
[9] I. Regent, Poglavja, cit. delo, I, str. 184—187.

(str. 253—272)

[10] Edinost, 24, VIII. 1919.
[11] Edinost, 30. in 31. VIII. 1919.
[12] Edinost, 7. II. 1920.
[13] Edinost, 19. IX. 1919.
[14] Il Lavoratore, 6. XI. 1919.
[15] I. Regent, Poglavja, cit. delo, III. str. 189 in Spomini, cit. delo, str. 119.
[16] Edinost, 29. I. 1920.
[17] Delo, 28. VII. 1920.
[18] Edinost, 11. II. 1920.
[19] I. Regent, Poglavja, cit. delo, I, str. 231—233.
[20] Edinost, 29. VIII. 1920.
[21] Edinost, 10. VIII. in 10. IX. 1920.
[22] Edinost, 19. VI. 1920.
[23] Edinost, 20. in 21. III. 1920; prim. D. Kermavner, Oktobrska revolucija in Slovenci, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1967, št. 1—2, str. 29—30.
[24] Edinost, 23. XI. 1919.
[25] Resoconto stenografico del XVI Congresso, cit. delo, str. 331 do 334.
[26] Edinost, 23. in 24. XII. 1919.
[27] Naprej, 21., 22. I. in 10. II. 1920.
[28] Naprej, 25. XII. 1919.
[29] Il Lavoratore, 8. II. 1920.
[30] I. Regent, Spomini, cit. delo, str. 130.
[31] Il Lavoratore, 8. II. 1920.
[32] I. Regent, Spomini, cit. delo, str. 130.
[33] I. Regent, Poglavja, cit. delo, III, str. 31 in sl.
[34] Edinost, 2. IX. 1920. Partito Popolare Italiano = PPI.
[35] Delo, 13. VIII. 1920.
[36] Edinost, 20. VIII. 1920.
[37] Delo, 1. IX. 1920.
[38] ACS, Pres. Cons., UC, fasc. 55.
[39] AP, Cam. Dep. Disc, Leg. XXV, vol. VI, str. 5445.
[40] Naprej, 15. V. 1919, Marangonijevo vprašanje.
[41] Naprej, 9. VIII. 1919.
[42] ACS, Pres. Cons., UC, fasc. 53.
[43] AP, Cam. Dep. Disc., Leg. XXV, vol. II, str. 1833.
[44] Prav tam, vol. X, str. 8894.
[45] Prav tam, vol. V, str. 5431 in 5383.
[46] ACS, Pres. Cons., UC, fasc. 55.
[47] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19.15.2. Pismo ni ohranjeno v originalu; zaplenjeno je bilo z drugo Vilfanovo korespondenco ob požigu Narodnega doma in prevedeno v italijanščino.
[48] Delo, 11. VIII. 1920; Il Lavoratore, 11. VIII. 1920.
[49] ACS, Pres. Cons. UC, fasc. 44.
[50] MA Lj., zb. Vilfan, fasc. 10.

IX

[1] Prim. Delo, 21., 28. V. in 4. VI. 1920.
[2] Vključeni so bili po priključitvi stranke k ISS.
[3] I. Regent, Ob štirideseti obletnici Dela, Delo, Lj. 1960, št. 49.
[4] Il Lavoratore, 15. IX. 1919.
[5] Il Lavoratore, 25. XII. 1919.
[6] Delo, 28. V. in 4. VI. 1920.
[7] ACS, Dir. Gen. PS, AGR' 1920, fasc. 67; poročilo 2. II. 1920.
[8] ACS, Pres. Cons., UC, fasc. 44.
[9] Prav tam.
[10] Il Lavoratore, 30. III. 1920.
[11] Delo, 20. II. 1920.
[12] Il Lavoratore, 23. in 24. XII. 1919.
[13] Il Lavoratore, 2. in 5. marca 1920; Delo, 5. marca 1920.
[14] Il Lavoratore, 10. III. 1920; Delo, 12. III. 1920.
[15] Delo 30. IV. 1920.
[16] Podatki o udeležbi na zborovanjih se močno razlikujejo. Časnik Delo z dne 4. V. 1920 je poročal, da se je v Trstu zbralo na zborovanju okrog 100.000 oseb, v Gradiški, kjer so se zbrali delavci iz Furlanije in Goriške, pa okrog 50.000. Italijanska policija pa je poročala, da se je zborovanja v Trstu udeležilo le 40.000, sprevoda po mestu pa 15.000 oseb. Za zborovanje v Gradiški je poročala o 20.000 udeležencih.
[17] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1920, fasc. 81.
[18] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1920, fasc. 81.
[19] A. Mosconi, I primi anni, cit. delo, str. 9.
[20] Il Lavoratore, 16. V. 1920.
[21] Il Lavoratore, 24. VI. 1920; Delo, 25. VI. 1920; I. Regent, Poglavja, cit. delo, I, str. 413—414.
[22] Delo, 30. VIII. 1920.
[23] M. Risolo, Il fascismo, cit. delo, str. 46.
[24] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19.15.12
[25] ACS, Pres. Cons., UC, Fasc. 44.
[26] A. Mosconi, I primi anni, cit. delo, str. 34.
[27] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19.16.12; prim. C. Silvestri, Storia del fascio, cit. delo, str. 41.
[28] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1920, fasc. 67.
[29] Il Lavoratore, 23. III., 16. VII. 1920; Delo, 13. VIII. 1920.
[30] Delo, 6. X. 1920.
[31] Delo, 1. IX. 1920.
[32] ACS, Pres. Cons., UC, fasc. 44, kvestorjevo poročilo z dne 24. II. 1920 generalnemu civilnemu komisarju in spomenica z dne 15. V. 1920.
[33] Delo, 2. IV. 1920.
[34] ACS, Pres. Cons., UC, fasc. 44.
[35] E. Apih, Italia, cit. delo, str. 83.
[36] MA Lj., dep. zb. Vilfan, fasc. 10, Rybářevo pismo z dne 14. IX. 1919.
[37] Prav tam, Rybářevo pismo z dne 1. I. 1920.

[38] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19.15.2, nedatirano Rybářevo pismo ženi Zinki.

[39] Prav tam, Rybářevi pismi z dne 10. in 15. II. 1920.

[40] Prim. I. J. Lederer, La Jugoslavija, cit. delo, predgovor A. Tamborre, str. XVIII.

[41] MA Lj., dep. zb. Vilfan, fasc. 10, pismo z dne 17. II. 1920 in ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19.15.2, pismo z dne 15. II. 1920.

[42] Očitno je mislil na rimski sporazum.

[43] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19.15.2. Nekatera pisma, ki jih navajamo, niso ohranjena v originalu, marveč v italijanskem prevodu. Zaplenjena so bila ob požigu Narodnega doma v Trstu, kjer je bilo stanovanje dr. Vilfana, prevedena in poslana italijanskemu ministrskemu predsedniku kot dokaz, da so Francozi in Angleži naklonjeni Jugoslaviji. O tem skuša generalni civilni komisar Mosconi prepričati vlado, ko zavrača obsojajoča stališča zavezniških konzulatov v Trstu ob požigu Narodnega doma. Prim. Mosconijevo poročilo z dne 31. VII. 1920 v cit. fondu.

[44] MA Lj., zb. Vilfan, fasc. 10, pismo z dne 15. I. 1920.

[45] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19.15.2.

[46] Edinost, 14. I. 1920.

[47] Edinost, 23. I. 1920.

[48] Edinost, 15. II. 1920.

[49] Edinost, 25. IV. 1920.

[50] Edinost, 20. IV. 1920.

[51] Edinost, 24. IV. 1920.

[52] Edinost, 1. V. 1920.

[53] Edinost, 1. V. 1920.

[54] MA Lj., dep. zb. Vilfan, fasc. 10, Rybářevo pismo z dne 2. I. 1920.

[55] Edinost, 1. V. 1920.

[56] AS, Pisarna, fasc. 1.

[57] ACS, Pres. Cons., UC, fasc. 44.

[58] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1921, fasc. 9; poročilo Mosconija osrednjemu uradu in notranjemu ministrstvu.

[59] Prav tam.

[60] AS, Pisarna, fasc. 1.

[61] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1921, fasc. 9; Mosconijevo poročilo z dne 26. III. 1920 centralnemu uradu in notranjemu ministrstvu.

[62] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1920, fasc. 8, Mosconijevo poročilo z dne 13. II. 1920.

[63] I. Juvančič, ustni vir.

[64] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1921, fasc. 9.

[65] Prav tam, nepodpisani pismi z dne 13. in 21. julija 1920.

[66] Prav tam, 1920, fasc. 8.

[67] Prav tam, 1921, fasc. 9, poročilo z dne 16. VII. 1920.

[68] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19.15.12, poročilo z dne 12. VII. 1920.

[69] Prav tam, pismo z dne 19. VII. 1920.

[70] M. Mikuž, Oris, cit. delo, str. 186.

[71] Prav tam, str. 186.

[72] ACS, Pres. Cons., UC, fasc. 73.

[73] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1921, fasc. 9.

[74] SjI — JAZU, zbirka U. Stanger, ovoj 2, dok. 232—237.

[75] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1921, fasc. 9.

[76] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19.15.12.

[77] Prav tam, pismo generalnega direktorja javne varnosti z dne 6. IX. 1920.

[78] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19.15.12.

[79] Prim. C. Sforza, L'Italia dal 1914 al 1944, quale io la vidi, Roma 1944, pog. XI—XII.

[80] Povzemamo po časnikih Delo in Edinost, po poročilih generalnega komisariata in po navedenih razpravah E. Apih, Italia, C. Silvestri, Dalla Redenzione, C. Schiffrer, Fascisti e militari nel l'incendio del Balcan, Trieste, l. X, št. 55.

[81] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1923, fasc. 35. Dosedanje raziskave pripisujejo obvestilo o ubitem italijanskem državljanu F. Giunti, arhivski viri pa navajajo Randija kot zadnjega govornika.

[82] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 19.15.12; Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1920, fasc. 8.

[83] O eksplozijah pravi E. Apih v omenjenem delu, Italia, stran 123, da so na fasadi hotela pokale marmorne plošče, ki jih je zajel ogenj, kar je bilo zelo podobno eksplozijam razstreliva.

[84] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc, 19.15.12, poročili z dne 31. VII. in 20. IX. 1920. Takole je zapisano: »I danneggiamenti ... furono unicamente e solamente provocati dalla inqualificabile aggressione con bombe a mano e fucileria consumate da fanatici jugoslavi verso inermi dimostranti, che, pure dolorosamente colpiti dal feroce assassinio di un cittadino italiano per mano jugoslava ... non avevano commesso nè commettevano alcun atto di violenza, ne contro le persone nè contro la proprietà ... Le cause di tale episodio, consistenti in una irrefrenabile reazione di tutto l'elemento italiano triestino contro provocazioni di quello sloveno, fattosi in quel periodo ... violento e spavaldo.«

[85] Edinost, 20. VII. 1920.

[86] Prim. C. Schiffrer, Fascisti e militari, cit. delo. str. 15—18; C. Silvestri, Storia del fascio, cit. delo, str. 43.

[87] La Nazione, 15. VII. 1920, cit. po E. Apih, Italia, str. 125. »Il pericolo c'è finalmente. E se non ci fosse, sarebbe ora di andare a cercarlo ... A noi! ... Compagni, il laido porco serbo, a tradimento, ancora una volta ha sparso il latin sangue gentile.«

[88] C. Silvestri, Storia del fascio, cit. delo, str. 43.

[89] C. Schiffrer, Fascisti e militari, cit. delo, str. 18.

[90] Prevod v Edinost, 3. VIII. 1920.

[91] Delo, 14. in 23. VII. 1920.

[92] Delo, 19. VII. 1920; Il Lavoratore, 17. VII. 1920.

[93] Delo, 23. VII. 1920.

[94] A. Oberdorfer, Il Socialismo del dopoguerra, cit. delo, str. 92—95.

[95] Il Lavoratore, 28. IX. 1920; Delo, 27. IX. 1920.

[96] Edinost, 2. X. 1920.

[97] ACS, Pres. Cons., UC, fasc. 57, cenzuriran članek Edinosti z dne 2. X. 1920.
[98] Naprej, 21. VII. 1920.
[99] Edinost, 20., 24. in 31. VII. 1920.
[100] MA Lj., dep. zb. Vilfan, fasc. 10, Slavikova pisma z dne 26. VII., 31. VII. in 27. VIII. 1920.
[101] A. Mosconi, I primi anni, cit. delo, str. 22.
[102] Edinost, 25. IX. 1920.
[103] ACS, Pres. Cons., UC, fasc. 15, Giolittijevo pismo Mosconiju z dne 21. IX. 1920 in fasc. 12, Salatovo pismo Mosconiju z dne 11. X. 1920.
[104] ACS, Pres. Cons., guerra, fasc. 12.1/11; opomini, ki so jih podpisali dne 14. VII. 1920 namestnik komisarja javne varnosti in prizadeti.
[105] ACS, Pres. Cons., UC, fasc. 15 in 12.
[106] A. Mosconi, I primi anni, cit. delo, str. 22—25.
[107] Prim. C. Silvestri, Il socialismo a Trieste dopo la prima guerra mondiale, Trieste, IV/1957, št. 21, str. 30.
[108] Delo, 13. VIII. 1920.
[109] Delo, 8. X. 1920.
[110] Edinost, 3. VII. 1920.
[111] Delo, 11. X. 1920.
[112] Delo, 11. X. 1920.
[113] ACS, Pres. Cons., UC, fasc. 55; vprašanje Trevesa, januarja 1920.
[114] Prim. C. Silvestri, Dalla Redenzione, cit. delo, str. 63.
[115] Poslanca Alessandrija in Repossija ter predstavnika delavske zbornice Malatesto in Toneta.
[116] Podatki o stavki so vzeti iz ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1921, fasc. 65A; Delo, 1., 8., 10. in 13. IX. 1920, Tiberio, Il fascismo a Trieste negli anni 1919—1923, Documenti e reminiscenze, Udine, str. 27—30; C. Silvestri, Dalla redenzione, cit. delo, str. 62 do 66.
[117] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1921, fasc. 65A; dnevne brzojavke o poteku stavke in zbirno poročilo Mosconija, septembra 1920.
[118] Prim. C. Silvestri, Dalla redenzione, cit. delo, str. 62, in Storia del fascio, cit. delo, str. 47.
[119] Delo, 11. X. 1920.
[120] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1921, fasc. 65A.
[121] I. Regent, Spomini, cit. delo, str. 148.
[122] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR. 1921, fasc. 65A; 1920, fasc. 67.
[123] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1921, fasc. 65A.
[124] Rdeči prapor, 18. IX. 1920.
[125] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1921, fasc. 65A, Mosconijevo poročilo o stavki.
[126] Edinost, 9. in 16. IX. 1920.
[127] Edinost, 9. in 11. septembra 1920.
[128] Edinost, 16. IX. 1920.
[129] AS, Pisarna, fasc. 1.
[130] Goriška straža, 10. IX. 1920.

[131] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1921, fasc. 65A.
[132] Prav tam.
[133] C. Silvestri, Dalla redenzione, cit. delo, str. 66.
[134] Prim. C. Silvestri, Storia del fascio, cit. delo, str. 49.
[135] ACS, Pres. Cons., UC, fasc. 44.
[136] A. Tasca, Nascita ed avvento, cit. delo, str. 123.

X

[1] Prim. P. Spriano, Storia del Partito comunista italiano, I, Da Bordiga a Gramsci, Einaudi, Torino, str. 64 in sl.; G. Galli, Storia del Partito comunista italiano, Milano 1958, str. 43—44.
[2] Il Lavoratore, 24. II. 1920.
[3] Il Lavoratore, 10. III. 1920; Delo, 12. III. 1920.
[4] Preživeli partijski delavci v svojih spominih in izjavah trde, da je ime »komunisti« namesto »socialisti« vpeljal dr. Tuma. Z njim so po Goriškem ustanavljali »prave« komunistične organizacije. Glej zapiske in izjave v IZDG ter terminologijo v časopisu Delo.
[5] Il Lavoratore, 26.—29. IX. 1920; Delo, 27. IX. 1920.
[6] Delo, 22. X. 1920; Il Lavoratore, 14. X. 1922.
[7] ACS, Pres. Cons., UC, fasc. 44.
[8] Med podpisniki ni nobenega Slovenca.
[9] Delo, 8. XII. 1920.
[10] ACS, Pres. Cons., UC, fasc. 44.
[11] Delo, 6. X. 1920.
[12] Delo, 24. XI. 1920; Il Lavoratore, 23. XI. 1920.
[13] Il Lavoratore, 23. XI. 1920.
[14] Iz poročila tržaške kvesture je razvidno, da bi se moral konference v Imoli udeležiti Ivan Regent, toda namesto Regenta je odšel tja Giovanni Gasivoda. Regent v Spominih, cit. delo, str. 154, napačno trdi, da je bil v Imoli Passigli, le-ta je bil namreč na konferenci unitarne struje v Firencah, kjer je bil tudi izvoljen v osrednji odbor te frakcije. V delu Giuseppe Berti, I primi dieci anni di vita del Partito comunista d'Italia, Annali, Feltrinelli, Milano 1966, str. 74, je govora o Goričanu Dragu Godini, ki naj bi v Imoli zastopal skrajno leve Bordigove tendence. Ta podatek povzema tudi D. Kermavner v razpravi O komunistih in socialistih v dvajsetih letih, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, VIII—IX/1968—1969, str. 288 in se hkrati opira na časnik Delo z dne 29. oktobra 1920, kjer je rečeno, da je solkanska sekcija pooblastila Godino, da jo zastopa na imolski konferenci. Skoraj ni mogoče dvomiti o Godinovi navzočnosti v Imoli, vprašanje pa je če ni bil poleg tudi Gasivoda, kakor poroča policija.
[15] ACS, Pres. Cons., UC, fasc. 44. Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1920, fasc. 67.
[15] ACS, Pres. Cons., UC, fasc. 44; Min. Int., Dir. Gen. PS, 121—144.
[17] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1920, fasc. 67.

[18] ACS, Pres. Cons., UC, fasc. 44.
[19] Il Lavoratore, 9. XII. 1920.
[20] Delo, 10. XII. 1920.
[21] ACS, Pres. Cons., UC, fasc. 44.
[22] Il Lavoratore, 9. XII. 1920.
[23] Delo, 24. XII. 1920.
[23a] G. Berti, I primi anni, cit. delo, str. 75.
[24] P. Spriano, Storia del PCI, cit. delo, str. 44 in 60.
[25] Delo, 24. XI. 1920.
[26] Delo, 27. IX. 1920.
[27] Delo, 8. XI. 1920. Najbrž sem niso šteti delavci slovenske narodnosti iz Trsta, Tržiča in drugih narodnostno mešanih krajev, ki so bili vključeni v sekcije skupno z italijanskimi socialisti.
[28] Podatki so v časopisu Delo, za Čepovan ustni vir Skoka.
[29] Delo, 15. XII. 1920.
[30] Delo, 9. XI. 1920.
[31] Delo, 22. XII. 1920.
[32] H. Tuma, Iz mojega življenja, cit. delo, str. 401—402.
[33] D. Kermavner, Legenda, cit. delo, str. 545.
[34] Delo, 24. XII. 1920; I. Regent, Spomini, cit. delo, str. 156.
[35] Delo, 24. in 31. XII. 1920.
[36] Delo, 13. XII. 1920.
[37] Prim. Delo, 8., 15. in 29. XII. 1920.
[38] I. Regent, Spomini, cit. delo, str. 163.
[39] Petejan, Štolfa, Milost, Kermolj, Jernejčič.
[40] H. Tuma, Iz mojega življenja, cit. delo, str. 402. V pismu Dragotinu Lončarju z dne 20. oktobra 1923 je takole pojasnil svoj razhod s somišljeniki: »Prišel sem po sociologičnih študijah do socializma, bolj ko sem se učil, bolj ko sem delal tudi v praktični politiki, bolj sem bil prepričan, da je doba cesarstva, meščanstva, nacionalizma in privatnega kapitalizma na sklonu in preide. Radi tega bi tudi ostal v aktivnih vrstah, a smo v dobi zastoja, ki utegne trajati še nekaj let in imam 65 let. Preračunal sem, da mi ni dolžnost čakati. Tako sem se vrnil v pisarno in družino.« Leto pozneje je pisal Ivanu Regentu: »Moje stališče se je takrat odklonilo, vsled česar sem izjavil: Vidim bližati se čas, ko bo socialistična stranka v Italiji docela razbita in brez moči in ko bo treba zidati vse iz tal gor na novo. Imam 62 let, vsled tega ne vidim več dolžnosti sodelovanja pri rekonstrukciji, ker že naprej vidim, da bo ta... v doglednem času nemogoča. Odtegnem se torej docela političnemu življenju.« Prim. D. Kermavner, Legenda, cit. delo, str. 546.
[41] I. Regent, Odlomek spominov o ustanovitvi Komunistične partije v Julijski krajini in Istri, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, I/1960, št. 2, str. 315.
[42] I. Regent, Spomini, cit. delo, str. 134.
[43] M. Simoneti, ustni vir.
[44] Delo, 5. I. 1921.
[45] Delo, 7. I. 1921.
[46] Il Lavoratore, 7. I. 1921. Člani odbora so bili še: Inwinkel, Tonet, Malatesta, Passigli, Benetti, Visnicher, Granz, Gregovich, Fontanot, Tonetti, Marini, Riosa, Callini, Cuser, Dibert ter Voltolinijeva in Gabersicheva.

[47] Resoconto stenografico del XVII Congresso Nazionale del Partito Socialista Italiano, Milano 1921.
[48] Delo, 11. V. 1921.
[49] Il Piccolo, 26. IV. 1921.
[50] Prim. Resoconto del XVII Congresso, cit. delo, str. 286.
[51] Il Lavoratore, posebna izdaja, 27. I. 1921; A. Oberdorfer, Il socialismo del dopoguerra, cit. delo, str. 146.
[52] A. Oberdorfer, Il socialismo del dopoguerra, cit. delo, str. 147 do 148.
[53] I. Regent, Poglavja, cit. delo, I, str. 262.
[54] ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1921, fasc. 67.

XI

[1] Prim. I. J. Lederer, La Jugoslavia, cit. delo, str. 334 in sl.; B. Krizman, Predigra konferenciji u Rapallu, Zadarska revija, l. VII, marec 1958.
[2] Rapallski ugovor, 12. novembra 1920, Zbirka dokumenata, uredil V. M. Jovanović, Zagreb 1950, dok. št. 39.
[3] Prav tam, dok. št. 46; Rapalski ugovor, Sporazum i konvencije izmedju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Italije, Beograd 1923.
[4] ACS, Pres. Cons., UC, fasc. 14.
[5] Število prebivalstva je povzeto po ljudskem štetju z dne 1. decembra 1921. leta.
[6] ACS, Pres. Cons., UC, fasc. 44.
[7] Za demografske podatke primerjaj: L. Čermelj, Slovenci in Hrvatje pod Italijo, Ljubljana 1938; Bilanca našega naroda za mejami, Ljubljana 1939; Jugoslovani v Italiji, Glasnik jugoslovenskog profesorskog društva, knj. XIII, zv. 8, april 1933; Politično-upravna razdelitev Julijske krajine v razvojnem pregledu do 31. maja 1927, Luč, I/1927; Šlibarjev Polde (L. Čermelj), Občevalni jezik v Julijski krajini po ljudskem štetju iz leta 1921, Luč, IV/1930; Oko Trsta, cit. delo, str. 141—162.
[8] C. Schiffrer, Sguardo storico, cit. delo, str. 30.
[9] Il Lavoratore, 14. XI. 1920.
[10] R. De Felice, Mussolini, I, Il rivoluzionario (1883—1920), Torino 1965, str. 634 in sl.
[11] C. Silvestri, Storia del fascio, cit. delo, str. 55—56; prim. še E. Apih, Italia, cit. delo, str. 145—147.
[12] Prim. E. Apih, Italia, cit. delo, str. 151 in sl.
[13] L'Emancipazione, 21. XII. 1921; prim. M. Kacin-Wohinz, Parlamentarne volitve, cit. delo, str. 34.
[14] C. Silvestri, Storia del fascio, cit. delo, str. 59.
[15] ACS, Pres. Cons., UC, fasc. 44.
[16] Prim. Tiberio, Il fascismo, cit. delo; A. Nedog — M. Kacin-Wohinz, Kronološki pregled dogodkov iz zgodovine delavskega gibanja na Slovenskem, 1918—1929, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, V/1965, št. 1—2, str. 192—197.

(str. 382—392)

[17] Prim. M. Kacin-Wohinz, Parlamentarne volitve, cit. delo, str. 29—42; C. Silvestri, Storia del fascio, cit. delo, str. 56—61; E. Apih, Italia, cit. delo, str. 152—156.

[18] Edinost, 22. XII. 1921.

[19] Edinost, 12. XI. 1920.

[20] Edinost, 24. in 26. XI. 1920.

[21] MA Lj., dep. zb. Vilfan, fasc. 10, pismo Edvarda Slavika z dne 23. XI. 1920.

[22] Edinost, 5. XII. 1920; Chronista, Slovenci v Italiji, cit. delo, str. 79—82.

[23] L. Čermelj, Slovenci in Hrvatje, cit. delo, str. 25—26.

[24] Edinost, 28. XI. in 5. XII. 1920; prim. L. Čermelj, Slovenci in Hrvatje, cit. delo, str. 27—28 in C. Sforza, L'Italia dal 1914 al 1944, quale io la vidi, Mondadori, Roma 1944, str. 98—99.

[25] C. Sforza, L'Italia dal 1914 al 1944, cit. delo, str. 99.

[26] Edinost, 5. XII. 1920.

[27] Edinost, 3. II. 1920.

[28] Edinost, 2. XII. 1920.

[29] Delo, 5. XI. 1920; I. Regent, Poglavja, cit. delo, II, str. 46.

[30] Delo, 16. V. 1920; I. Regent, Poglavja, cit. delo, I, str. 202.

[31] Delo, 6. X. 1920.

[32] AS, Pisarna, fasc. 1.

[33] Prim. M. Kacin-Wohinz, Parlamentarne volitve, cit. delo, str. 73—92.

[34] AP. Cam. Dep. Disc., leg. XXVI, vol. I, str. 120, govor z dne 21. junija 1921; Edinost, 23. VI. 1921. Originalno besedilo: »Gli slavi divenuti ora cittadini italiani, sono perfettamente consci della loro situazione. Sanno che a lato dell'unità naturale di stirpe, lingua, sentimento, coltura, tradizioni, che li congiunge col popolo degli sloveni, croati e serbi, denominati collettivamente slavi meridionali o iugoslavi, ora li unisce alla nazione italiana il potente vincolo dell'unità statale. I nuovi cittadini italiani di nazionalità slava sono risoluti e pronti a trarre dalla situazione così determinata tutte le conseguenze. Sì come hanno il diritto di chiedere la cura, più gelosa e il più profondo rispetto per quanto attiene alla loro coscienza nazionale, così assumono anche tutti gli obblighi, non solo quelli imposti dalle leggi, ma pure quelli derivanti dal solo fatto della convivenza statale, collaborando nei limiti delle proprie forze e della loro posizione particolare per il conseguimento dei comuni ideali di umanità, di coltura, di progresso morale e materiale. Tali essendo gli intendimenti e le disposizioni dei loro connazionali, i deputati slavi hanno segnata chiara dinanzi a sè la via da seguire sì nelle questioni generali che, in prima linea, nella tutela e nel promovimento degli interessi speciali loro affidati. Essi cercheranno, concorrendo ai lavori della Camera con la propria opera, sincera e leale, per quanto modesta, di rendersi degni non solo della fiducia degli elettori, ma anche dei sentimenti di collegalità che sperano qui di incontrare, contraccambiandoli di tutto cuore.«

[35] AP. Cam. Dep. Disc., leg. XXVI. vol. I, str. 196—198.

LES SLOVÈNES DU LITTORAL SOUS L'OCCUPATION ITALIENNE, 1918—1921

Résumé

L'exposé traite des conditions politiques dans la Région Julienne dans la période de l'occupation italienne, c'est-à-dire de l'écroulement de la monarchie austro-hongroise en 1918 à l'annexion au royaume d'Italie en 1921. Dans cette période, le territoire du Littoral, de Trieste et de l'Istrie est l'objet de pourparlers interétatiques, alors qu'à l'intérieur il est soumis à un régime d'occupation exceptionnel.

Dans quelles circonstances politiques les Slovènes du Littoral vivent-ils, à quoi aspirent-ils et comment agissent-ils, alors que sur le théâtre international on décide de leur appartenance étatique? Quelles sont les relations des autorités d'occupation italiennes et des courants politiques italiens envers la minorité nationale slovène, et quels facteurs influent sur la formation des rapports entre les populations de deux nationalités? Telles sont les questions fondamentales, auxquelles cet exposé essaie de répondre par l'analyse des événements historiques, par l'analyse des causes, des aspirations, des buts et des activités des facteurs politiques particuliers.

Le but de cet exposé n'est pas de présenter un tableau complet de la région et de la société du Littoral. C'est pourquoi il ne touche qu'en passant à de nombreuses questions importantes, économiques, sociales, culturelles et de politique étrangère, pour autant qu'elles sont liées concrètement aux problèmes politiques centraux. Le centre de gravité de cette oeuvre est dans l'élaboration détaillée des conditions politiques dans le camp national slovène et dans le camp ouvrier socialiste, c'est-à-dire dans les mouvements qui ont formé directement la conscience politique et dirigé l'activité de la population slovène sur le territoire occupé. Tandis que les partis bourgeois italiens sont traités avant tout du point de vue de leur orientation idéologico-politique, qui a influé sur le rapport envers les questions nationales et de délimitation, l'auteur a décrit plus en détail le système et les agissements de l'administration d'occupation et les événements qui étaient la conséquence de l'intolérance nationale et de classe et à la fois les points de départ des déplacements politiques dans le développement futur.

Le premier chapitre d'introduction traite du développement des partis politiques particuliers au Littoral dans les mois avant l'écroulement de la monarchie habsbourgeoise. Il s'agit de leurs

points de vue et de leur activité touchant à la question de l'appartenance future du territoire du Littoral, de Trieste et de l'Istrie, connu sous le nom commun de Région Julienne, que le traité de Londres de 1915 adjugea à l'Etat italien.

Au Littoral, les événements politiques à la fin de la guerre se développaient un peu différemment que dans les autres régions slovènes. Le voisinage immédiat du front, le sévère régime policier autrichien et le délogement de la population, surtout de la Région de Gorizia-Gradisca, ont paralysé la vie politique jusqu'au printemps de 1918. Mais il y avait aussi une différence entre le développement à Trieste et dans la région de Gorizia, qui provenait des différences d'avant-guerre dans la structure nationale et politique. Dans la région de Gorizia, les initiateurs du renouvellement de l'activité politique étaient trois partis bourgeois slovènes: clérical, libéral et agraire. Le 13 septembre 1918, ils fondèrent la section provinciale du conseil national, dont la tâche était de se préparer à prendre en mains l'administration, lorsque les autorités autrichiennes cesseraient d'agir. Par contre, sur le territoire de Trieste, la couche bourgeoise slovène n'était pas séparée en partis clérical et libéral comme dans le reste du territoire slovène, mais elle fut tout le temps réunie dans la société politique homogène, d'orientation libérale, »Unité«. L'unité était la conséquence des antagonismes nationaux et de la menace nationale. La société »Unité« s'efforça déjà pendant la guerre de concentrer toutes les forces politiques en Slovénie et d'adopter un programme politique national commun. Etant donné son autonomie elle entra en contradiction avec la direction du parti libéral traditionnel à Ljubljana. Le 11 septembre, elle fonda un conseil national pour Trieste, dans lequel entrèrent en octobre aussi les représentants du Parti social-démocrate yougoslave.

Tous les partis bourgeois slovènes optèrent pour le mouvement déclaratif qui, sur la base de la déclaration présentée au Parlement viennois en mai 1917, exigeait la réunion de tous les territoires habités par les Slovènes, les Croates et les Serbes de l'Autriche-Hongrie en un Etat autonome et indépendant. Ils s'opposaient résolument aux aspirations italiennes au territoire auprès de l'Adriatique septentrionale et s'engageaient à son inclusion dans le futur Etat yougoslave.

La classe ouvrière était dirigée par deux partis social-démocrates: yougoslave et italien. Dans les mois avant l'écroulement de la monarchie, dans les deux partis s'affirmèrent les courants d'orientation nationale. Le courant yougoslave des »jeunes« qui désirait le rattachement du Littoral avec Trieste à la Yougoslavie, après un accord préalable avec le parti italien, et le groupe italien autour de Puecher, qui exigeait ce territoire pour l'Italie. De ces points de vue, les deux courants s'approchaient des partis bourgeois correspondants. Contrairement à cette orientation, la majorité des travailleurs d'orientation internationaliste et antiirrédentiste, sous l'influence de Pittoni et de Tuma, s'engageait pour l'indépendance du territoire de Trieste. Dans les dernières semaines avant la fin

de la guerre éclata une lutte sévère entre ces courants et entre la société nationale slovène »Unité« et l'aile d'orientation internationaliste du parti socialiste italien. Les tendances hétérogènes dans le camp ouvrier et l'inflexibilité des politiciens bourgeois slovènes empêchèrent une solution d'accord des questions de délimitation entre les deux partis socialistes, yougoslave et italien, excluant aussi la possibilité que le parti triestain le plus fort, c.-à-d. le parti socialiste italien, se prononçât contre le rattachement de Trieste à l'Italie.

Le camp national libéral italien fut passif jusqu'aux derniers jours. Ses représentants, qui étaient restés sur la territoire de l'Autriche, se réunirent fin octobre dans le »Fascio nazionale« et proclamèrent au Parlament viennois l'adjonction du territoire peuplé de population italienne à l'Italie. Cependant, le parti populaire frioulan d'orientation prohabsbourgeoise, avec Faidutti, ne soutint pas la déclaration, mais exigea un plébiscite pour le territoire litigieux. D'ailleurs, la plupart des dirigeants nationaux libéraux avaient émigré déjà au début de la guerre de Trieste en Italie, où par les cercles gouvernementaux et militaires ils influaient sur l'orientation nationaliste de la politique italienne. Ce mouvement irrédentiste se constitua au début de 1918 en deux organisations: l'»Associazione politica«, d'orientation nationaliste et chauvine, et la »Democrazia sociale irredenta«, d'orientation démocratique. Les deux organisations s'engageaient pour les décisions du traité de Londres, mais elles se distinguaient dans leurs rapports envers les Yougoslaves. La première s'opposait au mouvement des peuples yougoslaves en Autriche-Hongrie pour l'émancipation; aux Slovènes et aux Croates qui viendraient sous le régime italien, elle ne reconnaissait pas de droits nationaux et elle prévoyait leur assimilation forcée. Par contre, la »Democrazia sociale« défendait des rapports tolérants et démocratiques envers la future minorité nationale, le soutien aux peuples de l'Autriche-Hongrie pour leur libération et un accord avec les peuples yougoslaves.

Le deuxième chapitre traite des circonstances aux jours de l'écroulement de la monarchie habsbourgeoise. Dans la partie slovène de la région de Gorizia-Gradisca, le pouvoir fut assumé par le conseil national slovène, qui proclama le rattachement de ce territoire au nouvel Etat des Slovènes, Croates et Serbes. Il avait à sa disposition les unités armées, composées des soldats slovènes de l'armée autrichienne dissoute, pour occuper les positions clef à Gorizia. Dans la campagne slovène, le pouvoir était assumé par les conseils nationaux locaux avec les gardes nationaux armés. A l'arrivée de l'armée italienne, la partie slovène de la région de Gorizia était dans le cadre de l'Etat des Slovènes, Croates et Serbes. Les partis bourgeois italiens avaient certes aussi fondé un gouvernement provisoire — »governo provvisorio« — qui, tout comme le conseil national, revendiquait le droit à la succession des autorités autrichiennes; cependant, son rôle jusqu'à l'arrivée de l'armée italienne fut presque insignifiant. Le double gouvernement dans la

région de Gorizia fut de courte durée, puisqu'à la mi-novembre les autorités d'occupation italiennes dissolvaient les deux organes.

A Trieste, les courants bourgeois italiens, réunis dans le »Fascio nazionale«, ensemble avec le parti socialiste italien fondèrent le Comité de salut public — Comitato di salute pubblica —, qui assuma les fonctions du pouvoir de la régence impéro-royale. Au comité entrèrent aussi les représentants du conseil national slovène, y compris les démocrates sociaux. La coalition des deux camps nationaux et des deux partis socialistes, dans lesquels à cet instant prédominaient les courants d'orientation nationale, devaient être la garantie de la conservation de l'ordre et de la paix, empêchant les luttes nationales et de classe. Impuissant devant le danger de troubles, dans la crainte devant l'armée autrichienne en retraite et à cause de la famine menaçante, le comité envoya peu après sa fondation une mission à Venise, demandant aux forces de l'Entente d'occuper Trieste. Manifestement, les motifs de la demande d'aide auprès de l'Entente étaient cependant plutôt de caractère politique national que le reflet de besoins réels. En dehors du comité de salut public, les nationalistes italiens établissaient des contacts avec l'armée italienne à Venise, pour accélérer l'occupation, ce que leur représentant dans la délégation exigeait aussi ouvertement. Par sa participation dans la délégation du comité, le conseil national slovène désirait évidemment empêcher ce dessein et obtenir l'occupation par des troupes mixtes de l'Entente, ce qu'attestent aussi leurs interventions postérieures. Mais l'occupation italienne ne dépendait évidemment pas du comité triestain; elle était la conséquence du traité de Londres et des décisions de l'armistice. Comme il existe dans l'historiographie yougoslave deux interprétations différentes des motifs de la conduite du conseil national, d'où proviennent des évaluations opposées — les uns le condamnent, d'autres le justifient —, le présent exposé essaie uniquement de présenter toutes les circonstances qui pouvaient provoquer précisément une telle décision du conseil national.

Lorsque, le 3 novembre, les troupes italiennes débarquèrent à Trieste; à l'enthousiasme de la population italienne se joignit aussi le parti socialiste italien. Cela provoqua la résistance du courant d'orientation internationaliste et révolutionnaire, mais, en présence des faiblesses de son organisation, ses actions furent inefficaces. L'occupation italienne confondit les politiciens bourgeois slovènes, puis ils exigèrent que l'Etat des S.C.S. éclairât la situation et protestât contre le mode d'occupation, qui se basait sur le droit du conquérant — »diritto di conquista«.

Le troisième chapitre décrit le mode d'occupation du territoire du Littoral, l'organisation administrative d'occupation et les relations entre la population slovène et les autorités d'occupation. Cette problématique ne concerne certes pas directement le développement des partis, pourtant sa recherche plus détaillée montra que dans ces premiers contacts de l'Etat italien avec la communauté nationale slovène se trouvaient les racines des rapports mutuels postérieurs.

Les autorités italiennes étaient venues dans la Région Julienne sans préparation à une rencontre avec la population d'autres nationalités. Elles ne connaissaient pas les circonstances issues des antagonismes nationaux d'avant-guerre, elles étaient sous l'influence de la mentalité traditionnelle de la couche bourgeoise italienne du pays concernant l'infériorité des races slaves et elles agissaient aussi dans cet esprit. Pour gagner la bienveillance de la population, elles pratiquaient une tactique bienveillante, surtout dans l'organisation de l'approvisionnement. Et à la fois elles aggravaient de plus en plus les mesures pour écarter tout ce qui aurait pu menacer les intérêts nationaux italiens sur le territoire occupé. La base de la politique d'occupation italienne fut tracée par le chef de l'Etat-major général, Badoglio. Dans la circulaire confidentielle du 29 novembre, il interprétait d'une manière tendancieuse les décisions de l'armistice, prescrivant des instructions précises pour l'oppression des manifestations nationales slovènes et croates. A côté de sévères peines d'emprisonnement, prononcées par le tribunal militaire pour les moindres infractions politiques, à côté de l'interdiction de libre mouvement, du hissement de drapeaux slaves et des rassemblements, les Slovènes étaient les plus atteints par les peines d'internement, qui pour de longs mois enlevèrent au mouvement national une série de personnalités dirigeantes. Une influence décisive sur l'aggravation des mesures d'occupation était donnée aux nationalistes italiens du pays, qui s'appropriaient le droit de décision sur le »territoire affranchi« et qui en voulaient au gouverneur Petitti de tout mouvement de tactique politique avec l'adversaire national et de classe.

La population slovène reçut les troupes d'occupation froidement, avec retenue et du moins en apparence avec soumission. Moralement, les Slovènes étaient fortement touchés; cependant, les couches inférieures, les plus durement atteintes pendant la guerre, recevaient avec reconnaissance l'aide matérielle. Les dirigeants nationaux slovènes n'étaient pas préparés à l'occupation italienne. Tout d'abord ils nièrent la validité de l'armistice, parce qu'il avait été conclu avec l'Etat d'Autriche-Hongrie, alors qu'en fait il n'existait plus, et ils protestèrent contre le mode d'occupation, la dissolution des comités nationaux et des gardes villageoises. Plus tard ils s'efforcèrent, par l'intermédiaire des représentations yougoslaves, d'atteindre une occupation interalliée, qui aurait pu empêcher les tentatives d'italianisation du pays. Dans la population ils laissaient croire que l'occupation était provisoire et que la conférence de la paix, conformément aux principes de Wilson sur l'autodétermination, fixerait une juste délimitation du territoire litigieux. Ils essayaient par là aussi de la préserver, pour qu'elle ne succombât pas à la tactique flatteuse et aimable des autorités d'occupation.

Le quatrième chapitre fait observer certains changements généraux, provenant des nouvelles circonstances d'après-guerre. En août 1919, l'administration militaire régionale avec le gouverneur fut remplacée par un commissariat civil général, et comme organe

exécutif central fut fondé à Rome un Bureau pour les nouvelles régions. Cependant, malgré les changements administratifs, les conditions sur le territoire occupé ne se sont pas normalisées; entre autres restèrent en vigueur les décrets militaires et de guerre. Les conséquences de la guerre étaient les plus sensibles dans le domaine économique. A côté des dommages de guerre, fatal était le détachement du port de Trieste de son arrière-pays, qui exigeait la transformation de l'économie de l'activité commerciale en activité industrielle et l'adaptation à la structure économique de l'Etat italien. L'émigration des Slovènes et des Croates et l'immigration des Italiens de l'intérieur de l'Etat n'ont certes pas essentiellement changé la structure nationale, mais elles ont influé sur les changements dans la composition sociale et politique. La population slovène perdait sa couche dirigeante d'intellectuels, qui pour la plupart émigrèrent en Yougoslavie. Restaient le clergé, les paysans, les artisans et la majorité des ouvriers. De l'Italie arrivaient les employés, mais aussi les démobilisés et les aventuriers, qui multiplièrent le nombre des chômeurs. Ces transformations générales, qui exigent certes des études particulières, influèrent sur le regroupement et la nouvelle orientation des trois principaux camp politiques: le camp libéral-national italien, le camp ouvrier et le camp national slovène.

Le cinquième chapitre traite des partis bourgeois italiens. Le parti libéral-national italien, qui avant la guerre réunissait des courants de conceptions hétérogènes, se désagrégea bientôt après la guerre en une série de petits partis et d'associations. Par l'occupation était atteint le but — la »redenzione« —, qui réunissait ces courants, mais il n'y avait pas de remplacement pour lui. La fondation du nouveau parti libéral »Associazione democratica Rinnovamento«, avec un programme modernisé qui contenait des principes radicaux et sociaux, fut sans succès. Promptement il s'avéra que ces principes n'etaient que lettre morte, parce que dans le parti était restée la précédente mentalité conservatrice et municipale, orientée vers la protection des intérêts et des privilèges de la classe possédante. Les circonstances d'après-guerre, aspirant à des changements sociaux, n'étaient pas favorables à ces conceptions. Contrairement aux libéraux se renforça le courant nationaliste, incorporé dans l'association de tout l'Etat »Trento-Trieste« et dans l'organisation politique »Associazione nazionalista italiana«. Il plaidait pour le besoin d'un Etat fort, capable de détourner les dangers révolutionnaires et d'assurer les fruits de la victoire. Dans la Région Julienne, il s'efforçait d'affirmer une politique énergique envers les Slovènes et les Croates, pour que le pays obtînt le plus vite possible le caractère italien. Ce courant se liait aux commandements militaires d'orientation nationaliste dans le pays; il était soutenu par les cercles capitalistes élevés et il trouvait des sympathies aussi dans les cercles libéraux qui, en présence de leur propre impuissance, cherchaient dans le nationalisme une protection contre l'humeur révolutionnaire croissante.

A partir de l'aile gauche du camp libéral-national se sont formés le parti républicain, l'union socialiste et, en Istrie, le parti réformiste socialiste. Ceux-ci furent les continuateurs de la politique de l'association irrédentiste agissant pendant la guerre, la »Democrazia sociale«. Les républicains étaient d'orientation nationale et patriotique, mais avec des principes sociaux assez proches du mouvement socialiste, tandis que les autres courants étaient en essence réactionnaires et d'orientation monarchiste et se rapprochaient du nationalisme.

Les cléricaux se joignirent au parti populaire nouvellement fondé — le »Partito popolare italiano«, mais surtout à Trieste, ils inclinaient à des tendances nationales plus que dans les autres régions de l'Italie. Ils agissaient avec plus d'efficacité seulement en Istrie et au Frioul de la région de Gorizia.

Le mouvement fasciste en 1919 ne faisait que naître; à côté des conceptions nationalistes, il cultiva des tendances révolutionnaires fortement syndicales, mais seulement pour une brève période.

Pour tous ces partis sont caractéristiques leur faiblesse numérique, leur impopularité parmi les larges masses et leur limitation à la ville de Trieste et aux lieux de peuplement italien. A côté de leurs conceptions idéologiques, ils se distinguaient aussi dans leur rapport envers la population non italienne dans le pays. Les nationalistes et les fascistes s'appliquaient à son assimilation rapide et forcée, les libéraux et les conservateurs plaidaient aussi en faveur de la dénationalisation forcée, mais progressive, tandis que les républicains et les cléricaux reconnaissaient au moins en principe à la minorité nationale l'égalité en droits et les droits nationaux, comptant que la culture supérieure et la politique étatique démocratique l'incorporeraient d'elles-mêmes dans la communauté nationale italienne. Mais tous les partis avaient une aspiration commune: l'affirmation du traité de Londres et le rattachement immédiat du territoire occupé, y compris Rijeka, à l'Italie. Cette tendance devint l'essor de leur liaison progressive, ce qui se refléta d'abord dans le soutien de la marche sur Rijeka de D'Annunzio. L'aventure de Rijeka, fondée sur le mythe du complément de la »victoire mutilée«, devint un stimulant pour l'affirmation du nationalisme, et particulièrement pour l'affirmation du mouvement fasciste dans la Région Julienne.

En prenant l'initiative pour l'activité concrète dans les questions nationales et de délimitation, du point de vue de la défense des intérêts nationaux italiens, les fascistes reliaient les courants nationaux faibles et fractionnés, et devenaient leur guide naturel. Le fruit de cette politique fut la commission adriatique, instituée au printemps de 1920, qui, en qualité de représentant de toute la population de la Région Julienne, devait influer directement sur les décisions de la conférence de la paix. Seuls les républicains ne se joignirent pas au bloc national naissant, dans lequel entrèrent même les cléricaux triestains, les seuls dans toute l'Italie. La réunion des activités et la nouvelle orientation vers le nationalisme

émanaient aussi du besoin de la protection de l'ordre social, menacé par le puissant mouvement ouvrier.

Le sixième chapitre traite du développement du mouvement ouvrier. Le parti socialiste jusqu'au milieu de l'année 1920 domina en fait la situation politique dans le pays. Son essor et sa nouvelle orientation vers les perspectives révolutionnaires étaient le fruit des circonstances objectives d'après-guerre. Le rattachement des socialiste italiens au parti socialiste en Italie, peu après l'occupation, influa particulièrement sur le rapide développement des tendances révolutionnaires, maximalistes. En avril 1919, ces tendances l'emportèrent sur les conceptions réformistes des dirigeants plus âgés. Le Parti social-démocrate yougoslave du Littoral aussi adopta alors les principes et la tactique de la révolution prolétarienne russe. Tandis que les socialistes révolutionnaires italiens devaient gagner la lutte contre la direction réformiste, parmi les Slovènes personne n'entravait la nouvelle orientation révolutionnaire.

Dans les années 1919 et 1920, le mouvement socialiste s'accrut extrêmement vite. A Trieste même, une centaine de membres adhérait au parti par semaine; d'une manière analogue se multipliaient les rangs des organisations professionnelles et économiques et des cercles culturels et instructifs. A côté des ouvriers, au mouvement se joignaient aussi des gens de la couche moyenne, des paysans et des intellectuels. Les courants nationaux italiens étaient impuissants contre cette force organisée sous tous les rapports. Ils combattaient avec une seule arme, avec des reproches sur le caractère antinational, antiitalien du mouvement socialiste. Ils lui reprochaient un caractère »autrichien«, parce qu'il incorporait les masses des mécontents et son activité en faveur des intérêts yougoslaves, recevant en son sein les Slovènes et les Croates. Sur l'affluence des Slovènes et des Croates dans les organisations socialistes, surtout dans les institutions économiques, professionnelles et culturelles, influaient, à côté des facteurs économico-sociaux objectifs, aussi les desseins dénationalisateurs des autorités d'occupation et la passivité des partis bourgeois slovènes. Comme ils appartenaient aux couches inférieures, opprimées et à la fois à la communauté nationale menacée, ils pouvaient espérer seulement de l'internationalisme prolétarien, de la révolution et des changements de l'ordre social, trouver des solutions à toutes les questions, même nationales. Etant donné la perspective révolutionnaire, le parti socialiste slovéno-croate s'affilia déjà en automne 1919 au parti socialiste italien, soulignant que cette décision ne touchait en rien aux questions nationales et ne préjugeait pas du principe du droit des peuples à l'autodétermination. Henrik Tuma précisa le but politique des socialistes du Littoral comme suit: de la manifestation commune de tout le prolétariat du pays il dépendra si la Région Julienne deviendra le champ des luttes nationales ou si nous en ferons une communauté politique qui représentera un lien d'amitié entre deux nations voisines.

Dans le septième chapitre est décrit le troisième camp politique, formé par les partis bourgeois slovènes et croates. Après l'occupation, les partis d'avant-guerre cessèrent leurs activités. Leurs organes, les conseils nationaux avaient été dissous; le travail politique national légal selon l'ancienne manière était rendu impossible. Alors survinrent la déception et la désorientation, qui poussèrent à l'émigration une longue suite de travailleurs politiques et sociaux. Il ne restait qu'un seul espoir; c'était que la conférence de la paix, conformément aux principes de Wilson, verrait le bien-fondé des aspirations nationales des Slovènes du Littoral. Dans ce but, des particuliers recueillaient, selon les instructions du Bureau pour le territoire occupé à Ljubljana, des matériaux à charge contre le système d'occupation et faisaient une propagande nationale clandestine.

En août 1919, quand le gouvernorat fut remplacé par le commissariat civil, les partis bourgeois précédents de la région de Gorizia, de Trieste et de l'Istrie se réunirent dans l'association politique unitaire »Unité«. L'association s'efforçait de devenir le représentant des aspirations de la communauté nationale slovéno-croate sur le territoire occupé, dirigeant pour cela son activité avant tout dans la défense de ses droits linguistiques et scolaires. Elle se bornait à la tactique des protestations et des exigences, sans prêter l'oreille, il est vrai, aux rares voix et sans essayer de chercher aussi les voies de la connaissance réciproque et du rapprochement entre deux nations. A cause de sa composition hétérogène et des espoirs toujours vivants d'une aide extérieure, elle ne put établir ni un véritable programme politique national, ni un programme économique, adapté aux nouvelles conditions et séduisant pour les plus larges couches. De plus, elle s'appuyait sur la frêle structure organisationnelle des hommes de confiance particuliers dans les localités. C'est précisément la question du programme qui plus tard, en 1922, conduisit à la scission entre l'aile libérale nationale de Trieste et l'aile chrétienne-sociale de Gorizia.

Le huitième chapitre éclaire les rapports entre le mouvement national slovène et le parti socialiste. Tandis que l'organisation »Unité« n'en était qu'à la phase de sa constitution, le parti socialiste assumait la direction de toutes les activités, non seulement sur le plan politique et économico-social, mais encore sur le plan culturel et d'instruction. Cette activité générale n'attirait pas seulement les couches inférieures, mais encore les intellectuels slovènes, surtout les enseignants, qui déjà avant la guerre, étant donné le conservatisme des partis bourgeois, inclinaient au socialisme. Par le »Conseil culturel supérieur« prolétarien, ses associations de la »Scène populaire« et la revue »Le champ«, les intellectuels slovènes s'engagèrent pour le progrès culturel de la population slovène. La gradation des tendances révolutionnaires dans le mouvement socialiste, qui excluaient toute collaboration avec les partis bourgeois et la réunion des organismes ouvriers slovènes avec les organismes italiens, déclencha une vive réaction des patriotes slovènes, qui s'attendaient à ce que les socialistes slovènes se consacrent avant

tout aux exigences nationales. Tout comme les nationalistes italiens, qui reprochaient aux socialistes italiens une politique antinationale, les patriotes slovènes reprochaient aux socialistes slovènes un manque de conscience nationale et de »se noyer« dans le parti socialiste italien. Les points de vue patriotiques étroits, qui exigeaient la soumission de toutes les questions à la politique nationale et, d'autre part, l'inaptitude des socialistes slovènes d'adapter en fait leur politique aussi aux besoins nationaux, approfondissaient de plus en plus le gouffre entre les deux mouvements. Et à la fois le mouvement national slovène ne pouvait attendre que du parti socialiste italien une aide dans la lutte pour les droits nationaux.

A côté des efforts quotidiens pour l'égalité en droits de la population non italienne, le parti socialiste italien défendait le droit à l'autodétermination et protestait contre l'incorporation de parties d'autres nations dans l'Etat italien. Mais pour la réalisation du principe de l'autodétermination il ne fit rien. Il était occupé par les préparatifs du bouleversement de l'ordre social qui, d'une part, divisaient ses propres rangs et, de l'autre, faisaient espérer qu'avec le bouleversement, la question des minorités nationales aussi serait résolue d'ele-même. En présence des buts supérieurs, la question nationale était donc, pour les socialistes en Italie, comme pour la plupart des partis communistes de cette période, chose secondaire. Les socialistes slovènes dans le parti italien, qui étaient les plus compétents pour s'y consacrer, l'évitaient aussi, pour réfuter les reproches de l'orientation proyougoslave du mouvement ouvrier dans la Région Julienne. Ce n'est que dans les années trente que s'est cristallisée la thèse de la liaison de la lutte de classe avec la lutte des nations opprimées et du droit de la nation slovène à la sécession et à la réunion, comme il est exprimé dans la déclaration des partis communistes de Yougoslavie, d'Italie et d'Autriche de l'année 1934.

Contrairement aux socialistes qui remettaient la solution de la question nationale au temps après la révolution, et aux patriotes slovènes qui la laissaient à la conférence de la paix, seul le parti national italien avait donc des exigences nationales entièrement précisées.

Le neuvième chapitre traite des conditions politiques dans le pays en 1920. Pour la première moitié de l'année est caractéristique l'accroissement de l'humeur révolutionnaire, dans laquelle les nationalistes italiens et les autorités d'occupation voyaient des desseins de conjuration de la population slovène.

Avec la réunion des institutions prolétariennes sans égard à l'appartenance nationale des membres, le mouvement ouvrier s'unifia et s'étendit des villes industrielles à la campagne. Des mouvements socio-économiques il passa à de plus vastes actions politiques. La conviction régnait que s'approchait le moment du bouleversement de l'ordre social, ce à quoi le parti socialiste se préparait en projetant les soviets ouvriers-paysans. Dans les rangs des plus jeunes socialistes triestains régnait même l'opinion que

l'etincelle de la révolte jaillirait précisément dans la Région Julienne, s'étendant de là à l'intérieur de l'Italie. Dans la révolution en Italie, certains dirigeants nationaux aussi voyaient la possibilité de la réalisation de leurs propres aspirations nationales, d'autant plus qu'ils étaient définitivement déçus par la conférence de la paix et par Wilson. Un membre de la délégation yougoslave, le Triestain Otokar Rybař communiquait par exemple de Paris que l'empirement de la situation en Italie était en faveur des aspirations yougoslaves et que seulement du bouleversement en Italie il était possible d'attendre un changement de la ligne Wilson, qui attribuait à l'Italie la grande majorité du territoire occupé de la Région Julienne. La tension créée par les préparatifs révolutionnaires, l'orientation révolutionnaire expressive du prolétariat slovène et croate et les espoirs des patriotes slovènes de la réalisation des aspirations nationales par le bouleversement révolutionnaire, provoquaient une véritable panique chez les autorités d'occupation. Elles s'attendaient à la révolution et à la fois à l'insurrection nationale qui serait soutenue par les armes yougoslaves. C'est pourquoi en été de 1920 elles proposèrent de nouveau de sévères mesures policières contre la population slovène. Seule la peur que l'Italie par des persécutions, juste au moment où elle avait besoin du soutien des Etats de l'Entente dans les pourparlers avec la Yougoslavie, ne perdît son prestige dans le monde, dicta au premier ministre Giolitti d'empêcher de nouveaux internements.

Par les matériaux accessibles on ne voit pas que les organisations nationales slovènes aient préparé un complot, au contraire, elles étaient constamment dans la défensive. La psychose de la tension et de la peur n'était donc que le fruit de la propagande nationaliste italienne, qui présentait les dispositions révolutionnaires comme une menace contre les intérêts nationalistes italiens. De cette manière, les fascistes avaient l'intention de mobiliser les forces nationales italiennes pour la résistance contre deux adversaires qu'ils réunissaient sous le nom commun de »slavo-communistes«. Ils dirigèrent leur première attaque contre un adversaire non dangereux, lorsque le 13 juillet 1920 ils incendièrent le Foyer national slovène à Trieste. Par l'incendie ils avaient certes l'intention de saboter les pourparlers entre l'Italie et la Yougoslavie, dans lesquels l'Italie aurait pu perdre Rijeka et la Dalmatie. A la fois, par cette action, rendue possible par les forces militaires et les autorités, ils renforcèrent les tendances nationalistes et consolidèrent leur propre réputation. Cela leur était nécessaire aussi pour le commencement de l'offensive contre le mouvement ouvrier, qui certes ne menaçait pas les intérêts nationaux, mais l'ordre social bourgeois.

Lors de l'incendie du Foyer national, le parti socialiste se limita à la condamnation de tous les nationalismes et à des déclarations sur la protection de ses propres institutions. Cette prise de position faible et uniquement de principe envers un événement qui démolissait les ponts de l'établissement d'un accord national,

rencontra la critique aussi bien de la part de la droite que de la gauche dans le parti socialiste même.

Deux mois après l'incendie, en septembre 1920, commença le règlement de comptes entre les mouvements ouvrier et fasciste. A la fois avec l'occupation des usines en Italie, dans la Région Julienne éclata la grève générale, qui eut une signification particulière aussi bien à cause du développement des événements que des conséquences. Elle fut encouragée par le mouvement fasciste croissant, qui menaçait le développement des institutions socialistes. Les grévistes exigeaient certes l'abolition du régime d'exception dans le pays, la fixation de la date des élections et la normalisation des conditions. Au cours de la grève s'affirmèrent aussi les tendances au bouleversement de l'ordre social, qui s'étaient élevées au printemps dans les rangs de la gauche d'orientation révolutionnaire. Les barricades et les mêlées sanglantes dans le faubourg triestain de s. Giacomo furent le reflet spontané de cette orientation. Contrairement à la politique de compromis du gouvernement de Giolitti, les autorités locales étouffèrent les tentatives révolutionnaires par la force armée. Comme elles imputaient la culpabilité pour la grève et les événements sanglants de s. Giacomo aux Slovènes, elles justifièrent la violence par la nécessité de protéger les intérêts nationaux italiens. C'est pourquoi il y eut parmi cinq cents ouvriers arrêtés au cours de la grève, plus des deux tiers de nationalité slovène. Incapables de comprendre et de régler les questions qui provenaient des antagonismes nationaux, elles succombèrent dès cette période précoce à la propagande nationaliste, appuyant directement par leur comportement le fascisme.

Tout comme l'incendie du Foyer national, l'insuccès de la grève aussi renforça les courants nationalistes, mettant définitivement le fascisme à la tête du contre-coup réactionnaire. De plus, la défaite du mouvement de septembre et l'affirmation du fascisme étaient aussi la conséquence de la désagrégation dans le parti socialiste lui-même.

Le dixième chapitre traite de la lutte entre les courants dans le parti socialiste à la fin de l'année 1920, qui mena à la fondation du Parti communiste d'Italie. Pour la Région Julienne il est caractéristique que le combat pour les tendances s'est développé dans les sections dans les lieux italiens ou nationalement mixtes, alors qu'il n'a pas pénétré dans la campagne slovène. Seule une poignée de socialistes slovènes, de la génération plus âgée, défendit les tendances unitaristes ou réformistes, tandis que la grande majorité des socialistes slovènes adopta automatiquement les principes communistes. L'extrême droite, le courant réformiste était dans la Région Julienne plus faible que dans les autres régions italiennes et, de ce fait, elle renonça à l'avance à sa propre propagande et soutint le programme des socialistes unitaires. Dans le courant communiste, surtout à Trieste, et aussi parmi les membres de nationalité slovène, étaient fortes aussi les tendances abstentionnistes d'extrême gauche. A Trieste et en Istrie, les courants communiste et socialiste unitaire obtinrent un nombre égal de voix;

dans le Frioul de la région de Gorizia, les unitaristes étaient plus forts que les communistes, alors que dans la campagne slovène prédominait la fraction communiste. Le résultat de cette orientation se montra au congrès extraordinaire de Livourne, où les représentants de la Région Julienne donnèrent 4462 voix pour le programme communiste, 3286 pour le courant unitariste et 30 voix pour les réformistes. Précisément en raison de l'orientation révolutionnaire du prolétariat slovène et croate, la Région Julienne était la seule région en Italie, où le parti communiste nouvellement fondé était plus fort que le parti socialiste. L'orientation des Slovènes vers les tendances révolutionnaires, qui était plutôt la conséquence de l'attachement sentimental à la révolution russe que le reflet de la conscience de classe et de l'éducation politico-idéologique, approfondit particulièrement la conception nationaliste du »slavo-bolchevisme«, à laquelle succombèrent alors aussi les socialistes italiens.

Le onzième chapitre de conclusion traite de la prise de position des partis politiques particuliers envers le traité de Rapallo. Par ce traité étaient incorporés dans l'Etat italien environ 450.000 Slovènes et Croates, sans que leurs droits nationaux leur fussent aussi assurés. Les partis bourgeois italiens reçurent le traité de Rapallo avec approbation; seule la jeunesse fasciste exprimait son mécontentement à cause de la perte de Rijeka et de la Dalmatie. Pour les communistes, le traité, conclu entre deux Etats bourgeois, avait une signification secondaire. Ils voyaient la solution de la question nationale dans la transformation de l'ordre social, soulignant qu'il n'y a pas de libération nationale sans émancipation économique. Le camp bourgeois slovène reçut l'annexion avec consternation et déception. Tout d'abord, pour le »malheur du Littoral«, il condamna la politique yougoslave, protestant qu'on s'était décidé »sans nous et contre nous«; après quoi il essaya de s'adapter aux nouvelles conditions en cherchant les voies appropriées pour la conservation des droits minoritaires. En été de 1921, les députés slovènes exigèrent au Parlament italien le plus profond respect des sentiments et des droits nationaux slovènes, exprimant à la fois leur loyauté envers l'Etat italien. Dans les rangs du courant chrétien-social on exprima aussi l'aspiration que la population de la Région Julienne devienne un pont pour la réconciliation complète entre l'Italie et la Yougoslavie, qu'elle devienne la force motrice spirituelle pour la promotion d'une solidarité supérieure, humaine. Après deux ans d'occupation, les forces politiques dans le pays s'étaient ordonnées aux points de départ qui furent déterminants pour les déplacements politiques dans le développement futur. Le camp ouvrier, qui dans les mois après l'occupation avait progressé sous tous les rapports, fut repoussé dans la défensive, ce à quoi contribua aussi sa scission interne. Le camp bourgeois slovéno-croate, que les mesures d'occupation et les coups fascistes avaient atteint avant même qu'il ait pu tracer sa politique nationale, essayait de s'adapter aux conditions nouvelles. Il comptait que les traditions démocratiques de l'Etat italien assureraient le libre

développement de la minorité nationale slovéno-croate. Ses efforts en ce sens furent inefficaces depuis les débuts mêmes. Dans les années suivantes, il ne lui resta, tout comme pour les communistes et les démocrates, que la résistance clandestine contre le régime fasciste. Les partis bourgeois italiens, qui après l'occupation étaient fractionnés, insignifiants et incapables d'une activité plus sérieuse, se réfugièrent, à l'exception des républicains, sous le drapeau du nationalisme. Les conditions spécifiques de la Région Julienne, qui émanaient de l'antagonisme traditionnel de la couche bourgeoise italienne envers la communauté slovéno-croate et de son incapacité de créer, par des rapports démocratiques et la valorisation objective de cette communauté, les conditions d'une coexistence pacifique, poussèrent cette couche, plus tôt et plus que n'importe où en Italie, dans le nationalisme de droite et le fascisme. Ce processus fut caractéristique aussi pour les autorités militaires et politiques qui, après la guerre seulement, s'étaient rencontrées pour la première fois avec la population d'autres nationalités. Impuissantes devant le mouvement révolutionnaire et incapables de régler les questions nationales, elles adoptaient automatiquement la conception nationaliste et utilisaient contre le danger révolutionnaire et »slave« la force qui montrait qu'elle en viendrait à bout par les moyens de contrainte. Ce n'est donc pas par hasard que le mouvement fasciste s'affirma le plus vite précisément dans cette région et devint le maître réel de la situation politique, avant même qu'il eût formellement pris le pouvoir.

A l'exposé est ajouté un chapitre avec l'analyse des matériaux utilisés et de la littérature. Les matériaux d'archives les plus importants sont représentés par les fonds conservés dans les Archives d'Etat italiennes — Archivio Centrale dello Stato — à Rome. L'auteur utilisa surtout les documents des fonds du secrétariat général pour les affaires civiles auprès du commandement suprême, de la présidence du conseil des ministres avec son bureau pour les nouvelles régions et de la direction générale pour la sûreté publique. L'utilisation de ces documents qui, selon les prescriptions italiennes, ont un caractère confidentiel pour une période de cinquante ans à partir du jour de leur production, fut permise par le Conseil d'Archives supérieur auprès du ministère aux affaires intérieures italien. En comparaison avec les sources italiennes, les matériaux d'archives de provenance slovène sont pauvres et fragmentaires. Des sources plus importantes sont conservées au fonds du Bureau pour le territoire occupé et dans le legs de J. Vilfan, se trouvant à Ljubljana. Les recueils des documents publiés sont certes nombreux, mais, sauf de rares exceptions, ils ne contiennent pas de sources qui toucheraient directement aux problèmes traités. Une importante source de recherche sont les journaux d'alors et les articles commémoratifs des personnalités politiques. Parmi les oeuvres historiques, on a tenu directement compte avant tout des traités récents d'auteurs triestains, surtout en ce qui concerne le développement des courants politiques italiens. Cependant, la

plupart des oeuvres sur la Région Julienne ont un caractère général ou sont limitées à d'autres questions, à la politique fasciste de dénationalisation et à la solution de la question adriatique; c'est pourquoi elles étaient plutôt utilisables pour la compréhension de l'époque et du milieu général.

M Kacin - Wohinz
Traduit par V. Jesenik

OKRAJŠAVE

ACS — Archivio Centrale dello Stato
Com. Sup., Seg. Gen. AC — Comando Supremo, Segretariato Generale per gli affari civili, sez. 1918—1919
Min. Int., Dir. Gen. PS — Ministero dell' Interno, Direzione Generale della Pubblica Sicurezza
AGR — divisione degli Affari generali e riservati
AC — Affari di Culto
Pres. Cons. — Presidenza del consiglio dei Ministri
guerra — serie Prima guerra mondiale, sezione 1919—1922
gabinetto — Gabinetto, serie Atti amministrativi
UC — Ufficio Centrale per le Nuove Provincie, serie A
AP, Cam. Dep. Disc., leg. vol — Atti parlamentari, Camera dei Deputati, Discussioni, Legislatura XXV, volume I—X; legislatura XXVI, volume I
AS — Arhiv Slovenije
NS Lj. — Narodni svet v Ljubljani
tel. raz. — telefonski razgovori
Pisarna — Pisarna za zasedeno ozemlje v Ljubljani
CGL — Confederazione Generale del Lavoro
CSAS — Consiglio Superiore degli Archivi di Stato
CZ — Cankarjeva založba
INV, Pisarna — Inštitut za narodnostna vprašanja, arhivska zbirka Pisarna za zasedeno ozemlje, Ljubljana 1918 do 1919
ISS — Italijanska socialistična stranka

Ist. Gramsci, APC	— Istituto Antonio Gramsci, Archivio del Partito comunista
IZDG, zapiski in izjave	— Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, zbirka spominskih zapiskov in izjav
JDS	— Jugoslovanska demokratska stranka
JSDS	— Jugoslovanska socialnodemokratska stranka
KPJ	— Komunistična partija Jugoslavije
MA Lj.	— Mestni arhiv Ljubljana
dep. Kr. NS	— deposita, Krajevni narodni svet Trst
dep. zb. Vilfan	— deposita, zbirka dr. Josipa Vilfana
MK	— Mladinska knjiga
NŠK-OZE	— Narodno študijska knjižnica v Trstu, Odsek za zgodovino in etnografijo
OJB	— Odbor za javno blaginjo
PDk	— Primorski dnevnik
PRI	— Partito republicano italiano
PPI	— Partito popolare italiano
SCS	— Slovenes-Croates-Serbes
SjI JAZU	— Sjeverojadranski institut za etničke odnose, historiju i ekonomiju Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti, Rijeka
SLS	— Slovenska ljudska stranka
SM	— Slovenska matica
USI	— Unione socialista italiana
VII	— Vojno istorijski institut
ZČ	— Zgodovinski časopis
ZKS	— Zveza komunistov Slovenije

NAVEDENA DELA

Alatri Paolo, Nitti, D'Annunzio e la questione adriatica, Milano 1959.

Alessi Rino, Trieste viva, Fatti-uomini-pensieri, Roma 1954.

Alessi Rino, Dall'Isonzo al Piave, Lettere clandestine di un corrispondente di guerra, Mondadori, Verona 1966.

Apih Elio, Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia (1918—1943), Laterza, Bari 1966.

Apih Elio, L'avvento del fascimo a Trieste, Italia ed Europa danubiano balcanica nel Risorgimento, Udine 1959.

Berti Giuseppe, I primi dieci anni di vita del Partito comunista d'Italia, Annali Feltrinelli, Milano 1966.

Besednjak Engelbert, Buditelju in voditelju naroda Virgilu Ščeku v spomin, Novi list (Gorica), 1. VII.

Catalano Franco, Storia dei partiti politici italiani, Torino 1965.

Chronista Sontiacus (Lovrenčič Jože), Slovenci v Italiji, Slovenci v desetletju 1918—1928, Ljubljana 1928.

Čermelj Lavo, Slovenci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama, Ljubljana 1965.

Čermelj Lavo, Spomini na moja tržaška leta, Ljubljana 1969.

Čermelj Lavo, Bilanca našega naroda za mejami, Ljubljana 1939.

Čermelj Lavo, Jugoslovani v Italiji, Glasnik jugoslovenskog profesorskog društva, knj. XIII, zv. 8.

Čermelj Lavo, Politično upravna razdelitev Julijske krajine v razvojnem pregledu do 31. maja 1927, Luč, I/1927.

De Felice Renzo, Sindacalismo rivoluzionario e fiumanesimo nel carteggio De Ambris-D'Annunzio, Brescia 1966.

De Felice Renzo, Mussolini, I, Il rivoluzionario (1883—1920), Torino 1965.

(I) Documenti diplomatici italiani, Istituto poliografico dello stato, Roma.

Franchi Franca, Il dibattito sulle autonomie locali nel goriziano (1918—1920), Tesi di Laurea in Lettere moderne, rokopis na filozofski fakulteti Univerze v Trstu.

Gabršček Andrej, Goriški Slovenci, Narodne, kulturne, politične, in gospodarske črtice, II, 1901—1923, Ljubljana 1934.

Gabršček Andrej, Kako so Italijani zasedli Trst?, Istra, 2. IV. 1934.

Gaeta Giuliano, Trieste durante la guerra mondiale, Oppinione pubblica e giornalismo a Trieste dal 1914 al 1918, Trieste 1938.
Galli Carlo, Diari e lettere, Firenze 1951.
Galli Giorgio, Storia del Partito comunista italiano, Milano 1958.
Gestrin Ferdo — Melik Vasilij, Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918, Ljubljana 1966.
Golouh Rudolf, Pol stoletja spominov, Panorama političnih bojev slovenskega naroda, Ljubljana 1966.
Grafenauer Bogo, Slovenska Koroška v diplomatski igri leta 1919, Koroški plebiscit, Razprave in članki, Ljubljana 1970.
Hočevar Pavla, Pot se vije, Spomini, Založništvo tržaškega tiska, 1969.
Istra i Slovensko Primorje, Borba za slobodu kroz vijekove, Beograd 1952.
Jelinčič Zorko, Spomini, rokopis v IZDG.
Juvančič Ivo, Primorska duhovščina pod Italijo, rokopis v INV.
Juvančič Ivo, Idejna smer italijanskega katoliškega gibanja z ozirom na deželo Furlanija-Julijska krajina (1848—1943), rokopis v INV.
Kacin-Wohinz Milica, Parlamentarne volitve in politične razmere v Julijski krajini, 1921—1924, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1965, št. 1—2.
Kacin-Wohinz Milica, Iz dokumentov o preganjanju goriškega nadškofa mons. Frančiška Borgie Sedeja, Idrijski razgledi, XV/1971, št. 3.
Kardelj Edvard, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana 1957.
Kermavner Dušan, Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918, Ljubljana 1969.
Kermavner Dušan, Ko je pretilo razkosanje Slovenije, Sodobnost, 1965, št. 4.
Kermavner Dušan, Še o pripomoči k italijanski zasedbi Trsta jeseni 1918, Sodobnost, 1967, št. 4.
Kermavner Dušan, Še enkrat o italijanski okupaciji Trsta, Delo 28. VII. 1969.
Kermavner Dušan, Oktobrska revolucija in Slovenci, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1967, št. 1—2.
Kermavner Dušan, O odmevu oktobrske revolucije pri Slovencih v letih 1917—1921, Nova obzorja, 1957, št. 10—11.
Kermavner Dušan, O komunistih in socialistih v dvajsetih letih, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1968—1969.
Kermavner Dušan, Legenda o Henriku Tumi, Sodobnost, Neodvisna slovenska revija, VII/1939.
Krizman Bogdan, »Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba« u Zagrebu i talijanska okupacija na Jadranu 1918 g., Gradja o vanjskoj politici Predsjedništva Narodnog vijeća SHS od 29. X. do 1. XII. 1918, Anali Jadranskog instituta JAZU, Zagreb, 1956, zv. I.
Krizman Bogdan, Predigra konferenciji u Rapallu, Zadarska revija, VII/1958.

Lederer Ivo J., La Jugoslavia dalla Conferenza della pace al Trattato di Rapallo, 1919—1920, Milano 1966.
Marušič Branko, Dokumenti iz »prevratnih dni« na Goriškem, Ob petdesetletnici, Goriška srečanja, III/1968, št. 15—16.
Marušič Branko, Na Goriškem v drugi polovici l. 1918, Primorski dnevnik, 1965, št. 38—45.
Maserati Ennio, Il socialismo triestino durante la grande guerra, Trieste, Rivista politica Giuliana, XII/1965, št. 67.
Mikuž Metod, Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji, 1917—1941, Ljubljana 1965.
Milone Ferdinando, Il confine orientale, Napoli 1945.
Mosconi Antonio, I primi anni di governo italiano nella Venezia Giulia, Trieste 1919—1922, Bologna 1924.
Munda Jože, Slovenski komunistični list Delo, Knjižnica, Glasilo društva bibliotekarjev Slovenije, l. 1965.
Nedog Alenka — Kacin-Wohinz Milica, Kronološki pregled dogodkov iz zgodovine delavskega gibanja na Slovenskem 1918—1929, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1965, št. 1—2.
Oberdorfer Aldo, Il socialismo del dopoguerra a Trieste, Firenze 1922.
Oko Trsta, ur. Viktor Novak in Fran Zwitter, Beograd 1945.
Pacor Mario, Confine orientale, Questione nazionale e Resistenza nel Friuli-Venezia Giulia, Feltrinelli, Milano 1964.
Piemontese Giuseppe, Il movimento operaio a Trieste, Dalle origini alla prima guerra mondiale, Del Bianco, Udine 1961.
Pleterski Janko, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Ljubljana 1971.
Pleterski Janko, Trializem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje, Zgodovinski časopis, XXII/1968.
Pleterski Janko, Slovenci v politiki dunajske vlade in dvora med prvo svetovno vojno, Zgodovinski časopis, XXIV/1970, št. 3—4.
Prepeluh Albin, Pripombe k naši prevratni dobi, Ljubljana 1938.
Rapalski ugovor, Sporazum i konvencije izmedju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Italije, Beograd 1923.
Rapallski ugovor, 12. novembra 1920, Zbirka dokumenata, ur. V. M. Jovanović, Zagreb 1950.
Regent Ivan, Poglavja iz boja za socializem, I, II, III, Ljubljana 1958, 1960, 1961.
Regent Ivan, Spomini, Ljubljana 1967.
Regent Ivan, Odlomek spominov o ustanovitvi Komunistične partije v Julijski krajini in Istri, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1960, št. 2.
Regent Ivan, Ob štirideseti obletnici Dela, Delo, 1960, št. 49.
Regent Ivan, Pleterski Janko, Kreft Ivan, Progresivna Slovenija, Trst in Koroška, II. izd., Murska Sobota 1964.
Resoconto stenografico del XVI Congresso Nazionale del Partito Socialista Italiano, Roma 1920.
Resoconto stenografico del XVII Congresso Nazionale del Partito Socialista Italiano, Livorno 1921.

Rinaldini Doro, Il Partito Popolare Italiano a Trieste, Trieste, VI/1959, št. 30.
Risolo Michele, Il fascismo nella Venezia Giulia, Dalle origini alla marcia su Roma, Trieste 1932.
Romano Salvatore Francesco, Liberalnazionali e democrati sociali di fronte al problema delle nazionalità a Trieste nel 1918, Il movimento nazionale a Trieste nella prima guerra mondiale, Del Bianco, Udine 1968.
Schiffrer Carlo, La crisi del socialismo nella prima guerra mondiale, Il movimento nazionale a Trieste nella prima guerra mondiale, Del Bianco, Udine 1968.
Schiffrer Carlo, Sguardo storico sui rapporti fra italiani e slavi nella Venezia Giulia, Milano 1964.
Schiffrer Carlo, Fascisti e militari nell'incendio del Balcan, Trieste, X/1963, št. 55.
Schiffrer Carlo, La soluzione per la Venezia Giulia del diplomatico italiano Carlo Galli, Trieste, XV/1968, št. 84.
Sestan Ernesto, Venezio Giulia, Lineamenti di una storia etnica e culturale, Bari 1965.
Sforza Carlo, L'Italia dal 1914 al 1944 quale io la vidi, Roma 1944.
Silvestri Claudio, Dalla redenzione al fascismo, Trieste 1918—1922, II. izd., Del Bianco, Udine 1966.
Silvestri Claudio, Storia del fascio di Trieste dalle origini alla conquista del potere (1919—1922), Fascismo-guerra-resistenza, Lotte politiche e sociali nel Friuli-Venezia Giulia 1918—1945, Trieste, 1969.
Silvestri Claudio, Dannunzianesimo e fascismo a Trieste, Trieste IV/1957, št. 20.
Silvestri Claudio, Il socialismo a Trieste dopo la prima guerra mondiale, Trieste, IV/1957, št. 21.
Silvestri Claudio, Tramonto liberal-nazionale, Trieste, IV/1957, št. 22.
Silvestri Claudio, La tradizione repubblicana, Trieste, V/1958, št. 23.
Silvestri Claudio, La fase sindical-rivoluzionaria del primo fascio triestino, Trieste, XIII/1966, št. 74.
Silvestri Claudio, La conquista fascista del »blocco nazionale«, Trieste, XIII/1966, št. 76.
Spriano Paolo, Storia del Partito comunista italiano, I, Da Bordiga a Gramsci, Einaudi, Torino 1967.
Šepić Dragovan, Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje, 1914—1918, Zagreb 1970.
Šepić Dragovan, Tržaški Slovenci v dneh razpada Avstro-Ogrske, Primorski dnevnik, 22. XII. 1968.
Šepić Dragovan, Austro-Ugarska i Trst, Jadranski zbornik, II/1957.
Šepić Dragovan, Slovenci i jadransko pitanje u prvom svijetskom ratu, Zgodovinski časopis, XXIII/1969, št. 3—4.
Šišić Ferdo, Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1914—1919, Zagreb 1920.
Šlibarjev Polde (Lavo Čermelj), Občevalni jezik v Julijski krajini po ljudskem štetju iz leta 1921, Luč VI/1930.

Tasca Angelo, Nascita e avvento del fascismo, Firenze 1950.
Tiberio (Giuseppe Piemontese), Il fascismo a Trieste negli anni 1919—1923, Documenti e reminiscenze, Udine.
Trieste, Ottobre-Novembre 1918, Raccolta di documenti del tempo, a cura di Salvatore Francesco Romano, I, II, III, Milano 1968.
Tuma Henrik, Iz mojega življenja, Spomini, misli in izpovedi, Ljubljana 1937.
Ude Lojze, Deklaracijsko gibanje pri Slovencih, Zgodovinski časopis, XXIV/1970, št. 3—4.
Valiani Leo, La dissoluzione dell'Austria-Ungheria, Il Saggiatore, Milano 1966.
Vivarelli Roberto, Il dopoguerra in Italia e l'avvento del fascismo (1918—1922), I, Dalla fine della guerra all'impresa di Fiume, Napoli 1967.
Zbornik fotografij iz delavskega gibanja in dejavnosti komunistične partije na Slovenskem, 1867—1941, I/1, Ljubljana 1964.
Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije, TOM V, Socialistično gibanje v Sloveniji 1869—1920, Beograd 1951.
Zwitter Fran, Primorsko vprašanje v luči zgodovinskih dejstev, Srečanja, IV/1969, št. 19.

IMENSKO KAZALO

Abram Josip 298, 315, 323
Adamič Viktor 409
Agneletto Josip 315, 323, 427
Alatri Paolo 406, 407, 422, 455
Albanese Luigi 389
Albertini Luigi 100
Albricci 112
Aleksander Karadjordjević 298, 338
Alessandri Cesare 267, 280, 284, 331, 432
Alessi Rino 59, 398, 402, 411, 414, 415, 455
Andrović Ivo 244
Apih Elio 124, 126, 127, 137, 175, 287, 403, 405, 413, 419, 420—424, 427, 429, 431, 435, 436, 455
Ara Camillo 34, 36, 59, 416
Arfè Gaetano 406
Ascoli Graziadio 77

Babuder 178
Badoglio Pietro 69, 95, 98—100, 103, 104, 106, 107, 217, 300, 303, 309, 418, 441
Bajt 197
Bakarčič 112
Baldesi Gino 273
Banelli Carlo 420
Banelli Giovanni 389
Banovec Ivan 426
Baretellini Ermanno 399
Bartolomasi Angelo 238—240
Barzini Luigi 100, 418
Bassi 180, 285
Basso 85
Belanić Ante 426
Benco Diomede 152, 154
Benco Silvio 404, 412
Benedetti 154
Benetti Manilio 351, 355, 434
Benevenuti Ettore 173
Berbuč Bogomil 44
Berbuč Ivan 22, 45, 410
Bercè Rico 422
Berti Giuseppe 356, 433, 434, 455
Bertolini Giuseppe 73
Besednjak Engelbert 242, 402, 427, 455
Bevk France 427
Bianchi Umberto 200
Biasoli Edvino 147
Bilucaglia Luigi 389
Bissolati Leonida 16, 40, 419
Biteznik Jože 242
Blažič Miroslav 207
Bobek Josip 219
Bolognini 154
Bombacci Nicola 177, 206, 273, 352, 362, 363, 389
Bombig Giorgio 91, 135
Bonin Lelio Longare 96, 97, 418
Bonnes Umberto 152
Bonomi Ivanoe 374
Bordiga Amadeo 349, 352, 355—357, 362, 366, 406, 433, 458
Borgese Giuseppe Antonio 291
Boselli 16
Bozzi Carlo Luigi 398
Bratulić Vjekoslav 399, 405

Brecelj Anton 22, 409, 417
Brejc Janko 272
Bremic Anton 413
Bresatz Vito 206
Brnčič Fran 416
Bubnič Edvard 420
Bucik Andrej 219
Buffolini 332
Bufon 25
Bugatto Giuseppe 42

Cadorna Luigi 16, 74
Cagni Umberto 110, 115, 188
Caharija Ivan 409
Callini Alfredo 54, 206, 413, 434
Cankar Ivan 203, 407, 409, 410, 411, 414, 456
Capon 280
Caselli Piola 420
Cassano Luigi 314, 315
Casteliz Francesco 161, 240
Catalano Franco 406, 421, 455
Caviglia Enrico 287, 297, 303, 304, 315, 379
Cei Ugo 73
Cenčič Viktor 219
Cerniutz Rodolfo 178, 424
Cesciutti Vittorio 135
Chiurco Giorgio Alberto 406
Chiussi Ezio 51, 413
Chronista Sontiacus, glej Lovrenčič Joža
Ciufelli Augusto 113—115, 123, 330, 419
Cobau Graziano 181, 205
Cobol (Cobolli) Gigli Giuseppe 141
Coceancig (Coceani) Bruno 136, 138, 171, 405, 420
Conci Enrico 42
Conforto 147
Cosattini Giovanni 266—268, 284, 329
Cotič Maks 298
Cosulich 171
Cuser 434

Čermelj Lavo (Šlibarjev Polde) 113, 115, 232, 233, 250, 255, 378, 402, 403, 406, 414, 419, 426, 427, 435, 436, 455, 458
Černe 112
Černic Fran 426
Čičerin Georgij Vasiljevič 293
Čingrija Melko 96
Čok Andrej 25
Čok Anton 219, 298
Čok Ivan 27, 215, 410
Čok Marija 127

D'Adamo 78, 110, 218, 420
D'Annunzio Gabriele 39, 136, 145, 149, 163—166, 169, 171, 172, 174, 282, 315, 318, 376, 379, 380, 381, 400, 405, 407, 422, 443, 455
De Ambris Alceste 400, 422, 455
De Berti Antonio 151, 389
De Felice Renzo 400, 406, 422, 435, 455
Dekleva Leon 111
Del Fabro Ettore 161, 240
Dentesano Desiderio 151
De Rosa 130
D'Esperey Franchet 96
Diaz Armando 16, 55, 64, 72, 76, 77, 96, 99, 416, 418
Dibert 434
Di Cesarò Colonna Giovanni 293
Di Rodinò 79, 91
Dominko Fran 409
Doria Constantino 412
Dorigo Edoardo 206
Drinković Mate 426
Drol 112
Duncan 315

Faidutti Luigi 42, 91, 159—162, 438
Federzoni Luigi 138
Ferfolja Alojz 27, 298
Ferfolja Franc 413
Ferfolja Josip 28, 31, 34, 48, 51, 54, 57, 195, 207, 272, 414
Ferjančič Ferdo 423
Ferluga Ferdinand 413
Ferrero Giacinto 309
Ferretti Giovanni 400

Finzi Cesare 137
Flor Silvio 260, 261, 418
Foch Ferdinand 63, 96
Fogar Luigi 240
Fontanot 434
Forgioni Vincenzo 332
Fornazarič Slavko 417, 426
Foschiatti Gabriele 169, 422
Franchi Franca 420, 421, 455
Franeva Franco 181
Franko Alojzij 20, 21, 409
Frau Mario 52
Frausin 56, 414
Frausin Luigi 353
Fries-Skene A. 47
Furlan Giacomo 179, 180, 206, 350
Furlani Vittorio 152

Gabersich 434
Gabršček Andrej 20, 162, 224, 236, 403, 409, 410, 414, 426, 427, 455
Gabršček F. 417
Gaeta Giuliano 404, 413, 456
Galeno 261, 418
Galli Carlo 39, 75, 78, 398, 404, 412, 415, 456, 458
Galli Giorgio 406, 433, 456
Garibaldi Giuseppe 40
Gasivoda Giovanni 352, 355, 364, 433
Gasser Edoardo 99, 412
Gennari Egidio 177, 273, 350, 357, 362
Gentile Giovanni 237
Gestrin Ferdo 407, 409, 456
Giacomelli Giacomo 410
Gigante 413
Giolitti Giovanni 15, 173, 310, 316, 318, 322, 323, 329, 337, 341, 342, 347, 373, 374, 376, 379, 385, 390, 391, 400, 403, 432, 447, 448
Giuffrida 332
Giunta Francesco 144, 148, 164, 169, 170, 172, 314, 317, 318, 338, 379, 381, 389, 399, 422, 431
Giuriati Giovanni 136

Godina Drago 276, 350, 352, 355, 356, 361, 363, 433
Godina Silvester 426
Godina Štefan 298
Golouh Rudolf 25, 27, 28, 30, 48, 49, 51, 54, 55, 57, 195, 402, 413, 414, 456
Gorjup Alojz 426
Gostinčar Josip 272
Gottardi Gaetano 79
Gradnik Alojz 417, 427
Grafenauer Bogo 415, 456
Grahor Ivo 299
Gramsci Antonio 349, 357, 362, 396, 406, 425, 433, 458
Granz Bartolomej 350, 434
Grassi 103
Graziani Vittorio 136
Gregorčič Anton 20, 162
Gregorin Gustav 17, 23
Gregovich 434
Grmek Anton 298
Gruden Ivo 427
Guarnieri 275
Guerra 261, 418
Gulli Tommaso 314
Gustinčič Drago 265, 387

Hartman Amalija 255
Hočevar Pavla 51, 53, 60, 250, 402, 410, 413—415, 427, 456
Hortis Attilio 37, 416
House Edward Mandel 95
Hrabak Bogumil 400
Hreščak Alojzij 207, 250, 256

Inwinkel Orlando 206, 261, 350, 418, 434
Irgolič Anton 52

Jacchia Paolo 56, 130
Jacchia Piero 145, 421
Jacini Stefano 407
Jeglič Anton Bonaventura 19, 240
Jelinčič Zorko 403, 406, 415, 456
Jenko Ludvik 220, 221
Jeri Janko 407
Jernejčič Anton 197, 202, 273, 434

Jovanović V. M. 400, 435, 457
Juraga Antonio 180, 181, 337, 350
Jurizza 178
Juvančič Ivo 405, 421, 426, 427, 430, 456

Kacin-Wohinz Milica 406, 419, 421, 422, 427, 435, 436, 456, 457
Kardelj Edvard 55, 407, 414, 456
Karadjordjević, dinastija 17, 24, 292
Karel, avstrijski cesar 19
Karlin Andrej 238
Katalan Josip 413
Kenda Ivan 112
Kermavner Dušan 28, 55, 198, 360, 404, 405, 407, 409, 410, 411, 414, 424, 428, 433, 434, 456
Kermolj Vincenc 202, 424, 434
Kjuder Ivan 426
Klen Danilo 399
Kleinmayr Ferdo 427
Kmet Marija 427
Kobal Ignac 426
Kocijančič 364
Kocjančič 112
Koland 112
Kolenc 197
Kopač Josip 50, 262
Koret Vladimir 112
Korošec Anton 18, 22, 25, 26, 31, 88, 96, 228
Kosič 358
Kosovel Srečko 299
Kozman Anton 409, 410
Kozman Avgust 417
Kralj Albin 111
Kramer Albert 26
Kraševec Alojz 112
Kreft Ivan 423, 457
Krek Janez Evangelist 24
Krizman Bogdan 399, 400, 404, 407, 415, 416, 418, 435, 456
Križman Ignacij 410, 426
Kunšič Ivan 112
Kurelić Sima 322, 326

Laurencich Antonio 180
Lavrenčič Josip 389
Lazzari Constantino 177
Lederer Ivo J. 407, 415, 418, 419, 430, 435, 457
Lemež Milan 265
Lenin, Vladimir Iljič Uljanov 293, 332
Lentič Franjo 426
Levi Alessandro 424
Ličen Maks 84
Lloyd George David 288
Locevar 181
Lončar Dragotin 27, 407, 434
Lokar Artur 221
Lonzar Antonio 180
Lovisato Luigi 353
Lovko Matko 207, 364
Lovrenčič Joža-Chronista Sontiacus 403, 409, 436, 455
Lupetina Carlo 147
Luzzatto Gino 127

Maffi Fabrizio 261
Mahnič Anton 112
Maister Rudolf 58
Malatesta Mario 332, 337, 350, 351, 354, 364, 365, 432, 434
Mandić Josip 39
Marabini Anselmo 349, 357, 362
Marangoni 268, 428
Marković 315
Marica (Marizza) 197, 365
Marini 434
Marjanović Milan 407
Marušič Branko 398, 404, 409, 410, 412, 415, 417, 418, 457
Marzola P. 54
Marx Karel 359, 360
Maserati Ennio 404, 411, 457
Mateotti Giacomo 177
Mauera 109
Mauri Benvenuto 353, 364
Mayer Teodoro 36, 37, 66, 416
Mazlu Alfonz 111
Mazzini Giuseppe 130, 243
Medvešček Peter 22, 409
Melik Vasilij 402, 407, 409, 456
Menesini Giovanni 147

Mermolja Ivan 409, 410
Mešek Valentin 197
Miani Ercole 169
Miklavec 93, 410
Miklavič Franc 111, 409
Mikuletič Fortunat 298
Mikuž Anton 409
Mikuž Metod 407, 409, 411, 415, 417, 418, 430, 457
Milone Ferdinando 415, 457
Milost Fran 365, 434
Mira Giovanni 406
Mirk Vasilij 427
Modigliani Giuseppe Emanuele 261
Moncada Crispo Francesco 314, 342
Monti 112
Monticone Alberto 400
Morandi Carlo 406
Morelli 261, 418
Morrone 415
Mosconi Antonio 123, 160, 164, 173, 174, 185, 199, 236, 239, 277, 279, 280, 282, 297, 306, 309, 310, 316, 322, 323, 328, 330—332, 336, 338, 340, 342, 400, 402, 421, 422, 424, 429, 430, 432, 457
Mrachig Ermano 154
Mulisch Emilio 152
Munda Jože 405, 457
Mussolini Benito 142, 146, 164, 171, 172, 379, 381, 382, 422, 435, 455

Napoleone Mario 165
Nedog Alenka 435, 457
Nenni Pietro 400
Nini Giovanni 314, 315, 316
Nitti Francesco Saverio 114, 115, 118, 121—123, 164, 233, 291, 293—295, 297, 373, 400, 403, 407, 419, 422, 455
Novak Ivo 409, 417, 426
Novak Viktor 457

Oberdorfer Aldo 60, 199, 200, 244, 245, 320, 354, 355, 367, 368, 398, 404, 415, 420, 424, 427, 431, 433, 435, 457
Ojetti Ugo 18
Okretič Hinko 298, 315
Oliva Giovanni 42, 178, 179, 206, 350
Orlando Vittorio Emanuele 16, 37, 41, 72, 74, 76, 77, 87, 95, 97—100, 108, 109, 114, 117, 118, 200, 403, 415, 416, 418

Pacor Mario 403, 421, 422, 424, 427, 457
Pagnacco Federico 154
Pagnini Cesare 400
Pahor Josip 250
Paleologo 100, 103, 418
Palin 171
Panebianco 261, 418
Paolini Giuseppe 91, 417
Paternò G. 291
Pascottini Mario 181, 364
Passigli Giuseppe 59, 60, 179, 206, 210, 253, 282, 329, 330, 350, 351, 355, 365, 413, 424, 425, 433, 434
Pašić Nikola 17
Paternost 112
Paveri di Fontana 70
Perilli 284, 286, 296, 297, 300
Pertot Josip 413
Pertot Just 184, 339
Petejan Josip 361, 365, 434
Petitti di Roreto Carlo 59, 60, 63, 67, 77, 79, 80, 84, 87, 100, 103, 106, 115, 124, 125, 138, 182, 188, 222, 232, 238, 330, 395, 418, 441
Pettarin Luigi 45, 91, 161, 162, 384, 386
Pesante Giovanni 389
Piemontese Giuseppe-Tiberio 399, 404, 405, 410—412, 415, 432, 435, 457, 459
Pieri Piero 170
Pinausig Pietro 45, 135
Pitacco Giorgio 36—38, 134, 143, 170, 411, 416
Pittoni Valentino 30—32, 34, 42, 48, 176—180, 183, 191, 198, 206, 413, 422, 438
Pisani Jolanda 400

Plesničar Pavel 221
Pleterski Janko 19, 407, 409, 410, 423, 457
Podgornik Karel 22, 45, 91, 109, 294, 322, 326, 389, 409, 417
Poduje Josip 350, 352, 355, 364
Pogaschnig Antonio 389
Pogorelec Janko 426
Polano Luigi 181, 206
Poljšak Vladimir 88
Požar Miha 413
Premrou Svetoslav 409
Prepeluh Albin 25, 27, 261, 262, 402, 427, 457
Pretnar Matej 298
Protić Stojan 373
Puc Dinko 44, 417
Puecher Edmondo 29, 33, 34, 46, 48, 54, 57—59, 176—178, 180, 191, 401, 413, 438
Puntar Josip 417

Randi 314, 431
Rapotec Vinko 403
Regent Ivan 27, 28, 32, 52, 57, 58, 176, 193, 195—198, 201, 202, 204, 207—209, 233, 251, 252, 255, 256, 261, 262, 265, 271, 273, 274, 280, 336, 350, 352, 356, 357, 360, 362, 363, 365, 368, 387, 399, 402, 404, 410, 413—415, 422—429, 432—436, 457
Rejec Ivan 241, 242
Repossi Luigi 268, 432
Res Alojzij 242, 245, 269, 427
Riccaboni Alberto 420
Ribičič Josip 250, 427
Ribnikar Adolf 272
Rigonatti 364
Rinaldini 171
Rinaldini Doro 405, 421, 458
Riosa 434
Risolo Michele 140, 172, 405, 420, 421, 429, 458
Rizzi Ludovico 99
Roblek Hugon 314, 315
Rondani Dino 268
Romano Salvatore Francesco 398, 405, 411, 412, 458, 459
Romero 84, 85, 417
Rossi 314
Rutar 88
Rutar Matija 410
Ružić Roza 112
Ružić Zorka 112
Rybař Otokar 24, 27, 39, 50, 60, 63, 64, 91, 156, 215, 216, 228, 245, 247, 272, 288, 291, 292, 295, 305, 397, 410, 426, 429, 430, 447
Rybař Zinka 430

Salandra Antonio 15, 36
Salata Francesco 36, 121, 122, 162, 166, 269, 326, 342, 345, 346, 378, 380, 395, 399, 416, 432
Salvadori Amos 351
Salvatorelli Luigi 406
Salvemini Gaetano 16, 40, 139, 266, 269, 270, 318, 400, 406, 419, 422
Samaja (Samaia) Marco 48, 54, 56, 57, 130, 412, 414
Santarelli Enzo 406
Saunig Ivan 409
Scabar Raimondo 178, 180
Schiffrer Carlo 18, 25, 26, 126, 317, 318, 378, 396, 403—405, 409—412, 419, 431, 435, 458
Schott Edoardo-Desico 39, 150
Scialoja Vittorio 373
Scocchi Angelo 39, 143, 150, 152, 154
Seba 315
Sedej Frančišek Borgia 44, 161, 221, 239, 240, 422, 456
Segrè (general) 217
Segrè 66
Segrè Quinto 420
Serrati Giacinto Menotti 177, 210, 349, 362
Senekovič Miroslav 84
Sestan Antonio 150
Sestan Ernesto 125, 404, 411, 419, 458
Sešek Franc 197
Sforza Carlo 112, 310, 315, 373, 374, 385, 403, 431, 436, 458
Silla Mario 180
Silone Ignazio 406

Silvestri Claudio 124, 146, 150, 281, 318, 403—405, 415, 419—422, 424, 429, 431—433, 435, 436, 458
Simoneti Marij 358, 363, 431
Simonetti Diego 279
Simović Dušan 82
Skrbinšek Milan 427
Skok 434
Slavec 298
Slavik Edvard 48, 49, 156, 184, 298, 322, 323, 326, 410, 426, 432, 436
Sonnino Giorgio Sidney 15, 16, 36, 38, 40, 75, 95—99, 217, 418
Sordina Francesco 51
Spriano Paolo 356, 406, 433, 434, 458
Srebrnič Jože 201, 358, 364
Stanger Ulikse 294, 295, 389, 397, 431
Stecchina Giovanni 152
Stepančič Ivan 45, 409, 426
Sticotti Pietro 412
Stojanović Kosta 374
Stuparich Gianni 402
Sturzo Luigi 156, 157, 160, 162
Sulligoi 181
Supilo Fran 412
Sussich 355
Suvich Fulvio 389

Šalamun Miša 400
Šček Virgilij 242, 389, 391, 402, 427, 455
Šepić Dragovan 31, 404, 407, 409—412, 458
Šink Stevo 88
Šišić Ferdo 400, 416, 458
Škerbec Matej 238, 239, 426, 427
Šlibarjev Polde, glej Čermelj Lavo
Šorli Ivo 427
Štofla Alojz 22, 197, 207, 350, 358, 365, 410, 417, 434
Štravs Ivan 207
Štrekelj Anton 409
Šušteršič Ivan 24
Švabić Stevan 72

Tamaro Attilio 36, 37, 66, 138
Tamborra Angelo 430
Tarlao Giovanni 161, 240
Tasca Angelo 347, 406, 422, 433, 459
Tergestimus 258
Thaon Di Revel Paolo 76
Tiberio, glej Piemontese Giuseppe
Timeus Ruggero 136
Tittoni Tommaso 384
Tomašić Ljubomir 54
Tomsich Rodolfo 180
Tonello 261
Tonet Luigi 274, 350, 432, 434
Tonetti Giovanni 285, 434
Torre Andrea 17
Treves Claudio 177, 262, 432
Trumbić Ante 17, 18, 23, 56, 96, 295, 305, 373, 374, 383, 412
Tuma Henrik 20, 22, 27, 28, 30, 32, 34, 35, 55, 57, 58, 107, 160, 193, 195—198, 201, 202, 206—210, 212, 218, 254, 257, 265, 273, 285, 350, 358—362 390, 401, 402, 410, 414, 418, 424, 425, 427, 433, 434, 438, 444, 456, 459
Tuntar Giuseppe 30, 177—179, 180, 184, 205—207, 262, 285, 320, 336, 338, 350—352, 356, 363, 364, 366, 371, 413
Turati Filippo 177

Ude Lojze 407, 409, 459
Ulivieri Umberto 148

Valeri Nino 400
Valerio Alfonso 42, 54, 67, 412, 416
Valiani Leo 409, 459
Valori 181
Vatovec Vekoslav 417
Vaupotič Anton 197
Vecchi Nicola 164
Velikonja Narte 427
Venier Achille 135
Vesnić Milan 69, 373, 374
Vidali Giuseppe 154
Vidali Vittorio 181, 205, 264

Viktor Emanuel III, italijanski kralj 384
Vilfan (Wilfan) Josip 25, 27, 31, 39, 46, 48, 50, 51, 56, 63, 77, 83, 93, 156, 162, 215, 228, 229, 230, 233, 234, 237, 247, 256, 269, 288, 294, 295, 298, 314, 322, 326, 388—391, 397, 410, 415, 417, 418, 425, 427—430, 432, 436, 450
Vilfan Joža 410
Vinciguerra Mario 406
Visintini Enrico 413
Visintini Remigio 154
Visnicher Vasco 180, 206, 275, 332, 350, 434
Vivante Angelo 404
Vivarelli Roberto 406, 409, 419, 420, 422, 459
Vodopivec Fran 228
Voltolini 434
Vovk Ivan 255
Vovk Štefan 426
Vrabec Adalbert 197
Vran Josip 409, 426
Vrčon 88, 223
Vučetić Peter Pavel 54
Vuga Ciril Metod 409
Vuk Anton 410

Wilfan Franjo 50
Wilson Thomas Woodrow 16, 19, 21, 23, 40, 55, 60, 83, 88, 117, 157, 170, 207, 212, 215, 220, 272, 287, 288, 291, 292, 296, 373, 374, 441, 445, 447

Zaisc 112
Zamparo 161, 162
Zanella Riccardo 164
Zink Andrej 426
Ziffer Arturo 420
Zuccolin 231
Zwitter Fran 402, 403, 407, 409, 459

Žerjav Gregor 272
Žnidaršič Fran 244
Žolger Ivan 295, 417

Zbirka
ZGODOVINA SLOVENCEV 1918—1945
1. knjiga

Milica Kacin-Wohinz

PRIMORSKI SLOVENCI POD ITALIJANSKO ZASEDBO 1918—1921

Opremil Matjaž Vidic

Založili
Založba Obzorja Maribor
in
Založništvo tržaškega tiska v Trstu

Za založbi Jože Košar

Natisnilo decembra 1972
ČP Mariborski tisk
v Mariboru